

गीता-प्रवचनानि

।व नो वा

अतवादकौ

ब्रह्मावर्तनिवासी, ब्रह्मभूत-

श्रीशङ्करानन्द-भारती

(महामहोपाध्याय श्रीधरशास्त्री पाठक)

श्रीअनन्तशास्त्री फडके

व्याकरणाचार्यः, मीमांसातीर्थः, वेदान्तकेसरी

ध्यक्षः, पुराणेतिहास-विभागः वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयः

अखिल भारत सर्व-सेवा-संघ-प्रकाशन

राजघाट, काशी

प्रकाशक :

मंथी, अखिल भारत सर्व-सेवा-संघ,
राजघाट, काशी

प्रथमं संस्करणम्

प्रतयः ११००

मार्च, १९६२

मूल्यम् : ३.००

(सावरणस्य) : ४.००

मुद्रक :

पं० पृथ्वीनाथ भार्गव,

भार्गव भूषण प्रेस, गायघाट, वाराणसी

आमुखम्

इमानि गीता-प्रवचनानि सम्प्रति भारतीयजनतायाः ग्रन्थः संवृत्तः । भूदानयज्ञविचाराणां प्रचारकरणाय ग्रन्थस्यास्य उपयोगो जायते । अतोऽयं ग्रन्थः प्रतिग्रामं प्रतिगृहं प्रविशति ।

गीतावद् इमान्यपि प्रवचनानि प्रत्यक्षं कर्मक्षेत्रे आविर्भूतानि । १९३२ तमे ईशवीये वर्षे 'धुलिया'-नगरस्थ-कारागारे नैके सन्तः साधवः सेवकाश्च सम्मिलिताः । इमानि तेषां सेवायां विनियोजितानि । अतः स्वभावत एव प्रतिदिन-मुपयुक्तानां कथानां तेषु विचारः सङ्कलित आस्ते । जीवनेन सह असम्बद्धाः केऽपि वैचारिका वादाः अत्र नागताः । अहमिदं विश्वसिमि यदनेन खेटके नगरे वा सामान्यभृतिमुपजीव्य श्रमिकाणामपि सान्त्वनं श्रम-परिहारश्च भवेदिति ।

एतेषां प्रवचनानां निमित्तेन गीतायाः सेवां कर्तुं विशेषोऽवसरो भगवता मह्यं प्रदत्तः, इमां, तस्य महतीं कृपां मन्ये । इमानि लिखितुं 'साने-गुरुजी' रूपः सिद्धहस्तः सत्पुरुषः समुपलब्धः, इयमपि तस्यैव कृपा । यावद्-भारतं यत्र यत्र इमानि प्रवचनानि प्रविष्टानि, तत्र तत्र तैश्चित्तशुद्धेः क्रिया-परिवर्तनस्य च प्रेरणा प्रदत्ता । अहं कामये यत्प्रतिगृहमेतेषां श्रवणं पठनं मननञ्च भवत्विति । एतेषु मम किञ्चिदपि कर्तृत्वं नास्ति । तुकाराम-महोदयानां शब्दैर्भणामि—

शिकवूनि बोल । केलें कवतुक नवल ।

आपणियां रंजविलें । बापें माझिया विठ्ठलें ॥

वचांसि शिक्षयित्वा मम कौतुकं कृतम् । एवं मम पित्रा विठ्ठलेन स्वात्मा अनुरञ्जित इति ।

—विनोबा

प्रास्ताविकम्

अथेदममन्दानन्दसन्दोहमावहेद् यदाचार्य-विनोबाभावेमहोदयानां भगवत्
गीता-विषयकाणां प्रवचनानां गैर्वाण्या वाण्याऽनुवादः समजायतेति ।

नीलमेघच्छविनाऽऽनन्दकन्देन गोपालेन स्वात्मानं विभज्य द्वितीयमि
प्रादुर्भावितं विजय-नरेति यथार्थनामानमर्जुनं निमित्तीकृत्य वस्तुतोऽनाद्यनेह
परिसृतप्रवाहे दुरवगाहे परस्सहस्रबाधेऽगाधे कराले कलिकाले काम-क्रोधा
द्वन्द्वैरनेकधा परिपीड्यमानानां निबिडान्धतामिस्रवदज्ञानग्रस्तानां जनानां ह
स्थितं भगवता भास्वताऽप्यविनाश्यं संसारचक्रचालकमज्ञानं समूलकाषं कषि
चतुरस्रं सर्वप्रदेशंवसद्भिः सद्भिः सर्वदा सेव्यमानमप्यनूनमेकरूपञ्च गवां दुग्धमि
सर्वोपनिषदां सारं गीतास्वरूपं भास्वरं ज्ञानं स्वबुद्धिकौशलेन परमया दयया
निष्कृष्य प्राकाशीति महाबुद्धयो विद्वांसो भक्त्या स्वात्मज्ञानेन च विलसन्तः सन्त
सर्वदैकरूपेण प्रत्यपद्यन्त ।

तदिदं गीता-ज्ञानामृतं स्वयमास्वाद्य अखण्डानन्दमनुभूय चान्येषां सर्वेषां कृ
स्वात्मलाभानन्दप्रादुर्भावयिषया दृढमनीषया चापरशङ्करस्वरूप-शङ्कराचार्य
तदनु श्रीरामानुज-मध्व-निम्बार्क-वल्लभप्रभृतिभिः पूज्यैराचार्यवर्यैस्तत्तत्काल
स्थितस्य दुर्भरदुःखाक्रान्तस्य विस्खलितनीतिधर्मबन्धनस्य मानव-समाजस्य
सन्धारण-पोषणार्थं तत्तत्कालोचितयुक्तिचक्र-चक्रवालैर्नैकविधानि भाष्या
व्यरच्यन्त । एवं क्रमेण श्रीधर-मधुसूदन-शङ्करानन्दप्रभृतिभिरनेकप्रकाराणि
ष्टीकाभिः सेयं गीतामाताऽटीक्यत । तथैव मराठी-हिन्दी-बँगला-गुजरातीप्रभृति
भाषासु श्रीज्ञानेश्वरप्रभृतिभिर्मन्यैः सद्भिरपि तदात्वे समाजसन्धारणार्थं विंघ
भताज्ञानस्य नाशोपायभूतं गीताज्ञानमिति मत्वा गीतेयमनेकधा व्याख्यायि
सम्प्रत्यपि सन्मान्यलोकमान्यतिलक-एनीबेसेण्टप्रभृतिभिरपि श्रीमद्भगवद्गीतै
लोककल्याणाय कल्पेतेति मत्वा स्वानुभूतविचारैरलमकृत ।

सर्वदा विपरिवर्तमानेन प्रबलेन कालचक्रेण समाजोऽपि नैकविधं रूपं धारयति
अथापि सर्वदा समानरूपेणैव सत्यवस्तु सर्वात्मना प्रकाशयन्ती गीता साम्प्रति

कालोचित-युक्तिप्रकारैः सुविचारजालैर्दृष्टान्तजातैः शोभनया सरलया च भाषया व्याख्याता सती समाज-मानसमन्दिरे सुदृढं धर्मनीतिविश्वासं समुत्पादयेत्तदा कालेन विचारयता समाजेन सुनीतिसद्विचारशृङ्खलेन भूयेतेति मत्वा सद्विचार-रूप-श्रीकृष्णजन्मना पूते कारागृहे निमित्तमेतत् पुरस्कृत्य क्रमेण प्रवचनानीमानि आचार्यश्रीविनोबाभावे-महोदयेन गङ्गाप्रवाहेणेवाविच्छिन्नप्रकारेण प्रतिरविवासरं प्रत्यपाद्यन्त । •

तेषां प्रवचनानां नैकविधभाषासु पारेसप्तलक्षसङ्ख्यं पुस्तकानि भारते प्रसृत्य प्रतिगृहं प्रतिमनुष्यं प्रायः साधून् विचारानुपास्थापयन्, जनमानसं समस्कुर्वन्निति च सुप्रथितम् । इदमेव प्रवचनानाममीषां विशेषसाधुत्वे प्रमाणम् । सर्वाण्यपि प्रवचनानि सर्वतः साधून्यपि विशेषतया विचारक-बुद्धिप्रेरकान् विशिष्टान् विभागान् विशेषतयाऽवलोकनीयान् सानुरोधं समुल्लिखामि—५, ६, ८, १२, १४, २३, २६, ३२, ३७, ४२, ५४, ५५, ६६, ७३, ७४, ७८, ७९, ८०, ८२, ८५, ८६, ८९, ९०, ९१, ९२, ९५, ९७, ९८, ९९, १०२ । मन्ये, प्रतिगृहं प्रतिमानव-मेकवारं श्रुतमिदं किञ्चित्किमपि प्रवचनमास्तिकानां नास्तिकानामपि हठादिव चित्तमाकृष्य बलाद् विचारार्थं प्रवर्तयेदिति निश्चप्रचम् ।

ईदृशानीमानि गीता-प्रवचनानि यदि संस्कृतभाषयाऽनूद्येरन् तर्हि सुशोभनं भवेदिति विचारः 'अखिल-भारत-सर्व-सेवासंघस्य सञ्चालकैः प्रारभ्यत । तदनु तदनुवादकार्यं सम्पादयितुं ब्रह्मावर्तवास्तव्याः परमहंस-श्रीशङ्करानन्दभारती-स्वामिनः (महामहोपाध्याय-श्रीधरशास्त्रिपाठकाः) सन्नियुक्ताः । द्व्यशीतिवर्ष-वयस्कैर्नेत्राभ्यामन्धैरपि तैः श्रीविनोबामहोदयानां समादरणेन पण्डित श्रीजितेन्द्रिया-चार्यमहोदयस्य साहाय्यमवाप्य एतत्कार्यं समपादि ।

कस्याञ्चिद् भाषायां विद्यमानानां विचाराणामन्यभाषायां विशेषतः संस्कृत-भाषायां समानयनं नितरां कठिनं समस्ति । भावानुवादः कथञ्चित्कर्तुं सुशकः; परन्तु भावमपरिवृत्य प्रतिशब्दमनुवादः कर्तुमतिकठिनः, यतस्तस्यां तस्यां भाषायां विद्यमानानां विशिष्टशब्दानां कृते अन्यभाषायां विशेषतः संस्कृतभाषायां शब्दानोपलभ्यन्त इति तु सुप्रथितम् । तेषां कृते प्राचीनशब्दान्वेषणं नूतनशब्दनिर्माणञ्च कर्तव्यकोटिमाटीकते । अनुवादस्य साधुत्वेऽयमेव निकषो यन्मूलेन तदनूदिते प्रकरणे संयोजिते पाठकानां मनसि तत् मूलस्थशब्दैरिव मौलिकं भावं समारोपयेत् । एवं

प्रयत्नने क्वचिद् भाषायाः प्रवाहः खण्डित इव कृत्रिम इव च प्रतिभासत इति तत् तथ्यमेव । तथापि अत्यल्पसंस्कृतभाषाभिज्ञः पुरुषोऽनूदितेनापि पुस्तकेन मूलस्थ भावं सम्यग् जानीयादितीच्छया कृतेऽनुवादे दोषस्यास्यापाकरणं सर्वथा न शक्यं सम्भवम् ।

अनुवादकरणानन्तरं ते स्वामिपादाः ब्रह्मीभूताः । तैः कृतानुवादस्य पुनः संस्कृतभाषाप्रवाहपद्धत्या सम्पादन-निरीक्षणं व्याकरणदृष्ट्या साधुत्वोपपादनादि-कार्यञ्च सम्पादयितुम् आचार्यविनोबामहोदयानां सम्मत्या श्रीराधाकृष्णबजाज-महोदयसूचनयेदं कार्यं मत्समीपे समागतम् । मयाऽपि तदाचार्यमहोदयानामादरेण प्रवचनानाञ्च प्रेम्णा तत् स्व्यकारि । तदनु बहुत्रानुवादो भिन्नया रीत्या भाव भाषाप्रवाहादि च रक्षितुं नूतनः समयोजि ।

अत्रानुवादेऽतिसरला भाषा रचनापद्धतिश्चावलम्बिता । कठिनान् शब्दान् पाकृत्य तेषां स्थाने प्रायः प्रचलिताः सरलाश्च शब्दाः योजिताः, येन संस्कृतभाषाया अल्पज्ञोऽपि पुस्तकेनैतेन गीता-प्रवचनविचारान् सुखेनावगन्तुं शक्नुयात् । कठिनः सन्धिः प्रायो न कृतः । सरलोऽपि सन्धिर्यः स्फुटमर्थं बोधयेत्स कृतः । अत्र 'वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति व्याकरणनियमोऽपि आनुकूल्यं समनुचरति । सर्वभाषामातृस्थानीय-संस्कृतभाषायामुपनिबद्धेष्वेतेषु गीताप्रवचनेषु मूलमहाराष्ट्र-भाषास्थ-गीताप्रवचनानां साकल्येन बिम्बं यथा प्रतिफलेत्तादृशो यत्नो यथा-शक्त्यकारि ।

अत्र कार्ये श्रीशिवाजीभावे-महोदयैः सूचनाभिरनेकाभिर्बहु साहाय्यमाचरितम् । एवमनुवाद-मुद्रितसंशोधनादौ एम० ए०-न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यैः पण्डित-श्रीगोविन्दनरहरिवैजापुरकरमहोदयैः बहु साहाय्यमाचरितम् ।

एवं यथाशक्ति यथाबुद्धयनुवादे कृतेऽपि मानुष्यकसुलभाः दोषाः क्वचित्सम्भवेयुस्ते क्षन्तव्याः सूचनीयाश्च गुणदोषभेदनशीलैर्हंसव्रतधारिभिर्वाच्यमैविद्वद्द्वारेयैरिति । अन्ते च कौमारिलशब्दैः प्रार्थयते—

“न चातीवात्र कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥” इति ।

वाराणसी

वसन्त-पञ्चमी, २०१८ वं०

—अनन्तशास्त्री फडके

विषयानुक्रमणिका

अध्यायः	विषयः	पृष्ठम्
१.	प्रास्ताविकी आख्यायिका—अर्जुनस्य विषादः	१-११
	१. मध्येमहाभारतम्; २. अर्जुनः कस्यां भूमिकायां स्थितः ? ; ३. गीतायाः प्रयोजनम्—स्वधर्मविरोधि-मोहनिरासः; ४. ऋजुबुद्धिः अधिकारी ।	
२.	सर्वोपदेशस्य सारः—आत्मज्ञानं समत्व-बुद्धिश्च	१२-३१
	५. गीतायाः परिभाषा; ६. जीवन-सिद्धान्ताः—१. देहेन स्वधर्मचरणम्; ७. जीवन-सिद्धान्ताः—२. देहातीतस्य आत्मनो भानम्; ८. उभयोः समन्वयसाधिका युक्तिः—फलत्यागः; ९. फलत्यागस्य उदाहरणद्वयम्; १०. आदर्शभूता गुरुमूर्तिः ।	
३.	कर्मयोगः	३२-४४
	११. फलत्यागी अनन्तं फलं लभते; १२. कर्मयोगस्य बहुमुखं प्रयोजनम्; १३. कर्मयोग-व्रतेषु विघ्नाः ।	
४.	कर्मयोगस्य सहकारिणी साधना—विकर्म	४५-५४
	१४. कर्मणः साहाय्यार्थं विकर्म अपेक्ष्यते; १५. उभय-संयोगेन अकर्मोद्भवः; १६. अकर्मकौशलार्थं सन्तः प्रष्टव्याः ।	
५.	अकर्मावस्था द्विविधा—योगः, संन्यासश्च	५५-७८
	१७. बाह्यं कर्म मनसः दर्पणः; १८. अकर्मदशायाः स्वरूपम्; १९. अकर्मणः एको विभागो योगः; २०. अकर्मणः द्वितीयो विभागः—संन्यासः; २१. उभयोः साम्यं शब्दातिशायि; २२. भूमितेः मीमांसकस्य च दृष्टान्तः; २३. संन्यासी योगी च एक एव, शुक-जनकवत्; २४. तथापि संन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ।	

६. चित्तवृत्ति-निरोधः

७९—

२५. आत्मोद्धारस्य आकाङ्क्षा; २६. चित्तस्य एकाग्रता;
 २७. एकाग्रता कथं सम्पादनीया?; २८. जीवनस्था परिमितता;
 २९. मङ्गला दृष्टिः—समदृष्टिः; ३०. बालको गुरुः; ३१.
 अभ्यास-वैराग्ये श्रद्धा च ।

७. ईश्वर-प्रपत्तिः ईश्वर-शरणता वा

९८—११

३२. भक्तेः भव्यं दर्शनम्; ३३. भक्त्या विशुद्धानन्दस्य
 लाभः; ३४. सकामभक्तिरपि उपयोगिनी; ३५. निष्कामभक्तेः
 प्रकाराः पूर्णता च ।

८. प्रयाण-साधना—सातत्ययोगः

११३—१२

३६. शुभसंस्काराणां सञ्चयः; ३७. मरणं सर्वदा स्मर-
 णीयम्; ३८. तत्रैव सर्वदा संल्लग्नाः भवन्तु; ३९. रात्रिन्दिवं
 युद्धस्य प्रसक्तिः; ४०. शुक्ल-कृष्णगती ।

९. मानवसेवारूपा राजविद्या—समर्पणयोगः

१२९—१५

४१. साक्षात् अनुभवस्य विद्या; ४२. सरलो मार्गः; ४३.
 अधिकारभेदानां फटाटोपाभावः; ४४. कर्मफलानां भगवदर्पणम्;
 ४५. क्रियाविशेषे न आग्रहः; ४६. समस्तं जीवनं हरिमयं
 भवितुमर्हति; ४७. पापसम्बन्धि भयं नास्ति; ४८. स्वल्प-
 मपि मधुरम् ।

१०. विभूति-चिन्तनम्

१५४—१७

४९. गीतायाः पूर्वार्धे दृष्टिक्षेपः; ५०. परमेश्वर-दर्शनस्य
 सूबोधा रीतिः; ५१. मानवस्थः परमेश्वरः; ५२. सृष्टि-स्थितः
 परमेश्वरः—विशिष्टानि उदाहरणानि; ५३. सृष्टिस्थः परमेश्वरः
 —कतिचन अन्यानि उदाहरणानि; ५४. दुर्जनेऽपि परमेश्वर-
 दर्शनम् ।

अध्यायः

विषयः

पृष्ठम्

विश्वरूप-दर्शनम्

१७७-१८९

५५. विश्वरूपदर्शनार्थम् अर्जुनस्य समुत्कण्ठा; ५६. लघुमूर्तौ अपि पूर्णदर्शनं सम्भवति; ५७. विराड् विश्वरूपं नापि सहेत; ५८. सर्वार्थ-सारः ।

सगुणा निर्गुणा च भक्तिः

१९०-२११

५९. षष्ठात् एकादशम् एकाग्रतातः समग्रता; ६०. सगुण-निर्गुणोपासकौ मातुः द्वौ पुत्रौ इव; ६१. सगुणोपासना सुलभा सुरक्षिता च; ६२. निर्गुणाभावे सगुणाऽपि सदोषा; ६३. द्वे अपि परस्परपूरिके—रामचरितस्थः दृष्टान्तः; ६४. द्वे अपि पर-स्परपूरिके—कृष्णचरितस्थः दृष्टान्तः; ६५. सगुण-निर्गुणयोः एकरूपतायां स्वानुभव-कथनम्; ६६. अत्रायं सारः—सगुण-निर्गुणे केवलं दृष्टिवैलक्षण्यप्रयुक्ते, अतो भक्त-लक्षणानि स्वात्मनि सङ्गमनीयानि ।

आत्मानात्म-विवेकः

२१२-२३४

६७. कर्मयोगोपकारकं देहात्मपृथक्करणम्; ६८. संशो-धनस्य मूलाधारः; ६९. देहासक्त्या जीवनमवरोधकम्; ७०. तत्त्वमसि; ७१. अत्याचारिणाम् अधिकारः पर्यवसितः; ७२. परमात्मशक्तौ विश्वासः; ७३. परमात्म-शक्तेः उत्तरोत्तरा-नुभवः; ७४. नम्रता-निर्दम्भताप्रभृतयो मूलभूताः ज्ञानसाधनाः ।

गुणोत्कर्षः गुणनिस्तारश्च

२३५-२५५

७५. प्रकृतेः विश्लेषणम्; ७६. तमोगुणः तज्जयोपायश्च—शरीर-श्रमः; ७७. तमोगुणजयस्य एकः अपरः उपायः; ७८. रजोगुणः तज्जयोपायश्च—स्वधर्म-मर्यादा; ७९. स्वधर्मः कथं निर्धारणीयः ?; ८०. सत्त्वगुणः, तज्जयोपायश्च; ८१. अन्तिमो विषयः—आत्मज्ञानं, भक्तेराश्रयश्च ।

अध्यायः

विषयः

पृष्ठम्

१५. पूर्णयोगः—सर्वत्र पुरुषोत्तम-दर्शनम्

२५६-२७३

८२. प्रयत्नमार्गात् भक्तिर्न भिन्ना; ८३. भक्त्या प्रयत्नः सुकरः सम्पद्यते; ८४. सेवायाः त्रिपुटी—सेव्यः, सेवकः सेवा-साधनानि च; ८५. अहंता-शून्या सेवैव भक्तिः; ८६. ज्ञानलक्षणम्—अहं पुरुषः, स पुरुषः, अयमपि पुरुषः; ८७. सर्वो वेदसारो ममैव करतलगतः ।

१६. परिशिष्टम् : १. दैवीनामासुरीणां च वृत्तीनां कलहः

२७४-२९१

८८. पुरुषोत्तमयोगस्य पूर्व-प्रभा—दैवी सम्पत्तिः; ८९. अहिंसायाः हिंसायाश्च सेना; ९०. अहिंसा-विकासस्य क्रमशश्चत्वारि स्थानानि; ९१. अहिंसायाः एको महान् प्रयोगः—मांसाहार-परित्यागः; ९२. आसुर्याः संपत्तेस्त्रिधा महत्त्वाकाङ्क्षा—सत्ता, संस्कृतिः, सम्पत्तिश्च; ९३. काम-क्रोध-लोभेभ्यो मुक्तेः शास्त्रीयः संयम-मार्गः ।

१७. परिशिष्टम् : २. साधकस्य कार्यक्रमः

२९२-३१२

९४. सुबद्धव्यवहारेण वृत्तिर्निर्मुक्ता भवति; ९५. तदर्थं त्रिविधः क्रियायोगः; ९६. साधनायाः सात्त्विकीकरणम्; ९७. आहार-शुद्धिः; ९८. गीतायाः अविरोधि-जीवनस्य योजना; ९९. समर्पणस्य मन्त्रः; १००. पापहारि हरिनाम ।

१८. उपसंहारः, फलत्यागस्य पूर्णता—ईश्वर-प्रसादः

३१३-३३३

१०१. अर्जुनस्य अन्तिमः प्रश्नः; १०२. फलत्यागस्य निकषः सार्वभौमः; १०३. क्रियातो निर्मुक्तेः वास्तविकी रीतिः; १०४. साधकार्थं स्वधर्मस्य विवरणम्; १०५. फलत्यागस्य समुच्चितः फलितोर्थः; १०६. साधनायाः या परा काष्ठा, सैव सिद्धिः; १०७. सिद्धपुरुषस्य त्रिप्रकारिका भूमिका; १०८. त्वमेव त्वमेव त्वमेव ('तुही' ... 'तुही' ... 'तुही') ।

परिशिष्टम्: गीताध्याय-सङ्गतिः

३३४-३४७

गीता-प्रवचनानि

गीता-प्रवचनानि

प्रथमः अध्यायः

प्रास्ताविकी आख्यायिका-अर्जुनस्य विषादः

(१) मध्येमहाभारतम्

प्रियाः भ्रातरः !

अद्य-प्रभृति अहं श्रीमद्भगवद्गीता-विषये प्रवक्ताऽस्मि । गीताया सह मम सम्बन्धः पारितर्क्यं वर्तते । शरीरमिदं मातृ-दुग्धेन पुष्टम्, ततोऽपि अधिकं मम बुद्धेः पोषणं गीता-दुग्धेन सम्भूतम् । यत्र भवति प्रेम्णः सम्बन्धः, तत्र तर्कस्य स्थानं नास्ति । अतोऽहं तर्कं दूरं त्यक्त्वा श्रद्धा-प्रयोगरूपाभ्यां पक्षाभ्यां गीतारूपगगने यथाशक्ति समुड्डयनं कुर्वन् अस्मि । प्रायः सर्वदैव अहं गीतायाः चिन्तनं करोमि । गीता नाम मे प्राणभूतं तत्त्वम् । अहं यदा गीता-विषयं केनापि सह संवदामि, तदा गीतारूपसागरे तरन् अस्मि । किञ्च यदा एकाकी भवामि, तदा तस्मिन् अमृत-सागरे गाढं निमज्ज्य वसामि । एतादृश्याः गीताम्बायाः चरितं प्रतिरविवासरे मया श्रावयितव्यम् इति निश्चितं विद्यते ।

गीतायाः महाभारत-मध्ये योजना कृताऽस्ति । महाभारतस्य मध्ये स्थिता सा सम्पूर्णं महाभारतं प्रकाशयन्ती उच्चैःस्थित-दीपवद् विद्यते । एकत्र षट् पर्वाणि अन्यत्र च द्वादश एवं मध्यभागे, तथैव एकत्र सेनायाः सप्त अक्षौहिण्यः अन्यत्र च एकादश इत्येवमपि एषा मध्यभागे समुपदिष्टा ।

स्त्वम्' इत्यत्र अकारेणैव आरम्भः अनायासतः समापतति, अतस्तत एव आरम्भः अभ्युपेयः" इति । इमां कोटिम् अपहायापि तत एव आरम्भः बहुभिः विचारैः निःसंशयं योग्य एव । एवं स्वीकृतेऽपि ततः प्राक्तनस्य प्रास्ताविकस्य भागस्यापि महत्त्वम् अस्त्येव । अर्जुनः कस्यां भूमिकायां स्थितः ? कां कथां वक्तुं गीतायाः प्रवृत्तिः अभवत् ? इत्येतत् प्रास्ताविकेन कथांशेन विना ज्ञातुं दुःशकमेव ।

केचन कथयन्ति—'अर्जुनस्य क्लैब्यम् अपाकृत्य तं युद्धे प्रवर्तयितुं गीता उपदिष्टा' इति । तेषां मते केवलं कर्मयोगार्थमेव न गीता उपदिष्टा, प्रत्युत सा युद्ध-योगमपि प्रतिपादयति । किञ्चिद् विमर्शं क्रियमाणे प्रामादिकमेतद् इति ज्ञातुं शक्येत । अष्टादश-अक्षौहिण्यः युद्धाय सन्नद्धाः आसन् । संपूर्णां गीतां श्रावयित्वा अर्जुनः तत्सैन्येन समः कृत इति किं वक्तुं शक्यामः ? अर्जुनः कातरो जातः, न पुनः सैन्यम् । तत् किम् अर्जुनाद् अधिकयोग्यम् ? इयं तु कल्पनाऽपि कर्तुं न शक्या । अर्जुनो यद् युद्धात् परावर्तते स्म, स नहि भीतः सन्, यतः शताधिकानां युद्धानां क्रीडामिव कर्ता स महावीर आसीत् । उत्तरगोग्रहणप्रसङ्गे एकाकिना तेन भीष्मद्रोणकर्णादयः अवरुद्धबलाः कृताः । सर्वदा विजयी, सर्वेषु नरेषु यथार्थत्वेन एक एव नरः इति तस्य ख्यातिः आसीत् । वीरता तस्य प्रतिरोमकुहरम् अवर्तत । अर्जुनं क्षोभयितुं श्रीकृष्णेनापि क्लैब्यारोपः कृतः, परं स विफलो जातः । परस्तात् भिन्ने मुख्यविषये ज्ञान-विज्ञान-सम्बन्धिनः अनेके अंशाः निरूपणीयाः सम्पन्नाः । अतः क्लैब्य-निरसन-सदृशं स्वल्पं तात्पर्यं गीतायाः नास्तीति निश्चप्रचम् ।

अन्ये केचित् वदन्ति यत् 'अर्जुनस्य अहिंसा-वृत्तिम् अपास्य तं युद्धे प्रवर्तयितुं गीता उपदिष्टा' इति । मन्मतेन इदमपि न समी-

चीनम् । तत् कथमिति द्रष्टुम् अर्जुनस्य भूमिका अस्माभिः आङ्गो-
चनीया भवेत् । अस्मिन् कर्मणि प्रथमाध्यायः एवं द्वितीयाध्याये
प्रविष्टः तस्यांशश्च भूरि सहाय्यको भवेत् ।

अर्जुनः समराङ्गणे निश्चयपूर्वकं कर्तव्यभावनया स्थितः
आसीत् । क्षात्र-वृत्तिः तस्य स्वभाव आसीत् । युद्धं परिहातुं
पर्याप्ते प्रयत्ने कृतेऽपि तत् न अपसृतम् । न्यूनातिन्यून-पञ्चग्राम-
प्राप्तेः प्रस्तावः श्रीकृष्णसदृशस्य माध्यस्थ्यं च द्वयमपि विफलम्
अभूत् । एतस्यां स्थितौ विविध-देश-नृपतीन् सङ्गमय्य श्रीकृष्णेन
च स्व-सारथ्यं कारयन् सः रणाङ्गणे तिष्ठन् वीरोचितोत्साहेन
श्रीकृष्णं कथयति—‘उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय, तेषां
मुखाकृतिं एकवारं पश्येयं ये मया सह योद्धुं समागताः’ इति ।
श्रीकृष्णोऽपि तथैव करोति । परितः आलोकयतः अर्जुनस्य दृष्टि-पथे
किमायातम् ? उभयोः पार्श्वयोः स्वकीयानाम् आप्तानां सम्बन्धनां
मित्राणां ज्ञातीनां च महान् मेलकः स्थितोऽस्ति । तेन तदा दृष्टम्—
पितामहाः, पितरः, पुत्राः, पौत्राः इति आप्तसम्बन्धनां चतुःसंख्याक-
वंशजपरम्परा मरण-मारणरूपेण दृढ-निश्चयेन एकत्र सङ्गता इति ।
अस्याः परिस्थितेः कल्पना ननु तस्य भूतपूर्वा आसीत्, परंतु प्रत्यक्ष-
दर्शनेन मनसि कश्चित् विलक्षण एव परिणामो भवति । तं सर्वं
स्वजनसमूहं दृष्ट्वा तस्य हृदये महती विकलता जाता । तेन स
भृशं विमनायते स्म । अद्य-यावत् तेन युद्धेषु सङ्ख्यातीतानां वीराणां
संहारः कृतः, परं तदानीं नेदृशी दुःखायमानता अभूत्, न तस्य
हस्ताद् गाण्डीवम् अभ्रश्यत्, शरीरे वेपथुः नासीत्, तस्य नैत्रे
च अश्रुभिर्न परिप्लुते । तर्हि इदानीमेव कुतः इयं दशा ? किम् अशोक-
नृपवत् तस्य मनसि अहिंसा-वृत्तेः उदयो जातः ? नैव, इयं केवलं

स्वज्जनासक्तिः आसीत् । इदानीमपि गुरवः, बन्धवः आप्ताश्च सम्मुखे नाभविष्यन् तर्हि तेन शत्रु-शीर्षाणि कन्दुकवद् अपातयिष्यन्त । परंतु आसक्ति-जनित-मोहेन तस्य कर्तव्य-निष्ठा ग्रस्ता । अनन्तरं तत्त्वज्ञानं तेन स्मृतम् । कर्तव्य-निष्ठः पुरुषः मोहग्रस्तोऽपि अनावृतां कर्तव्य-च्युतिं न सहते । केनापि सद्विचारेण कर्तव्य-च्युतिम् आवृणोति सः । इयमेव दशा अर्जुनस्य । अधुना सः 'युद्धमेव पापम्' इति मृषा प्रतिपादयति । 'युद्धात् कुलक्षयः, धर्म-लोपः, स्वैराचार-बाहुल्यम्, व्यभिचार-प्रसृतिः, दुर्भिक्षम्, समाजे विविधाः बाधाश्च समुत्पद्येरन्' इत्यादीन् अनेकान् विचारान् प्रदर्श्य सः कृष्णमेव बोधयितुं प्रवर्तते स्म ।

अत्र कस्यचित् न्यायालयाध्यक्षस्य आख्यायिका मम स्मृति-पथम् आरोहति । एकः न्यायाधीशः आसीत् । पूर्वं तेन शतशः अपराधिनः वध-दण्डं प्रापिताः, परंतु एकदा तत्सुत एव मारणाभि-योगेन न्यायालये तत्संमुखे उपस्थापितः । पुत्रे अभियोगः प्रमाणितः, तस्य वध-दण्डः कर्तव्यतया न्यायाधीशस्य संमुखम् आपतितः, परंतु तं कर्तुं न्यायाध्यक्षः कातरोऽभूत् । स प्रज्ञावादान् अवदत्— 'अहो ! वध-दण्डः अतीव अमानुषः । ईदृग्दण्ड-विधानं मानवानां न शोभते । तेन अपराधिनां सन्मार्गे नयनस्य आशा नश्यति । हतकः भावनावेशेन सहसैव मनुष्यं हतवान्, परं भावना-वेशापगमे तस्य मनुष्यस्य वधस्तम्भप्रापणं समाजस्य मनुष्यतायाः अतीव लज्जावहं कलङ्करूपं च ।' इत्यादीः युक्तीः स न्यायाध्यक्षः उपपादयन् आसीत् । यदि तत्पुत्रः तत्संमुखं नायायात्, तदा तु यावन्मरणं न्यायाध्यक्षमहोदयः वधदण्डं निःसङ्कोचं विदध्यादेव । किंतु सः स्वपुत्र-ममत्वेन ईदृशम् अकथयत् । तस्य तद्भाषणं न

आन्तरिकम् ; किंतु आसक्तिजन्यम् । 'अयं मम सुतः' इति ममतयैव निर्मितः आसीत् स वाक्प्रसरः ।

अर्जुनस्य स्थितिरपि ईदृशं न्यायाधिपतिम् अनुकरोति । अर्जुनेन या युक्तयः उपस्थापिताः, ता न प्रमादघटिताः । यतः गतमहायुद्धस्य एते एव परिणामाः सर्वैः दृष्टाः । परं विचारणीयम् इयदेव, यत् ता युक्तयः अर्जुनस्य तत्त्वज्ञानं नासन्, तास्तस्य प्रज्ञावादः आसीन् । एतत् सर्वं श्रीकृष्णः परिचिनोति स्म । अत एव अत्र किञ्चिदपि अनवदधता भगवता साक्षात् मोहनाशोपाय एव उपदेष्टुम् आरब्धः । यदि अर्जुनः यथार्थतः अहिंसकः अभविष्यत्, तर्हि केनापि प्रसक्तानु-प्रसक्तेषु ज्ञानविज्ञानेषु प्रोक्तेष्वपि मूलभूतस्य प्रश्नस्य उत्तरं विना समाहितो नाभविष्यत् । परंतु कृत्स्ने गीताशास्त्रे अर्जुनोपस्थापितवर्ण-साङ्ख्यादि-दोषाणां समाधानं नास्ति, अथापि सः समाश्वस्तः अभूत् । एतस्य सर्वस्य तात्पर्यमेतदेव यद् अर्जुनो न अहिंसावृत्तिः । स युद्ध-प्रवृत्त एव आसीत् । युद्धं तस्य स्वभाव-सिद्धम् अपरिहार्यरूपं निश्चित-कर्तव्यं चासीत् । मोहवशात् स तत्कर्तव्यम् अपवारयति स्म । प्राधान्येन गीताया अस्मिन् मोहे एव गदा-प्रहारः ।

(३) गीतायाः प्रयोजनम्-स्वधर्मविरोधि-मोहनिरासः

अर्जुनो न केवलम् अहिंसायाः, अपितु संन्यासस्यापि चर्चां प्रवर्तयामास । स कथयति स्म—'अस्माद् रुधिर-कलङ्कितात् क्षात्र-धर्मात् संन्यास एव वरीयान्' इति । अस्ति नाम अयम् अर्जुनस्य स्वधर्मः? अस्ति वा इयं सा तस्य वृत्तिः ? अर्जुनः संन्यासि-नेपथ्यं तु अनायासं परिदध्यात्, परं संन्यासि-वृत्तिं कथम् आनयेत् ? यदि संन्यास-व्यपदेशेन स वने अवत्स्यत्, तर्हि नूनं हरिणान् अहनिष्यत् । अतो भगवान् स्पष्टमेव अवादीत्—“अरे अर्जुन ! यत् त्वं वदसि 'नाहं

योत्स्ये' इति, एषः ते भ्रमः, अद्य-यावत् ते यो दृढः स्वभावः, त्वां योधयिष्यति एव ।"

अर्जुनः स्वधर्मं विगुणम् अमन्यत । स्वधर्मः अतिविगुणः स्यादिति परंतम् अवलम्ब्यैव मानवेन स्वोन्नतिः कर्तव्या ; यतः तदाधारेणैव विकासः भवितुमर्हति । अत्र अभिमानस्य विषयः नास्ति । इदं स्वोन्नतं मूलम् । स्वधर्मः महान् इति मत्वा न स्वीक्रियते, न च स्वल्पः इति ज्ञात्वा त्यज्यते । वस्तुतः स महान् स्वल्पो वा नास्ति । स मानवान् गुणोऽस्ति । 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः' इति गीतावचनस्थ-धर्मशब्दे हिन्दुधर्मः, मुसलिमधर्मः, ख्रिस्तधर्मः वा नाभिप्रेतः । किंतु प्रति मनुष्यं धर्मो भिन्नः भिन्नः अस्ति । अत्र मत्पुरतः स्थितानां द्विशत मनुष्याणां द्विशतधर्माः विद्यन्ते । दशवर्षेभ्यः पूर्वं यः मम धर्मः आसीत् स अद्य नास्ति । अद्य विद्यमानः दशवर्षानन्तरं न स्थास्यति । चिन्तनेन अनुभवेन च हृदयवृत्तिः यथा यथा परिवर्तते, तथा तथा पूर्वधर्मः नश्यति, नवीनश्च प्रादुर्भवति । हठात् किमपि कर्तव्यं नास्ति ।

श्रेष्ठत्वेनापि प्रतीयमानस्य परधर्मस्य ग्रहणं न मम श्रेयसे भवितुमर्हति । सूर्य-प्रकाशः मम तावत् प्रियः । तेन प्रकाशेन मम वृद्धिः जायते । सूर्यः मम वन्द्योऽपि अस्ति । परम् अहं यदि भूनिवासे त्यक्त्वा तत्समीपं जिगमिषामि, तदा भस्मसाद् भविष्यामि । प्रत्युत भवतु नाम सूर्यनिवासात् भू-निवासो विगुणः, भवतु च पृथ्वी सूर्यपेक्षया तुच्छतमा, न भवतु वा पृथिवी स्वयम्प्रकाशा, तथापि यावत् मयि सूर्य-तेजःसहन-सामर्थ्यं नास्ति, तावत् सूर्याद् दूरे पृथिव्यां न्युष्य एव मया स्व-विकासः कर्तव्यः इति पर्यवस्यति । यदि कश्चित् मत्स्यं वदेत्, यत् 'पानीयाद् दुग्धं महार्घतरम्, तत्रैव भवता निवासः

कर्तव्यः' इति, तर्हि तत्कथनं मत्स्यः किं स्वीकुर्यात् ? यतः मत्स्यः पानीये एव जीवति, दुग्धे च म्रियते ।

सुलभतया ज्ञातोऽपि परधर्मः अग्राह्य एव । बहुश एवमनुभूयते—परधर्मस्य सुलभता आभासमात्रमेव । गार्हस्थ्ये स्त्रीपुत्राणां सम्यक् पोषणं दुष्करमिति उद्विग्नचेता गृहस्थः यदि संन्यासाश्रमं स्वीकुर्यात्, तर्हि दम्भ एव सः । स च कष्टाधिक्याय कल्पेत् । अवसरम् आसाद्यैव तद्वासना उद्बुद्धा भवेयुः । गार्हस्थ्यभारोद्धहने असमर्थः सन् स यदि वनं गच्छेत्, तदा प्रथमतस्तत्र अल्पीयसीं कुटीं निर्मिमीत, तद्रक्षणार्थं च वृत्तिम् उद्भावयेत् । एवं क्रमेण कुर्वतस्तत्रापि पूर्वगार्हस्थ्य-द्वैगुण्येन गार्हस्थ्यकार्यप्रसङ्गः आपतेत् । यदि अवितथा वैराग्य-वृत्तिः स्यात्, तर्हि संन्यासाश्रमेऽपि किं काठिन्यम् ? 'संन्यासः सुकरः' इति प्रतिपादकमपि स्मृतिवाक्यजातं विद्यते एव । परं तत्र अपेक्ष्यते मुख्यतया हार्दिकी वृत्तिः । यस्य या वस्तुतः हृदयस्य वृत्तिः, तदनुसारी एव तस्य धर्मः । अत्र श्रेष्ठता-कनिष्ठतयोः सरलता-कठिनतयोश्च प्रसङ्गो नास्ति । वास्तविकः विकासः अपेक्ष्यते । वास्तविकी वृत्ति-परिणतिः आवश्यकी ।

अत्र केचन श्रद्धालवः पृच्छन्ति—'यदि संन्यासः युद्ध-धर्मतः महीयान् अभविष्यत्, तर्हि भगवान् अर्जुनं वास्तविक-संन्यासिनं किं न अकरिष्यत् ? अपि नाम किमिदम् असम्भवमासीत् भगवतः ?' वस्तुतः तस्य न किमपि असम्भवि, परम् एवं विधाने अर्जुनस्य तत्र कः पुरुषार्थः अवशिष्येत ? किं पौरुष व्यज्येत ? परमेश्वरेण सर्वेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रदत्तं विद्यते, अतः मनुष्यमात्रं प्रयतेत, तत्रैव आनन्दः । अल्पवयस्काः बालकाः स्वयम् आलेख्य-विरचने प्रमुदिताः भवन्ति । तेभ्यः इदं न रोचते यत् कोऽपि तद्वस्तं गृहीत्वा आलेख्यम्

आरूचयेद् इति । अध्यापको यदि छात्राणां कृते गणितोदाहरणानि शीघ्रतया स्वयमेव सम्पादयेत् तर्हि तेषां बुद्धि-वर्धनं कथञ्चा भवेत् ? मातृभिः, पितृभिः, गुरुभिश्च सूचना कर्तव्यैव । परमेश्वर हृदयान्त एव सूचयति । एतदधिकं स न किमपि संपादयति । कुम्भकार वत् परमेश्वरो यदि आहत्य संकुट्टय च प्रतिमानवरूपभाण्ड निष्पादयेत्, तर्हि किं तत्र तस्य कौशलम् ? न वयं मृन्मयानि भाण्डानि अपितु चिन्मयस्वरूपाः ।

एतावता प्रबन्धेन युष्माभिः इदम् अवगतमेव स्यात्, यद् गीतायाः प्रादुर्भावः स्वधर्म-बाधकस्य मोहस्य वारणायैव अस्ति । अर्जुनः धर्मसम्मूढचेताः आसीत् । स्वधर्म-विषये तस्य मनसि मोहः प्रादुरभूत् । श्रीकृष्णेन प्रथमतः उपालब्धः अर्जुनः स्वयमेव स्व-मुग्धतां स्वीकरोति । स मोहः, सा ममता सा आसक्तिश्च दूरं कर्तव्या इति गीतायाः प्रधानं कर्तव्यम् । अत एव संपूर्णगीताकथनानन्तरं भगवता पृष्ठम्—‘अपि नाम ते मोहो नष्टः ?’ इति । तदा अर्जुनः उत्तरयति—‘आम्, भगवन् ! नष्टो मोहः, ज्ञातो मया स्व-धर्मः’ इति । अनया रीत्या उपक्रमोपसंहाराभ्यां पर्यालोचितायाः गीतायाः मोह-निरसनमेव फलं निष्पद्यते । न केवलम् इदं गीताया एव उद्देश्यम्, किन्तु अखिलस्य महाभारतस्यापि । यतो व्यासेन महाभारत-ग्रन्थारम्भे कथितमस्ति यद् ‘लोकहृदयस्थ-मोहावरण-तमोनिवृत्तये मया अयम् इतिहासरूपः प्रदीपः प्रज्वालयते’ इति ।

(४) ऋजुबुद्धिः अधिकारी

गीतायाः सर्वम् अग्रिमभागं अवगन्तुम् अर्जुनस्येयं मनोदशा अस्माकं महते उपकाराय कल्पते । एतदर्थं तस्याः अनुग्रहभरं वहाम एव । किञ्च इतोऽपि अन्यस्तस्या उपकारः । तथाहि—अर्जुनस्य अस्यां भूमि-

कायां तस्य मनसः अतीव ऋजुता दृश्यते । अर्जुनशब्दस्य अर्थ एव सरलस्वभावः ऋजुस्वभावो* वा अस्ति । तस्य मनसि ये विकाराः विचाराश्च समागताः, ते सर्वे तेन स्वच्छमनसा कृष्णस्य पुरतः स्थापिताः । मनसि किमपि न गोपितम् । अन्ते स श्रीकृष्णं शरणं गतः । वस्तुस्थित्या तु प्रागेव स श्रीकृष्णशरणः आसीत् । श्रीकृष्णं सारथिं सम्पाद्य यदा स हय-रश्मीन् तद्धस्ते स्थापयामास, तदैव स्वमनोवृत्ति-रश्मीनपि तद्धस्ते स्थापयितुं सन्नद्ध आसीत् । वयमपि तथैव अनुतिष्ठेम । 'अर्जुन-समीपे श्रीकृष्णः आसीत्, वयं तं कथं लभेमहि ?' इति न चिन्तयेम । यतः कृष्णो नाम कश्चिद् एको मानवविशेषः इतिहास-प्रसिद्ध इति भ्रमे न पतेम । अन्तर्यामि-रूपेण सर्वेषां हृदि कृष्णो विराजते । सर्वापेक्षया स एव अस्माकं निकटतमः । अत एव वयं हृदयस्थान् सर्वान् विकार-विचाराभासान् तत्पुरतः स्थापयित्वा वदामः— 'भगवन् ! शरणागतोऽस्मि ते, त्वमेव मम अनन्यो गुरुः । योग्यं मार्गं मां दर्शय । यं मार्गं त्वं दर्शयेः, तमेव अनुसरेयम्' इति । यदि एवं वयम् अनुवर्तेमहि, तदा स पार्थसारथिः अस्माकमपि सारथ्यं कुर्यात् । स्वयं श्रीमुखेन स गीतां श्रावयेत्, विजयं च प्रापयेत् ।

रविवासरः

२१-२-३२

* यद्यपि कोशतः व्याकरणतश्च अयमर्थो न प्रसिद्धयति, तथापि महा-भारतविराटपर्वणि उत्तरेण अर्जुनस्य दशनाम्नां अर्थे पृष्ठे अर्जुनः स्वयमेव 'अर्जुन'-शब्दार्थं कथयति—'करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः' (८४३।२०) इति । अत्र 'ऋजु-गतिस्थानार्जनेषु' इत्यतः उन्नत्प्रत्यये भवति,समत्वात् शुद्ध-कर्मकरत्वात् च अर्जुन इत्यर्थः—इति नीलकण्ठी टीका ।

गीता-परिभाषार्थ-व्याख्याने स्मर्तव्येयम् उपनिषद्गता आख्यायिका ।

(६) जीवन-सिद्धान्ताः-१. देहेन स्वधर्माचरणम्

द्वितीयेऽध्याये जीवनस्य त्रयो महासिद्धान्ताः प्रकीर्तिताः—
 (१) आत्मनः अमर्त्यत्वम् अखण्डता च, (२) देहस्य क्षुद्रता,
 (३) स्वधर्मस्य अबाध्यता च इति । अत्र स्वधर्म-सिद्धान्तः कर्तव्य-
 रूपः, अन्यद् द्वयं ज्ञातव्यरूपम् । प्रथमाध्याये स्वधर्मविषये
 स्वल्पतया मया व्याख्यानं कृतमेव । अयं स्वधर्मस्तु नैसर्गिक एव
 अस्माभिः लभ्यते । स न कुत्रचिदपि गवेषणीयः । न च एतादृशी
 अस्माकं स्थितिः यद् वयं गगनाद् पतिताः, धरण्यां च सुस्थिताः ।
 अस्माकं जन्मतः प्रागेव अस्य समाजस्य स्थितिरासीत् । अस्मत्पितरौ
 आस्ताम्, अस्माकं प्रतिवेशिनश्च आसन् । ईदृशे प्रवाहे एव अस्माकं
 प्रादुर्भावः । एवं विचारे ययोः मातापित्रोः सकाशाद् अहं जन्म लब्धवान्,
 तयोः सेवा-विधानं मम जन्मतः प्राप्तो धर्मः । किञ्च यस्मिन् समाजे
 मम जनिः, तस्य समाजस्य सेवाकरणं मम स्वत एव क्रमेण प्राप्तो
 धर्मः । वस्तुतस्तु स्वजन्मना सहैव स्वधर्मस्यापि जन्म । प्रत्युत इदमपि
 वक्तुं शक्यम्, यत् स्वधर्मस्य स्थितिः स्वजन्मनः प्रागेव विद्यते इति,
 यतः अदृष्टरूपेण स जन्मनो हेतुः । किञ्च अस्माकं जन्म तत्पूर्तये
 अस्ति । केचन स्वधर्मं पत्नीरूपोपमया योजयन्ति । यथा पत्नीसम्बन्धः
 विच्छेदं नार्हति तथा स्वधर्म-सम्बन्धोऽपि अविच्छेद्य एव । परंतु एतद्
 उपमानमपि मम मतेन गौणम् । स्वधर्मो मातुः उपमानमर्हति
 इति मन्ये । मम मातुः निर्वाचनं मया अस्मिन् जन्मनि कर्तव्यं न
 भवति । सा तु पूर्वमेव सिद्धा । सा कीदृशी अपि भवतु, मया न
 परिवर्तयितुं शक्यते । इयमेव स्वधर्मस्य दशा । अस्मिन् जगति
 स्वधर्मम् अपहाय किमपि आलम्बनं नास्ति । स्वधर्मापिवारणं नाम

स्वस्यैव अपवारणसदृशमस्ति । तच्च आत्मघाततुल्यम् । स्वधर्मम् आश्रित्यैव अस्माकम् अग्रिमो विकासः सम्भवति । अतः स्वधर्माश्रयत्यागः न केनापि कदापि कर्तव्यः । अनया रीत्या अयमेकः जीवनस्य मूलभूतः सिद्धान्तः सिद्धयति ।

एष स्वधर्मः एतावान् अतिसहजप्राप्तोऽस्ति यत् मनुष्यः सरलतया तस्यैव आचरणं कुर्यात् । परंतु विविधैः मोहैः आक्रान्तत्वात् तन्न भवति, अथवा महता काठिन्येन तत् सम्भवति । सम्भूतेऽपि तस्मिन् दोषरूपविषस्य सम्मिश्रणं भवति । स्वधर्ममार्गे ये कण्टकान् प्रसारयन्ति तेषां मोहानां बाह्यरूपाणि अपि असङ्ख्यान्येव सन्ति । तथापि यदा तेषां मीमांसा भवति तदा तेषां तले यदेकं मुख्यं वस्तु सन्दृश्यते, तत् संकुचिता क्षुद्रा च देहात्मबुद्धिरेव । ‘अहम्, मम सम्बन्धिन्यश्च व्यक्तयः’ इयमेव मम पर्याप्ता व्याप्ति-मर्यादा । ‘इमां मर्यादाम् अतिक्रम्य वर्तमाना ये जनाः, ते सर्वेऽपि मम परकीयाः द्वेष्याः वा !’—इयं देहात्मबुद्धिः एतादृशीं भेद-भित्तिं निर्मिमीते, ये मया अहन्तया ममतया वा परिगृहीताः, तेषामपि शरीरमेव च पश्यति । देहात्मबुद्धेः इदम् उभयविधं बन्धनं संपाद्य वयं लघुलघूनि पल्वलानि रचयितुं प्रवर्तमहे । इयमेव प्रायः सर्वेषां परिपाटी । केषांचित् तु लघीयांसि केषांचिच्च महीयांसि; वस्तुगत्या पल्वलान्येव तानि । शरीरचर्मदघ्नं तद्गाम्भीर्यम् । कश्चित् कुटुम्बाहङ्कार-रूपं पल्वलं निर्मिमीते । अपरो देशाभिमानरूपं पल्वलम् । अन्यो ब्राह्मणाब्राह्मणरूपम्, तदितरः आर्य-यवनरूपम् । कियद् उच्यताम् ? नैकं पल्वलम्, नार्पि द्वे, इतस्ततः पल्वलबाहुल्यम् । परितः पल्वलान्येव दृष्टिपथम् आयान्ति । अस्याम् अस्मत्कारायामपि राजनीतिकसंयतानामेकं पल्वलम्,

अन्यच्च तदितरेषाम् । एवं सर्वत्र पल्वलान्येव । मन्ये पल्वलैर्वि
अस्माकं जीवितं न सम्भवेदेव । परमस्य परिणामः कीदृ
भवति ? हीनविचाररूपजन्तुभिः स्वधर्मरूपारोग्यस्य नाशरूप ए
परिणामो भवति ।

(७) जीवन-सिद्धान्ताः — २. देहातीतस्य आत्मनो भानम्

अस्यां स्थितौ एकाकिनी स्वधर्मनिष्ठा न कार्यपर्याप्ता । तदर्थं
इतरत् सिद्धान्तद्वयं सन्नद्धं स्थापनीयम् । प्रथमः सिद्धान्तः—नाहं मरण
शीलदेहरूपः । यतः देहो नाम आत्मनः उपरितन-त्वक्-सदृशः
द्वितीयश्च—अहम् अमरः, अखण्डः, व्यापकश्च आत्माऽस्मि इति
आभ्यां मिलिताभ्यामेकं पूर्णं तत्त्वज्ञानं भवति ।

इदं तत्त्वज्ञानं गीतादृष्ट्या इयद् अपरिहार्यं यत् सा प्रथ
तदेव प्रतिपाद्य पश्चात् स्वधर्मविचारावतरणं करोति । अत्र केचि
पृच्छन्ति—‘तत्त्वज्ञानविषयकाः इमे श्लोकाः आरम्भ एव किम
स्थापिताः ?’ इति । परंतु मन्मतेन यदि केषांचित् श्लोकानां सर्वथ
क्रमपरिवर्तनं नाहेत् चेत् तद् एषामेव श्लोकानाम् ।

एतावत् तत्त्वज्ञानं यदि बुद्धयारूढं भवेत्, तदा स्वधर्मः दुष्क
न स्यात्, प्रत्युत स्वधर्मातिरिक्तं कर्तव्यं नितान्तं भाराय कल्पेत
आत्म-तत्त्वस्य अखण्डता, देहस्य क्षुद्रता च एतद् द्वयमपि सुज्ञ
यम्, यतः द्वयमपि अवितथम् । परंतु अवश्यमेव अस्माकम् एत
मननीयताम् अर्हति । भूयः मनसि आलोडनीयमेतत् । देहत्वच
न्महत्ताम् अपहाय आत्मनः महत्ता-चिन्तनम् अस्माभिः शिक्षणीयम्

अयं कायः प्रतिक्षणं विपरिणमति । बाल्यम्, यौवनम्, वार्धक्य
एतत्स्वरूपं चक्रं केन नाम नानुभूयते ? अर्वाचीनाः वैज्ञानिकास

एवं मन्यन्ते—‘शरीरं सप्तसु वर्षेषु साकल्येन विपरिणमति । त्वं प्राक्तन-रुधिर-बिन्दुरपि नावशिष्यते ।’ अस्माकं पूर्वजा अपि एवं मन्यन्ते स्म यत् ‘द्वादशभिः वर्षैः पुरातनं शरीरं म्रियते’ इति । अत एव तैः प्रायश्चित्त-तपश्चर्याध्ययनादीनां मर्यादा अपि द्वादश-द्वादशवत्सरात्मिका इति व्यवस्था कृता । एवमस्माभिः श्रूयते—‘बहुभिः हायनैः वियुज्य यदा कोऽपि सुतः मातरम् उपाययौ, तदा सा तं नाभिजानाति स्म’ इति । अतः इदं विचारणीयं यत् प्रतिक्षणं विपरिणमत् मरणशीलं च शरीरमेव किं तव स्वरूपम् ? यत्र शरीरे रात्रिन्दिनं मलमूत्र-प्रवाहाः प्रवहन्ति तथा त्वादृक्षे प्रबले धावके लब्धेऽपि तस्य अस्वच्छता-व्रतं न अपाक्रियते, ईदृशं शरीरं किं त्वमसि ? तत्तु अस्वच्छम्, त्वं तस्य क्षालयिता । तद् रुग्णम्, त्वं च चिकित्सकः । तच्च सार्धहस्तत्रय-परिमिते स्थले स्थितम्, त्वं त्रिभुवनविहारी । तद् हि सन्ततं परिवर्तनशीलम्, त्वं तस्य परिवर्तन-साक्षी । तत् मरणशीलम्, त्वं तस्य मृत्योः व्यवस्थापकः । युवयोः एवं पार्थक्ये स्फुटेऽपि किं त्वं संकुचितचेतस्त्वं प्राप्तोऽसि ? किमर्थम् एवं ब्रूषे यद् ‘अस्य देहस्य सम्बन्धिन एव मामकीनाः’ इति ? कि-मस्य वराकस्य देहस्य मृत्योः कृते शोचसि ? अत एव भगवान् पृच्छति—‘किं देहनाशः शोकास्पदं वस्तु ?’

देहस्तु वस्त्रवद् भवति । जीर्णं वस्त्रं विदीर्यते, अत एव नवं धार्यते । यदि किमपि एकमेव शरीरम् आत्मना संलग्नं भवेत्, तर्हि आत्मनो महती दुरवस्था स्यात् । निखिलो विकासो निरुद्धचेतः, आनन्दः विलीयते, ज्ञानप्रभा मन्दायेत । अतः देहनाशो न शोच्यः । यदि आत्मनो नाशः स्यात् तदा अवश्यमेव तत् शोचनीयम् । किंतु स तु अविनाशी । आत्मा एकम् अखण्डं प्रवहत् प्रस्रवणम् । तदुपरि

अनेकानि कलेवराणि आयान्ति, यान्ति च । ततो देहसम्बन्धि-समुदायमादाय शोककरणम् 'एते मामकीनाः, इमे तु परकीयाः' इति भेदसम्पादनं वा सर्वथा अनुचितमेव । एतत् कृत्स्नं ब्रह्माण्डं नूनमखण्डम् एकं सुन्दरं स्यूतं वस्त्रमिव । यथा कश्चिद् बालः कर्तरीमादाय सुन्दरं वस्त्रं खण्डशः करोति तथा देहपरिमितया कर्तर्या तं विश्वात्मानं खण्डशः कश्चिद् विभजेत, तदा कियद् बालिशत्वं कियती वा हिंसा स्यात् ?

वस्तुतः इदमतीव दुःखाकरं यद् यस्मिन् भारताभिजने ब्रह्मविद्येयप्रादुरभूत्, तत्रैव लघूनि महान्ति च दलानि, भेदाः जातयश्च परितो बाहुल्येन दरीदृश्यन्ते । मृत्युभयेन अस्माकं मनसि तादृशं स्थानमभासादितम्, यादृशम् अन्यस्मिन् द्वीपे क्वचिदेव स्यात् । नात्र शङ्कालवोऽपि यत् चिराय अनुभूतायाः परतन्त्रताया अयं परिणामः किंतु अस्य विस्मरणेनापि कार्यं न सेत्स्यति यद् अस्याः परतन्त्रताया इदमेकं निदानमपि । ज्ञानदेवः सखेदम् इदं लिखितवान्—

अगा मर हा बोल न साहती । आणि मेलिया तरी रडती ॥

“मरण-शब्दमपि वयं न सहामहे । मरणशब्दोच्चारणमपि अमङ्गलमन्यामहे । यदा कोऽपि म्रियेत, तदा भृशं रुदन्तः आक्रोशामः” इति

रोदनं नाम नूनम् अस्माकं कर्तव्यमेव प्रतिभाति । तद् एतावद् दूषणं प्रगतम्, येन भाटकेनापि रोदितारः आमन्त्र्यन्ते । आसन्नमपि मृत्युरुष्णं न कथयन्ति । यदि वैद्यः प्रतिश्रृणोति यद् 'अयं न जीविष्यति' इति, तदापि रोगिणम् अज्ञानान्धकारे स्थापयेयुः । स्वयं चिकित्सकोऽपि स्पष्टतया न ब्रूयात्, अन्तर्पर्यन्तं रोगिकण्ठे भेषजानि च अवतारयेत् । एतत्स्थाने यदि तथ्यं कथयित्वा धैर्यं च उत्पाद्य ईश्वर-स्मरणे प्रेर्येत, तर्हि कियान् उपकारः सम्भवेत् ! परं स बिभेति यद् भयं दयं शरीररूपघटः कञ्चित् पूर्वमेव भज्येत इति । किमिदं भवि-

शक्येत यत् नियत-समयात् प्राग् अयं शरीरघटो भज्येत ? यदि निर्दिष्टः समयात् प्राक् होराद्वयेन भज्येतापि, तर्हि को दोषः ? नास्य अयमाशयः यद् वयं कठोरहृदयाः प्रेमविहीनाश्च भवेम इति । सुविचारे कृते देहासक्तिः न प्रेमपर्याया । प्रत्युत देहासक्तिम् अनपास्य सत्यं प्रेम एव नोद्भवति ।•

यदा देहासक्तिः अपसरेत् तदा इदं बुद्ध्येत यत् देहो नाम सेवायाः साधनम् । एवं ज्ञाते देहस्य उचितः समादरोऽपि भवेत् । परम् अद्यत्वे वयं देह-पूजैव साध्यं मन्यामहे । इदं पूर्णतया विस्मृतं यत् साध्यं स्वधर्माचरणमेव । देहरक्षणस्य तद्वर्धनस्य च स्वधर्माचरणार्थमेव आवश्यकता । तदर्थं तस्मै भोजनं पानं च दातव्यम् । न केवलं जिह्वालौल्य-पूरणायैव अस्य अपेक्षा । दर्वी शिखरिण्याम्, चाणके वा निमज्ज्यताम्, परं सा सुखं दुःखं वा नानुभवति । सेयं दशा जिह्वाया अपि अपेक्षिता । तस्याः रस-ज्ञानेऽपि सुख-दुःखानुभवो मा भूत् । शरीराय तस्य भाटके दत्ते नाधिकं कार्यम् । चक्रयन्त्रात् सूत्रनिष्पादनार्थं तस्मै तैल-दानं अपेक्षितमेव । एवमेव शरीरेण कार्यं निष्पादनीयम् एतदर्थं तत्पोषकाहार अपेक्षित एव । एवं देहं यदि उपयुञ्जीरन्, तदा स्वरूपतः क्षुद्रोऽपि सः अधिकं मूल्यमर्हेत्, माहात्म्यं च प्राप्नुयात् ।

परंतु देहस्य साधनरूपतामज्ञात्वा वयं तत्रैव देहे मग्नचेतसः सन्तः आत्मसङ्कोचं कर्तुं प्रवर्तामहे । एतेन यो देहः पूर्वमेव हीनः सोऽधिकतरं क्षुद्रो भवति । अत एव साधवः साग्रहं कथयन्ति—

देह आणि देहसंबंधें निंदावीं । इतरें वंदावीं श्वानसूकरें ॥

“देहः देहसम्बन्धिनश्च त्वया निन्दनीयाः, अन्ये श्वानः शूकराश्च वन्दनीयाः” इति । रे ! केवलं देहं तत्सम्बन्धिनश्च त्रिकालं मा

पूजय, अन्यानपि अभिज्ञातुं यतस्व । एवं चेतसः उदारतां साधवोऽस्मान् शिक्षयन्ति । आप्तान् इष्टान् मित्राणि च अपहाय वयमन्यान् स्तोकमपि उपगच्छेम किम् ?

जीव जीवांत घालावा, आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ॥

“जीवः जीवे विलीयताम्, आत्मनि च आत्मा संपृच्यताम् ।” अत्र नाम एवं किं वयं कुर्मः ? आत्महंसं देहपञ्जराद् बहिः आनीय जगत् प्रदर्शयामः किम् ? स्वयं परिकल्पितां मर्यादां भित्त्वा ‘ह्यः मया दश मित्राणि सम्पादितानि, अद्य पञ्चदश सम्पन्नानि, श्वः पुनः पञ्चाशद् भविष्यन्ति, एवं क्रमेण कस्मिंश्चिद् दिने निखिलं जगत् मम जगतश्च अहम्—ईदृशमनुभवेयमिति कदापि मनसि आगच्छति किम् ? वयं कारागारात् आप्तबन्धुसकाशे पत्रं प्रेषयामः, अत्र को विशेषः ? किंतु कारामुक्तस्य कस्यचित् नूतन-सुहृदः सविधे—यो न राजनीति-दण्डितः ; अपितु चौर्यापराध-दण्डितः स्यात्, तस्य सविधे—पत्रं प्रेषयेत किम् ?

अस्माकं जीवात्मा व्यापकीभवितुं व्याकुलोऽस्ति । स च अभिलषति—जगत् आश्लिष्यामि इति । परं तं जीवं वयं संयतं कुर्मः । अस्माकं तस्य स्मृतिरपि नायाति । यतः वयं प्रातरारभ्य आसायं देह-पूजायामेव रताः । इयमेव चिन्ता रात्रिन्दिवं यत् न शरीरं कियता अंशेन स्थौल्यं कार्श्यं वा आसादितवद् इति । नूनमन्यः आनन्द एव नास्ति । भोगस्य स्वादस्य च आनन्दं पशवोऽपि उपभुञ्जते । इदानीं त्यागस्य तद्रसापाकरणस्य च आनन्दम् अनुभविष्यसि न वा ? स्वयं बुभुक्षा-पीडितोऽपि सन् अन्नपूर्णां स्थालीम् अन्यस्मै बुभुक्षिताय दत्त्वा जातम् आनन्दं आस्वादय । तत्रस्थं रसमास्वादय माता सन्तानार्थं यदा जीर्यति तदा तया पूर्वोक्तानन्दस्य अल्पीयान्

अनुभवो रस्यते । मनुष्यः 'मम' इत्युक्त्वा यत् संकुचितां सीमां रचयति तत्रापि तस्येदम् असंकल्पितम् उद्देश्यं यद् 'अहम् आत्मविकास-रसम् आस्वादयामि' इति । यतस्तदानीं देहस्थः आत्मा अंशेन कञ्चित् कालं बहिः आगच्छति । किंतु एतद् बहिर्निर्गमनमपि संयतस्य कारागार-कोष्ठाद् आवश्यक-कार्य-मिषेण कारागाराङ्गणे बहिः आगमनमिव । परंतु जीवात्मा एतावता न तुष्यति । स च मुक्तेः आनन्दमपेक्षते ।

तत्रायं निष्कर्षः—(१) साधकेन परधर्मः अधर्मश्च उपमार्ग इति मत्वा त्याज्यः । स्वधर्मः सहज-सरल-पथः इति मत्वा ग्राह्यः । स्वधर्मानुबन्धस्तु कदाऽपि तेन न हातव्यः । (२) देहं क्षणिकं मत्वा तदुपयोगः स्वधर्मार्थमेव कर्तव्यः । सति प्रसङ्गे तस्य त्यागोऽपि कर्तव्यः । (३) आत्मनः अखण्डतां व्यापकतां च सदा मनसि स्थापयित्वा चित्तात् 'स्व'-'पर'-भेदं निस्सारयेत् । एतान् जीवनस्य मुख्यसिद्धान्तान् भगवान् कथयति । तान् आचरणे समानयन् मनुष्यः एकस्मिन् दिने—
नरदेहाच्चेति साधने, सच्चिदानन्द पदवी घेर्णे ।

“नरदेहद्वारा सच्चिदानन्द-पदमनुभवेत्” इमम् अनुभवं स्वायत्ती-करिष्यति, नात्र शङ्कावकाशः ।

(८) उभयोः समन्वयसाधिका युक्तिः—फलत्यागः

भगवता यद्यपि जीवनसिद्धान्तौ प्रदर्शितौ, तथापि केवलम् एतद्-दर्शनेन न कार्य-सिद्धिः । गीतायाम् उपदिष्टौ इमौ सिद्धान्तौ उपनिषत्सु स्मृतिषु च प्रथममेव समायातौ । गीतया पुनः उपदिष्टौ, अत्र न काऽपि अपूर्वता गीतायाः । तस्याः अपूर्वता अत्रैव यदेतेषां सिद्धान्तानां आचरणस्य पद्धतिः कीदृशी ? एतमेव महान्तं प्रश्नम् उत्तरयितुं गीतायाः कौशलं वर्तते ।

जीवन-सिद्धान्तानां व्यवहारे उपयोजिका या पद्धतिः, युक्तिर्वा सा 'योग'-पदेन अभिधीयते । 'साङ्ख्य'-पदस्य अर्थः सिद्धान्तः, शास्त्रं वा । 'योग'-पदस्य च अर्थः कला । ज्ञानदेवः प्रमाणयति—

योगियां साधली जीवनकला ।

“योगिभिः साधिता जीवन-कला” इति । गीता साङ्ख्य-योगाभ्यां शास्त्र-कलाभ्यां च पूर्णा वर्तते । शास्त्रकलयोः योगेन जीवन-सौन्दर्यम् उल्लसति । केवलं शास्त्रं निर्भित्तिकः प्रासादः । सङ्गीत-शास्त्रं तु अवगतम्, परं कण्ठात् तदनुरोधि-नाद-प्रकटनं कर्तुमशक्यं चेत् नादब्रह्म सुशोभितं न भवेत् । अत एव भगवता सिद्धान्तेन साकमेव तद्विनियोग-बोधिका ज्ञान-कलाऽपि उक्ता । तर्हि केयं सा कला ? यया देहं तुच्छीकृत्य आत्मनः अमरताम्, अखण्डतां च लक्ष्यीकृत्य स्वधर्माचरणं क्रियेत, सा कीदृशी कला ?

कर्म कुर्वतां द्वेधा भावना विद्यते—स्वसंपादितकर्म-फलम् अस्माभिः अवश्यमास्वादनीयम्, स च अस्माकं अधिकारः, एषा एका वृत्तिः । यदि अस्माभिः फलं न लभ्यते तर्हि वयं तत् कर्म एव नानुतिष्ठामः, एषा द्वितीया वृत्तिः । गीता तृतीयां भावना-वृत्तिं दर्शयति । तस्या अयमुपदेशः—‘कर्म कर्तव्यमेव, परं तत्फले स्वसत्ता न मन्तव्या’ इति । यः कर्म करोति तस्य फलभोगे अधिकारोऽस्ति इति सत्यम्, परं यूयं तमधिकारं स्वेच्छया त्यजत । राजसो भावः अयं यत् ‘कर्म करिष्यामि चेत् तत्फलं ग्रहीष्यामि एव । तामसो भावश्च ‘फलं त्यक्ष्यामि चेत् कर्मणा सहैव ।’ रजोगुणः तमोगुणश्च परस्परं द्वौ भ्रातरौ एव । उभौ अपि अपहाय शुद्धसत्त्वगुणम् आश्रयत । कर्म कृत्वा फलं त्यजत, फलाशा-राहित्येन वा कर्म कुरुत, प्राक् पश्चाद् वा कुत्रापि फलाशा नैव कार्या इति ।

फलाशात्यागम् उपदिशन्ती गीता इदमपि अवश्यकर्तव्यतया दर्शयति यद् विधेयं कर्म उत्कृष्टतया सम्पादनीयम् । फलम् अनुसन्धाय कर्मकर्ता यादृशं कर्म करोति, तदपेक्षया निष्कामपुरुषस्य कर्म सुविहितं भवेत्, इयमपेक्षा उचितैव । यतः सकामपुरुषेण फलासक्ततया कर्मचरणे स्वल्पोऽपि समयः फलमनोरथ-चिन्तने यापनीय एव । तत्र तस्य स्वल्पाऽपि शक्तिः अपचीयेत एव । परंतु फलेच्छारहितस्य पुरुषस्य समग्रा शक्तिः निखिलः समयश्च कर्मण्येव विनियुक्तो भवेत् । नद्याश्च विश्रमो नास्ति, वायोश्च विरामो न विद्यते, सूर्यः सदा प्रज्वलत्येव । एवमेव निष्काम-कर्म-कर्ता सततं सेवामेव जानाति । एवम् अविरतकर्मकर्तुः कर्म यदि उत्कृष्टं न भवेत् तर्हि अन्यस्य कस्य भवेत् ? किञ्च समता नाम चेतसः एको महान् कुशलो गुणः । स निष्काम-पुरुषस्य स्वायत्त एव भवति । कस्मिंश्चित् सामान्ये शिल्प-कर्मणि हस्तादिकौशलेन सह यदि चित्तसमता स्यात्, तर्हि तत् कार्यम् अधिकसुन्दरं भवेदिति निश्चितमेव । अन्यच्च सकामस्य निष्कामस्य च पुरुषस्य कार्यविधाने यो भेदः, सोऽपि निष्कामपुरुषस्य कर्मण्येव अधिकम् अनुकूलः । सकामपुरुषः स्वार्थदृष्ट्या कर्मालोचनं करोति—‘ममैव कर्म, ममैव फलं च’ इति । ततो यदि कर्मणि मनसः अल्पमपि समत्वं न स्यात्तदा तत् स मनुष्यः नैतिकदोषरूपं न मनुते । कदाचिद् व्यावहारिकं दोषं मनुते । परंतु निष्कामपुरुषस्य स्वकर्मणि नैतिकबुद्धेः सत्त्वात् सः ‘कर्मणि स्वल्पीयोऽपि वैकल्यं मा भूद् इति सावधानतया कर्म संरक्षति । अनेनापि तत्कर्म भूम्ना निर्दोषं भवेत् । सर्वतः पर्यालोचने फलत्यागो नाम कुशलता-यशस्वितारूपं तत्त्वं सिद्ध्यति । तेन फल-त्यागो नाम ‘योगः’ ‘जीवन-कला’ वा इति अभिधानमर्हति ।

कर्मणः निष्कामताम् अपहायापि इदं वक्तुं शक्यते यत् कर्मानुष्ठाने

युः प्रमोदोऽस्ति, स फलोपभोगे नास्ति । स्वकर्मानुष्ठाने या तन्मयता अस्ति, सा आनन्दस्य स्रोत एव । चित्रकारो वक्तव्यः—‘त्वं चित्रं मा लिख, तदर्थं यथेच्छं द्रव्यमाप्नुहि’ इति । परं स इदं नैव स्वीकुर्यात् । कृषीवलो बोद्धव्यः यत् ‘त्वं केदारं मा गच्छ, गाः मा चारय, क्षेत्रं मा सिञ्च, यथेच्छं धान्यं विना श्रमं अस्मत्तः लभस्व’ इति । परं यदि स वास्तविकः कृषीवलः स्यात्, तदा इमं विनिमय-प्रस्तावं समीचीनं न मन्येत । कृषीवलः प्रातरुत्थाय क्षेत्रं गच्छति, तदा सूर्यनारायणः तं स्वागतेन सम्भावयति । पक्षिणः तदर्थं गायन्ति, गावो वृषभाश्च तम् अभितः अटन्ति । स च प्रेम्णा तान् पृष्ठास्फालनपूर्वकं लालयति । पूर्वं ये रोपिताः वनस्पति-वृक्षाः, तान् स सप्रमोदं निभालयति । एतेषु निखिलेषु कार्येषु अस्ति कश्चन सात्त्विकः आमोदः । अयमेव आनन्दः तस्य कर्मणः प्रधानं वास्तविकं च फलम् । कृषिकर्मणः धान्यप्राप्त्यादि बाह्यं फलं तत्तुलनां नाधिरोहति, तत् नितरां फल्गु ।

गीता यदा मनुष्यं कर्म-फलानुसन्धानात् अपवारयति, तदा सा एतया प्रणाल्या कर्मणि शतगुणितां तन्मयतां समेधयति । फलाशरहितेन पुरुषेण सम्पादिता सा कर्म-तन्मयता समाधितुल्या अस्ति । अत एव तदानन्दोऽपि सकामपुरुषानन्दापेक्षया शतगुणितोऽस्ति । एवं विमर्शो सहसैव इदं मतिपथम् आरोहेत्, यत् निष्कामं कर्म एव स्वयं महत् फलम् । ज्ञानदेवः तथ्यमेव अपृच्छत्—‘वृक्षेषु फलानि उत्पद्यन्ते, परं फलेषु फलं कथं स्यात् ?’ इति । तात्पर्यमेतत्, अस्मिन् देहरूपे वृक्षे निष्कामं स्वधर्माचरणरूपं शोभनं फलमायाति । ततः परम् अन्यत् फलं किमर्थं वा अपेक्ष्यताम् ? कृषीवलैः गोधूमाः वपनीयाः, तत्प्ररूढान् फलरूपान् गोधूमान् विक्रीय स्वयं यावनाल-कर-पट्टिका किमर्थं भक्षणीया ? रसवत्फला रम्भाः संरोप्य स्वादिष्ठानि

तत्फलानि विक्रीय स्वयं मरिचभक्षणं किमर्थं क्रियताम् ? हन्त ! अरे, कदलीफलान्येव खादत । परं लोकास्तु एतत् नानुमन्यन्ते । यतो भाग्यायत्तं कदलीफल-भक्षणं विहाय जना मरिचास्वादने आसक्ताः भवन्ति । गीता इदमुपदिशति—‘एवं नानुष्ठेयम्, कर्म एव आस्वाद्यताम्, पीयताम्, पाच्यतां च’ इति । कर्म कर्तव्यम्, तत्रैव सर्वं समागतम् । डिम्भः प्रमोदार्थमेव क्रीडति, तेन व्यायामफलं स्वयमेव सिद्ध्यति । परं स तादृशं फलं नानुसन्धत्ते । तस्य सर्वोऽपि प्रमोदः केवलं क्रीडने एव ।

(९) फलत्यागस्य उदाहरणद्वयम्

सद्भिः महात्मभिः स्वजीवने इदं साधितम् । तुकारामस्य भक्तिभावं विचार्य महाराजस्य शिवराजस्य (शिवाजीभूपतेः) तद्विषये महान् आदरः आसीत् । कदाचित् तुकाराममानेतुं तेन शिविकादिकं संप्रेष्य स्वागतायोजनाऽपि आरब्धा । तदा एतं स्वागत-समारोहं वीक्ष्य साधुः तुकारामो भृशं दुःखमनुभूतवान् । स मनसि अचिन्तयत्—‘किमिदं मे भक्ति-फलम् ? एतदर्थमेव किमहं भगवद्भजनं करोमि ?’ इति । सः अमन्यत, यत् भगवान् मानसम्मानरूपं फलं हस्ते निधाय मां स्वस्माद् दूरम् अपसारयतीव । सः अवादीत्—

जाणूनि अंतर । टाळिशील करकर ।

तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ॥

“भगवन् ! मम आन्तरं भावं जानन् अपि मां क्लेशदायकं मत्वा अपसारयसि ? पाण्डुरङ्ग ! मम दूरीकरणात्मकं तव शीलं अतीव असमञ्जसम् ।”

भगवन् ! नायं ते स्वभावः साधुः । त्वम् ईदृशं किञ्चिदुत्कोचं प्रदाय मामपसारयितुम् इच्छसि । ‘मत्स्वरूपा एषा आपद् एकवारं दूरं

युः प्रमोदोऽस्ति, स फलोपभोगे नास्ति । स्वकर्मानुष्ठाने या तन्मयता अस्ति, सा आनन्दस्य स्रोत एव । चित्रकारो वक्तव्यः—‘त्वं चित्रं मा लिख, तदर्थं यथेच्छं द्रव्यमाप्नुहि’ इति । परं स इदं नैव स्वीकुर्यात् । कृषीवलो बोद्धव्यः यत् ‘त्वं केदारं मा गच्छ, गाः मा चारय, क्षेत्रं मा सिञ्च, यथेच्छं धान्यं विना श्रमं अस्मत्तः लभस्व’ इति । परं यदि स वास्तविकः कृषीवलः स्यात्, तदा इमं विनिमय-प्रस्तावं समीचीनं न मन्येत । कृषीवलः प्रातरुत्थाय क्षेत्रं गच्छति, तदा सूर्यनारायणः तं स्वागतेन सम्भावयति । पक्षिणः तदर्थं गायन्ति, गावो वृषभाश्च तम् अभितः अटन्ति । स च प्रेम्णा तान् पृष्ठास्फालनपूर्वकं लालयति । पूर्वं ये रोपिताः वनस्पति-वृक्षाः, तान् स सप्रमोदं निभालयति । एतेषु निखिलेषु कार्येषु अस्ति कश्चन सात्त्विकः आमोदः । अयमेव आनन्दः तस्य कर्मणः प्रधानं वास्तविकं च फलम् । कृषिकर्मणः धान्यप्राप्त्यादि बाह्यं फलं तत्तुलनां नाधिरोहति, तत् नितरां फल्गु ।

गीता यदा मनुष्यं कर्म-फलानुसन्धानात् अपवारयति, तदा सा एतया प्रणाल्या कर्मणि शतगुणितां तन्मयतां समेधयति । फलाशरहितेन पुरुषेण सम्पादिता सा कर्म-तन्मयता समाधितुल्या अस्ति । अत एव तदानन्दोऽपि सकामपुरुषानन्दापेक्षया शतगुणितोऽस्ति । एवं विमर्शे सहसैव इदं मतिपथम् आरोहेत्, यत् निष्कामं कर्म एव स्वयं महत् फलम् । ज्ञानदेवः तथ्यमेव अपृच्छत्—‘वृक्षेषु फलानि उत्पद्यन्ते, परं फलेषु फलं कथं स्यात् ?’ इति । तात्पर्यमेतत्, अस्मिन् देहरूपे वृक्षे निष्कामं स्वधर्माचरणरूपं शोभनं फलमायाति । ततः परम् अन्यत् फलं किमर्थं वा अपेक्ष्यताम् ? कृषीवलैः गोधूमाः वपनीयाः, तत्प्ररूढान् फलरूपान् गोधूमान् विक्रीय स्वयं यावनाल-कर-पट्टिका किमर्थं भक्षणीया ? रसवत्फला रम्भाः संरोप्य स्वादिष्ठानि

तत्फलानि विक्रीय स्वयं मरिचभक्षणं किमर्थं क्रियताम् ? हन्त ! अरे, कदलीफलान्येव खादत । परं लोकास्तु एतत् नानुमन्यन्ते । यतो भाग्यायत्तं कदलीफल-भक्षणं विहाय जना मरिचास्वादने आसक्ताः भवन्ति । गीता इदमुपदिशति—‘एवं नानुष्ठेयम्, कर्म एव आस्वाद्यताम्, पीयताम्, पाच्यतां च’ इति । कर्म कर्तव्यम्, तत्रैव सर्वं समागतम् । डिम्भः प्रमोदार्थमेव क्रीडति, तेन व्यायामफलं स्वयमेव सिद्ध्यति । परं स तादृशं फलं नानुसन्धत्ते । तस्य सर्वोऽपि प्रमोदः केवलं क्रीडने एव ।

(९) फलत्यागस्य उदाहरणद्वयम्

सद्भिः महात्मभिः स्वजीवने इदं साधितम् । तुकारामस्य भक्तिभावं विचार्य महाराजस्य शिवराजस्य (शिवाजीभूपतेः) तद्विषये महान् आदरः आसीत् । कदाचित् तुकाराममानेतुं तेन शिविकादिकं संप्रेष्य स्वागतायोजनाऽपि आरब्धा । तदा एतं स्वागत-समारोहं वीक्ष्य साधुः तुकारामो भृशं दुःखमनुभूतवान् । स मनसि अचिन्तयत्—‘किमिदं मे भक्ति-फलम् ? एतदर्थमेव किमहं भगवद्भजनं करोमि ?’ इति । सः अमन्यत, यत् भगवान् मानसम्मानरूपं फलं हस्ते निधाय मां स्वस्माद् दूरम् अपसारयतीव । सः अवादीत्—

जाणूनि अंतर । टाळिशील करकर ।

तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ॥

“भगवन् ! मम आन्तरं भावं जानन् अपि मां क्लेशदायकं मत्वा अपसारयसि ? पाण्डुरङ्ग ! मम दूरीकरणात्मकं तव शीलं अतीव असमञ्जसम् ।”

भगवन् ! नायं ते स्वभावः साधुः । त्वम् ईदृशं किञ्चिदुत्कोचं प्रदाय मामपसारयितुम् इच्छसि । ‘मत्स्वरूपा एषा आपद् एकवारं दूरं

गच्छतु' इति मनसि विचारयसीव । परन्तु नाहं मूढः । अहं तव पादौ दृढं बद्ध्वा हठेन स्थास्यामि इति । यतः भक्तिरेव भक्तस्य स्वधर्मः । किंच भक्तेः इतरफलोत्पत्तिः न जायेत इत्यालोचनं तस्य जीवन-कला ।

फलत्याग-विषये पुण्डरीकस्य चरितं इतोऽपि गहनं आदर्शमुपस्थापयति । कदाचित् पुण्डरीकः पित्रोः सेवां विदधाति स्म । तया सेवया सम्प्रसन्नः पाण्डुरङ्गः तत्सङ्गमार्थं धावन् आगतः । परं पुण्डरीकः पाण्डुरङ्गस्य प्रलोभनेन पितृसेवात्यागं न अन्वमन्यत । पितृसेवैव तद्-दृष्ट्या अतीव प्रेमास्पदा भगवद्-भक्तिः । कोऽपि सुतः अन्यान् विलुण्ठ्य पित्रोः सुखम् आदधाति, अथवा कोऽपि देशभक्तः देशान्तर-द्रोहं कृत्वा स्व-देशोत्कर्षम् इच्छति चेद् उभयोरपि समुद्योगो भक्ति-संज्ञां नाहति । स तु केवलम् आसक्तिरेव । पुण्डरीकस्तु नास्याम् आसक्तौ रतः । स व्यचिन्तयत्—'परमात्मा येन दृश्य-स्वरूपेण मम पुरः तिष्ठति, स एतावन्मात्ररूपः किम् ? एतत्प्रकटनात् प्राक् सृष्टिः प्रेतकल्पा आसीत् किम् ?' इति । तदा स भगवन्तम् अवादीत्-- "भगवन् ! त्वं स्वयं मत्सङ्गमार्थम् आगतोऽसि, इदमहं जानामि । परमहं समुच्चय-सिद्धान्तस्य स्वीकर्ता । यदिदं दृश्यं तव स्वरूपम् तदेव भगवत्स्वरूपम्, इति न स्वीकरोमि । मम विचारे त्वमपि ईश्वरः, पितरौ अपि तथा । तयोः सेवायां निरतोऽहं त्वां सेवितुं न पारयामि । अतः मां क्षमस्व ।" एवं कथयित्वा भगवतः अवस्थानार्थम् इष्टकैका तेन प्रक्षिप्ता । स्वयं च पितृ-सेवा-कार्ये एव संलग्नः । तुकारामः इमं प्रसङ्गमनुरुद्ध्य इदं सविनोदं महता कुतूहलेन प्राह—

कां रे प्रेमें मातलासी । उभे केलें विठ्ठलासी ।
ऐसा कैसा रे तूं धीट । मागें भिरकाविली वीट ॥

“अये ! कीदृश-प्रेममत्तस्त्वम्, येन त्वया विट्ठलः तिष्ठन् एव अवस्था-
पितः ? कथमेतद् धाष्टर्चम्, यत् त्वया पृष्ठ-भागे विट्ठलार्थम्
इष्टका सोपेक्षं प्रक्षिप्ता ?”

पुण्डरीको यदिमं समुच्चय-सिद्धान्तम् उपायुङ्क्त, सोऽपि
फलत्यागयुक्तेरेव एकमङ्गम् । यथा फलत्यागिनः पुरुषस्य कर्मसमाधिः
गभीरः, तथैव तस्य वृत्तिरपि व्यापिका, उदारा, समा च । ततः
स विविध-तत्त्वज्ञानजालैः न बद्धयते, स्व-सिद्धान्तं च न त्यजति ।
“नान्यद् अस्तीति वादिनः” अस्य इदमेव तात्पर्यं यत् ‘नान्यत्
किञ्चिदपि’ इति विवादं सः न करोति । ‘इदमपि सत्यं तदपि च ;
परंतु मत्पक्षे इदमेव सत्यम्’ ईदृशी तस्य विनीता निश्चिता
च वृत्तिः । कदाचित् कश्चित् कमपि साधुवर्यम् उपातिष्ठत्, अपृच्छत्
च—‘मुक्त्यर्थं गृहादि-त्यागः आवश्यकः किम्?’ साधुः प्रत्यभाषत्—
‘क इदं कथयति ? जनकादयः प्रासादम् उषित्वा भक्तिं लेभिरे, तदा
तवैव गृह-त्यागस्य का आवश्यकता ?’ तदनन्तरं :द्वितीयोऽपि
साधुसमीपम् आगत्य अपृच्छत्—‘साधो ! गे हादित्यागेन विना
मोक्षो लभ्यते किम् ?’ साधुः प्रत्यब्रवीत्—‘क एवं कथयति ? गेहे
स्थित्वा अनायासेनैव यदि मुक्तिलाभः स्यात् तर्हि शुकादयो मुक्त्यर्थं
किमर्थं प्राव्रजन्, किं ते मूर्खाः ?’ गच्छता कालेन तौ मिथः संगतौ ।
तयोस्तदानीं महान् कलहः सम्प्रवृत्तः । एकः अवादीत्—‘साधु-
र्मां गृहत्यागम् उपादिक्षत्’ इति । परः कथयति स्म—‘साधुः माम-
ब्रवीत् यद् गृहादि-त्यागः अनावश्यकः । तदा उभौ अपि साधुं
समागतौ । तत्र साधुः अवोचत्—“उभयमपि कथनम् अवितथम् ।
यादृशी भावना यस्य तस्य मार्गोऽपि तादृशः । यथा प्रश्नस्तथैव
उत्तरमपि । ‘गृह-त्यागः आवश्यकः’ इदमपि सत्यम्, ‘स च अना-

वश्यकः' इदमपि तथ्यम्" इति । एतस्यैव नाम समुच्चय-सिद्धान्तः ।

पुण्डरीकोदाहरणेन फलत्यागः कं सीमाक्रमं प्राप्नुयात्—इदमवगन्तुं शक्यते । भगवान् तुकारामं येन प्रलोभनेन मोहितुम् उपाक्रमत, तदपेक्षयाऽपि पुण्डरीकस्य प्रलोभनम् अधिकतरं मोहकं ज्ञातव्यम् । परं तेनापि स न लोभं गतः । यदि लुब्धः स्यात्, तर्हि हानिं प्राप्तः स्यात् । अतः एकवारं पूर्वं साधन-निश्चयः कर्तव्यः, ततः अन्तर्पर्यन्तं तस्यैव आचरणं क्रियेत । मध्ये भगवद्-दर्शन-रूपम् अन्तरायं प्राप्यापि नैव तत्त्यागावश्यकता मन्तव्या । यदि विद्यते देहस्तर्हि स साधनायै एव । भगवद्-दर्शनं तु स्वायत्तमेव, तत्कुत्र अपसरेत् ?

सर्वात्मकपण माझे हिरोनि नेतो कोण ?

मनीं भक्ती ची आवडी ।

“मम सर्वात्म-भावं कः हरेत्, यतो मम मनः भक्ति-भावेन रञ्जितम् ।” एतत् पूरयितुमेव इदं जन्म । “मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि” इति गीतावचनस्य तात्पर्यम् इयद् दूरम् अपेक्षितमस्ति, यत् निष्कामं कर्म कुर्वता ‘अकर्मणः’ नाम अन्तिमकर्ममुक्तिपर्यायस्य मोक्षस्यापि वासना मा स्थाप्येत । वासनापगम एव किल मोक्षः । मोक्षार्थं वासनायाः का आवश्यकता ? यदा फलत्यागः इमम् अन्तिमं क्रमं आरोहति, तदा जीवन-कला परिपूर्णा भवति इति ज्ञातव्यम् ।

(१०) आदर्शभूता गुरुमूर्तिः

शास्त्रम् उक्तम्, कलाऽपि प्रदर्शिता । उभाभ्यामपि संपूर्णं चित्रं नेत्रपथं नायाति, यतः शास्त्रं निर्गुणं कला च सगुणा । परंतु सगुणत्वेऽपि साकारतां विना व्यक्तता न भवति । केवलं निर्गुणं अभित्तिचित्रम्, एवमेव निराकार-सगुणस्यापि स्थितिः । एतदर्थम्

अयमुपायो यत् यस्मिन् पुरुषे गुणो मूर्तिमान् सम्पन्नः, तद्गुणिनः दर्शनमिति । अत एव अर्जुनः पृच्छति—‘भगवन् ! भवता दर्शिताः जीवन-मुख्यसिद्धान्ताः, तदाचरणोपयोगिनी कलाऽपि प्रदर्शिता, तथापि विशदा कल्पना मदभिमुखं नायाति, अतो मया एतादृशपुरुषचरित्राणि श्राव्याणि, येषां साङ्ख्य-निष्ठा बुद्धौ स्थिरा अस्ति, येषां जीवने फलत्यागरूपो योगः सुदृढं स्थास्नुतां गतः । स्थितप्रज्ञानां तेषां पुरुषाणां लक्षणानि मां श्रावय । यः फलत्यागस्य पारदृश्या, यश्च कर्म-समाधौ मग्नः, निश्चये च महामेरुसदृशः, यः स्थितप्रज्ञपदेन अभिधीयते, स कथं वदति, कथमुपविशति, कथं चलति ? सर्वमिदं मां कथय । कीदृशी स्थितप्रज्ञ-मूर्तिः ? कथं च सा परिचीयेत ?—भगवन् ! सर्वमेतत् कथय’ इति ।

एतदर्थं भगवता द्वितीये अध्याये अन्तिमैः अष्टादशभिः श्लोकैः स्थितप्रज्ञस्य गभीरम् उदात्तं च चरितं वर्णितम् । नूनम् अष्टादशसु श्लोकेषु गीतायाः अष्टादशानाम् अध्यायानां सारमेव समावेशितवान् भगवान् । स्थितप्रज्ञो हि गीतायाः वर्ण्यमूर्तिः । अयं स्थितप्रज्ञ-शब्दोऽपि गीतया निर्मितः । अग्रे पञ्चमे अध्याये जीवन्मुक्तस्य, द्वादशे भक्तस्य, चतुर्दशे गुणातीतस्य, अष्टादशे च अध्याये ज्ञाननिष्ठस्य, एवमेव वर्णनम् उपलभ्यते । तत्रापि स्थितप्रज्ञ-वर्णनम् अधिकविस्तरेण स्पष्टतया च विहितम् । तत्र सिद्धस्य लक्षणैः सह साधकस्यापि लक्षणानि दर्शितानि । परस्सहस्राः सत्याग्रह-व्रतिनः स्त्रियः पुमांसश्च सायन्तन-प्रार्थनायाम् इमानि लक्षणानि पठन्ति । यदि प्रतिग्रामं प्रतिगृहं च सर्वेषाम् एतेषां प्रसारणं भवेत्, तर्हि तत् महते प्रमोदाय कल्पेत । प्रथमं वयं यदि तानि स्वहृदयम् आरोहयेम, तदा तानि स्वयमेव सर्वत्र बहिः प्रसरेयुः । अयं नित्यपाठो यन्त्रवत् जातश्चेत्, चित्ते

संस्कारं नोत्पादयेत् प्रत्युत विकृतिम् आपादयेत् । परंतु नायं दोषो नित्यपाठस्य, किंतु मननाभावस्यैव । नित्यपठनेन सह नित्य-मननं नित्यमात्मपरीक्षणं चावश्यकम् ।

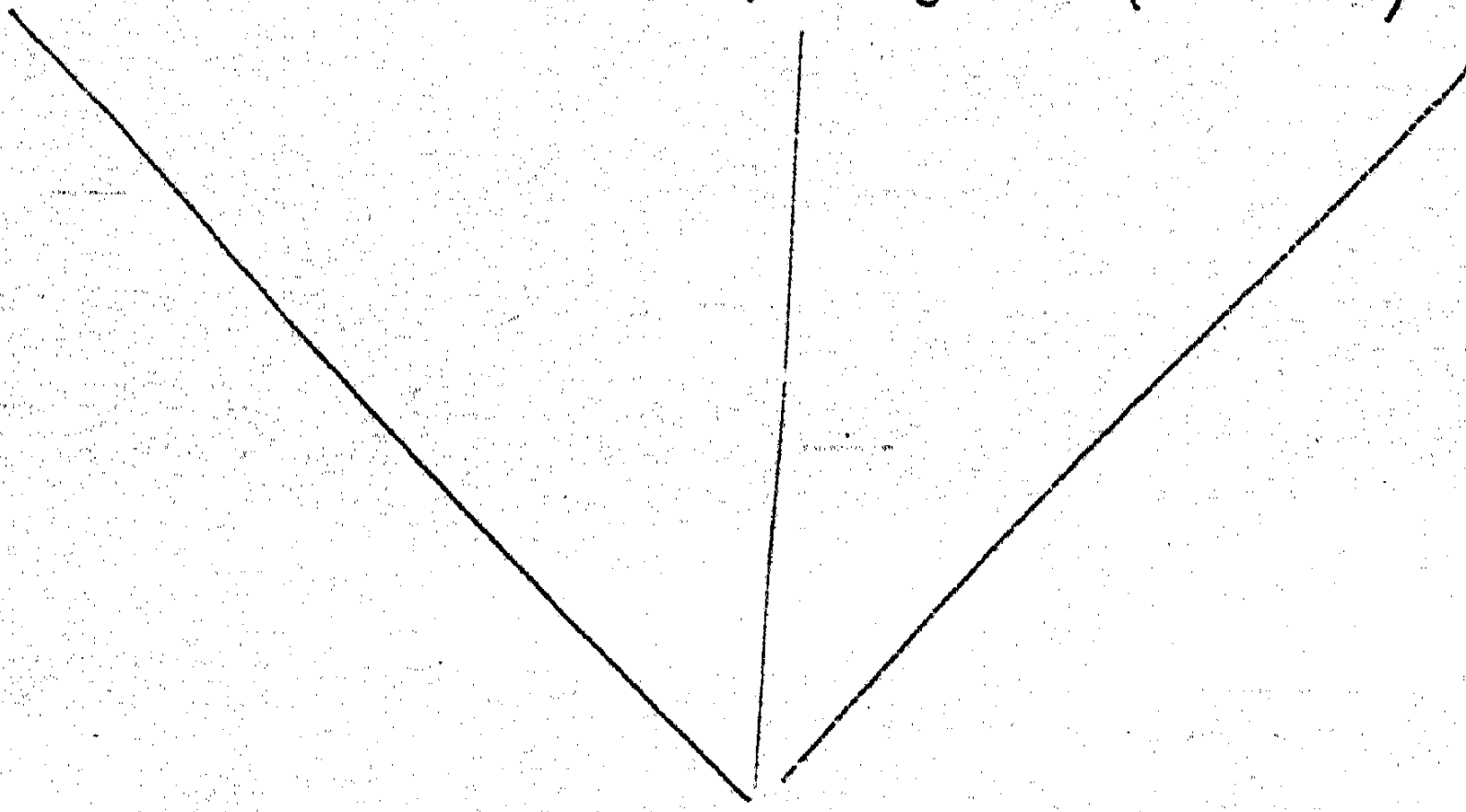
स्थितप्रज्ञो नाम स्थिरबुद्धिः । एतच्च तन्नाम्नैव प्रतिपाद्यते । परंतु संयमं विना बुद्धिः कथं स्थिरा भवेत् ? अतः स्थितप्रज्ञः संयममूर्तिः वर्णितः । बुद्धिस्तु आत्मनिष्ठा स्यात्, सर्वाणि इन्द्रियाणि च तदधीनानि भवेयुः, एतदेव संयम-स्वरूपम् । स्थितप्रज्ञः सर्वाणि इन्द्रियाणि रश्मिभिः इव सम्बद्ध्य तानि कर्मयोगे सततं संयोजयति । इन्द्रियरूपैः वृषैः निष्काम-स्वधर्माचरणरूपं क्षेत्रं सम्यक् कर्षयति । किंबहुना, सः स्वस्य सर्वान् श्वासोच्छ्वासान् परमार्थे एव व्ययीकुरुते ।

अयम् इन्द्रियसंयमो न सुलभः । इन्द्रियैः सर्वथा कार्यानिष्पादनं कदाचित् सुलभं भवेत् । मौनम्, निराहारता इत्यादि न इयत् दुष्करम् । प्रत्युत इन्द्रियाणां स्वैरविहारः सर्वसाध्य एव । परंतु कूर्मो विप-
त्प्रसङ्गे स्वाङ्गानि यथा संहरते, निरापदि स्थाने च तैः कार्यं कुरुते, एवम् इन्द्रियाणि विषयभोगेभ्यः संहृत्य पारमार्थिके कार्ये समुचितः तद्विनियोगः कर्तव्यः । एष संयमः अतीव कठिनः । अत्र यत्ना-
धिक्यमपेक्ष्यते । ज्ञानस्यापि अत्रापेक्षा । एतत् संपाद्यापि स संयमः सदा सम्यक् सिद्ध्येदेव इति न नियमः । तदा किमत्र निराशैर्भाव्यम् ? नहि, साधकेन कदाऽपि निराशेन न भाव्यम् । स्वस्य निखिलानि साधन-तन्त्राणि संयोज्य यत्र न्यूनता भवेत्, तत्र भक्तेरपि संयोजनं कर्तव्यम् । भगवता स्थितप्रज्ञ-लक्षणेषु भक्तेः साहाय्यं ग्रहीतव्यमिति यत् सूचितम्, तदतीव महार्घम्; परंतु तत् परिमितैः शब्दैरेव बोधितम् । अतिविस्तृत-व्याख्यानापेक्षया तत् अधिकतरमूल्यवत्, यतः यत्र भक्तेः असाधारणी आवश्यकता,

तत्रैव सा उपस्थापिता । अधुना नायं प्रसङ्गः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानां सविस्तरविवरणस्य । परंतु साधन-समुदायेऽस्मिन् भक्तेः क्लृप्तं स्थानं वयं न विस्मरेम, एतदर्थम् अत्र भवतां चित्तमाकृष्टम् । पूर्णतया स्थितप्रज्ञः इह कः सम्पन्नः इति तु स भगवानेव वेत्ति । परंतु सेवापरायण-स्थितप्रज्ञस्य उदाहरण-प्रसङ्गे पुण्डरीकस्य मूर्तिः मम नेत्रपथं सदैव आविर्भवति । सैव मया युष्माकं पुरस्ताद् उपस्थापिता ।

अत्र स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि साकल्येन जातानि । द्वितीयाध्यायोऽपि अवसितः ।

(निर्गुणः) सांख्य-बुद्धिः + (सगुणः) योगबुद्धिः + (साकारः) स्थितप्रज्ञः

संकलय्य

सम्पूर्णं जीवनशास्त्रम्

एभ्यः फलितम्-ब्रह्मनिर्वाणापरपर्यायः मोक्षः, तमन्तरा अन्यत् किं भवेत्?

रविवासरः

२८-२-३२

तृतीयः अध्यायः

कर्मयोगः

(११) फलत्यागी अनन्तं फलं लभते

धवः !

द्वितीये अध्याये सम्पूर्णं जीवनशास्त्रम् अस्माभिः निरीक्षितम् ।
तीये अध्याये अस्यैव जीवन-शास्त्रस्य विशदं स्पष्टीकरणमस्ति ।
तत्त्वानि आलोचितानि, साम्प्रतं सविस्तरं विवरणं द्रष्टव्यम् ।
अध्याये कर्म-योगसम्बन्धि-विवेचनं कृतमस्ति । कर्मयोगे
फलत्यागी नाम महद् वस्तु अस्ति । अत्रेयं शङ्का—कर्मयोगे
फलत्यागीऽस्ति, परं कदाचन फलं लभ्यते न वा ? अतः तृतीये
अध्याये भगवान् बोधयति—कर्मयोगी कर्म-फलत्यागेन अनन्त-
फलं लभते इति ।

अत्राहं लक्ष्म्याः कथां स्मरामि । कदाचित् तस्याः स्वयंवरः
भवत् । सर्वे देवाः दानवाश्च लोभेन समागताः । लक्ष्म्या
विष्णुः पूर्वं नाविष्कृतः । स्वयंवर-मण्डपम् आगत्य सा अवादीत्—‘यो
मया न स्पृह्यते, तस्यैव कण्ठे वरमालां परिधापयिष्यामि’ इति ।
समेषु देवाः दानवाश्च लालसाकुलाः आसन् । निःस्पृहं वरं
प्रेषयन्ती लक्ष्मीः शेषनागे शान्त्या शयानं भगवन्तं विष्णु-
मिदृश्यत् । सा तत्कण्ठे वरमालां परिधाय तत्पादौ संवाहयन्ती
प्रापि आस्ते । न मागे तयाची रमा होय दासी—“अयाचितारं रमा दास-
नं सेवते” इदमेव कौशलमस्ति ।

सामान्यः मनुष्यः स्व-फलमभितः कण्टकवृत्तिं विदधाति, तेन सुः
भ्रंशयति प्राप्यमाणमनन्तं फलम् । प्राकृताः मानवाः निरवधि श्रमं
विधाय अल्पं फलम् अर्जयन्ति, परं कर्मयोगी स्वल्पमपि विधाय अनन्त-
गुणं फलं लभते । अयं भेदः केवलम् एकया भावनया भवति ।
टॉल्स्टायः एकस्मिन् स्थले लिखति—‘जना येसुखिस्तस्य त्यागं
स्तुवन्ति, परंतु विमृश्यमाने एते संसारिणो मनुष्याः प्रत्यहं कियद्
शारीरं रुधिरं शोषयन्ति, कठिनं कष्टं च कुर्वन्ति ! सशक्तगर्दभद्वय-
वाह्यं भारं पृष्ठमारोप्य क्लिश्यन्तः एते संसारिणो जीवाः
येसुखिस्तापेक्षया कियद्गुणं कष्टम्, कियतीं दुर्गतिं च सहन्ते ! एते यदि
भगवतः सेवार्थम् एतत्कष्टस्य अर्धमपि सहेरन् तर्हि ते येसुकिस्तादपि
महान्तो भवेयुः ।’

यथार्थतः संसारिणां तपस्या महती अस्ति, परंतु सा केवलं क्षुद्र-
फलानां कृतेऽस्ति । यादृशी वासना तादृशं फलम् । स्ववस्तुनः याव-
न्मूल्यम् अस्माभिः स्वमनसि परिकल्प्यते तदपेक्षया तत् जगति अधिकं
न भवति । सुदामा पृथुकोपहारमादाय भगवन्तम् उपासरत् ।
मुष्टिपरिमितानां तेषां पृथुकानां मूल्यं कदाचित् अर्धपणोऽपि न
स्यात् । परंतु सुदामा तान् बहुमूल्यान् मन्यते स्म । तत्र आसीद् भक्ति-
रूपो भावः । तेन भावेन अभिमन्त्रितास्ते । कणशस्तत्र भक्तिभावः
परिपूर्णः । भवतु वा स्वरूपतः क्षुद्रं वस्तु, मन्त्र-सामर्थ्येन तन्मूल्यं
प्रभावश्च वर्धते । पत्रात्मकस्य रूप्यकस्य कियान् भारोऽस्ति ?
तत्प्रज्वालनेन जल-बिन्दुरपि न सन्तप्येत । परं तदुपरि राजमुद्रा
वर्तते, तयैव तस्य मूल्यम् ।

कर्मयोगेऽपि इदमेव सर्वं कौशलम् । कर्म पत्रात्मकरूप्यकसदृश-
मेव । तत्र भावनारूप-मुद्रायाः मूल्यमस्ति । कर्मरूप-पत्रखण्डस्य

न किमपि मूल्यम् । प्रकारान्तरेणाहम् इदं मूर्ति-पूजा-रहस्यमेव दर्शयितुं प्रवृत्तः । मूर्तिपूजा-कल्पनायां महत् सौन्दर्यम् । को वा मूर्तिखण्डशः कुर्यात् ? इयं मूर्तिः पूर्वं पाषाण-खण्ड एव आसीत् । तत्र मन्त्रैर्मया प्राणाः प्रतिष्ठापिताः, भावश्च न्यधीयत । अपि नाम इमां भावनां कोऽपि खण्डशः कुर्यात् ? खण्डास्तु पाषाणस्यैव भवन्ति, न पुनर्भाविनायाः । यदाऽहं तां भावनां मूर्तितः उद्घासयेयम्, तदैव तत्र पाषाणोऽवशिष्येत, ततश्च तस्य खण्डाः भवेयुः ।

कर्म नाम पाषाणवत्, पत्रखण्डवद् वा ज्ञायताम् । मात्रातिर्यग्रूपेण चतस्रः पङ्क्तीः पत्रखण्डे लिखित्वा प्रेषिताः । तथैव अन्यः कोऽपि यदि पञ्चाशत्पत्रात्मकं विमर्शरहितं यत्किञ्चित् लिखित्वा प्रेषयेत्, तर्हि तत्र कस्य अधिकं गौरवम् ? मातृ-लिखितासु चतसृषु पङ्क्तिषु यः प्रेमभावः स सर्वातिशयमूल्यवान् पूतश्च । अन्यस्य अपार्थक्यलेखः तत्तुल्यतां नार्हति । कर्मणि स्नेहार्द्रता भावना च अपेक्ष्यते । अस्माभिः कर्मकरस्य कार्यं भृत्या परिगण्यते, 'इमां भृतिं गृहाण, गच्छ च' इति च उच्यते । परंतु दक्षिणाविषये न तादृशम् । दक्षिणा-द्रव्यं जलेन आर्द्रीकृत्य देयं भवति । दक्षिणा-द्रव्यं कियत् ? इति न विचार्यते । किंतु दक्षिणा-द्रव्ये सात्त्विकी आर्द्रता अस्ति इति महद् वस्तु । अत्र मनुस्मृतौ महत् कौतुकं विद्यते । कोऽपि द्वादशवर्षपर्यन्तं गुरुगृहे अधीत्य पशुबुद्धितः मनुष्यबुद्धितामापन्नः शिष्यः गुरवे किं दद्यात् ? पुरा-काले आदौ अध्ययन-शुल्कं न गृह्यते स्म । द्वादशवर्षपर्यन्तम् अध्ययनानन्तरं मनसेऽपि सतं द्रव्यं शिष्येण देयमिति पद्धतिरासीत् । मनुः परिकीर्तयति—'गुरवे किमपि पुष्पम्, व्यजनम्, दारव्याः पादुकायाः युग्मम्, जलपूर्णो घटो वा दीयताम्' इति । नेदं विनोदमात्रम् । अत्रेदं तात्पर्यम्, यद् देयं तत् श्रद्धा-चिह्नितम् ।

पुष्पादौ गरिमा नास्ति, परं तत्रस्थायाः भक्तेः ब्रह्माण्डतुल्यो गरिमा विद्यते ।

रुक्मिणीने एवया तुलसीदलाने, गिरिधर प्रभु तुळिला ।

“रुक्मिणी तु एकेनैव तुलसीदलेन गिरिधरं श्रीकृष्णं तुलयामास ।”
सत्यभामायाः अत्यधिकगुरुत्ववद्भिः (अष्टशत-प्रस्थात्मकैः) कनका-
लङ्कारैः कार्यं न अपारि । परंतु भाव-भक्ति-पूर्णमेकं तुलसीदलं
यदा भगवत्या रुक्मिण्या तुलायां स्थापितं तदा सर्वं कार्यं सम्पन्नम् ।
तत् तुलसीदलं भावाभिमन्त्रितमासीत् । तन्नासीत् साधारणम् ।
कर्मयोगिणः कर्मणोऽपि एतदेव स्वरूपम् ।

परिकल्प्यतां तावत्—द्वौ पुरुषौ गङ्गायां स्नानार्थम् उपागतौ ।
तत्र अन्यतरः कथयति—‘गङ्गा नाम किम् ? विकारकारि-
वायोः (हाइड्रोजनस्य) द्वौ भागौ, प्राणवायोश्च (आक्सीजनस्य) एको
भागः, द्विविधयोः वाय्वोः सङ्गमने जलरूपा गङ्गा भवति’
इति । अपरो वदति—‘इयं गङ्गा भगवतो विष्णोः पादकमलात्
प्रभवति स्म । गङ्गाधरस्य कपर्दे न्यवसत् । सहस्रशः
ब्रह्मर्षिभिः राजर्षिभिश्च अस्यास्तटे तपस्तप्तम् । सङ्ख्यातिगानि
पुण्यकृत्यानि एतत्तीरे समभवन् । इयम् ईदृश-महिम-शालिनी गङ्गा-
माता’ इति । अनया भावनया आर्द्रः सः तत्र स्नाति । तत्रैव च
स जलविश्लेषको विकारकारिवायु-प्राणवायुमेलनरूप-गङ्गावादी अपि
(आक्सीजन-हाइड्रोजन-वक्ताऽपि) स्नाति । देहशुद्ध्यात्मकं दृष्टं
फलम् उभाभ्यां लब्धम् । तथापि गङ्गाभक्तस्य देहमार्जनेन सह
चित्तशुद्धिरूपं फलमपि आसीत् । देहमार्जनजा शुद्धिः गङ्गायां
स्नातुः बलीवर्दस्यापि वर्तते एव । शरीरस्य मलः निष्कृषेत् । परं
मनोमलः कथं शुध्येत ? एकेन देहमार्जनरूपं तुच्छं फलं लब्धम्,
अन्येन च तदतिरिक्तम् अनर्घं चित्तशुद्धिरूपं फलमपि आसादितम् ।

स्नानोत्तरं सूर्यनमस्कारान् योऽनुतिष्ठति, तस्य व्यायामजं फलम् अवश्यम्भावि । परं तस्य नमस्कारानुष्ठानं न आरोग्यमुद्दिश्य, किंतु उपासनायाः कृते । अनेन तच्छरीरे आरोग्यं तु सम्पद्यते एव, तस्य बुद्धेः तेजोऽपि वर्धते । नैरुज्येन साकं स्फूर्तिः, प्रतिभा च सूर्यात् तेन लभ्येत ।

कर्म तदेव, परं अनुष्ठातॄणां भावना-भेदेन तत् भिद्यते । परमार्थिनः मनुष्यस्य कर्म आत्मविकासाय भवति । संसारिणस्तु तदेव आत्मबन्धनार्थं प्रभवति इति सिद्धम् । कर्मयोगी कृषीवलः 'स्वधर्मः' इति मत्वा कृषौ प्रवर्तेत । तेन तदुदर-पोषणं भवेदेव, परंतु केवलं जठरपोषणार्थं सः कर्म न कुर्यात्, प्रत्युत कृषिं कर्तुं भोजनं साधन-मात्रमभिप्रेयात् । कृषिधर्मस्तस्य साध्यम्, भोजनं च साधनम् । परम् अन्यः प्राकृतः कृषीवलस्तु उदर-पूर्तिं साध्यं कृषिरूपं स्वधर्मं च साधनं मन्येत । सेयं परस्पर-विपरीता स्थितिः ।

द्वितीये अध्याये स्थितप्रज्ञ-लक्षण-निरूपणावसरे एतत् विलक्षण-रूपेण प्रतिपादितम् । यत्र (फले) अन्ये जाग्रति, तत्र अयं कर्मयोगी निद्राति । यत्र प्राकृताः सुप्ता भवेयुः, तत्रैव कर्मयोगी जागर्ति । प्राकृताः वयम् उदर-पूर्त्यर्थं जागृमः चेत् कर्मयोगी 'कर्मणा विना मया एकः क्षणोऽपि नातिवाहितः खलु ?' इति विचारेण जागर्ति । यत् तेन भुज्यते, तदपि अगतिकतया । अस्मिन् उदरभाण्डे किमपि प्रक्षेप्तव्यमेव इति मत्वा अन्नादिकं प्रक्षिपति सः । संसारी मनुष्यो भोजनेन मोदते, योगी तु तेन कष्टमनुभवति । अत एव तेन सास्वादं न भुज्यते, संयतेन भूयते । एकस्य या रात्रिः सैव अपरस्य दिनम्; तथैव अन्यस्य यद् दिनम्, तदितरस्य रात्रिः ।

यदेकस्य आनन्दावहम् तदितरस्य दुःखाय । तथैव यदेकस्य दुःखाय, तत् परस्य आनन्दाय—एषः सिद्धोऽर्थः । संसारिणः कर्मयोगिणश्च कर्माणि एकरूपाण्येव, परंतु कर्मयोगी फलासक्तिं त्यक्त्वा कर्मण्येव रमते । इदं मुख्यं वस्तु । संसारिवद् योगी अपि खादति, पिबति, स्वपिति च, परं तत्कर्मणि तस्य भावना भिन्ना स्यात् । अत एव आरम्भे एव स्थितप्रज्ञस्य संयममूर्तिः उपस्थापिता, यद्यपि अग्रे शिष्यन्ते षोडश अध्यायाः ।

संसारि-कर्मयोगिणोः कर्मसु साम्यं वैषम्यं च तत्कालमेव प्रत्यक्षं भवेत् । तथाहि—कर्मयोगी यदा गो-रक्षायां प्रवर्तते तदा तस्येयं भावना भवेत्, यत् गो-सेवां सम्पाद्य मया समाजस्य कृते प्रभूतं दुग्धं संपादनीयम् । मनुष्यतः निम्नभूतया पशुसृष्ट्या सह गोनिमित्तेनापि प्रेम संयोजनीयम् । 'मासिकीं भृतिं लभेय' इति न तस्य भावना भवति । मासिकी भृतिस्तु लभ्येत एव । परंतु वास्तविकः प्रमोदः अनया दिव्य-भावनया जायते ।

योगिनः कर्म तं सम्पूर्णजगता सह समरसं विदधाति । 'तुलसीम् अनासिच्य अन्नग्रहणं न कुर्यात्' इयं भावना वनस्पतिसृष्ट्या सह प्रेम-सम्बन्धं योजयति । 'तुलसीम् असिञ्चन् कथं पूर्वं भुञ्जीय ?' पूर्वं गोभिः, ततः वनस्पतिभिः, एवं क्रमेण निखिलेन जगता एकरूप-ताया अनुभवः संपादनीयः इति ।

महाभारत-युद्धे सर्वेऽपि योद्धारः सायं सन्ध्यादिकमनुष्ठातुं निर्गच्छन्ति स्म । परंतु भगवान् श्रीकृष्णः हयान् विमुच्य जलं पाययित्वा तत्पृष्ठमास्फाल्य हयशरीरात् च बाणाग्राणि निष्कास्य तान् सेवते स्म । तेन सः तत्परिचर्यया अमितम् आनन्दं विन्दते स्म । कवयस्तद् वर्णयन्तः न तृप्यन्ति । स्व-पीताम्बरे हयार्थं चण-

कान् धृत्वा तेषां पुरः स्थापयतो भगवतः पार्थसारथेश्चित्रं स्वकल्प-
नया निर्माय तद्द्वारा अनुभूयतां कर्मयोगानन्दकल्पना । सर्वाणि
कर्माणि मन्ये, आध्यात्मिकानि उत्कृष्टतमपारमार्थिकानि च ।
हस्तनिर्मितसूत्रवस्त्राणां भरं स्कन्धे निधाय विक्रयार्थं परिभ्रमन्
विक्रेता परिभ्रमणे कष्टमनुभवति किम् ? नहि, यतः स एवं विचारे
मग्नः यत् 'अहं देशवासिनां कोटिशः अर्धपूरितोदराणां भ्रातृणां
भगिनीनां च कृते किमपि अर्जयामि' इति । तस्य हस्तद्वय-परिमितस्य
वस्त्रस्य विक्रयो दरिद्रनारायणेन सह सम्बद्धोऽस्ति ।

(१२) कर्मयोगस्य बहुमुखं प्रयोजनम्

निष्काम-कर्मयोगे कल्पनातीतं सामर्थ्यमस्ति । तेन कर्मणैव
व्यक्तिसमाजयोः परमं कल्याणं भवति । स्वधर्ममाचरतः कर्म-
योगिणः जीविका सम्पद्यते एव । एवं सततम् उद्योगिनस्तस्य
शरीरं नीरुजं निर्मलं च भवति । एवं तस्य कर्मणः महिम्ना तद्धटि-
तस्य समाजस्यापि सम्यक् योगक्षेमौ भवतः । कर्मयोगी कृषीवलः
अधिकं द्रव्यमर्जयितुम् अहिफेनं तमाखुं च न वपति । यतः स
स्वकर्म-सम्बन्धं स्व-समाज-कल्याणेन योजयति । तस्य स्व-धर्मरूपं
कर्म समाजश्रेयसे एव भवेत् । यः वणिग् 'इदं मे वाणिज्यं जन-
हितायैव' इति मन्येत, स कदापि परदेशीयवस्त्राणि न विक्रीणीत ।
तस्य वाणिज्यं समाजोपकृतये कल्पेत । स्वात्मानं विस्मृत्य परितः
वर्तमानेन समाजेन सह समरसतां प्राप्ताः कर्मयोगिणो यत्र
समाजे जायन्ते, तत्र सुव्यवस्था समृद्धिः सौमनस्यं च सुलभं भवति ।

स्वेन कर्मणा जीविकारूपं कर्मफलं कर्मयोगिणा लभ्यते एव ।
किंच तेन तच्छरीरे स्फूर्तिः बुद्धेः वैशद्यं च भवति । ततश्च समाज-
स्यापि कल्याणं भवति । तथाच आभ्यां फलाभ्यामतिरिक्तं

चित्तशुद्ध्यात्मकं महत् फलमपि तेन समासाद्यते । कर्मणा शुद्धिः इति उक्तमस्ति । यद्यपि कर्म चेतसः शुद्धेः साधकम्; परं तत् न साधारणं कर्म, यद् हि सर्वैः अनुष्ठीयते । कर्मयोगिणस्तु कर्म भावाभिमन्त्रितं भवति, तेनैव चित्त-शुद्धिः जायते । महाभारते तुलाधार-वैश्यस्य आख्यायिका श्रूयते । जाजलिः नाम कश्चन ब्राह्मणः तुलाधारस्य सविधे ज्ञानमधिगन्तुम् अव्रजत् । तुलाधारस्तं प्रतिवक्ति—‘अयि भ्रातः ! तुलाधारकाष्ठं सर्वदा ऋजुतया स्थाप्यं भवति’ इति । अनेन द्योतितम्, बाह्यं कर्म अनुतिष्ठतस्तुला-धारस्य चेतोऽपि ऋजु अभवत् । तस्य आपणे बालो वृद्धो वा क्रेतुमायातु, तुलादारुदण्डः एकरूप एव । स न अवनमति, न वा उन्नमति ।

उद्योगस्य मनसि परिणामो भवति । कर्मयोगिणः कर्म नाम एक-विधो जप एव । तेन कर्मणा तस्य चित्तं शुद्ध्यति । विमले चित्ते ज्ञानं प्रतिफलति । तैस्तैः कर्मभिः ते ते योगिनोऽन्ते ज्ञानं लभन्ते । तुलाकाष्ठेन तुलाधारस्य मनसि समवृत्तिता प्रादुरभूत् । ‘सेनाख्यो नाप्रितः सर्वेषां क्षौरं करोति स्म । गच्छता कालेन एवं कुर्वतस्तस्य मनसि ज्ञानमुत्पन्नम् । ‘अहम् अन्येषां शिरोमलं निष्कासयामि, परंतु कदाचित् स्व-शिरसः बुद्धेर्वा मलमपाकरोमि किम् ?’ ईदृशी आध्यात्मिक-भाषा तत्कर्मणा तस्य स्फुरति स्म । केदारस्य कुतूण-मुत्पाटयतः कर्मयोगिणो मनसि ‘स्वयमेव स्वहृदयस्थं वासनारूप-कुतूणम् उत्पाटनीयम्’ इति मतिः जायते । मृत्सां विमर्दं विमर्दं समा-जाय सिद्धान् कुम्भान् ददद् ‘गोरा’ख्यः कुम्भकारः इमं सिद्धान्तं निश्चितवान् यत् अहं स्वजीवनरूपं घटं पक्वं साधयामि’ इति । हस्ते कुम्भसाधकं काष्ठं गृहीत्वा विचारपरिपाके सः साधूनां

स्फनोरूपघटाः पक्वा न वा इति परीक्षितुं परीक्षकः सम्पन्नः * । अनेन इदं सिद्धयति—कर्मयोगी यद्यत् शिल्पादिकमनुतिष्ठति, तेन तेन तस्मात् तस्मात्कर्मणा भव्यं ज्ञानमाप्यते इति । तानि कर्माणि तेषां नूनम् अध्यात्मशाला । तेषां तानि कर्माणि सेवामयानि उपासनामयानि च आसन् । आपाततः व्यावहारिकाण्यपि तानि वस्तुतः आध्यात्मिकान्येव आसन् ।

कर्मयोगिणः कर्मण इदमपि एकम् अनुत्तमं फलम्, यत्तेन समाज आदर्शपुरुषं लभते । समाजे खलु कोऽपि प्रथमजन्मा, अन्यश्च अनन्तरजन्मेति भेदस्तु अस्त्येव । यश्च पूर्वं जन्म लभते, तेन अनन्तरजातस्य कृते स्वीयः साधुः मार्गः स्थापनीयो भवति । ज्येष्ठेन भ्रात्रा कनीयसः कृते, पितृभ्यां पुत्रस्य पुत्र्याश्च कृते, नेत्रा अनुयायिनां कृते, गुरुणा च शिष्यस्य कृते स्वीयाचरणेन उदाहरणं स्थापनीयं भवति । ईदृशं कार्यं कर्मयोगिणः विना कः समुपस्थापयेत् ?

कर्मयोगी सदा कर्मण्येव आनन्दं लभमानः सदैव कर्माणि कुर्वन् आस्ते । अनेन समाजे दम्भो न वर्धते । कर्मयोगी स्वयं तृप्तः, तथापि कर्म करोत्येव । तुकारामः कथयति—“भजनेन भगवान् प्राप्तः, अतो भजनं त्यजेयं किम् ? भजनं तु इदानीम् अस्माकं सहजो धर्मः संवृत्तः” ।

आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग ।

त्याचें भजन राहीना । मूळस्वभाव जाईना ॥

* इयं तस्य आख्यायिका—कदाचित् साधूनां महान् समागमः आसीत् । तदा इयं मीमांसा प्रादुरभवत्—‘समागतेषु साधुषु कः कः तत्त्वतः साधुः इति परीक्षणीयमिति । तदा परीक्षणार्थं गोरा-कुम्भकारो नियुक्तः । तेन च स्वहस्तस्थदण्डेन साधूनां प्रत्येकं शिरसि आघातः कृतः, परीक्षिताश्च साधवः—शिरसि दण्डसंघट्टने कृतेऽपि येन क्रोधादि-विकृतिः न प्रकटिता, स एव यथार्थतः साधुरिति ।

“पूर्वमासीत् सत्सङ्गः, तत्प्रभावेण तुकारामः पाण्डुरङ्गत्वम् आप्तवान्; तथापि तस्य भजनसातत्यं न विच्छिद्यते, यतस्तस्य स मूलस्वभावो नापसरति ।” कर्मसोपानमधिगत्य शिखरम् अधिगतम् । तथापि (शिखरमधिगत्यापि) कर्मयोगी सोपानं न मुञ्चति । तेन तत् परित्यक्तुं नैव शक्यते । तदिन्द्रियाणां तत्तत्कर्म-करणं सहजतया अभ्यस्तम् । अनया भङ्ग्या सः स्वधर्मकर्मरूप-सेवा-सोपानस्य माहात्म्यं समाजं बोधयति ।

समाजाद् दम्भापनोदनं नाम अतीव श्रेयस्करं वस्तु । यतः दम्भेन पाखण्डेन च समाजो नश्यति । ज्ञानी यदि तूष्णीमासीत्, तं सम्प्रेक्ष्य इतरेऽपि निर्व्यापाराः वर्तेरन् । ज्ञानी तु नित्यतृप्ततया आन्तरं सुखं रसयन् तूष्णीम् आसीत् । प्राकृतस्तु अन्तर्दूयमान-मानसोऽपि कर्म जह्यात् । एकः अन्तस्तृप्ततया स्वस्थः, द्वितीयस्तु अन्तर्दुःखायमानोऽपि स्वस्थः, ईदृशी भयावहा स्थितिर्भवेत् । अनेन दम्भ-पाखण्डौ वर्धेयाताम् । अतः सर्वेऽपि महात्मानः उच्चं ध्येयम् अधिगत्यापि साधनं साधुतया जगृहुः, यावज्जीवं स्वकर्म आचरन्ति स्म । माता बालिकानां क्रीडा-पुत्तलिकासु असत्यतां जानाना अपि रमते, तत्र आनन्दमुत्पादयति च । माता यदि तत्र खेलायां न प्रविष्टा स्यात्, तदा बालानां क्रीडासु आनन्दो न जायेत । यदि कर्मयोगी अन्तस्तृप्तः सन् कर्म त्यजेत्, तदा प्राकृतास्तु अन्तः अतृप्ता अपि कर्म त्यजेयुः । फलतः ते मनसि क्षुधिताः निरानन्दाश्च भवेयुः ।

अतः प्राकृताः यथा कर्म आचरन्ति, तथैव कर्मयोगी अपि कर्म कुर्वन् आस्ते । स न आत्मानं विशिष्टं मनुते, किंतु अन्यापेक्षया स बहुगुणं परिश्रमं विदधाति । ‘एतदेव कर्म पारमार्थिकम्’

इति निश्चायकं चिह्नं कर्मणः प्रसिद्धिपत्रं वा नापेक्षते । यः
तव ब्रह्मचर्यम् उत्कृष्टं तर्हि अन्यापेक्षया तव कर्मणि शतगुणित
उत्साहो दृश्येत । अल्पं भक्षयित्वाऽपि तव त्रिगुणं कार्यं भवतु
तव सकाशात् अधिकतरा समाज-सेवा भवतु । तव ब्रह्मचर्यं कृत्य
जनदृष्टि-पथम् आयातु । चन्दन-सौरभं बहिः प्रसरतु ।

तात्पर्यमेतत्—यदा कर्मयोगिणा फलेच्छा त्यज्यते, तदा अनन्य
फलं लभ्यते । तस्य शरीर-यात्रा स्वयमेव निर्वहति । किञ्च शरीर
बुद्धौ च अन्यादृशं तेजः समुद्भवेत् । यस्मिन् समाजे स व्यवहरति
सः समाजः सुखी स्यात् । तेन च सः कर्मयोगी चित्तशुद्धिं लब्ध्वा
ज्ञानमपि लभेत । किञ्च समाजात् दम्भः पाखण्डश्च तिरोभवेताम् ।
जीवनस्य पवित्रः आदर्शः प्रादुर्भवेत्, ईदृशोऽयं कर्मयोगस्य अनुभवः
सिद्धो महिमा !

(१३) कर्मयोग-व्रतेषु विघ्नाः

कर्मयोगिणः कर्म अन्यापेक्षया सुष्ठुतरं स्यात्, यतस्तत्कर्म
तस्य उपासना । तदेव तस्य पूजाविधानम् । मया भगवान् पूजितः
तत्पूजा-प्रसादः नैवेद्यमिति मत्वा मया लब्धः । परंतु स नैवेद्य
तत्पूजाफलं किम् ? यः ईश्वरं नैवेद्यार्थं पूजयति, स प्रसादात्
त्वरितं लभेत एव । परंतु कर्मयोगी पूजाद्वारा परमेश्वर-दर्शनरूपं
फलं काङ्क्षति । सः 'नैवेद्य-वस्तु-भक्षणरूपं फलमेव पूजाफलम
इयती अल्पमूल्या सा पूजा' इति न मनुते । सः स्वकर्मण
अल्पीयः मूल्यं स्वीकर्तुं न शक्नोति । स संकुचितदृष्ट्या स्वकर्म
गणयति । यस्य संकुचिता दृष्टिस्तस्य फलमपि अल्पम् । कृष्ण
विषये अयमाभाणकः वर्तते—'निम्नभूमौ उप्यताम्, परं त
आर्द्रता अपेक्ष्यते' इति । केवलं गभीरगर्ते वपनेन कार्यं न सेत्स्यति

तत्र आर्द्रताऽपि अपेक्ष्यते । गम्भीरतार्द्रते उभे अपि यदि स्याताम्,
तदा कणिशाः मणिबन्धवत् महान्तः समुद्भवेयुः । कर्मणि गभीरता
नाम उत्कृष्टता । किञ्च तत्र ईश्वर-भक्तिरूपा ईश्वरार्पणरूपा
च आर्द्रताऽपि अपेक्ष्यते । कर्मयोगी गभीरं महच्च कर्म सम्पाद्य
ईश्वराय अर्पयति ।

परमार्थविषये अस्माकं समाजे अविचारिताः कल्पनाः प्रसृताः ।
लोकाः मन्यन्ते—‘परमार्थिना हस्तपाद-संचालनं न कर्तव्यम्, तेन
किमपि कार्यं नानुष्ठेयम्’ इति । ‘यो भूमिं कर्षति, यश्च स्थूलसूत्र-
वस्त्रं (खद्वर-सूत) वयति स कथं परमार्थी?’ इति पृच्छन्ति ।
‘यः भुङ्क्ते स कथं परमार्थी?’ इति तु न कदापि पृच्छन्ति ।
कर्मयोगिणां परमेश्वरस्तु घोटक-पृष्ठास्फालनं कुरुते । राजसूय-यज्ञे
उच्छिष्ट-पत्राणि उत्सृजति, हस्तेषु गोमयपिण्डान् आदाय भूमिं
लिम्पति, वने गाः चारयति । स द्वारकानाथः कदाचित् यदि गोकुलं
गच्छेत् तदा मुरलीं वादयन् गाः चारयेत् । अश्वपृष्ठ-सम्मर्दकः,
गोसञ्चारकः, रथप्रेरकः, गोमयलेपकः, एवंभूतः परमेश्वरः साधुभि-
र्वर्णितः । केचन साधवोऽपि सूची-कर्म, कुम्भकार-कर्म, मालाकार-कर्म,
पेषण-कर्म, वणिक्-कर्म, नापित-कर्म, मृतपशुकर्षक-कर्म च कुर्वन्तो
जीवन्मुक्ताः समपद्यन्त ।

ईदृशात् दिव्यकर्मयोगात् साधकः कारण-द्वयेन प्रभ्रश्यते ।
इन्द्रियाणां विशिष्टः स्वभावोऽस्माभिः अवधातव्यः । अस्माकम्
इन्द्रियाणि ‘इदम् अपेक्ष्यते, इदं नापेक्ष्यते’ इति अपेक्षानपेक्षाद्वन्द्वेन
आवेष्टितानि । अपेक्ष्यमाणे आसक्तिः, अनपेक्ष्यमाणे च द्वेषः समुद्भवेत् ।
तथाच इमौ रागद्वेषौ, काम-क्रोधौ च मनुष्यान् खण्डशः विधाय
अदन्ति । स्वरूपतः कर्मयोगः कियान् शोभनः रमणीयः अनन्तफल-

चतुर्थः अध्यायः

कर्मयोगस्य सहकारिणी साधना-विकर्म

(१४) कर्मणः साहाय्यार्थं विकर्म अपेक्ष्यते

अयि भ्रातरः !

गते अध्याये अस्माभिः निष्काम-कर्मयोगो विवेचितः । स्वधर्म-मपहाय किमपि धर्मान्तरं स्वीकुर्वता निष्कामता-फलं दुरवापम् । स्वदेशीयवस्तुविक्रयणं वणिजः स्वधर्मः, परंतु तमपहाय यदि सः सप्तसहस्रक्रोशार्धव्यवहितदेशस्य वस्तु विक्रीणीते तदा तस्य मनसि अयमेव संकल्पो विद्यते यत् 'मया अधिकं द्रव्यम् अर्जनीयम्' इति । तदा कर्मणि निष्कामता कथङ्कारं सम्भवेत् ? अत एव कर्मणि निष्कामतानयनार्थं स्वधर्म-पालनम् अत्यावश्यकम् । परमिदं स्व-धर्माचरणमपि सकामं भवितुमर्हति । अहिंसोदाहरणेन इदं स्पष्टं भवति । अहिंसोपासकस्य तु हिंसा वर्जनीयैव भवति । परम् इदमपि संभवति यत् आपाततः अहिंसकत्व-प्रतीतौ अपि वस्तु-गत्या सः हिंसामय एव भवेत्, यतः हिंसा किल मनोधर्मः । बाह्य-तया हिंसा-कर्मानुष्ठानेऽपि तस्य मनः अहिंसात्मकं भवेदिति वक्तुमशक्यम् । असिधारणेन हिंसावृत्तिः अवश्यं प्रकटिता भवति । परं तत्त्यागे त्यागकर्ता अहिंसक एव भवति इति वक्तुमशक्यम् । यथार्थतः स्वधर्माचरणविषयेऽपि इदं सर्वं समानम् । निष्कामतार्थं परधर्म-त्यागः आवश्यक एव । परम् अयं केवलं निष्कामतारम्भ एव । तावतैव साध्यं न संपद्यते ।

निष्कामता मानसिको धर्मः । तस्य प्राप्तये न केवलम् एकं स्वधर्माचरण-रूपं साधनं पर्याप्तं भवति । अन्येषामपि साधनानां साहाय्यमपेक्ष्यते । केवलं तैलेन वस्त्र्या च दीपो न प्रज्वलति, तदर्थं ज्योतिषः अपेक्षा अस्ति । ज्योतिषि सति अन्धकारः अपसरेत् । ज्योतिषः प्रज्वलनं कथं कर्तव्यम् ? ज्योतिषः प्रज्वालनार्थं मानसिक-संशोधनस्यापि अपेक्षा भवति । आत्म-परीक्षणं सम्पाद्य चित्तमलिनता अपनेया । तृतीयाध्यायोपसंहारे भगवता इयं महत्त्वपूर्णा सूचना प्रदत्ता । एतत्सूचनात एव चतुर्थाध्यायस्य प्रारम्भोऽस्ति ।

गीता-स्थितः 'कर्म'शब्दः स्वधर्ममभिधत्ते । भोजने, शयने, पाने च कर्मत्वाविशेषेऽपि गीतास्थ-कर्मशब्दाभिधेयत्वं न सम्भवति । कर्म-शब्देन स्वधर्माचरणमेव ग्राह्यम् । परंतु स्वधर्माचरणम् अनुष्ठायापि निष्कामता-प्राप्तये अन्यदेकं महत् सहकारि अपेक्ष्यते । तद् हि कामक्रोधजयात्मकम् । यावत् चित्तं गङ्गाजलवत् निर्मलं प्रशान्तं च न भवेत्, तावत् निष्कामता न सुप्रापा । अनया रीत्या चित्त-शोधनाय अङ्गीकृतानि सर्वाणि कर्माणि गीता 'विकर्म'-पदेन अभिधत्ते । 'कर्म', 'विकर्म', 'अकर्म' चेति शब्द-त्रयं चतुर्थे अध्याये विशेषतः महत्त्ववत् । कर्म-शब्दस्य अर्थः—स्वधर्माचरणस्य बाह्या स्थूला क्रिया । अस्यां क्रियायां चित्तस्य निवेशनं विकर्म-पदेन अभिधीयते । अभिवादन-समये बाह्यक्रिया शिरोनतिः नाम तयैव बाह्यक्रियाया सह यदि आन्तरं मनः विनम्रं न भवेत् तर्हि सा बाह्य-क्रिया विफला भवेत् । आन्तरं बाह्यं च कर्म समानार्थकमपेक्ष्यते । बाह्यतः यदा मया शिवलिङ्गं सन्तत-जलधारया अभिषिच्यते, तदैव यदि मानसिकी शिवचिन्तन-धारा अखण्डतया न बहेत् तर्हि तस्य अभिषेकस्य किं मूल्यम् ? तस्यां स्थितौ शिवलिङ्गस्य

ममापि च पाषाणमयता समाना । तदा तु प्रस्तरस्य पुरस्तात् प्रस्तरः
उपविष्टः इत्येव पर्यवस्यति । यदा बाह्यं कर्म आन्तरेण चित्त-शुद्धि-
रूपकर्मणा संयुक्तं भवेत् तदैव निष्काम-कर्मयोगः सिद्ध्यति ।

‘निष्कामं कर्म’ इति पदद्वये कर्मपदापेक्षया निष्काम-पदं
विशेषतो महत्त्वयुक्तम् । यथा ‘अहिंसात्मकः असहकारः’ इति
पदद्वये ‘असहकारः’ इति विशेष्यापेक्षया ‘अहिंसात्मकः’ इति विशेषण-
पदं विशेषतो महत्त्वयुक्तम् । ‘अहिंसात्मकः’ इति विशेषणमपहाय
‘असहकारः’ इत्युच्यते चेत् तत्प्रतिपाद्यं वस्तु भयावहं भवेत् । एव-
मेव स्वधर्माचरणरूपे बाह्यकर्मणि क्रियमाणे मनोगता विकर्मता
यदि न स्यात् तदा तदपि विनाशकं भवेत् ।

अद्यत्वे ये सर्वजनीनां सेवां विदधति, ते स्वधर्माचरणमेव अनु-
तिष्ठन्ति । दारिद्र्येण विपन्नानां सेवां विधाय तेषां सौख्यापादनं
प्रवाहप्राप्तौ धर्मः । परंतु एते सर्वे सेवकाः कर्मयोगिण एव इति अनुमातुं
न शक्यते । लोक-सेवा-विधाने यदि मनः शुद्धभावयुक्तं न स्यात् तर्हि
सा तेषां सेवा भयावहाऽपि भवितुमर्हति । स्वकुटुम्बस्य सेवायामस्माभि-
र्यावान् अहङ्कारः, यावान् द्वेषः मत्सरश्च, यावन्तः स्वार्थ-प्रभृति-
विकाराः उत्पाद्यन्ते, तावन्त एव लोकसेवास्वपि उत्पाद्येरन् । एतत् सर्वं
लोकसेवाकारिणां अद्यतनेषु मेलकेष्वपि अस्माकं दृष्टिपथमायाति ।

(१५) उभय-संयोगेन अकर्मोद्भवः

कर्मणा साकं मनसः संयोगः अपेक्ष्यते । अयं मनोयोग एव
गीतायां विकर्मपदाभिधेयः । बाह्यं साधारणं कर्म, आन्तरं विशिष्टं
कर्म ! इदं विशिष्टं कर्म स्वस्व-भावनाभेदेन भिद्यते । विकर्मणो
बहवः प्रकाराः उदाहरण-रूपेण चतुर्थाध्याये प्रदर्शिताः । तेषामेव
विस्तरः षष्ठाध्यायतः परस्तात् विशदीकृतः । इदं मानसिका-

नुसन्धानापरपर्यायं विशिष्टं कर्म यदा बाह्येन कर्मणा संयुज्येत
तदैव निष्कामतारूप-ज्योतिषः प्रादुर्भावः भवेत् । कर्म-विकर्म-संयो-
समुद्भूते शनैः शनैः निष्कामताया दृढोऽनुभवो भवेत् । शरीर-
मनसोः भेदात् तयोः साधनान्यपि भिन्नान्येव भाव्यानि । तयो-
संयोगे एव साध्यं स्वायत्तं भवति । शरीरम् एकत्र मनश्च अन्यत्र, ए-
मा भूद् इति शास्त्रकृद्भिः द्विविधो मार्गः प्रदर्शितः । भक्तियो-
बाह्यं तपः, आन्तरं च (नाममन्त्र)-जपादिकं प्रदर्शितम् ।
उपवासादिषु बाह्यतपःसाधनेषु सत्सु यदि आन्तरिकं जपादिकं
स्यात् तर्हि बाह्यं कृत्स्नं तपः विफलमेव । यां भावनाम् आश्रित्य अ-
तपस्यादिकम् आचरामि, सा भावना अन्तः जागृयात् । 'उपवास-
पदेन भगवतः समीपे अवस्थानं बोध्यते । परमेश्वरे चित्तस्थित्य-
विषयोपभोगानां अवरोधः कर्तव्यः । बाह्यविषय-परिहारेऽपि म-
यदि भगवति संलग्नं न स्यात् तदा उपोषणादीनां बाह्यानाम् अ-
ष्ठानमकिञ्चित्करम् । ईश्वर-चिन्तनेन विना खाद्य-पेय-पदार्था-
चिन्तने तद् अतीव भयावहं भोजनम् । विषयनिर्ध्यानं नाम य-
मनोभोजनम्, तदतिरिक्तं नान्यत् किञ्चिद् भयावहम् । शरीरव्यापा-
रूपतन्त्रेण सह मन्त्राख्यमननमपि अपेक्ष्यते । केवलं बाह्याच्चा-
विफलः । आचारेण हीनं मननमपि नोपयुक्तम् । कायेन मन-
च सेवा स्यात् तदैव सा अन्वर्था भवेत् ।

यदि बाह्ये कर्मणि हार्दो भक्ति-रसो न स्यात्, तदा तत् स्वध-
चरणं नीरसम् आपद्येत । तत्र निष्कामता-रूपाणि फलपुष्पाणि
नोद्भवेयुः । मन्यतां तावत्, कस्यचिद् रुग्णस्य सेवा अस्माभिः स-
रब्धा । तत्परिचर्यायाः अनुष्ठान-वेलायां अस्मन्मनसि मृदुः दयाभ-
न स्यात् तदा सा सेवा कष्टदायिका नीरसा च भवेत्, सेवाक-

भारवद् भवेत् । आतुरोऽपि तां सेवां भारतयैव स्वीकुर्यात् । तस्यां शुश्रूषायां यदि मनोयोगो न स्यात् तदा सेवाकर्तुः मनसि अहङ्कारः आविर्भवेत् । 'अहं तस्य उपकरोमि, तेनापि प्रत्युपकारः सम्पादनीयः ; तेनाहं प्रशंसनीयः, जनद्वाराऽपि अहं बहु प्रशस्यः स्याम्, लोकाः मां कौतुकदृष्ट्या पश्यन्तु' इत्याद्याः लालसाः संभवेयुः । अथवा 'अहम् एतावतीं परिचर्यां करोमि, तथापि अयं किञ्चिदूनमेव प्रकाशयति' इति उद्विग्नाः भवेम । प्रलापादिकं रोगिणः सहजः स्वभावः, तस्य तादृश-स्वभावेन कृत्रिम-सेवको विमनायेत ।

यदा कर्मणा सह आन्तरो भावः सम्मिलितो भवेत्, तदा तत् कर्म अन्यदिव भवति । तैलेन वत्स्यां च सह ज्योतिषः संयोगे प्रकाशः समुत्पद्यते । कर्मणा सह यदा विकर्म सहचरितं भवति, तदा निष्काम-तायाः सम्भवः । अग्निचूर्णे यदा अग्निसंयोगस्तदा स्फोटो भवति, तत्र महती शक्तिरुत्पद्यते । एतत् कर्मरूपं वस्तु शतघ्नीगताग्निचूर्णसदृशम् । तत्र विकर्म-रूपस्फुलिङ्गानां संयोगे कार्यं सम्पद्यते । यावत् विकर्म-संस्पृष्टं कर्म न भवति, तावत् तद् जडम्, तत्र चैतन्यं न भवति । यदा विकर्मरूपस्फुलिङ्गसंयोगो भवति, तदा तत्कर्मणि प्रादुर्भवत् सामर्थ्यं वर्णनातिशायि । अङ्गुष्ठतर्जनीग्राह्यम् अग्निचूर्णम् अङ्ग-रक्षिका-स्यूते स्थाप्यते, हस्तेनापि धारयितुं शक्यते । परं तदेव वह्नि-संयोगे सति शरीरं तिलशः कुर्यात् । स्वधर्माचरणस्यापि सामर्थ्यातिशयः एवमेव निगूढः । विकर्मसंयुक्तं तत् कर्म कीदृशम् अनेकप्रकारकं निर्माण-विपरिणामं कुर्यात्, तत् अनुभवगोचरं भवेत् । अहङ्कार-काम-क्रोधादीनां सविकर्म-कर्माचरणरूप स्फोटेन विनाशः स्यात् । ततश्च परमं ज्ञानं निष्पद्येत ।

कर्म ज्ञानस्य उद्भावकम्, यथा अग्निरुद्भावकं काष्ठादि । एकं

स्थूलं दारुखण्डं यत्र कुत्रचित् पतितम् । तत् प्रदीप्यताम्, तेन तत् प्रदीप्ताङ्गाररूपेण परिणमति । दारुणः पावकस्य च कियद् अन्तरम् ! परं तस्यैव दारुणस्तद् अग्न्यात्मकं रूपम् । कर्मणि विकर्म-संयोगे कर्म दिव्यताम् आपद्यते । माता डिम्भ-पृष्ठं स्पृशति । तत्कर्मणि इदं दृश्यते—एकं डिम्भ-पृष्ठम्, तच्च मातुः पाणिः यथा-तथैव स्पृशति । अनेन स्वाभाविकतया जायमानेन कर्मणा मातुः डिम्भस्य च मनसि याः वात्सल्य-भावनाः सम्भवेयुः, तद्वर्णनं दुष्करम् । अत्र कोऽपि कथयेत्—‘इयति विशाले पृष्ठे ईदृगारिमवन्तं कोमलं करं प्रचालयेत्, ततः एतादृशः आनन्दः उत्पद्येत’ इति, तदा तद् समीकरणं परिहास एव स्यात् । करस्पर्शस्य क्रिया केवलं क्षुद्रा, परंतु तत्र मातृहृदयं समावेशितमिव वर्तते । अत्रापि कर्मणि विकर्म समावेशितमस्ति । अतः अयमपूर्वः आनन्दः । श्रीतुलसीकृत-रामचरितमानसे प्रसङ्गवशात् इदम् आख्यायते—राक्षसैः सह युद्धवाकपयः परावृत्ताः । ते शरैः विद्धाः आसन् । तदा तच्छरीरात् रुधिरप्रवहति स्म । तस्मिन् समये श्रीरामचन्द्रः क्षणमेकं तेषां शरीरेषु स्नेहपूर्वा दृष्टिम् अपातयत्, तेन च कपीनां वेदना समशाम्यन्त इदानीं यदि कोऽपि मनुष्यः रामस्य तादृश्याः दृष्टेः स्वरूपप्रतिकृतिरूपेण परिकल्प्य तदनुसारं नेत्रे प्रतिनिर्माय कमपि पश्येत्, तर्हि तादृशः प्रभावः सम्पद्येत किम् ? एवंकरण-यत्नः हास्याय कल्पेत ।

कर्मणा सह यदा विकर्म संयुक्तं भवति तदैव शक्तिः परिस्फुटति तदैव अकर्मतां भजते । दग्धं काष्ठं भस्मतां गच्छति, प्राक्तनं महं दारुखण्डं परिणामे अल्पं भस्म भवति ! हस्ते समादाय तेन भस्म समग्रशरीर-लेपनं सानन्दं कुरुत । अनया परिपाट्या विकर्मज्योतिः

कर्मणि दग्धे अकर्मोत्पत्तिः । भस्म दारु च सर्वथा भिन्नम्, 'कः केन सम्बन्धः ?' दारुभस्मनोः गुणेषु किमपि साधर्म्यं नावशिष्यते । परं तद् भसितं तस्यैव दारुखण्डस्य इत्यत्र न संशयः ।

'कर्मणि विकर्मसंसर्गे अकर्म निष्पद्यते' इत्यस्य अयमाशयः यत् कर्म आचरितमिव नैव प्रतिभासते, तस्य कर्मणो भारो न प्रतीयते । कर्म कृत्वाऽपि स्वात्मा अकर्ता भवति । गीता वदति— 'हत्वाऽपि न निबद्धयते ।' बालं ताडयन्तीं मातरमवलोक्य कश्चिदन्यः तं बालं ताडयेत् चेत्, न सहेतु तत् ताडनं बालः । ताडयन्त्याः मातुरञ्चले एव स मुखं प्रवेशयेत्, यतः मातुस्ताडनकर्मणि चित्तशुद्धिः विद्यते । तस्यास्तत् ताडनं निष्कामम्, तत्र न कोऽपि स्वार्थः । विकर्मापरपर्यायया मनःशुद्ध्या कर्मणः कर्मत्वं नश्यति । रामस्य तद् वानर-वीक्षणम् आन्तर-विकर्मणा केवलं प्रेमसुधासागरवत् आसीत्, परं रामस्य तत्र न किञ्चिदपि आयासोऽभूत् ।

चित्तशुद्ध्या विहितं कर्म लेप-रहितं भवति । तज्जन्यं पापपुण्यात्मकम् अदृष्टं नावशिष्यते । अन्यथा कर्मणः कियान् भारः बुद्धौ हृदये च भवति, कियान् परिश्रमश्च भवति तस्मिन् कर्मणि ? 'सर्वे राजनीति-दण्डिताः श्वो मोक्तव्याः' इति वृत्ते अद्य द्विवादने प्रसिद्धे कीदृशोऽत्र सम्मर्दो भविता इति दृश्यताम् । समन्ताद् गमनागमन-संघर्षो भवेत् । वयं कर्मणः गुणदोषाभ्यां व्यग्रचित्ताः भवामः, अस्मान् आवृणोति च सर्वतस्तत् कर्म, कर्म अस्मन्मूर्धनि उपविशतीव । यथा समुद्रप्रवाहो महता रंहसा भूमिमाविश्य खातान् निर्मिमीते तथैव कर्मणां सम्मर्दः चित्तं प्रविश्य क्षोभयति । तदा सुख-दुःखयोः द्वन्द्वं प्रादुर्भवति । निखिला शान्तिः लुप्यति । कर्म अवसितं

440671 240-8

157

नृष्टं च, परं तद् रंहः अवशिष्यते एव । कर्म चित्तं विवशं करोति,
ततस्तच्चिन्तया कर्मकर्ता निद्रां न लभते । परंतु यदा कर्म विकर्मसंयुक्तं
स्यात् तदा तद् अत्यधिकं कृतमपि न परिश्रमाय कल्पते । ध्रुव इव
तन्मनः शान्तं स्थिरं तेजोमयं च भवति । कर्मणि विकर्मसंसर्गे तत्
अकर्म एव जायते । कृतमपि कर्म विनष्टमिव भवति ।

(१६) अकर्मकौशलार्थं सन्तः प्रष्टव्याः

कर्म कथम् अकर्म सम्पद्यते ? इदं कौशलं कुत्र द्रष्टव्यम् ?
अस्य उत्तरम्—‘सत्सु एव’ इति । अध्यायान्ते भगवान् कथयति—‘साधु
समीपम् उपसृत्य तदुपदेशं गृहाण’ इति । ‘कर्म कथम् अकर्म स्यात् ?
एतस्य व्याख्याने भाषा समाप्ता भवति, तस्य साकल्येन कौशलं
मधिगन्तुं साधुचरण-परिचर्या अनुष्ठेया । जागर्ति इदं परमात्मस्तावत्
वचः—शान्ताकारं भुजगशयनम् इति । परमेश्वरः सहस्रफणे शेषना
शयानोऽपि शान्तः । एवं सहस्रशः कर्माणि विदधति सन्तः, परं
क्षोभलवमपि चेतःसरसि नोद्भावयन्ति । इदं कौशलं साधूपसर्प
विना न ज्ञायेत ।

अधुना पुस्तकानि अल्पमूल्यानि संजातानि । एकेन आणके
द्वाभ्यां वा गीता लभ्यते, तथैव ‘मनोबोधकाः’ (‘मनाचे श्लोक’) राम
दास-श्लोकाः । गुरवः प्रचुराः सन्ति, शिक्षणम् उदारवृत्त्या स्वल्पमूल्ये
च लभ्यते । विद्यापीठानि ज्ञानं सर्वेभ्यः मुक्तहस्तं वितरतीव,
ज्ञानामृतभोजनेन तृप्तिः केनापि नानुभूयते । इमं पुस्तक-भारं संवी
साधुसेवायाः आवश्यकता आधिक्येन प्रतिदिनमनुभूयते । पुस्तका
दृढावरणेभ्यः बहिः न निर्गच्छति ज्ञानम् । ईदृशप्रसङ्गे सदा स्मरा
इदं तुकारामस्य अभङ्गपद्यम्—

काम क्रोध आड । पडिले पर्वत ।

राहिला अनंत । पैलीकडे ॥

“कामक्रोधौ अन्तरापतितौ पर्वतौ इव । ताभ्यां परस्तात् अनन्तः निवसति ।” कामक्रोध-पर्वताभ्यां परस्तात् नारायणः आस्ते । एवमेव पुस्तकराशिभ्यः परस्तात् ज्ञानराजो निगूहितः । ग्रन्थालयेषु सर्वत्र विराजमानेषु अधुनापि मनुष्यः सर्वत्र ज्ञानहीनः संस्कारहीनश्च मर्कट एव दरीदृश्यते । वटोदर (बडौदा)-नगरे महान् पुस्तकालयोऽस्ति । एकदा तत्र कश्चन भारायमाणं पुस्तकं नयन् आसीत् । तस्मिन् पुस्तके आलेख्यानि आसन् । पुस्तकग्रहीता पुस्तकम् आङ्ग्लभाषामयं मत्वा नयति स्म । मया पृष्टम्—‘किं विषयकमेतत् पुस्तकम् ?’ सः पुस्तकं पुरः स्थापितवान् । मया कथितम्—‘इदं फ्रेञ्चभाषायुतम्’ इति । सः अवदत्—‘अरे, भ्रमेण फ्रेञ्चभाषायुतं पुस्तकं संप्राप्तम् !’ इति । परमपवित्रा रोमनलिपिः, सुन्दराणि आलेख्यानि, उत्तमम् आवरणम्, पुनर् ज्ञानस्य कुतो न्यूनता ?

आङ्ग्लभाषायां प्रतिवत्सरम् अयुतानि नूतनानि पुस्तकानि प्रकाश्यन्ते । अन्यास्वपि भाषासु इयमेव कथा । ज्ञानस्य एतादृशि प्रसारे अपि मनुष्यो ज्ञानहीनः कथं जायते इति प्रश्नः स्फुरति । कश्चन कथयति—‘स्मरणशक्तिः अपक्षीयते’ इति । कोऽपि कथयति—‘मनसि एकाग्रता न सम्भवति ।’ अन्यो वदति—‘यत् यत् पठ्यते तत् तत् सत्यमेव भासते ।’ अपरो ब्रवीति—‘मननस्य समय एव नास्ति ।’ भगवान् कथयति—‘हे अर्जुन ! इत्थं श्रावंश्रावं संशयाक्रान्ता ते बुद्धिः यावत् स्थिरा न भवति, तावत्पर्यन्तं योगो नाधिगतो भवेत् । लेखनं पठनं च अधुना विरमतु, साधवः शरणीकरणीयाः । तत्समीपे स्वजीवन-कर्तव्यरूपं ग्रन्थं ज्ञास्यसि । तेषां

मौनरूपं प्रवचनमाकर्ण्य त्वं छिन्नसंशयो भविष्यसि । सततं सेवां
विधायापि नितान्तं शान्तचेतसा कथं भवितव्यम्, बहिः कर्मसु
अहमहमिकया प्रवर्तमानेष्वपि अन्तर्हृदये अखण्डसङ्गीतस्य वीणा कथं
संवादनीया इति च साधूपसर्पणेन ज्ञायेत ।

रविवासरः

१३-३-३२

पञ्चमः अध्यायः

अकर्मावस्था द्विविधा-योगः, संन्यासश्च

(१७) बाह्यं कर्म मनसः दर्पणः

अयं प्रपञ्चोऽतीव भयावहः । बहुधा स समुद्रेण उपमीयते । समुद्रे यत्र तत्र सर्वत्र जलमेव दरीदृश्यते । इयमेव प्रपञ्चस्य दशा । यत्र तत्र संसारः पूर्ण एव भासते । यदि कोऽपि गृहादिकं परिहाय सर्वजनीने कर्मणि निरतो भवति, तत्रापि तन्मनसि प्रपञ्चः पदं निदधात्येव । यदि कोऽपि गुहां गत्वा उपविशेदपि, तदाऽपि तत्र वितस्तिमात्रे कौपीने सर्वः प्रपञ्चः ओतप्रोत एव भवति । तत् कौपीनं तस्य ममतायाः सारभूतं सर्वस्वं सम्पद्यते । यथा 'नोट'-संज्ञके पत्रके रूप्यकाणां सहस्रं समाविष्टं तथैव तस्मिन्नपि लघुनि कौपीने अत्यधिका आसक्तिर्विद्यते । गेहादिजालं त्यक्तम्, विस्तारो न्यूनीकृतः, तथापि प्रपञ्चो नांशेन न्यूनो भवति । १० इति कथ्यताम्, अथवा २ इति गण्यताम्, उभयोरपि तात्पर्यम् एकमेव । गृहे उपविश्यताम्, अरण्ये वा, आसक्तिस्तु समीपे एव तिष्ठति । संसारो लेशतोऽपि नापक्षीयते । यदि द्वौ योगिनौ हिमालयस्य कन्दरे आसीयाताम्, तत्रापि अन्यतरस्य यशः यदि अन्यः शृणुयात्, तर्हि स क्रोधमत्सराभ्यां दह्येत । सर्वजन-सेवायामपि एवमेव दृष्टिपथमायाति ।

एवमयं प्रपञ्चः बद्धपरिकरतया अस्माकं पृष्ठं सततम् अनुगच्छति, अतः स्वधर्माचरण-मर्यादानतिक्रमेऽपि संसारः अस्मान् नैव मुञ्चति । यदि मनुष्योऽव्यापारव्यापाररूपाणि कार्याणि त्यक्त्वा अन्यं

समुद्योगरूपं स्वीयं संसारादिकम् अत्यल्पं करोति, तथापि तत्र तस्य सर्वं ममत्वं पूर्णमस्त्येव । राक्षसा यथा लघीयांसो महीयांसो वा भवन्तु, तथापि ते राक्षसा एव, तथैव प्रासादेषु कुटिषु च अस्य संसारस्य सममेव अपरिहार्यत्वम् । स्वधर्मनिमित्तेन यदि संसारः बद्धः कृतः, तथापि तत्र महान्तो विवादाः सम्भवेयुः, तेन च युष्मासु तत्र दुर्मनस्कता प्रादुरियात् । तत्रापि अनेकासु संस्थासु विविधासु व्यक्तिषु च सम्बन्ध-दाढर्यं भवेत्, येन चेतसि पर्याकुलता स्यात् । तदा एवं मनसि स्यात् 'माऽस्तु अयं संसारः' इति । परं तदेव युष्मन्मनसः परीक्षास्थलम् । स्वधर्माचरणेन केवलेन कर्मणाम् अलिप्तता न सम्भवति । अलिप्तभवनं नाम न कर्मप्रसारस्य न्यूनीकरणम् ।

एवं सति अलिप्तता कथं प्राप्येत ? एतदुत्तरम्—तदर्थं मानसिकः यत्नः अपेक्ष्यते इति । मनोयोगमन्तरा न किमपि सेत्स्यति । पितरौ बालकं गुरुकुले प्रेषयतः । तत्र नियमानुसारं माणवकः सुप्रभाते जागर्ति, सूर्यनमस्कारं विदधाति । 'चहा'ख्यं पेयं न स्वीकुरुते । परंतु गृहागतः स दिनद्वयादनन्तरं सर्वं त्यजति, एतत् सर्वैरनुभूयते । मनुष्यो न तावत् लोष्टरूपः । तस्य मनसि यादृशो भावः उत्पादनीयः, तं भावं तन्मनः यदि न स्वीकुर्यात्, मनसि तत् न प्रतिष्ठितं तदा बाह्यः सर्वोऽपि श्रमः व्यर्थ एव भवेत् । अत एव साधनेषु मनोयोगः अत्यावश्यकः ।

साधनरूपेण बाह्यं स्वधर्मास्याचरणं आन्तरं मनसः विकर्मरूपं च एतद् उभयमपि अपेक्ष्यते । बाह्यं कर्म आवश्यकमेव, कर्मानुष्ठानं विना मनः न परीक्ष्येत । उषसि शान्तवेलायां वयं 'मनः अत्यन्तं शान्तम्' इति अनुभवामः । परंतु यदैव शिशुः किञ्चिदपि रोदिति तदैव

मनः किंयत् शान्तम् इति परीक्षितं भवति । अतः बाह्यकर्मपरिहारेण न कार्य-सिद्धिः । बाह्यकर्मभिः अस्मन्मनसः स्वरूपम् आविर्भवति । पानीयम् आपाततः निर्मलं दृश्यते । परंतु पाषाण-प्रक्षेपे सपदि अधस्तनः पङ्क्तुः उपरि आगच्छति । तथैव मनसः स्थितिः । मनस्सरसः अन्तस्तले जानुदघ्नः कर्दमः संचितोऽस्ति । बाह्यवस्तुस्पर्शे स दृष्टिगतो भवति । वयं कथयामः—‘तस्मिन् क्रोधः आगतः’ इति । परन्तु क्रोधः कस्माच्चित् बाह्यप्रदेशात् नागतः । स तु अन्तः एव आसीत् । मनसि यदि न स्यात्, तर्हि कथंचिदपि नानुभूतो भवेत् ।

लोकाः अभिप्रयन्ति—‘श्वेतं हस्तनिर्मितं वासो (खादी) नापेक्ष्यते, यतस्तत् मलिनं भवति । रज्जितं तद् वासः मलिनं न भवति’ इति । वस्तुतस्तु रज्जितमपि मलिनं भवति । परं श्वेतं यथा मलिनं दृश्यते न तथा रज्जितम् । तद् वस्त्रं कथयतीव—‘अहं मलिनमस्मि, मां शोधय’ इति । एवं स्पष्टतया भाषमाणं हस्तसूत्रनिर्मितं वस्त्रं जनाय न रोचते । एवम् अस्माकं कर्म अपि भाषते नूनम् । कर्म कर्तारं क्रोधिनां स्वार्थिनं तदितरदोषवन्तं वा प्रकटयति । कर्म दर्पण इव कर्तृस्वरूपं दर्शयति । अतः अस्माभिः कर्मणः कृतज्ञैर्भाविष्यम् । दर्पणे यदि अस्मन्मुखं मलिनं कलुषितं च दृश्येत तर्हि दर्पणः विदार्येत किम् ? मुखं पौनःपुन्येन संक्षाल्य तस्मिन्नेव आदर्शे स्व-प्रतिबिम्बं द्रक्ष्यामः । एवमेव कर्मप्रणाल्या मनोविकारः बहिरायाति चेत्, तत् कर्म किं त्यजामः ? तत्-कर्म-परिहारेण मनः निर्मलं भवेत् किम् ? अतः कर्म कुर्वद्भिरेव उत्तरोत्तं तन्नैर्मल्याय उद्योगः सम्पादनीयः ।

कश्चित् कन्दरासीनो भवति । तत्र तस्य केनापि सह सम्बन्ध एव नायाति । तेन स मनुते यत् ‘अहं साम्प्रतं सर्वात्मना शान्तमतिः

• अस्मि' इति । परं गुहां विहाय सः भिक्षार्थं कस्यचित् सदनं गच्छतु । तत्र कोऽपि बालः क्रीडासक्तः द्वारस्य लौहशृङ्खलां वादयति । ब्रह्मस्वरूपः स बालः तन्नादब्रह्मणि लीनो भवति । परंतु तस्य निरागसो बालस्य शृङ्खलावादनं तेन योगिना न सह्यते । स कथयति—'अयं दुष्टो बालः ध्वनिं कुर्वन् पीडयति ।' गुहाम् अधिवसता तेन मनसः ईदृशं दौर्बल्यं सम्पादितं यद् अल्पोऽपि रवो न सह्यते । स्वल्पेन शृङ्खलाध्वनिना तस्य शान्तिः अपसरति । मनसः ईदृशी दुर्बलस्थितिः शोभना नास्ति ।

निष्कर्षोऽयम्—मनसः स्वरूपमधिगन्तुं कर्म नितान्तम् अति उप-योगि । यदि दोषाः दृश्येरन् तदा ते दूरम् अपाक्रियेरन् । दोषाः न ज्ञायन्ते चेत्तदा अग्रे गमनं निरुद्धम्, विकासोऽपि अवसितः । कर्मणि कृते दोषाः लक्ष्येरन्, तान् दूरीकर्तुं विकर्माणि संयोज्यानि । यदि विकर्मार्थं रात्रि-न्दिवं प्रयत्नाः क्रियेरन् तदा अग्रे कालान्तरेण स्वधर्ममाचरतः अलि-प्तता कथं भविष्यति, काम-क्रोधातीततया लोभमोहातीततया च कथं वर्तितव्यम् इति सर्वं ज्ञातं भवेत् । निर्मलकर्मानुष्ठाने सततं यदा प्रयत्येत तदा अग्रे शुद्धं कर्म स्वाभाविकतया सम्पद्येत । यदा निर्विकारं कर्म भूयोभूयः स्वाभाविकतया सम्पद्यते, तदा कदा इदं कर्म सम्प-न्नम् इति ज्ञातुमपि न शक्येत । यदा कर्म स्वाभाविकं भवति, तदा तत् अकर्म भवति । स्वाभाविककर्मणः एव 'अकर्म' इति नाम । एतदस्माभिः चतुर्थाध्याये अवगतम् । कर्म कथम् अकर्मतां प्राप्नोति इति साधुसहवासेनैव ज्ञायेत, एतदपि चतुर्थाध्यायोपान्ते भगवता आदिष्टम् । एताम् अकर्मस्थितिं वर्णयितुं वाणी अपर्याप्ता अस्ति ।

(१८) अकर्मदशायाः स्वरूपम्

कर्मणः सहजताम् अधिगन्तुम् एकं परिचितम् उदाहरणं

दृश्यताम् । शिशुः प्रथमं पादन्यासं कर्तुम् उपक्रमते । तदा तेन महान् आयासोऽनुभूयते । तस्य चलनं सकौतुकमालोचयामः । वयं वदामः—‘वत्सः क्रमते’ इति । परं गच्छता कालेन तस्य क्रमणं इयतीं स्वाभाविकतामाप्नुते, यत् सः यत्र तत्र गच्छन् यथेच्छं भाषतेऽपि । तदा सः चलनम् अलक्षयन् गच्छति । एवमेव स्वरूपं भक्षणस्यापि । अस्माभिः महत्कृत्यमिव शिशोः अन्न-प्राशन-संस्कारः क्रियते । परस्तात् एतद् भोजनाख्यं कर्म अनायाससिद्धं भवति । मानवः प्रथमं तरीतुं यदा प्रयतते तदा तस्य महत् कष्टं भवति, सः अतिश्राम्यति च । परंतु अभ्यासानन्तरं अन्यश्रमकलान्तः श्रमनिरासाय ‘अस्माभिः तरीतव्यम्, तेन श्रमः अपह्नियेत’ इति वदति । अग्रे तरणं न कष्टाय कल्पते । शरीरं जले अनायासेन तरति । श्रमस्तु मानसिको धर्मः, मनः तत्तत् कर्मणि निमग्नं सत् श्रममनुभवति । परं कर्मणि स्वयम् अनायासेन जायमाने श्रमो न प्रतीयते । तदानीं तत् कर्म अकर्म इव भवत् आनन्दमयं भवति ।

कर्मणः अकर्मभवनम् अस्माकं साध्यम् । तदर्थं स्वधर्माचरण-रूपाणि कर्माणि कर्तव्यानि । तानि कुर्वताम् अस्माकं ये दोषाः दृष्टिपथम् आगच्छेयुः, तान् निराकर्तुं विकर्मणाम् आलम्बनं कर्तव्यम् । एवमभ्यासे जाते मनः ईदृशीं स्थितिम् आप्नुते, यत् किञ्चिदपि कष्टं तेन नानुभूयते । सहस्रशः कर्माणि कुर्वतामपि मनः शान्तं विमलं च अवतिष्ठते । आकाशं यदि कोऽपि अनुयुनक्ति—‘अये आकाश ! अपि त्वं ग्रीष्मेण तप्तः, पर्जन्येन आर्द्रः, शीतेन पीडितो वा भवेः ?’ एतस्य उत्तरम् आकाशः वदेत्—‘मदनुभूयमानं यत्तद् युष्माभिरेव निश्चेयम् । नाहं किमपि जानामि’ इति ।

पिसैं नेसलें कीं नागवें । लोकीं येऊन जाणावें ।

“उन्मत्तः नम्रः प्रावृत्तो वा इति लोकैरेव ज्ञेयम् । स किमपि न प्रत्येति ।”

तात्पर्यम् एतदेव यत् स्वधर्माचरणादिक-कर्माणि विकर्मणां साहाय्येन यथा निर्विकाराणि भवेयुः, तथा अभ्यासः कर्तव्यः । ततश्च अन्ते तानि कर्माणि स्वाभाविकानि भवेयुः । महतोऽपि महत्तरः कार्यभारः परस्तात् कठिनः न भासते । कर्मयोगस्य इयं कुञ्चिका । अस्याः अनुपलम्भे तालस्य भङ्गक्तुः हस्तौ स्फोटेन पीडितौ भवेताम् । परंतु कुञ्चिकोपलम्भे तु क्षणेनैव कार्यसिद्धिः भवति । कर्मयोग-कुञ्चिकया सर्वाणि इमानि कर्माणि उपद्रवरहितानि जायेरन् । इयं कुञ्चिका मनोजयेन लभ्यते । मनोजयस्य निरन्तरं प्रयत्नः कर्तव्यः । तथैव कर्मकरणसमये दृष्टानां मनोमलानां शोधने प्रयत्नः कार्यः । तदा बाह्यानां कर्मणाम् उपद्रवो न भासेत । कर्मणोऽहङ्कार एव नश्यति, कामक्रोधयोः रंहसी अपि नश्यतः । क्लेशानां ज्ञानमपि नश्यति, कृतं कर्म अपि न ज्ञायेत ।

कदाचित् कोऽपि सज्जनः मां पत्रद्वारा व्यज्ञापयत्—‘काचित् रामनाम-जपसङ्ख्या मया पूरणीया । त्वमपि अत्र जपकर्तृषु अन्यतमो भव । कथय च प्रत्यहं कियत्संख्याकं जपं करिष्यसि ?’ इति । स च मनुष्यः यथामति प्रयतमानः आसीत् । तमपवादितुं नेदं कथयामि । परंतु रामनाम गणनार्हं नास्ति । माता स्वबालकं परिचरति । सा तस्य वृत्तं मुद्रापयति किम् ? यदि सा तत् वृत्तं मुद्रापयेत् तर्हि ‘अनुग्रहोऽयं तव’ (Thank you) इति उक्त्वा बालकोऽपि तस्याः ऋणात् मुक्तो भवितुं शक्नोति । परंतु माता स्वसेवां न प्रकाशयति । सा वदति—‘शिशु-परिचर्यायां किं मया कृतम् ? किमियं परिचर्या मे भाराय ?’ इति । विकर्म-साहाय्येन मनः संयोज्य हृदयं कर्मणि निरोद्धय यदा कोऽपि कर्म कुरुते, तदा तत्

कर्म एव न भवति । अकर्मतामाप्नोति तत् । तत्र क्लेशः कष्टं वैपरीत्यं वा किमपि न भवति ।

एषा स्थितिः वैशद्येन वर्णयितुं न शक्यते । अस्याः स्थितेः अस्पष्टा कल्पना उद्भावयितुं शक्या । तथाहि—उदीयमानस्य सूर्यस्य मनसि किमयं भावो भवेत् यद् ‘अहं तमः निराकरिष्यामि, पक्षिण उड्डयितुं प्रेरयिष्यामि, लोकान् कर्मसु प्रवर्तयिष्यामि ?’ इति । वस्तुतो यत्र उदेति सूर्यस्तत्रैव तिष्ठति सः । तस्य अस्तित्वमेव विश्वं स्वकर्मणि प्रेरयति । परं तत् सूर्यः न जानाति । यदि वयं भास्करं ब्रूमः—‘भो सूर्यदेव ! भवतः उपकाराणाम् आनन्त्यम् ! कियान् अन्धकारः त्वया अपहृतः ?’ इति, तदा स विस्मितो भविष्यति, कथयिष्यति च—‘अल्पं तमः मां दर्शयत, यदि तदपाकरणं मया कर्तुं शक्येत, तदा अहं कथयिष्यामि यत् ‘इदं मत्कर्तृत्वम्’ इति । अपि नाम दिवाकर-निकटे तमः नेतुं शक्यम् ? सूर्ये प्रकाशमाने तमः तिरोभवेत् । कोऽपि तत्प्रकाशे सद्ग्रन्थं पठेत् कोऽपि असद्ग्रन्थं वा, कोऽपि गृहं दहेत्, कोऽपि अन्यस्य शुभं कुर्यात् । परंतु तत्पापपुण्ययोः सूर्यो न प्रतिभूः । सूर्यो वदति—‘प्रकाशः मम सहजातो धर्मः । यदि मम सकाशे प्रकाशः न स्यात् तर्हि अन्यत् किं स्यात् ? नैव अहं प्रत्येमि ‘मया प्रकाशः दीयते’ इति । मम अस्तित्वमेव प्रकाशः । प्रकाशदाने क्लेशमहं न जाने । नाहं प्रत्येमि यद् ‘अहं किमपि करोमि’ इति ।

यथा प्रभाकरस्य प्रकाश-दानं स्वाभाविकं तथैव साधूनामपि । मन्ये, तेषाम् अस्तित्वमेव प्रकाशदानम् । यदि कोऽपि ज्ञानिनं पुरुषं ब्रूयात्—‘भो महात्मन्, ज्ञानिन् ! भवान् सत्यवादी अस्ति’ इति, तदा स कथयेत्—‘यदि अहं सत्यतया न वर्तेय तर्हि किं कुर्याम् ? किमधिकं मया क्रियते ?’ इति । यतः ज्ञानिनि पुरुषे असत्यता न सम्भवत्येव ।

अकर्मणः स्थितिरियं यत् तस्य सार्धनानि तथा नैसर्गिकाणि स्वाभाविकानि च भवन्ति यथा तानि कदा उद्भूतानि, कदा च नष्टानि इति नैव ज्ञायते । इन्द्रियाणामयं सहजः अभ्यासो भवति । सहज बोलणं हित-उपदेश—“साधूनां सहजं भाषणं हितोपदेशताम् आपद्यते।” ईदृशी स्थितिः यदा भवति तदा कर्म अकर्मतामाप्नुते । ज्ञानिनां सहजान्येव सत्कर्माणि । पक्षिणां कलकलशब्दः सहजन्मा धर्मः । मातृस्मरणं शिशूनां सहजो धर्मः । एवमेव ईश्वर-स्मरणं साधूनां सहजो धर्मः । प्रत्यूषे कुक्कुटाः कूकूरवं कुर्वन्ति, तेषां स सहजातः धर्मः । स्वराणां ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वं बोधयितुं भगवता पाणिनिना कुक्कुट-रव एव उदाहृतः । पाणिनि-समयमारभ्य अद्य यावत् कुक्कुटः उषसि तादृशमेव कूजति, तदर्थं कोऽपि तस्मै मानपत्रम् अर्पयति किम् ? यथा कूजनं कुक्कुटस्य सहजन्मा धर्मः, तथा सत्यभाषणम्, भूतमात्रे दया, दोषदर्शनाभावः, सर्वसेवा-विधानादीनि कर्माणि सत्पुरुषाणां सहजतयैव भवन्ति । तानि अननुष्ठाय तेषां प्राण-धारणम् अशक्यम् । भोजनकर्तृत्व-निमित्तम् अस्माभिः कस्यापि गौरवं क्रियते किम् ? भोजनं पानं शयनं च यथा प्राणिनां सहजातं कर्म, तथैव ज्ञानिनां सेवा-विधानमपि सहजं कर्म । परानुग्रहस्तेषां स्वभाव एव भवति । ज्ञानी यदि मनसि कुर्यात् ‘नाहम् उपकरिष्यामि’ इति, तर्हि तत् न संभवेत् । एवं ज्ञानिनः पुरुषस्य कर्म अकर्मदशाम् आपन्नमिति ज्ञेयम् । एतस्यै एव दशायै अतिपवित्रः ‘संन्यास’ इत्युपाधिः महद्भिः दत्तः । संन्यासो नाम परमधन्या अकर्मदशा । इयमेव ‘कर्मयोग’-पदेनापि अभिधीयते । कर्म सन्ततं प्रवर्तते, अत एव ‘योग’-पदेन व्यपदिश्यते । क्रियमाणान्यपि कर्माणि कुर्वतः मतिपथं नायान्ति, अत एव स ‘संन्यासः’ । सः एवं युक्त्या

कर्माणि विदधाति, येन न लिप्यते, अतः योगः; कृतमपि अकृतमेव, अतः तत् संन्यासः ।

(१९) अकर्मणः- एको विभागो योगः

संन्यासस्य प्रतिपाद्यं किम् ? किञ्चित् कर्म हेयम्, किञ्चिद् ग्राह्यम् इति कल्पना अस्ति, किम् ? नास्ति एवम् । संन्यासस्य च इयं व्याख्यैव विद्यते यत् सर्वेषां कर्मणां त्यागः । सर्वेभ्यः कर्मभ्यः मुक्तिः, अल्पमपि कर्म न कर्तव्यम्' इति । अत्रेदं विचार्यते—'कर्म न कर्तव्यम्' नाम किम् ? कर्म अतीव विचित्रं भवति । सर्वेषां कर्मणां त्यागः कथं भवितुमर्हति ? कर्म प्राक्, पश्चात् सर्वतश्च व्याप्तं वर्तते । अहो ! आसनमपि क्रियैव न किमु ? 'आसनम्' इति क्रियाबोधकं पदम् । व्याकरण-प्रक्रियैव न सा क्रिया, अपितु सृष्टि-शास्त्रेऽपि सा क्रियैव भवति । सततम् उपवेशनेन ऊर्वोः पीडा भवति । उपवेशनेऽपि श्रमो भवत्येव । कर्मणाम् अकरणमपि यदि विचार्यमाणे कर्म एव स्यात् । तर्हि कर्मसंन्यासः कथं कर्तुं शक्यः ? यथा भगवता अर्जुनाय विश्वरूपं दर्शितम् । सर्वतः व्याप्तं तद् विश्वरूपं दृष्ट्वा अर्जुनः भीतः सन् अक्षिणी निमीलितवान् । परंतु निमीलितयोरपि नयनयोः अन्तरे तद् विश्वरूपं दृश्यते स्म । पिहितयोरपि अक्ष्णोः दृश्यमानं विश्वरूपं कथं त्यक्तुं शक्यम् ? तथा अकरणेनापि जायमानं तत् कर्म कथं परिहर्तुं शक्यम् ?

अस्ति कस्यचित् मनुष्यस्य इयं कथा—तस्य सविधे बहूनि महार्घाणि आभरणानि आसन् । स तानि मञ्जूषायां पिधातुम् ऐच्छत् । तद्भृत्यः तदर्थम् अयोमयीं मञ्जूषां निर्माप्य आनयत् । तां विलोक्य स वदति—'त्वं मूर्खोऽसि । अरे अविचार्यकारिन् पामर ! त्वं कमनीयतां किमपि जानासि ? ईदृशानि बहुमूल्यानि आभरणानि

निधेयानि चेत्, तानि किमस्यां घृणितायां लौहमञ्जूषायां स्थापयितुं योग्यानि ? गच्छ, शोभनां सुवर्णमयीं मञ्जूषामानय' इति । भृत्यः तदनुसारं सौवर्णीं मञ्जूषाम् आनयत् । पुनः सः अवदत्— 'सुवर्णमय्यौ तालिका-कुञ्चिके अपि आनीयेताम् । कनकमञ्जूषायाः कनकतालिकैव शोभते' इति । स पुरुषः आभरणानि, गोपयितुं प्रवृत्त आसीत् । परं तत् सुवर्णाभरणजातं संवृतं विवृतं वा ? चौरैः आभरणान्वेषणकार्यं न कर्तव्यमेव । मञ्जूषायाः अपनयेन सर्वं सिद्धं भवेत् । तात्पर्यमेतत्—कर्माकरणमपि कर्मविधानस्यैव प्रकारान्तरं सम्पद्यते । ईदृशस्य व्यापकस्य कर्मणः संन्यासः कथं कर्तुं शक्येत ?

ईदृशस्य कर्मसंन्यासस्य इयमेव एका अनुरूपा पद्धतिः—सर्वाण्येव कर्माणि कुर्वन्तं यथा न लिम्पेयुः, तथा युक्तिः साधनीया । एवं कृते एव संन्यासस्य सिद्धिः भवेत् । कर्माणि आचरितानि अपि सर्वथा तानि अकृतानि भवेयुः । एतत्कथं सम्भवति? अस्य उत्तरम् 'सूर्यचरित्रेण सेत्स्यति सा युक्तिः' इति । सूर्यस्तावत् रात्रिन्दिवं कर्म अनुतिष्ठति । रात्रौ अपि तस्य कर्म प्रचलत्येव । केवलं निशीथिन्यां पृथिव्याः द्वितीय-गोलार्धे तस्य कर्म दृश्यते । एवं कर्मणि अनुष्ठीयमानेऽपि सूर्यो न किमपि करोति इति वक्तुं शक्यते । अत एव चतुर्थाध्यायारम्भे भगवान् कथयति—'मया अयं योगः पूर्वं विवस्वते दत्तः । ततः विमर्श-कारिणम्—मन्तारं मनुं तं योगं सूर्य उपदिशति स्म ।' रात्रिन्दिवं कर्म कुर्वन् अपि रविः लेशमात्रमपि तत् न करोति । वस्तुगत्या स्थितिरियं विस्मयावहा—नात्र संशीतिः ।

(२०) अकर्मणः द्वितीयो विभागः—संन्यासः

परंतु अयं संन्यासस्य केवलम् एकः प्रकारः । कर्म कृत्वाऽपि यथा स न करोति इत्येकः प्रकारः अधुना वर्णितः । तथैव तस्य

द्वितीयोऽपि पक्षः अस्त्येव । सः स्वयं किमपि कर्म नानतिष्ठति, तथापि सर्वजगतः कर्म कारयति—अयं तस्य द्वितीयः प्रकारः । तस्मिन् अपरिमिता प्रेरकशक्तिः विद्यते । अकर्म-कौशलं तु एतदेव । अकर्मणि विद्यते अनन्त-कार्यसाधिका पर्याप्ता शक्तिः । बाष्पविषयेऽपि भवताम् ईदृशी अनुभूतिर्न भवति किम् ? बाष्पं निरुद्धं सत् परिमाणातीतं कार्यं करोति । निरुद्धे बाष्पे अपरिमिता शक्तिः सञ्चीयते । तत् महान्ति धूमशकटानि लीलयैव आकर्षति । सूर्यस्यापि इयमेव स्थितिः । सः अल्पमपि अकृत्वा सन्ततमेव कार्यं विदधाति । पृष्ठश्च सः प्रतिवदेत्—‘नाहं किञ्चित् करोमि’ इति । भास्करस्य विषये यथा अहर्निशं कर्म अनुष्ठायापि कर्मणः अकरणं नाम एकः प्रकारः, तथैव किञ्चिद् अकृत्वाऽपि तेन रात्रिन्दिवम् अनन्तकर्मकरणं नाम तस्य द्वितीयः प्रकारः । संन्यासः आभ्यां द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भूषितः ।

उभावपि प्रकारौ लोकोत्तरौ । एकस्मिन् प्रकारे कर्म प्रकटं भवति, अकर्मावस्था च गुप्ता । द्वितीयस्मिन् अकर्मावस्था प्रकटा, परंतु ततः अनन्तकर्माणि भवन्त्येव । अस्यामवस्थायाम् अकर्मणि कर्म अतिपर्याप्तं सम्भूतम्, तेन च अपरिमितं कार्यं भवति । यस्यैतादृशी अवस्था जाता, तस्य अलसतो महद् वैलक्षण्यम् । अलसः श्राम्येत्, उद्विजेच्च । अयम् अकर्मकृत् संन्यासी कर्मशक्तिं निरुणद्धि । कर्मलेशमपि न विदधाति । हस्तपादेन इन्द्रियादिभिश्च स किमपि न करोति, परंतु किमपि अकुर्वन्नपि अनन्तानि कर्माणि करोति ।

कोऽपि क्रुध्यति परापराधनिमित्तम् । सः अपराधी तम् उपसृत्य क्षमां याचते, परंतु स भाषणमेव त्यजति । एवं सति तस्य कर्मत्याग-

रूपस्य अभाषणस्य अपराधिनि अतीव महान् परिणामः सम्भवति । तथैव अन्यः कोऽपि क्रुद्धः ससंभ्रमं अतिकठोरं च यथा तथा जल्पेत् । उभावपि संक्रुद्धौ एव । तयोः एकतरुः मूकः, द्वितीयश्च वाचालः । उभयोरपि क्रोधसंदर्शनस्य प्रकार-द्वयम् । अभाषणमपि क्रोधचिह्नमेव । तेनापि कार्यसिद्धिः । मात्रा पित्रा च सुतेन सह, संभाषणे वर्जिते पुत्रमनसि कियान् प्रचण्डः परिणामो भवति । कर्मत्यागरूपेण अभाषणेन ईदृशं महत्तमं कर्म जायते यत् तस्य तादृशः परिणामो प्रत्यक्षतया कर्मविधानेऽपि न संभवेत् । अभाषणेन जायमानः परिणामो भाषणेन भवितुं नार्हति । ज्ञानिनः पुरुषस्य सैव स्थितिः । तस्य अकर्म—तूष्णीम् अवस्थानम्—अतिमहत् कर्म विधत्ते । तेन अतीव प्रभावः प्रादुर्भवति । अकर्मा भूत्वाऽपि स तावत् कर्म करोति, यावत् क्रिययाऽपि कर्तुं न पार्येत । एवमयं संन्यासस्य द्वितीयः प्रकारः ।

ईदृशस्य संन्यासिनः सर्वाणि कार्याणि उद्योगाश्च एकस्मिन् स्थले एकत्र भवन्ति ।

उद्योगाची धांव बैसली आसनीं, पडिलें नारायणीं मोटळें हें ।

सकळ निश्चिती झाली हा भरंवसा, नाहीं गर्भवासा येणें ऐसा ।

आपुलिये सत्ते नाहीं आम्हां जिणें, अभिमान तेणें नेला देवें ।

तुका म्हणे चळे एकाचिये सत्ते, आपुले मी रितेपणें असें ॥

“तुकारामो वदति—उद्योगानां सम्भ्रमः शान्तः, नारायणे अयं सर्वभारो दृढं स्थापितः । अहमिदानीं पूर्णतया चिन्तारहितः । अयं विश्वासो हृदये पदं निदधाति यत् मया गर्भवासो नानुभूयेत । अहं स्वसत्तया जीवामि—भगवता अयं मे अहङ्कारः अपहृतः । अधुना एकस्यैव भगवतः सत्तया सर्वं चलति । अहमिदानीं रिक्ततामापन्नः” इति ।

तुकारामो ब्रवीति यदहं सम्प्रति रिक्तः शणतन्तुजपेशिवन् संवृत्तः । सर्वे उद्योगाः अवसिताः इति । तुकारामस्तु रिक्तः, परं तस्यां रिक्तायां शणतन्तुजपेश्यां महती प्रेरिका शक्तिरस्ति । सूर्यो न स्वयं पक्षिणः शब्दापयति, परं तद्दर्शनेनैव शकुन्ताः उड्डयन्ते, अजशिशवो नृत्यन्ति, गावो चरितुं वनं व्रजन्ति, वणिजः आपणान् अपावृण्वन्ति । कृषीं वलाः क्षेत्रं पर्यटन्ति, संसारस्य विविधाः व्यवहाराः प्रारभन्ते । सर्वेषु कर्मसु सूर्यस्य स्वरूपसत्तैव पर्याप्ता । तयैव कर्मानन्त्यं प्रादुरेति । अस्या-
मकर्म-स्थितौ कर्मानन्त्य-प्रेरणा सञ्चिता । तत्र प्रभावः आकण्ठम् अतिमात्रं सम्भूतः । एवमयं संन्यासस्य द्वितीयः अद्भुतः प्रकारः ।

(२१) उभयोः साम्यं शब्दातिशायि

पञ्चमे अध्याये संन्यासस्य द्वौ प्रकारौ तुलनया वर्णितौ । तत्र एकः सततं कर्म कुर्वन्नपि न करोति । द्वितीयस्तु क्षणमपि अकृत्वा सर्वं सम्पादयत्येव । एकः भाषणं कृत्वाऽपि अभाषणस्य प्रकारः, अन्यश्च अभाषणरूपो भाषणप्रकारः । एतयोः प्रकारयोः अत्र तुलना अस्ति । इमौ द्वौ दिव्यप्रकारौ अवलोकनीयौ, विचारणीयौ मन्तव्यौ च । तत्र निरतिशयः आनन्दोऽस्ति ।

इदमपूर्वम् उदात्तं च वस्तु । वस्तुगत्या संन्यासस्य इयं कल्पना अतीव पवित्रा भव्या च । येन प्रथमतः अयं विचारः समुद्भावितः, तस्मै अनेके धन्यवादाः दातव्याः । अस्ति इयम् उज्ज्वल-स्वरूपा कल्पना । अद्य यावत् मानवीय-प्रतिभया विचार-वैभवेन च यादृश्यः उच्च-कल्पनाः कृताः, तासु सर्वासु कल्पनासु पराम् उच्च-कोटिम् आरोहति इयं संन्यास-कल्पना । एतदग्रे कोऽपि कल्पयितुं न समर्थो जातः । यद्यपि कल्पनाः प्रभवन्त्येव, परंतु नाहं प्रत्येमि यत्

विचाराणाम् अनुभवानां च ईदृग् उच्चतमत्वं केनापि आसादित-
मिति । द्विविधस्यास्य संन्यासस्य केवलं कल्पनैव पुरः स्थापिता
अपूर्वम् आनन्दं प्रादुर्भावयति । परं स प्रमोदो यदा भाषया वर्ण्यते,
जगति व्यवहियते च, तदा स अपचीयते । एवमनुभूयते यद् वयम्
अधोऽधो गच्छामः । अहं स्वमित्रेषु सर्वदा इमं विषयं प्रकटी-
करोमि । चिराय एतान् दिव्यविचारान् चिन्तयामि । अत्र भाषा
अपर्याप्ता भवति, यतः शब्द-परिधौ अयं विषयो नागच्छत्येव ।

अकृत्वा सर्वं कृतमेव, सर्वं कृत्वाऽपि च अल्पमपि न कृतम्—
इयं कल्पना कियती उदात्ता, रसावहा काव्यमयी च ! इतोऽपि
किमपि अवशिष्यते काव्यं नाम ? यत् काव्यपदेन अभिधीयते, तत्
सर्वं एतस्य पुरस्ताद् न्यूनरसम् । अस्यां कल्पनायां यादृशः आनन्दः,
उत्साहः, स्फूर्तिः, दिव्यता चास्ति सा अन्यत्र काव्ये दुर्लभा । ईदृ-
शोऽयं पञ्चमः अध्यायः तुङ्गतुङ्गायां भूमौ स्थापितोऽस्ति । चतुर्था-
ध्याय-पर्यन्तं कर्म, विकर्म च वर्णयित्वा अत्र विचारकोटौ अति-
उच्चतमम् उड्डयनं कृतम् । अत्र अकर्मदशायाः द्वौ प्रकारौ प्रत्यक्षतया
तुलितौ एव । अत्र भाषा निर्णयं कर्तुं स्वलति । कर्मयोगी कर्मसंन्यासी
वा श्रेष्ठः, कस्य कर्म अधिकम् इति वा वक्तुमशक्यमेव । सर्वाणि
कर्माणि कृत्वाऽपि कर्माभावः, किमपि अकृत्वाऽपि सर्वस्य करणं च
इमौ द्वौ अपि योगौ एव । परंतु तुलनार्थं नामभेदः स्वीकृतः ।
एको योगः प्रोक्तः, द्वितीयश्च संन्यास इति ।

(२२) भूमितेः मीमांसकस्य च दृष्टान्तः

संप्रति अनयोः साम्यं कथं प्रतिपाद्येत ? तदर्थं यथा कथंचित्
दृष्टान्ता एव शरणीकरणीयाः । यदा च दृष्टान्तेन तत् प्रतिपाद्यते,

तदा वास्तविकवर्णनाद् अधोगमनमिव प्रतीयते । परं नास्ति अन्यः उपायः । क्रमप्राप्तं तत् । वस्तुदृष्ट्या पूर्णकर्मसंन्यासः पूर्णकर्मयोगश्च उभे अपि कल्पने अस्मिन् देहे, न मातः । तच्चिन्तया कदाचित् देहो नष्टो भवेत् । परंतु ये महापुरुषाः योग-संन्यास-कल्पनासन्निकृष्टाः, तेषाम् उदाहरणेन कार्यं संपादनीयम् । उदाहरणानि तु सर्वदा अपूर्णान्येव भवन्ति । परंतु तान्येव पूर्णबोधकानि इति स्वीकृत्य कार्यं संपादनीयम् ।

रेखागणिते कथ्यते—सा-रे-ग-मितः कश्चित् त्रिकोणः इति कल्प्यताम् । किमर्थम् इयं कल्पना इति चेत्, त्रिकोणस्थ-रेखा-त्रयस्य अयाथाथ्यात् । यतो यत्र दीर्घता स्यात्, व्यासश्च न स्यात्, इदमेव स्वरूपं रेखायाः । यां कामपि रेखां वयं कृष्णपट्टे लिखामः, तत्र अल्पीयानपि विस्तारः अवश्यम्भावी । अत एव भूमितिशास्त्रे रेखाङ्गीकारमन्तरा न कार्य-निर्वाहः । भक्तिशास्त्रे ईदृशी एव स्थितिर्नास्ति किम् ? तत्रापि भक्तो वदति—‘कल्प्यताम्, अस्याम् अल्पीयस्यां शालिग्राम-शिलायाम् अखिलब्रह्माण्डनायकः समाविष्टः’ इति । यदि कश्चित् कथयेत्—‘कथमिदं प्रमादघटितं भाषणम् ?’ इति, सोऽपि प्रतिवक्तव्यः—‘युष्माकं भूमिति-शास्त्रे कथमिदं उन्मत्त-प्रलपितम् ? साक्षात् स्थूला रेखा दृश्यते, कथ्यते च ‘इयं विस्तार-रहिता मन्तव्या’ इति !’ किमिदं प्रमत्तजल्पितं नास्ति ? सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेण वीक्ष्येत चेत्, सा अर्धाङ्गुल-मिता दृश्येत । यथा भूमितौ कल्प्यते, तथैव भक्तिशास्त्रेऽपि शालिग्रामशिलायां परमेश्वरो मन्तव्यः इति । अत्र कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेत—‘परमेश्वरो न त्रुट्यते, न च भिद्यते; इयं शालिग्रामशिला तु त्रुट्येत । किमहं प्रहराणि ?’ इति । परम् एतत् सुज्ञभाषितं न मन्येत । यदि भूमिति-

शास्त्रे 'कल्पना' अङ्गीक्रियते, तर्हि भक्ति-शास्त्रे किमिति सा नाङ्गी-
करणीया । 'बिन्दुः कल्प्यताम्' इति उच्यते, उक्त्वा च स प्रत्यक्ष-
तया कृष्णफलके लिख्यते । बिन्दुर्नाम एकं स्थूलं वर्तुलमेव ।
बिन्दोः व्याकृतिर्नाम ब्रह्म-व्याकृतिरेव । बिन्दौ दीर्घतायाः स्थूलतायाः
विस्तृततायाश्च लेशोऽपि न भवति । तथापि एवं व्याख्याय कृष्ण-
पट्टे स लिख्यते । वस्तुतः विचार्यमाणे बिन्दुः अस्तित्व-चिह्नम्,
त्रिविध-परिमाण-रहितं च । तात्पर्यमेतत्—यथार्थतः त्रिकोणः
बिन्दुश्च विवरणगत एव, न तात्त्विकः, तथापि अस्माभिः सः स्वी-
करणीय एव । तथैव भक्तिशास्त्रेऽपि शालिग्रामशिलायाम् अच्छेद्यः
अभेद्यः सर्वव्यापी परमेश्वरः स्वीकरणीय एव । एवमेव कल्पना-
सिद्धं दृष्टान्तम् अङ्गीकृत्य अनयोः साम्यं पर्यालोचनीयम् ।

मीमांसकैस्तु रमणीयतया व्याख्यानं कृतम् । देवः कुत्र आस्ते ? इति
मीमांसायां तैरतीव सुन्दरं विवरणं कृतम् । इन्द्राग्नीवरुणादयो देवाः
वेदे वर्णिताः । एतेषां स्वरूप-मीमांसायाम् एवं प्रश्नः उत्थाप्यते—
'कीदृशोऽयम् इन्द्रः ? किमस्य रूपम् ? तस्य स्थानं कीदृक् ?' इति ।
मीमांसकैस्तस्य इदमुत्तरं दीयते—'इन्द्र'-शब्द एव इन्द्रस्य स्वरूपम् ।
तत्रैव शब्दे स निवसति । इ-कारः, न-कारः, द-कारः, रेफः,
अकारश्चेति वर्णानुपूर्वी एव इन्द्रस्य स्वरूपम् । सैव तस्य मूर्तिः ।
तस्य परिमाणमपि तदेव । कीदृशी वरुणदेवता ? तथैव वर्णानुपूर्वी-
रूपा । अकारघटितो वकारः, ततः उकारघटितः रेफः, अथ च
अकारघटितो ण-कारः । इयमेव आनुपूर्वी वरुणस्य रूपम् । एव-
मेव अग्न्यादयो देवताः सन्ति । इमाः सर्वा देवताः अक्षररूप-
धारिण्यः । देवाः सर्वे अक्षरमूर्तयः ।" अस्यां कल्पनायाम्, ईदृशे
वा विचारे महान् रसः । अनेन इदं बोध्यते—देवस्य कल्पना, देव-

स्वरूपं वा आकारेण न परिमीयते । तां कल्पनाम् उद्भावयितुम् अक्षरात्मकं चिह्नम् अलम् । ईश्वरः कथमस्ति ? 'प्रथमम् ई-इति दीर्घाक्षरम्, मध्ये शकार-वकाराकाराणां समुदायः, तदनन्तरं रेफाकारयोः संहतिः' इति । ॐकारस्तु सर्वमतिशेते-अस्मान् अन्ततो गत्वा विस्मापयते । ॐ इति एकमेव अक्षरं ब्रह्म । ॐ इति ईश्वरस्यैव संज्ञा । एवं संज्ञाः परिकल्पनीयाः भवन्ति । मूर्तिम् आकारं वा इमाः विशालाः कल्पनाः नैव पर्याप्नुवन्ति । तथापि मनुष्यस्य मनीषा सर्वातिशायिबलशालिनी । तया ताः कल्पनाः मूर्तौ स्थापयितुं यत्न्यते एव ।

(२३) संन्यासी योगी च एक एव, शुक-जनकवत् —

संन्यासो योगश्च अत्युच्चः कल्पनाविलासः । पूर्णसंन्यासः, पूर्णयोगः उभे अपि कल्पने अमुं देहं न समाविशतः । देहं यद्यपि ते न समाविशतः, तथापि विचारं समाविशेतामेव । पूर्णयोगी, पूर्णसंन्यासी च व्याख्यायामेव दृष्टिपथम् अवतरतः । तौ लक्ष्यभूतौ अप्राप्यौ एव वर्तेताम् । परंतु उदाहरणार्थं तत्कल्पनायाः अतिसमीपं गताः व्यक्तयः विचारणीयाः । भूमितिशास्त्रवत् कल्पनया वक्तव्यम्—'अयं पूर्णयोगी, अयं वा पूर्णसंन्यासी' इति । संन्यासम् उदाहरन्तः शुक-याज्ञवल्क्यौ प्रतीकत्वेन गृह्णन्ति । जनक-श्रीकृष्णौ कर्मयोगिणौ इति तु भगवद्गीतायामेव उक्तम् । लोकमान्यः तिलकमहाभागः 'गीतारहस्ये' बहूनां नामानि निरदिशत् । तस्य दृष्ट्या जनक-श्रीकृष्णादयः योगमार्गेण प्रवृत्ताः, शुक-याज्ञवल्क्यादयश्च संन्यासमार्गेण । परंतु किञ्चित् विचारे क्रियमाणे इयं नामावलिः आर्द्रेण करेण लिखितपत्रवत् माष्टुं शक्यते । याज्ञवल्क्यः संन्यासी, जनकः कर्मयोगी च आसीत् । तात्पर्यमेतत्—संन्यासिनो याज्ञवल्क्यस्य कर्मयोगी जनकः शिष्यः । परंतु तस्यैव कर्मयोगिणो जनकस्य शिष्यः शुकदेवः संन्यासी

सम्भवभूव । याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो जनकः, तथा जनकस्य शिष्यः शुकः ।
एवं सम्पद्यते गुरुपरम्परायाम्—पूर्वं संन्यासी, ततः कर्मयोगी, ततश्च
संन्यासी इति । अनेन इदं स्फुटीभवति यत् योगः संन्यासश्च एक-
स्यामेव परम्परायाम् आगतौ ।

व्यासः शुकं कथयति स्म—‘हे शुक ! यद्यपि त्वमसि ज्ञानी,
तथापि गुरूपसत्तिचिह्नं त्वयि नास्ति । अतो जनकम् उपेहि’
इति । शुकदेवः प्रतस्थे । जनकः प्रासादस्य उपरितने तृतीये शोभने
हर्म्ये आस्ते स्म । वनवासी शुकः नगरं दर्शं दर्शं प्राचलत् । जनकेन
पृष्ठः—‘किमर्थम् आगतोऽसि ?’ शुकः अवादीत्—‘ज्ञानार्थम् ।’
पुनर्जनकेन पृष्ठम्—‘केन प्रेषितः ?’ शुको वदति—‘व्यासेन
भगवता’ इति । पुनः प्रश्नः—‘कुतस्तात् आगतः?’ ‘आश्रमात्’—इति
उत्तरम् । प्रश्नः—‘आश्रमाद् आगच्छता भवता विपणौ किं किं
दृष्टम् ?’ उत्तरम्—‘यत्र तत्र शर्करामयानि मिष्टान्नानि सज्जीकृत्य
रचितानि ।’ प्रश्नः—‘किमन्यद् अवलोकितम्?’ उत्तरम्—‘गच्छन्त्यो
वदन्त्यश्च शर्करामय्यः पुत्तलिकाः ।’ पुनर्जनकः अपृच्छत्—
‘तदग्रे किं दृष्टम् ?’ शुकः प्रतिवदति—‘उपरि आगच्छन् शर्करा-
मयाणि कठिनानि सोपानानि अपश्यम् ।’ जनकः पृष्ठवान्—
‘तदग्रे किं लब्धम् ?’ शुकः अवदत्—‘अत्रापि सर्वत्र शर्करामयाणि
चित्राणि दृष्टानि ।’ जनकः पृष्ठवान्—‘इदानीं किं पश्यसि ?’ शुकः
अवदत्—‘शर्करापुत्तलिका अन्यया शर्करापुत्तलिकया सम्भाषते ।’
तदा जनकः अवादीत्—‘गच्छ, अधिगतं ज्ञानं सर्वं त्वया’ इति ।
जनकसाक्षिकं प्रमाणपत्रम् अपेक्षते स्म शुकः । तत् तेन लब्धम् ।
अयमाशयः—कर्मयोगिणा जनकेन संन्यासी शुकदेवः शिष्यत्वेन
अङ्गीकृतः ।

एवं च शुकः संन्यासी आसीदेव । परं गच्छता कालेन कोऽपि विस्मयावहः प्रसङ्गः सम्प्राप्तः । परीक्षित् शापम् अलभत—‘सप्तभिः दिनैः मरिष्यसि त्वम्’ इति । कथं म्रियताम् ? इति सामग्रीसंपादनार्थं स प्रववृते । ‘म्रियतां कथम् ?’ इति उपदेष्टुः गुरोस्तत्र आसीत् अपेक्षा । तेन शुकदेवः प्रार्थितः । शुकदेवेन आगत्य सततं सप्तदिवसपर्यन्तम्—($24 \times 7 = 168$ घटिकाः)—स्थिरासनेन उपविश्य श्रीमद्भागवतं पाठितम् । आसन-भङ्गं न अकार्षीत् शुकदेवः, नैरन्तर्येण पाठयति स्म । ‘अत्र को विशेषः ?’ अयं विशेषो यत् सन्ततं सप्तदिनपर्यन्तं परिश्रमे कृतेऽपि किमपि वैलक्षण्यं तस्य मनसि पदं नालभत इति । सततं कर्मानुष्ठानेऽपि तस्य अणीयानपि लेपस्तन्मनसि नासीत् । श्रमभावनाऽपि तत्र न अवर्तत । तात्पर्यम्—संन्यासः कर्मयोगश्च भिन्नौ न स्त एव । अत एव ‘एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति’ इति भगवतो वाक्यम् उपपद्यते ।

संन्यास-योगयोः एकरूपतां यः पश्येत्, स एव परमरहस्यवित् । एकः अकृत्वाऽपि कुरुते । अन्यश्च कृत्वाऽपि न कुरुते । यस्तात्त्विकः श्रेष्ठः संन्यासी, स सर्वदा समाधौ तिष्ठति । ईदृशः केवलं निर्विकारः संन्यासी अस्मत्सविधे दश दिनानि निवसतु नाम । ततः कियान् प्रकाशः स्फूर्तिर्वा अधिगम्येत ? बहूनि वर्षाणि परिश्रम्यापि यत् न लभ्यते, तत् तस्य दर्शनेन, अस्तित्वमात्रेणापि सम्पद्येत । छायाचित्रं द्रष्टुः मनसि यदि पवित्रता प्रादुर्भवति, मृतानाम् आलेख्यैः यदि हृदये भक्तिः प्रेम, पावनता च सम्भवन्ति, तर्हि जीवतः संन्यासिनः दर्शनेन कियती प्रेरणा प्रवर्तेत ? संन्यासि-योगिनौ उभौ अपि लोकसङ्ग्रहं कुरुतः । एकत्र बाह्यदृष्ट्या कर्मत्यागदर्शनेऽपि तस्मिन् कर्मत्यागे कर्म पूर्णतया सम्भूतम् । तत्र वर्तते अनन्ता स्फूर्तिः । ज्ञानी संन्यासी, ज्ञानी कर्म-

योगी च उभौ अपि एकस्मिन्नेव सिंहासने उपविशतः । संज्ञाभेदेऽपि अर्थाभेदः । एकस्यैव तत्त्वस्य द्वौ प्रकारौ स्तः । यन्त्रं यदा वेगातिशयेन भ्रमति, तदा तत् स्थिरमिव भासते । न भ्राम्यति इति प्रतीयते । संन्यासिनोऽपि इयमेव स्थितिः । तस्य शान्तेः स्थिरतायाः वा सकाशादनन्ता शक्तिः, अपारा प्रेरणा च बहिर्निगच्छतः । महावीरः, बुद्धः, निवृत्तिनाथश्च ईदृश्य एव विभूतयः । संन्यासिनः सर्वेषाम् उद्योगानां समुल्लासो यद्यपि एकस्मिन् एव स्थले स्थिरो भवति, तथापि वस्तुदृष्ट्या सः अति महान्ति कर्माणि विदधाति । तात्पर्यम्— योगी नाम संन्यासी, संन्यासी नाम योगी । उभयोर्नाशितोऽपि भेदः । शब्दभेदेऽपि अर्थः अभिन्न एव । यथा प्रस्तरः पाषाण एव, पाषाणः प्रस्तर एव, तथैव कर्मयोगी नाम संन्यासी, संन्यासी नाम कर्मयोगी ।

(२४) तथापि संन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते

यद्यपि एवमनयोः साम्यम्, तथापि भगवता कर्मयोगे किञ्चित् वैशिष्ट्यं बोधितमेव । तथा च कर्मयोगः संन्यासापेक्षया श्रेयान् इति भगवान् अभिप्रैति । उभयोः साम्ये अन्यतरस्य श्रेयस्त्वं भगवता किमर्थं कथ्यते, पुनरयं भगवतो विनोदो वा ? अत्रेदं तात्पर्यम्— कर्मयोगः श्रेयान् इति यदा भगवान् वदति, तदा तस्य दृष्टिपथम् आयान्ति साधकाः । यतः लेशतोऽपि कर्म अकृत्वा सर्वकर्मकरणस्य स्थितिः सिद्धैरेव सम्पादयितुं शक्या, न तु साधकेन । परंतु सर्वाणि कर्माणि सम्पाद्य कर्माकरणम् अल्पतयाऽपि अनुकतुं शक्यम् । संपूर्णः एकः प्रकारः साधकस्य अशक्यः । केवलं सिद्धस्यैव शक्यः । द्वितीयः प्रकारः साधकेन अल्पतया सम्पादयितुं शक्यः । प्रथमं साधकः 'कर्म अकृत्वा कर्मकरणम्' इति वाक्यमाकर्ण्य 'किमिदं

रहस्यम् ?' इति सम्भ्रान्तचेता भवेत् । स च इदं सुकरं न मन्येत । साधकदृष्ट्या कर्मयोगो मार्गः, मध्येमार्गं निवासस्थानमपि चास्ति । परंतु संन्यासयोगः सर्वदा चरमोपेये स्वस्थाने एव, स मार्गो न विद्यते । अत एव साधकदृष्ट्या संन्यासात् कर्मयोगः श्रेयान् ।

अनेनैव प्रकारेण द्वादशे अध्याये निर्गुणात् सगुणस्य वैशिष्ट्य-सम्पादनं भगवता प्रतिपादितम् । सगुणोपासनायां सर्वेन्द्रियाणि कार्ये व्यापृतानि, निर्गुणे तु न तथा । निर्गुणोपासने हस्तौ पादौ चक्षुषी च अकिञ्चित्कराणि । सर्वाणि इन्द्रियाणि कर्मशून्यान्येव । साधकः इदं वोढुं न पारयति । परं सगुणोपासने न तथा । अक्षिभ्यां रूपं दृश्येत, कर्णाभ्यां कीर्तनम् आकर्ण्येत, हस्ताभ्यां पूजा लोक-सेवा च, पादाभ्यां तीर्थे गमनं क्रियेत—अनया रीत्या सर्वेन्द्रियैः कार्यं कारयित्वा शनैः शनैः तानि इन्द्रियाणि ईश्वरमयानि सम्पादनीयानि इति सगुणोपासने शक्यम् । निर्गुणोपासने सर्वमेतत् अनुपयुक्तम् । जिह्वा विफला, कर्णौ शून्यौ, हस्तपादं च क्रियाहीनम् । एतेषां विफलतां विलोक्य तपस्वी साधकः स्वमनसि व्याकुलो भवेत् । एवं गते तस्य चित्ते निर्गुणं ब्रह्म कथं पदं लभेत ? यदि तूष्णीम् आसीत्, तर्हि तस्य चित्ते असम्बद्धाः कल्पनाः पदं निदध्युः । इन्द्रियाणाम् अयं स्वभावो यत् 'इदं मा कुरुत' इति उक्ते तानि तत् अवश्यमेव कुर्युः । विज्ञापनेषु नानुभूयते किम् ईदृशम् ? विज्ञापने 'मा पठयताम्' इति शीर्षकं लिख्यते । तद् दृष्ट्वा वाचकः सहस्रैव स्वमनसि विचारयति—“यत् 'मा पठयताम्' इति उच्यते, तदहं पूर्वं पठामि” इति । 'मा पठयताम्' इति यत् तत्र कथनं तद् 'अवश्यं पठनीयम्' इत्यर्थस्य बोधकम् । मानवः तदेव अवधानपूर्वकं पठति । निर्गुणे मनो भ्राम्येत् । सगुणोपासनायास्तु नेयं

परिपाटी । तत्र आरतिः, पूजा, सेवा, भूतदया इति बहूनि कार्याणि इन्द्रियाणां सन्ति । एतानि इन्द्रियाणि कार्येषु प्रवर्त्य मनः सम्बोध्य ब्रूहि—‘साम्प्रतं स्वैरं गम्यताम्’ इति । परंतु तदा मनः नापसरेत्, तत्रैव रमेत, अनायासेन एकाग्रताम् आपद्येत । परंतु बुद्धिपूर्वकम् एकत्र निरुद्धयेत चेत्, तदात्वे एव अपसर्तुं प्रवर्तेत । विभिन्नानि इन्द्रियाणि उत्तमेषु रुचिरेषु कार्येषु व्याप्रियन्ताम्, ततो मनः ‘यथेच्छं गच्छ’ इत्युक्तमपि नापेयात् । सर्वात्मना मुक्तहस्तं गन्तुं प्रेर्येत चेत् तत् कथयेत्—‘अहमत्रैव आसीय’ इति । साधिकारं ‘तूष्णीं आस्व’ इति निर्देशे ‘अहमवश्यं गमिष्यामि’ इति प्रतिवदेत् ।

देहधारिणो मनुष्यस्य कृते सौलभ्यदृष्ट्या निर्गुणापेक्षया सगुणमेव श्रेयः । कर्म कृत्वाऽपि तस्य अपासन-युक्तिः कर्माकरणेऽपि कर्मकरणापेक्षया वरीयसी, यतस्तत्र सुलभता वरीवर्ति । कर्मयोगे प्रयत्नस्य अभ्यासस्य च अवकाशो जागर्ति । सर्वेन्द्रियाणि वशीकृत्य मनसः शनैः शनैः सर्वव्यापारेभ्यः अपाकरणस्य अभ्यासः कर्मयोगे सुकरः । इदं तन्त्रं अद्य न सिद्ध्येत्, तथापि कालान्तरे सेत्स्यति । कर्मयोगः अनुकर्तुं सुकरः, एतदेव संन्यासापेक्षया तस्य वैशिष्ट्यम् । किंतु पूर्णावस्थायां संन्यास-कर्मयोगौ एकरूपौ एव । पूर्णसंन्यासः पूर्णकर्मयोगश्च अभिन्नं वस्तु । द्वे नामनी; शब्दतः भेदः, अर्थतस्तु एक एव । एकस्मिन् प्रकारे कर्मरूपः पिशाचः बहिः नृत्यतीव, परम् अन्तरे शान्तिः । द्वितीयस्मिन् प्रकारे जोषं स्थितेऽपि त्रिभुवन-कम्पन-सामर्थ्यमस्ति । यथा दृश्येत तथा न स्यात्—एतदेव उभयोः स्वरूपम् । पूर्णः कर्मयोगः संन्यास एव, पूर्णः संन्यासस्तु कर्मयोगः । न कोऽपि भेदः । परंतु साधक-दृष्ट्या कर्मयोगः सुलभः । पूर्णावस्थायाम् उभौ अपि समानौ ।

चाङ्गदेवो ज्ञानदेवसमीपे पत्रमेकं प्रेषयामास । तत् निरक्षरं •
 रिक्तमेव पत्रमासीत् । ज्ञानदेवः चाङ्गदेवापेक्षया वयसा कनीयान् । परं
 कनीयसः कृते समुचितेन 'चिरजीविन्' इति पदेन न स सम्बोद्धुं शक्यः,
 यतः ज्ञानदेवो ज्ञानेन ज्यायानासीत् । ज्यायसः कृते योग्यं 'तीर्थस्वरूप'-
 पदमपि वयसा कनीयस्त्वात् तस्य अननुरूपमेव भवेत् । ततः किं
 निर्देश्यमिति चाङ्गदेवेन न निश्चीयते स्म । अत एव स निरक्षरं
 रिक्तमेव पत्रं प्राहिणोत् । तत् पत्रं प्रथमं निवृत्तिनाथस्य हस्तं गतम् ।
 तेन तद् रिक्तं पत्रं पठितं ज्ञानदेवाय च दत्तम् । ज्ञानदेवेन पठित्वा
 'मुक्ताबाई'-हस्तं प्रापितम् । तत् पठित्वा मुक्ताबाई सोत्प्रासमुवाच—
 'अये चाङ्गदेव ! एवं वर्षीयान् अद्यापि रिक्त एव त्वम् ?' इति ।
 निवृत्तिनाथेन भिन्न एव अर्थस्तस्मात् रिक्तपत्राद् गृहीतः । तेन
 इदम् उक्तम्—“चाङ्गदेवः रिक्तो नाम शुद्धो निर्मलश्च, अत एव
 ज्ञानोपदेशार्हः” इति । एतदुक्त्वा स उत्तरार्थं ज्ञानदेवं व्यजिज्ञपत् ।
 ज्ञानदेवः पञ्चषष्टिसङ्ख्याकैः 'ओवी'-च्छन्दोभिः चाङ्गदेवाय पत्रं
 प्रेषयामास । स एव ग्रन्थः 'चाङ्गदेव-पासष्टी' इत्यभिधीयते । एवं
 मनोविनोदकं वृत्तं पत्रस्य एतस्य । लिखितस्य पठनं सुकरम्, परम्
 अलिखितस्य तु पठनं दुष्करम् । तत्रत्यं पठनं कदाचिदपि नाव-
 सीयते । एवमेव अयं संन्यासयोगी रिक्तः कार्य-रहितश्च दृष्टोऽपि
 तत्र अनन्तानि कर्माणि सम्भृतानि ।

संन्यास-कर्मयोगौ पूर्णतायां समानमूल्यौ एव । तथापि कर्मयोगे
 संन्यासे अविद्यमानं व्यावहारिकता-प्रयुक्तं मूल्यम् अधिकम् । पञ्च-
 रूप्यकमूल्यपत्रकस्य यावत् मूल्यं तन्मूल्यं पञ्चराजतमुद्राणामपि ।
 यावत् प्रवर्तमानं राज्यं स्थिरं तावत् तयोः मूल्यं समानमेव । परं
 राज्यपरिवर्तने तस्य पत्रकस्य कपर्दिकामूल्यमपि नावतिष्ठते ।

मुद्राणां तु किमपि मूल्यं स्यादेव, यतस्तत्र रजतमस्ति । पूर्णावस्थायां कर्मत्याग-कर्मयोगौ समानाधौ, यतः उभयत्रापि ज्ञानमस्ति । ज्ञानस्य मूल्यम् अनन्तम् । 'अनन्तेन सह किमपि संयोज्यताम्, अनन्तमूल्यमेव तद् भवेत्' इति गणितशास्त्रस्य सिद्धान्तः । कर्मत्याग-कर्मयोगौ पूर्णज्ञानसंयुक्तौ समानं मूल्यमर्हतः । परं ज्ञानं यदि उभाभ्यां वियुज्येत, तदा साधकदृष्ट्या कर्मत्यागापेक्षया 'कर्मयोगः श्रेयान् भवति । पूर्णं केवलं ज्ञानं यदि उभाभ्यां सम्मेल्यते, तदा तयोः समानमेव मूल्यम् । चरमोपेये स्थाने ज्ञानम् + कर्म = ज्ञानम् + कर्माभावः । परंतु ज्ञानं यदि उभाभ्यां पृथक् क्रियते, तर्हि साधकस्य दृष्ट्या कर्माभावापेक्षया कर्मयोगः श्रेष्ठतरः । यतः साधको नैव जानाति अकृत्वा कर्मकरणम् । कृत्वा अकरणं तु तेन ज्ञायेत । कर्मयोगो मार्गो चरमोपेये स्थाने चापि अस्ति, परंतु संन्यासः केवलं चरमोपेये स्थाने एव, मार्गो नास्ति । इदमेव यदि शास्त्रशैल्या प्रतिपाद्येत, तदा वक्तुं शक्यते यत् कर्मयोगः साधनम् निष्ठाऽपि च । परंतु संन्यासस्तु केवलं निष्ठैव । निष्ठा नाम चरमा अवस्था ।

रविवासरः

२०-३-३२

षष्ठः अध्यायः

चित्तवृत्ति-निरोधः

(२५) आत्मोद्धारस्य आकाङ्क्षा

पञ्चमे अध्याये अस्माभिः सुदृष्टं यत् मनुष्यः कल्पनया विचारेण च कियद् दूरम् उच्चैस्तमां गन्तुं शक्नोति इति । कर्म, विकर्म अकर्म च मिलित्वा निखिला साधनाः पूर्यते । कर्म इति स्थूलः पदार्थः । यत् स्वधर्म-कर्म अस्माभिः क्रियेत, तत्र मनसः सहयोगोऽपेक्ष्यते । यत् कर्म मानसिक-शिक्षणार्थं करणीयं तदेव विकर्म—विशिष्टं कर्म सूक्ष्मं कर्म वा । कर्म, विकर्म उभयमपि अपेक्षितम् । एतयोः पुनः पुनः परिशीलने अकर्म-भूमिका सिद्ध्यति । अस्यां हि भूमिकायां कर्म-संन्यासयोः एकरूपतैव इति पूर्वस्मिन् अध्याये विचारितम् । पुनः षष्ठाध्यायारम्भे तावत् इदमुक्तं यत् कर्म-संन्यासौ केनचित् अंशेन भिन्नौ अपि स्वरसतः एकरूपौ एव । केवलं दृष्ट्या भेदः । पञ्चमाध्यायोक्तायाः अवस्थायाः साधनानि दर्शयितुम् उत्तरेषाम् अध्यायानाम् आरम्भः ।

‘परमार्थो नाम अध्यात्मज्ञानं गीताप्रभृतयश्च ग्रन्थाः केवलं साधूनामेव कृते सन्ति’ इति केषाञ्चित् भ्रमरूपा कल्पना समजनि । कोऽपि गृहस्थः अवोचत्—‘नाहं साधुः’ इति । अस्य तात्पर्यम्—साधु-नामकाः केचन प्राणिनः सन्ति, तेषामेव अन्यतमो नाहमिति । यथा अश्वाः, केसरिणः, भल्लूकाः, गावः इत्यादयः प्राणिनो भवन्ति, तथा केचन साधुनामका अपि प्राणिनः सन्ति । तेषामेव कृते

केवलं परमार्थः । अन्ये व्यावहारिकाः मन्ये तदतिरिक्ताः, तेषां विचाराः आचाराश्च पृथक्-पृथक् । अनयैव कल्पनया साधवः व्यावहारिकाश्च विभक्ताः संवृत्ताः । तिलकमहाभागेन 'गीतारहस्ये' अत्र विशिष्टावधानं कर्तव्यं जनैरिति बोधितम् । 'गीताग्रन्थः सामान्यतः सर्वेषां व्यावहारिकाणामेव कृतेऽस्ति इति तिलकस्य निर्देशो मया पूर्णतया अङ्गीक्रियते । भगवद्गीता सकलस्य जगतः कृते बोधिता । परमार्थविषयाणि सर्वाणि साधनानि प्रत्येकं व्यावहारिकस्य पुरुषस्य कृते सन्ति । परमार्थो बोधयति यत् अस्माकं व्यवहार-शुद्धिः, तन्निर्मलता, मनसः समाधानम्, शान्तिश्च कथं भवेत् । एवमेव 'व्यवहारः कथं विमलीकरणीयः?' इति बोधयितुं गीता प्रवृत्ता । यत्र यत्र यूयं व्यवहरथ, तत्र तत्र गीतायाः सम्बन्धः । परं सा तत्रैव युष्माकं शाश्वतीं स्थितिं नेच्छति । सा हस्तं गृहीत्वा प्राप्तव्यस्थानं प्रापयिष्यति । आभाणकोऽयं प्रथितः—'पर्वतः यदि मुहम्मदनिकटं नोपैति, तर्हि मुहम्मद एव तत्समीपं गमिष्यति' इति । मुहम्मदो विचारयति—मम सन्देशः जडेन पर्वतेनापि श्रोतव्यः । परं जडत्वात् स तदागमनं न प्रतीक्षते । इयमेव स्थितिः गीता-विषयेऽपि । दीनस्य दुर्बलस्य अतितराम् अज्ञानिनोऽपि समीपे गीता गमिष्यति; परं तं न तत्रैव स्थापयितुम्, किन्तु हस्तं गृहीत्वा अग्रे नेतुम्, उच्चतमां भूमिं प्रापयितुं च । गीतायाः अयमभिप्रायो यत् मानवः स्वव्यवहारं शुद्धं विधाय परमोच्चस्थितिं प्राप्नोतु । एतदर्थमेव गीता उपदिष्टा ।

अतः 'जडोऽहम्, व्यावहारिकोऽहम्, सांसारिको जीवोऽहम्' इति मत्वा स्वात्मानमभितः वृत्तिं मा रचयत । 'किं मया क्रियेत ? मम सारसर्वस्वं सार्धहस्तत्रयमिते देहे एव वर्तते' इति न वक्तव्यम् ।

एवमादयः कल्पनाः त्याज्याः यत् “धर्मः साधूनां महात्मनां च कृते एव ; एवं तेषां सविधे गमनमपि ‘भवदीय-भूमिकानुसारं भवन्तो यथा व्यवहरन्ति तदेव योग्यम्’ इति प्रशस्तिपत्रग्रहणायैव ।” एवं भेदात्मक-कल्पनया आत्मानमभितः वृत्तिं मा रचयत । यदि न स्वीक्रियेत उच्चं ध्येयम्, तर्हि अग्रे पदं कदापि न स्थाप्येत ।

इयं दृष्टिः, इयम् आकाङ्क्षा, इयं महती भाविना यदि स्यात् तदा साधनानाम् उद्योगादिकमावश्यकम्, अन्यथा सर्वं वृथैव । बाह्यकर्म-साहाय्यार्थमेव विकर्मरूपं मानसिकं साधनं निर्दिष्टम् । कर्मसाहाय्यार्थं विकर्मं निरन्तरम् अपेक्षते । उभयोः सङ्गमनेन अकर्मणो या दिव्या स्थितिः लभ्यते, सा तस्याः भेदाश्च पञ्चमे अध्याये निरूपिताः । अस्मात् षष्ठाध्यायात् प्रभृति विकर्म-प्रकाराः निरूप्यन्ते । मानसिकी साधना प्राक् निर्दिष्टा । तज्-ज्ञापनात् प्राक् गीतया इदं बोध्यते—‘अये जीव ! त्वं देवो भवितुमर्हसि । तदर्थम् इमां दिव्याम् आकाङ्क्षाम् आसादय । मनः निर्मुक्तं विधाय साधनारूपौ पक्षौ दृढीकुरु ।’

साधनायाः, विकर्मणो विविधाः भेदाः सन्ति । ते च यथा—भक्ति-योगः, ध्यानम्, ज्ञान-विज्ञाने, गुण-विकासः, आत्मानात्म-विवेकः इत्यादयः । षष्ठे अध्याये ध्यानयोगाख्यः साधना-प्रकारो निर्दिश्यते ।

(२६) चित्तस्य एकाग्रता

ध्यान-योगे त्रयो विषयाः मुख्याः—(१) चित्तैकाग्रता, (२) चित्तैकाग्रतायाः उपयोगिनी जीवन-परिमितता, (३) साम्य-दशा समदृष्टिर्वा । एतदुपकरण-त्रयेण विना तात्त्विकी महा-साधना न स्यात् । चित्तैकाग्रता नाम चित्त-चञ्चलतायाः निरोधः । जीवन-परिमितता नाम सर्वासां क्रियाणां परिमिततया विधानम् ।

समदृष्टिर्नाम विश्वस्मिन् उदार-दृष्ट्या निरीक्षणम् । एतेषां त्रयाणां समुच्चयो नाम ध्यान-योगः । एतेषां त्रयाणां साधनानामपि साधकौ द्वौ उपायौ स्तः । तौ च अभ्यासो वैराग्यं च । एतेषां पञ्चानाम् अत्र समासेन विमर्शं कुर्मः ।

पूर्वं चित्तैकाग्रता विमर्शनीया । सर्वेषु कर्मसु चित्तस्य एकाग्रता अवश्यमपेक्ष्यते । व्यावहारिकेऽपि कार्ये चित्तैकाग्रतायाः आवश्यकता । व्यवहार-परमार्थयोः अपेक्ष्यमाणानां गुणानां न पार्थक्यम् । शुद्धो व्यवहार एव परमार्थः । कस्मिन्नपि व्यवहारे तत्साफल्यम् एकाग्रताम् अपेक्षते । वाणिज्यम्, व्यवहारः, शास्त्रशोधनम्, राजनीतिः, कूटनीतिर्वा अस्तु, सर्वत्र साफल्यं तु तत्तत्पुरुष-चित्तैकाग्रता-निमित्तकम् । 'नेपोलियन' महाभागस्य इयमाख्यायिका—सः सकृत् सम्यग् युद्ध-प्रबन्धं विधाय समराङ्गणे गणितोदाहरणानि सङ्गमयति स्म । पटावासे शतघ्नी-गोलकाः पतन्ति स्म, मनुष्याः म्रियन्ते स्म, परंतु तच्चित्तं गणिते एव संलल्लग्नम् । तस्य एकाग्रता सर्वातिशायिनी इति न मन्ये । एकाग्रतायास्ततोऽपि उच्चतराणि उदाहरणानि लभ्येरन् । परंतु अत्र तस्य एकाग्रतायाः इयत्ता दर्शिता । 'खलीफा-उमर'-महोदयस्यापि ईदृशी एव कथा ! प्रवृत्ते युद्धे प्रार्थनासमये प्राप्ते तत्क्षणमेव चित्तस्य एकाग्रतां सम्पाद्य, समर-भूमौ एव जानुनी नमयित्वा स प्रार्थनां करोति स्म । ततश्च प्रार्थनायां तस्य ईदृशी एकाग्रता समभवत्, येन स न जानाति स्म यत् कतरस्य पक्षस्य कियतां पुरुषाणां शरीराणि छिन्नानि इति । पूर्वेषां यवनानाम् ईदृश्या परमेश्वर-निष्ठया एकाग्रतया च 'इसलाम'-धर्मः प्रसृतः ।

प्रपूर्वेद्युः मया एका आख्यायिका श्रुता—आसीत् कश्चन यवन-साधुः । तस्य शरीरे शल्यमेकं निविष्टम् । तेन तस्य अत्यधिका

वेदना भवति स्म । यदि शल्यम् उद्धर्तुं चेष्टा क्रियते, तर्हि व्यथाया आधिक्यं भवति स्म । अतस्तस्य उद्धरणं कर्तुं न पार्यते स्म । तदानीमद्यत्वे इव विसंज्ञाकारकम् औषधं (क्लोरोफॉर्म) नासीत् । महत् सङ्कटम् उपस्थितम् । तस्य ये केचन परिचिता आसन्, तदन्य-
तमः अग्रे भूत्वा अवादीत्—‘शल्य-निष्कासनम् अधुना माऽस्तु, प्रार्थनां कुर्वति तस्मिन् वयं तत् निष्कासयिष्यामः’ इति । सायंप्रार्थना-
समयः उपस्थितः । स प्रार्थनायां प्रवृत्तः । क्षणादेव तस्य ईदृशी चित्तैकाग्रता जाता यत् तदानीं स बाणो निष्कासितः, परं तेन तत् नावगतम् । कियती गभीरा इयमेकाग्रता !

अयं निष्कर्षः—व्यवहारः परमार्थो वा भवतु, चित्तैकाग्रतां विना फललाभो दुष्करः । यदि चित्तैकाग्र्यं भवेत्, तर्हि कृतिसामर्थ्यं कदापि न्यूनता न स्यात् । षष्टि-वर्षवयस्कानामपि युष्माकं तरुणस्येव उत्साहः सामर्थ्यं च दृश्येत । मनुष्यस्य यथा यथा वयः वर्धते, तथा तथा तस्य मनसा दृढतरेण भाव्यम् । फलमेव निदर्शनीकुरुत । प्रथमं तस्य अवस्था हरितवर्णात्मिका । तदनन्तरं पक्वावस्था, पुनः अति-
पक्वतया विकृतावस्था, क्रमेण क्षीयमाणावस्था, तत्पश्चात् विनाशः । परंतु ‘आन्तरो बीजात्मकः सारः क्रमेण कठिनः कठिनतरश्च भवति । बाह्यं शरीरं विक्रियेत, विनश्येत, किंतु बाह्यं शरीरं न फलस्य सारसर्वस्वम् । तस्य सर्वस्वम्—आत्मा—तु बीजमेव । इयमेव स्थितिः शरीरस्यापि । शरीरं कामं वयसा वर्धतां नाम, स्मरण-शक्तिस्तु उपचयं प्राप्नोतु, मतिः तेजस्विनी भवतु । परंतु लोके तथा नानुभूयते । मनुष्यः कथयति—‘संप्रति न स्मर्यते’, ‘किमर्थम्’ इति प्रश्ने ‘वयसः वार्धकं जातम्’ इति च । ते ज्ञानं विद्या स्मरणं च त्वयि बीजम्, यथा फले । शरीरं

वार्धक्येन यथा यथा शिथिलं भवति, तथा तथा आत्मना बलवत्तरेण भाव्यम् । एतदर्थमेव एकाग्रतायाः अपेक्षा ।

(२७) एकाग्रता कथं सम्पादनीया ?

एकाग्रता तु अपेक्ष्यते, परं कथं साधनीया सा ? तदर्थं किं कर्तव्यम् ? भगवान् वदति—आत्मनि मनः संयम्य 'न किञ्चिदपि चिन्तयेत्' इति । अन्यत् किमपि न चिन्तनीयम् । परंतु एतदपि कथं साधनीयम् ? मनसः निर्व्यापारीकरणम् अतीव महत्त्वास्पदम् । विचार-चक्राणां प्रसह्य विरतिं विना एकाग्रता कथं सेत्स्यति ? बहिः विचार-चक्रं कथमपि संयम्येत, परम् अन्तः विचार-चक्रं प्रवर्तते एव । चित्तस्य एकाग्रतायां बाह्य-साधनानां यथा यथा प्रयोगः, तथा तथा अन्तःचक्रम् अधिकरंहसा प्रवर्तते । भवान् आसनं स्थिरीकृत्य समम् उपविशतु, नेत्रे स्थिरीकरोतु, तथापि एतावता परिश्रमेण मनसः एकाग्रता न साध्येत । येन मनसः चक्रं निरुद्धयेत, तत् साधनमेव प्रधानम् ।

अपरिमितो बहिष्ठः संसारः अस्माकं मनसि पूरित एव । तन्निरोधेन विना एकाग्रता न शक्या । स्वीयम् अपारं ज्ञान-सामर्थ्यं बाह्येषु क्षुद्र-वस्तुष्वेव व्ययीक्रियते अस्माभिः । परमिदम् अनुचितम् । यथा परेषां धनमनपहत्य केवलं स्वीयोद्योगेन सम्पद्यमानो धनी स्वद्रव्यं वृथा न व्ययीकरोति, तथैव अस्माभिरपि ज्ञान-शक्तेर्व्ययः क्षुद्रवस्तु-चिन्तने न कार्यः । इयं ज्ञान-शक्तिः अस्माकम् अमूल्यो निधिः । परंतु अस्माभिः सः अनर्हेषु विषयेषु व्ययीक्रियते । उच्यते—'इदं शाकं न सम्यक् सम्पन्नं यतोऽत्र लवणं न्यूनम्' इति । अये सुहृत् ! कियद्-रक्तिका न्यूनं लवणम् ? अस्मिन् कणार्धमात्र-न्यूनतारूपे महति विचारे एव अस्माकं ज्ञान-शक्तिः क्षीणा भवति ।

बाल-पाठशालासु चतुर्भित्तिप्रावृते अन्तःस्थले एव शिशून् पाठयन्ति । यतः बहिः अनावृते वृक्षाधःस्थले पाठने काकान् चटकान् च विलोक्य बालानां मनः एकाग्रतां नापद्येत इति कथ्यते । शिशवः खलु ते । काकादीनामदर्शनेन बालानाम् एकाग्रता सिद्धा ननु ! परंतु वयं तुरगसदृशा उन्नताः । अस्माकं शृङ्गाणि स्फुटितानि ! यदि वयं सप्तभिरपि भित्तिभिः प्रावृताः भवेम, तथापि अस्माकं एकाग्रता न भवेत्, यतो वयं जगतः क्षुद्रा अपि वार्ताश्चर्चयामः । येन ज्ञानेन परमेश्वरो लभ्येत, तद् ज्ञानं शाक-पाक-स्वादचर्चयामेव व्ययी-कुर्मः । तेनैव स्वीयां कृतार्थतामनुभवामः ।

अहर्निशं भयावहोऽयं संसारः परितः अन्तर्बहिश्च वर्वर्ति । प्रार्थनायां भजने च अस्माकं सङ्कल्पो बाह्य-विषयक एव । न कदापि अस्माकं मनसि एतादृशी भावना उदेति यत् परमेश्वरे तन्म-यतां सम्पाद्य एकमपि क्षणं संसारं विस्मरामः । प्रार्थनाऽपि प्रदर्शनमात्रमिति यत्र मनसः स्थितिः, तत्र कृतः आसन-बन्धः निमीलिते च अक्षिणी सर्वं वृथैव । मनसः प्रवृत्तिः सर्वदा बहिरेव प्रसरति चेत्, मनुष्यस्य सर्वं सामर्थ्यं नष्टप्रायम् । काऽपि नियन्त्रण-शक्तिः किंविधोऽपि प्रबन्धो वा मनुष्येषु न दृश्यते । अस्माकं देशे प्रतिपदं अस्यानुभवो जायते । वस्तुगत्या भारतवर्षं नाम परमार्थस्य आस्पदम् । अत्रत्याः जनाः उन्नताः कल्प्यन्ते अन्यैः, तथापि अस्मिन्नेव देशे कीदृशी अस्माकं स्थितिः ! क्षोदिष्ठेष्वपि वस्तुषु सादरम् अस्माभिर्विचारः क्रियते, एतद् विभाव्य नितरां भवति खेदः । क्षुद्रेषु विषयेष्वेव अस्माकं चित्तं निमग्नम् ।

कथा पुराण ऐकतां । ज्ञोपे नाडिलें तत्त्वतां ।

खाटेवरी पडतां । व्यापि चिंता तळमळ ।

ऐसी गहन कर्मगति । काय तयासी रडती ॥

“कथा-पुराणादिकं यदा श्रूयते, तदा निद्रया तत्त्वतो ग्रस्ता भवामः, यदा च निद्रातुं प्रवर्तामहे तदा चिन्ता-कल्लोलाः अस्मान् व्याप्नुवन्ति । ईदृशी गहना कर्म-गतिः ! तत्र शोकेन किम् ?” कथा-पुराण-श्रवणे निद्रा बाधते । निद्रेच्छा यदि क्रियते, तर्हि चिन्ता विचार-चक्रं च प्रवर्तते । एकत्र एकाग्रतायाः अभावः, अपरत्र च अनेकाग्रता ! ततश्च उभयत्रापि एकाग्रता नास्ति । एतावत् नरोऽयम् इन्द्रियाणां दासः ! कदाचित् केनचिद् अहं पृष्ठः—‘किमर्थं नेत्रयोः अधोन्मीलनं बोधितम् ?’ इति । अहं उक्तवान् साधारणमेव उत्तरम्—‘पूर्णतया नेत्रयोर्मीलने निद्रा समायाति । उन्मीलने सर्वतः गतायां दृष्टौ एकाग्रतायाः असम्भवः । अक्ष्णोः निमीलने निद्रा समायाति, सा च तमोगुणः । नेत्रयोः उन्मीलने सर्वत्र दृष्टेः प्रसरः, अयं रजोगुणः । अत एव मध्यमा अधोन्मीलनरूपा स्थितिः बोधिता ।’

तात्पर्यमेतत्—मनोवृत्तेः परिवर्तनमन्तरा एकाग्रता नास्ति । मनसः स्थितिः शुद्धा भवतु । सा च शुद्धावस्था केवलेन आसन-बन्धेन न लभ्येत । तदर्थं सर्वे व्यवहाराः शुद्धा भवन्तु । व्यवहाराणां शुद्धये तदुद्देश्यं परिवर्तनीयम् । व्यवहारः केवलं वैयक्तिक-लाभाय, वासनातृप्त्यर्थम्, तत्सदृश-बाह्य-लाभार्थं वा न कर्तव्यः ।

वयं यावद्-दिवसं व्यवहारं कुर्मः । तदर्थं यः समुद्योगाटोपः क्रियते, तत्र को हेतुः ?

याजसाठीं केला होता अट्टहास । शेंवटचा दीस गोड व्हावा ।

“एतदर्थं मया समुद्योगस्य आटोपः व्यरचि, येन अन्तिमं दिनं सार्थकं (मधुरं) भवतु” इति । एतदर्थम् अयं कृत्स्नः आडम्बरः, इतस्ततः धावनं च क्रियते, येन अन्तिमं दिनं सार्थकं भवतु । यावत्-जीवनं कटु विषं किमर्थं जीर्यते इति चेत् ? अन्तिमा घटी—तदानीन्तनं मरणं

पवित्रं भवतु इति । दिवसस्य अन्तिमः क्षणः सायंकाले समायाति । अद्य यावद्-दिनं क्रियमाणं सर्वं कर्म यदि पवित्र-भावनया कृतं स्यात्, तर्हि रात्रिगता प्रार्थना मधुर-फलदायिनी स्यात् । दिवसस्य अन्तिमः क्षणो यदि मधुरतया अनुभूयेत, तर्हि यावद्-दिवसं कृतं सर्वं कर्म सफलम् । ततो मे मनसः एकाग्रता सम्पत्स्यते ।

एकाग्रतासिद्धये एवं जीवन-शुद्धिः अपेक्षिता । बाह्य-वस्तु-चिन्तनं त्याज्यम् । मनुष्यस्य आयुः न द्राघीयः । परंतु ईदृशे अल्पीयसि अपि आयुषि पारमेश्वरं सुखम् अनुभवितुं सामर्थ्य-मस्ति । द्वौ नरौ मूषा-निषिक्तौ इव सर्वात्मना समानाकारौ सदृशाक्षिमन्तौ च ! तयोः अक्षणोर्मध्ये नासिका, तत्र तस्याः पुटद्वयम् । एवं पूर्ण-साधर्म्ये स्थितेऽपि एको देवसदृशो द्वितीयश्च पशुतुल्यो जायते, एतत् कुतः ? एकस्यैव परमात्मनः सुतौ । अवधी एकाची च वीण । “सम्पूर्णा एकस्यैव प्रसूतिः ।” एवं सत्यपि कुतोऽन्तरम् ? अनयोर्द्वयोः एकैव जातिः इति न प्रतिभाति ; यतः एको नरत्वेन नारायणः, द्वितीयस्तु नरत्वेन वानरो भवति !

मनुष्यः कियतीम् उच्चां स्थितिम् आरोढुं शक्नोति, इति दर्शयितुं बहवो महात्मानः समभूवन्, सन्ति च इदानीमिति अनुभवसिद्धम् । अस्य नर-देहस्य कीदृक् सामर्थ्यमिति दर्शयन्तः साधवः पूर्वमासन्, इदानीमपि सन्ति । ईदृक्षे देहे स्थित्वा यदि कोऽपि मनुष्यः ईदृशं निरवधि कार्यं कर्तुमीष्टे, तर्हि मयाऽपि कुतस्तत् कर्तुं न शक्येत ? मया स्वकल्पनायाः मर्यादा किमर्थं बध्यते ? यस्मिन् मानुषे देहे स्थित्वा अन्ये नरवीरताम् आपन्नाः, तत्रैव अहमपि आसे किल ? ततोऽहं कुतो न तादृशः ? अस्ति क्वापि मे त्रुटिः । इदं मे चित्तं सर्वदैव बहिः पर्यटति । परेषां

गुणदोषदर्शने तद् अतितरां निमग्नम् । अहं कुतोऽन्येषां दोषान् पश्येयम् ?

कासया गुणदोष पाहं आणिकं चें । मज काय त्यांचै उणें असे ॥

“किमर्थमहं परेषां गुणदोषान् विलोकयेयम् ? मयि दोषाः न्यूनाः सन्ति किम् ?” यदि अहं सर्वदा अन्येषामेव सूक्ष्मदोषाणां दर्शने संलग्नः स्याम्, तर्हि चित्तैकाग्रतां कथं साधयेयम् ? अस्यां दशायां मया गतिद्वयमेव प्राप्येत—शून्यावस्था निद्रापरपर्याया, अनेकाग्रता वा । एवं च तमोगुणे रजोगुणे वा मे लग्नता भवेत् ।

भगवता एकाग्रता-संपादनार्थम् ‘एवम् आस्व, एवम् अक्षिणी निधेहि, एवम् आसनबन्धं कुरु’ इत्यादिसूचनाः न कृता इति न, अपितु कृता एव । परंतु चित्तैकाग्रता आवश्यकी इति सम्यग् विज्ञाते एव एतासां सर्वासाम् उपयोगः । चित्तैकाग्रता अवश्यं सम्पादनीया इति मनुष्येण विज्ञाते सः स्वयमेव तत्साधनानि अन्वेषयेत् ।

(२८) जीवनस्था परिमितता

चित्तैकाग्रतायाः सहायकं द्वितीयं साधनं जीवनस्य परिमितता । सर्वेण कार्य-कलापेन मितेन भाव्यम् । गणित-शास्त्र-तत्त्वं सर्वासु क्रियासु निवेष्टव्यम् । तीक्ष्णौषधस्य मात्रायाः घर्षण-परिमाणं यथा परिमितं भवति, तथैव आहार-निद्रयोरपि परिमितता कार्या । सर्वत्रैव मितिः आवश्यकी । सर्वेषु इन्द्रियेषु प्रत्येकं परिमिततायाः निरीक्षणम् आवश्यकम् । ‘किमहम् अधिकं न भक्षयामि ? किमहम् अधिकं न स्वपिमि ? मम नेत्रे कार्यात् अधिकं न पश्यतः खलु ?’ एवं सूक्ष्मतया अन्वेषणीयम् ।

कश्चित् मां कस्यचित् गृहस्थस्य विषये कथयति स्म यत् ‘सः

कस्यामपि कक्षायां प्रविष्टश्चेत्, एकेनैव निमिषेण तत्कक्षास्थं वस्तुजातं तत्तत्स्थान-स्थितमिति स्वबुद्धिस्थं करोति ।' मया चिन्तितम्—'परमेश्वर ! एतत् सामर्थ्यं मूढ्यं न देयम् । अहं पञ्चाशतः वस्तूनां मनसि स्थानं कुर्वन् तेषां व्यवस्थापकः किमु ? किंवा मया तत्र चौर्यं कर्तव्यम् ? तत्र विमलीकरणद्रव्यं (साबुनसंज्ञकम्) आसीत्, घटिका च स्थलान्तरे आसीत्—अनेन किं मे प्रयोजनम् ?' किमर्थमेतत् ज्ञानं मया अपेक्षणीयम् ? नेत्र-गता इयं व्यर्था अधिक-दर्शकता मया त्याज्या । इयमेव कर्णयोर्दशा । कर्णयोः कार्यमपि सम्यग् अवधीयताम् । केचित् मन्यन्ते—'यदि अस्माकं कणौ श्वकर्णवत् स्याताम्, तर्हि शोभनं भवेत् ! तेनास्माकं कर्ण-परिवर्तनं समभीष्टायां कस्यामपि दिशि कस्मिन्नपि क्षणे कर्तुं शक्येत । भगवता मनुष्यस्य कर्णयोः इयं न्यूनता कृता' इति । परंतु कर्णयोः इयं कुत्सिता शक्तिः माऽस्तु । एवमिदं मनोऽपि अतीव दुष्क्रमणीयम् । कस्मिंश्चित् सूक्ष्मे शब्दे जाते तत्र धावति । अतो जीवने नियमनं परिमितता च आनेया । अनर्हं वस्तु नैव आलोचनीयम् । अयोग्यानि पुस्तकानि नैव पठनीयानि । निन्दा-स्तुती नैव श्रोतव्ये । दुष्टं वस्तु दूरे एव अस्तु, निर्दुष्टमपि परिमाणातिरिक्तं माऽस्तु । चञ्चलता कथमपि कीदृशी अपि मा भूत् । मद्यम्, पक्ववटकः (पकौडी), रसगोलकः (रसगुल्ला) तु सर्वथा माऽस्तु । रम्भाफलानि, मधुर-जम्बीरादीन्यपि फलानि परिमाणातिरिक्तानि मा भूवन् । यद्यपि फलाहारः शुद्धः, तथापि तस्याधिकं सेवनं मा भवतु । जिह्वायाः स्वाच्छन्द्यम् अन्तःस्थितेन अधिपतिना न सोढव्यम् । 'यदि विपरीत-सेवनम् अस्माभिः क्रियेत, तदा अन्तःस्थितोऽधिपतिः अस्मान् दण्डयेत्' इति इन्द्रियाणां भयमस्तु । नियमिताचरणमेव 'जीवन-परिमितता' व्यपदिश्यते ।

(२९) मङ्गला दृष्टिः—समदृष्टिः

तृतीयं साधनं सम-दृष्टिरूपम् । समदृष्टिर्नाम शुभा दृष्टिः । शुभदृष्टिं विना चित्तस्य ऐकाग्र्यं नैव स्यात् । एतावान् महान् वनराजः सिंहः ! सोऽपि पद-चतुष्टयं गत्वा परावृत्य विलोकयति । हिंसकः स कथमेकाग्रतां लभेत् ? व्याघ्र-वायस-मार्जारानां नेत्राणि सदैव परिवर्तन्ते । तेषां दृष्टिः सततं पर्याकुला भवति । घातुकानां प्राणिनाम् अवश्यम्भाविनी एवं स्थितिः । परंतु मनुष्यैः समदृष्टिः अवश्य-मानेया । सर्वा दृष्टिः मङ्गलमयी भासताम् । यथा अहमात्मनि विश्व-सिमि तथैव सर्वस्यामपि सृष्टौ मया विश्वासः सम्पादनीयः । अत्र भेतव्यं किमस्ति ? सर्वं हि शुभं पवित्रं चास्ते ।

विश्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवाः ।

“इदं विश्वं मङ्गलमयम्, यतः परमेश्वरः पालयति तत् ।” आङ्गल-देशीयः ‘ब्राउनिंग’-कविरपि एवमेव अकथयत्—‘ईश्वरः आकाशे विराजते । इदं च जगत् सर्वथा व्यवस्थितमेव प्रवर्तते’ इति ।

संसारे किमपि दूषितं नास्ति । किमपि दूषणास्पदं चेत् मामकी दृष्टिः । यथा मे दृष्टिस्तथा सृष्टिः । यदि वयं रक्तवर्णम् उपनेत्रं परिधाय पश्यामस्तर्हि इयं समग्रा सृष्टिः रक्तवर्णा ज्वलन्ती दृश्येत ।

श्रीसमर्थ-रामदासः रामायणं व्यलिखत् । लिखितं च तत् शिष्यान् अश्रावयत् । गूढरूपेण मारुतिरपि शिष्यमध्ये स्थित्वा अश्रौषीत् तत् । समर्थः व्यलिखत्—‘मारुतिः अशोक-वनं गत्वा तत्र श्वेतानि पुष्पाणि अद्राक्षीत्’ इति । इदं श्रुत्वैव मारुतिः आविर्भूय अवदत्—‘मया श्वेतानि पुष्पाणि नैव दृष्टानि । मया दृष्टानि पुष्पाणि रक्तानि आसन् । युष्माकमिदं लेखनं प्रमाद-घटितम् । तत् शोधयत’ इति । समर्थः प्रत्यब्रवीत्—‘यत् मया लिखितं तदेव साधु । त्वया श्वेतानि एव पुष्पाणि दृष्टानि’ इति । मारुतिः अवादीत्—‘अहं स्वयं तत्र गतः

आसम् । अहमेव असत्यभाषी कथम् ?' इति । अन्ते अयं विवादः श्रीरामसमीपं गतः । श्रीरामेण उत्तरं दत्तम्—'पुष्पाणि श्वेतान्येव आसन् ; परं तदा मारुति-नेत्रे क्रोधरक्ते सम्बभूवतुः, अतस्तेन रक्तानि दृष्टानि' इति । एतस्याः शुभाख्यायिकायाः अयमेव सारो यत् यो यया दृष्ट्या यथा जगत् आलोकयति, तत् तथैव तस्य दृष्टि-पथमायाति ।

सृष्टेः शोभनत्वं यदि मनसि न प्रतीतं चेत् तस्य एकाग्रता नैव स्यात् । सृष्टिः विकृता इति यावत् मया मन्यते, तावदहं सशङ्कं सर्वत्र पश्येयम् । कवयः पक्षिणां स्वातन्त्र्य-गीतानि गायन्ति । ते वक्तव्याः—'युष्माभिः एकदा पक्षि-भावम् अङ्गीकृत्य विभावनीयं यत् कियन्मूल्यमिदं तेषां स्वातन्त्र्यम्' इति । पक्षिणां कन्धरा अग्रे पश्चाच्च नृत्यतीव, यतः अन्येभ्यो भीतिः तन्मनसि सर्वदा वर्तते । चटका आसने उपवेश्यताम्, किमसौ एकाग्रतां प्राप्नुयात् ? यद्यहं किञ्चित् तत्समीपं गच्छेयं तदा सा समुत्पतेत् । सा मनसि विभीयात्—'अयं कच्चित् मम शिरः पाषाणेन प्रहरेत् ?' इति । 'सकलं जगद् भक्षकं संहारकारि चास्ते' एवं भयावहा कल्पना येषां मनसि वर्तते, तेषां शान्तिः कुतः ? 'अहमेव एकाकी स्वस्य रक्षकः, अन्ये सर्वे मम भक्षकाः' अस्याः कल्पनायाः अपसारणमन्तरा चित्तैकाग्रता नैव संभवेत् । समदृष्टेः भावनमेव तस्याः उत्तमोपायः । सर्वत्र माङ्गल्यं पश्यत, तेन स्वयमेव चित्तं शान्तं स्यात् ।

कमपि विषण्णं मनुष्यं कलकलं वहन्त्याः नद्याः समीपं नयत । तस्याः शान्तं निर्मलं सलिलं विलोक्य तस्य दुःखमूला पर्याकुलता क्षीयेत । दुःखं च विस्मरेत् सः । तस्मिन् स्रोतसि कुतः इयती शक्तिः ? परमेश्वरस्य शुभा शक्तिस्तत्र आविष्कृतिं प्राप्ता । वेदे स्रोतसः अतीव शोभनतया वर्णनमस्ति । अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनीनाम् ।

—एतादृशानि स्रोतांसि सन्ति । तत् स्रोतः अखण्डं प्रवहति, तस्य स्वनिवास-स्थानं नास्ति । तद् गृहीत-संन्यासवत् अस्ति । एवं पावनं स्रोतः मम मनसि तत्क्षणमेव एकाग्रताम् आदधाति । ईदृशं शोभनं स्रोतः विलोक्य मनसि ज्ञानस्य प्रेमस्य च स्रोतः किं न मया निर्मातव्यम् ? एतद् बहिष्ठं जडरूपं जलं यदि मम मनसि शान्तिम् उत्पादयितुं शक्नोति, तर्हि यदा मम मनोगुहायां भक्ति-ज्ञानाभ्यां संवलितः चिन्मयो निर्झरः प्रवहेत्, तदा कियती शान्तिः लभ्येत !

मम एकः सुहृत् पूर्वं हिमालये, कश्मीरेषु पर्यटति स्म । स च तत्रत्यानां पावन-पर्वतानां रमणीय-स्रोतसां च वर्णनानि लिखित्वा प्रेषयति स्म । मया तदुत्तरं प्रेषितम्—“ये निर्झराः, ये पर्वताः, ये शुभाः पवनाश्च तत्र त्वां निरुपमतया प्रमोदयन्ति, तान् सर्वान् अनुभवितुम् अहं मनसि पारयामि । अहम् अन्तरे एतत् सर्वं रमणीयं दृश्यं पश्याम्येव । मम हृदि वर्तमानं भव्यं दिव्यं हिमालयं त्यक्त्वा तत्र आकारितोऽपि नाहम् आगमिष्यामि । ‘स्थावराणां हिमालयः’ इति वाक्येन, हिमालयवत् स्थिरता सम्पादनीया इत्यर्थकेन, प्रतीयते यत् स्व-कर्मसु स्थिरेण भाव्यमिति । तद् अनभिसन्धाय हिमालय-वर्णनं श्रुत्वा अङ्गीकृतं कर्तव्यं त्यज्यते चेत् मया किं साधितम् !”

आशयोऽयम्—चित्तं किञ्चित् शान्तं क्रियताम् । सृष्टिं मङ्गल-दृष्ट्या पश्यत । तेन हृदये अनन्ताः आनन्दमयाः निर्झराः प्रवहेयुः । कल्पनानां दिव्यास्तारकाः हृदयाकाशे प्रकाशेरन् । प्रास्तराणि मार्तिकानि च शुभानि वस्तूनि दृष्ट्वा यदि चित्तं शाम्यति, तर्हि अन्तः-सृष्टि-स्थितानि दृश्यानि दृष्ट्वा शान्तिः कुतो न भवेत् ? कदाचित् अहं त्रावणकोर-नगरम् अगमम् । तत्र कस्मिंश्चिद् दिने सायंसमये समुद्रतटम् आस्थितः अपारं महासागरं झाङ्कारवतीं तां गर्जनां सायं समयं च दृष्ट्वा स्तब्ध एव अभवम् । कोऽपि मम वयस्यः

समुद्र-पुलिने एव भक्षयितुं मह्यं फलानि समुपाहरत् । तस्मिन् समये सः सात्त्विकोऽपि आहारो मे विषवत् प्रत्यभात् । समुद्रस्य ॐ-ॐ-गर्जना मां 'मामनुस्मर युद्धं च' इति गीता-वाक्यं स्मारयति स्म । समुद्रस्तत् सततं स्मारंस्मारं कर्म आचरति स्म । एका ऊर्मिः समागता, सा अपगता, पुनरन्या समायात् । तस्याः क्षणमपि न विश्रमः । तद् दृश्यम् आलोक्य मम अशनाया-पिपासे तिरोहिते । ईदृशं किमासीत् तत्र समुद्रे ? तासु क्षारमयीषु लहरीषु उच्छलन्तीषु यदि मम हृदयम् उच्छलति चेत् तर्हि अन्तर्हृदये प्रेम्णः ज्ञानस्य च गभीरे समुद्रे उच्छलति सति कियत् मया नर्तनीयम् ! वैदिकानाम् ऋषीणां हृदये एतादृश एव समुद्रः उच्छलति स्म—

अन्तःसमुद्रे हृदि अन्तरायुषि ।

घृतस्य धारा अभिचाकशीमि ।

समुद्रादूर्मिर्मधु मां उदारत् ।

एतां दिव्यां भाषां विशदयितुं तपस्विनां भाष्यकाराणां महान् सम्भ्रमः अभूत् । केयं घृतस्य धारा ? का वा मधुनो धारा ? मम आन्तरिके समुद्रे क्षारमय्यः ऊर्मयः उत्पतेयुः किम् ? नहि नहि, मम हृदये तु दुग्धस्य घृतस्य मधुनश्च ऊर्मयः उच्छलन्ति ।

(३०) बालको गुरुः

इमं हृदयस्थं समुद्रं द्रष्टुं शिक्षध्वम् । बहिर्निरभ्रं सर्वतो नीलम् आकाशं विलोक्य चित्तमपि निर्लेपं निर्मलं च कर्तव्यम् । वस्तुतः चित्तैकाग्रता सहजा । चित्तव्यग्रतैव अस्वाभाविकी अनैसर्गिकी च । शिशोः नेत्रे अविरतं पश्यत । शिशवः एकदृष्ट्यैव यावत् पश्यन्ति, तावति समये युष्माभिः दशकृत्वः निमेषोन्मेषौ क्रियेते । शिशोः एकाग्रता शीघ्रमेव भवति । पाञ्चमासिकं शिशुं बाह्यं हरित-सृष्टिं

दर्शयत । सः अविरतं तामेव पश्यति । प्रमदानाम् अयं विश्वासो यत् हारितपत्राणां द्रष्टुः शिशोः शकृदपि हरितं भवति । मन्ये, सर्वेन्द्रियाणि नेत्रीकृत्य पश्यति सः । अर्भकस्य मनसि किमपि वस्तु सम्यक् परिणमति । शिक्षा-शास्त्रिणां मतेन 'बालैः आरम्भिकेषु त्रिचतुर्वर्षेषु यद् शिक्षणं गृह्यते, तदेव सार्थकं शिक्षणम्' इति । प्रवर्त्यन्तां नाम विद्यापीठानि, पाठशालाः, संघाः संस्थाश्च कियत्योऽपि । परं बालैर्यत् पूर्वं शिक्षितं तदग्रे न लभ्येत । शिक्षया सह मे संबन्धोऽस्ति । प्रतिदिवसं मे दृढीभवति ग्रहो यत् 'बाह्यस्य शिक्षणस्य फलं शून्यम्' इति । पूर्व-संस्काराः वज्रवद् दृढाः भवन्ति । अग्रिमं शिक्षणं नाम उपरितनः रङ्गः, उपरितनं मलदूरीकरणं नाम । शोधक-द्रव्येण ('साबुन'-संज्ञकेन) उपरितनो मल एव नश्यति, चर्मकालिमा गच्छति किम् ? एवमेव प्रथमलग्नाः संस्काराः दूरीकर्तुमशक्याः ।

प्राथमिकाः संस्काराः कुतो दृढाः अग्रिमाश्च कुतो दुर्बलाः ? एतदर्थं यत् शैशवे चित्तस्य एकाग्रता नैसर्गिकी । एकाग्रतया जायमानाः संस्काराः अपमार्ष्टुं न शक्यन्ते । ईदृशः चित्तैकाग्रतायाः महिमा ! यस्येयम् एकाग्रता सिद्धा, तेन किं कर्तुमशक्यम् ?

अस्माकं निखिलं जीवनम् अद्यत्वे कृत्रिमतामापन्नम् । बालवृत्तिर्विनष्टा । जीवने वास्तविकी समरसता नास्ति । जीवनं शुष्कं भासते । वयं यथा-कथमपि वर्तमहे । 'मनुष्य-पूर्वजा वानरा एव इति 'डार्विन' महोदयो न साधयति, वयमेव स्वकृत्या साधयामः ।

शिशुषु विश्वासो भवति । जननी यद् वदेत्, तदेव प्रमाणम् । बोधिताः आख्यायिकाः बालं प्रति कदाऽपि असत्याः न भान्ति । 'काकः अवदत्', 'चटका अभाषत' एतत् सर्वं तेन सत्यतया गृह्यते । अनया मङ्गल-वृत्त्या शिशूनाम् एकाग्रता क्षिप्रं सम्पद्यते ।

(३१) अभ्यास-वैराग्ये श्रद्धा च

तात्पर्यमिदं यत् ध्यानयोग-सिद्धये चित्तैकाग्र्यम्, जीवन-परिमितता, शुभा साम्य-दृष्टिः, एतानि साधनानि आवश्यकानि। एतदतिरिक्तम् अन्यदपि साधनद्वयं निर्दिष्टम्। तत् हि वैराग्यम्, अभ्यासश्च। एकं विध्वंसकं साधनम्, अन्यद् विधायकम्। क्षेत्रस्थ-घासानां यत् उन्मूलनं तदेव विध्वंसकं कार्यम्। एतदेव वैराग्य-पदेन अभिधीयते। बीजावापो नाम विधायकं कार्यम्। सद्-विचाराणां मनसि पुनः पुनः चिन्तनमभ्यासः। वैराग्यं हि विध्वंसिका क्रिया, अभ्यासस्तु विधायिका क्रिया। वैराग्यं कथं सम्पाद्यतां तावत्? इति प्रश्ने वयं ब्रूमः—आम्रफलं मधुरमस्ति, परंतु विचार्यमाणे मधुरता केवले आम्रफले एव अस्ति किम्? नैव केवले आम्रे। स्वात्मनि विद्यमाना मधुरता अस्माभिर्निषिच्यते वस्तुनि, तेन च तद् मधुरं भासते। अत एव आन्तरं माधुर्यम् आस्वाद्यताम्। केवलं बाह्यवस्तुन्येव न मधुरता। किंतु रसानां रसतमः इत्यनुसारं माधुर्य-सागरः आत्मा मदन्तिके वर्तते। तेनैव वस्तुषु माधुर्यं समापन्नम्। इयं भावना मुहुर्मुहुः आवर्त्यते चेत्, वैराग्यमात्मासाद् भवेत्। सीतया मारुतये मुक्ताहारः प्रदत्तः। स मुक्ताश्चर्वयित्वा शकलानि च दृष्ट्वा ताः दूरं प्रक्षिपति स्म, यतस्तत्र रामः क्वापि न दृश्यते स्म। रामस्तु तस्य हृदये आसीत्। तासां मुक्तानां कृते मूढैस्तु लक्षमुद्राः दत्ताः स्युः।

भगवता अस्य ध्यानयोगस्य वर्णन-प्रसङ्गे उपक्रमे एव अत्यन्तं महनीयं तत्त्वं बोधितं यत् 'मया स्वयमेव आत्मोद्धारः कर्तव्यः। अहमग्रे गच्छेयम्, उपरि उत्पतेयम्, अस्मिन् नरदेहे एवमेव शयानः न आसीय, परमेश्वरम् उपसर्तुं सोत्साहं प्रयतिष्ये' ईदृशो दृढः सङ्कल्पः अपेक्ष्यते।

इदं सर्वम् आकर्ण्य अर्जुनः संशयानः अब्रवीत्—‘भगवन् ! वयं प्रवयसः, अल्पीयसैव कालेन मरणं स्यात्, तर्हि इदानीन्तनानां साधनानां क उपयोगः ?’ इति । भगवान् प्रत्यब्रवीत्—‘मृत्युर्नाम दीर्घा निद्रा’ इति । प्रत्यहं वयं सप्त अष्ट वा घटीः स्वपिमः । अपि नाम तस्याः सुप्तेः भीतिः अनुभूयते किम् ? प्रत्युत सुप्तेः अभावे विमनसः भवेम । यथा निद्रा आवश्यकी, तथैव मरणमपि । यथा सुप्तोत्थिताः वयं पुनः स्व-कार्यम् आरभेमहि, तथैव मरणोत्तरमपि पूर्व-जन्म-साधना-संस्कारान् लभेमहि ।

मन्ये, ज्ञानदेवेन ‘ज्ञानेश्वरी’-ग्रन्थे स्वात्म-चरित्रमेव अस्मिन् प्रसङ्गे ‘ओवी’च्छन्दसा प्रदर्शितम् ।

बालपणीं च सर्वज्ञता । वरी तयाते ।

सकल शास्त्रे स्वयंभे । निघती मुखे ॥

“बाल्ये एव सर्वज्ञता योगभ्रष्टं वृणुते । तस्य मुखात् स्वयमेव सकलानि शास्त्राणि निर्गच्छन्ति” इत्यर्थकचरणेषु इदमेव दृश्यते । पूर्वजन्माभ्यासः युष्मान् आकर्षति । कस्यचित् चित्तं विषयान् न स्पृशत्येव । तस्य चित्तं कदापि कथमपि मोहं न स्पृशति, यतस्तेन जननान्तरे साधना कृताऽस्ति । भगवतैव अयमाश्वासः प्रकटितः—

‘नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।’

‘कश्चिदपि कल्याणमार्गम् अनुसरन् दुर्गतिं न गच्छति ।’ कल्याणमार्गं अनुसरतः किञ्चिदपि वृथा न भवति । यदपि किञ्चिद् अपूर्णं स्यात्, तदपि अन्ते पूर्णं भविष्यति—उपसंहारे ईदृशी श्रद्धा निर्दिष्टाऽस्ति । भगवतः अस्य उपदेशस्य स्वारस्यम् अनुसन्धाय स्वजीवन-सार्थक्यं सम्पादयत ।

रविवासरः

२७-३-३२

सप्तमः अध्यायः

ईश्वर-प्रपत्तिः ईश्वर-शरणता वा

[(३२) भक्तेः भव्यं दर्शनम्]

बन्धवः !

स्व-धर्मरूपे युद्ध-प्रसङ्गे प्राप्ते सति अर्जुनः, स्वकीय-परकीय-मोहेन आक्रान्तः स्वधर्ममपहातुम् ऐच्छत् । तस्यायं मोघो मोहः प्रथमाध्याये प्रदर्शितः । तं मोहं निरासयितुं द्वितीयाध्यायस्य आरम्भः । तत्र सिद्धान्तत्रयं प्रदर्शितम्—(१) अमरः आत्मा सर्वव्यापी, (२) देहो विनाशशीलः, (३) स्वधर्मश्च कदापि न त्याज्यः । एतेषां सिद्धान्तानां समाचरण-बोधिका कर्म-फलत्यागरूपा युक्तिरपि तत्र प्रदर्शिता । कर्मयोगे विवृते कर्म, विकर्म, अकर्म इति त्रीणि वस्तूनि प्रसक्तानि । कर्म-विकर्म-संयोगेन उत्पद्यमानं द्विविधम् अकर्म पञ्चमे अध्याये निरूपितम् । षष्ठाध्यायात् विविधानि विकर्माणि व्याख्यातुं प्रक्रान्तानि । षष्ठाध्याये साधनोपयोगिनी एकाग्रता वर्णिता ।

अद्य सप्तमाध्यायः प्रवर्तते । अस्मिन् अध्याये विकर्मण एका नव्यैव भव्या शाला अपावृता । सृष्टि-देव्याः मन्दिरे, कस्यांचित् अरण्यान्यां यथा विविधानि मनोहराणि दृश्यानि अवलोकयन्तः गच्छामः, तथैव अस्मिन् गीताग्रन्थेऽपि । षष्ठे अध्याये एकाग्रतारूपिणी शाला दृष्टा । अधुना अन्यस्यां शालायां प्रवेशं करवाम ।

तस्याः शालायाः उद्घाटनात् प्रागेव अस्या मोहिन्याः जगद्रचनायाः रहस्यं भगवता ज्ञापितम् । यथा एकविधे एव पत्रे एकयैव तूलिकया चित्रकारो विविधानि आलेख्यानि लिखति, यथा वा कोऽपि वीणावादकः सप्तभिः स्वरैरेव नानाविधान् रागान् आलपति, यथा च वाङ्मये द्विपञ्चाशता अक्षरैः वयं विविधान् विचारान् भावनाश्च

आविष्कुर्मः, तथैव अस्याः सृष्टेर्गतिः । सृष्टौ अनन्तानि वस्तूनि चित्त-
वृत्तयश्च दृश्यन्ते । परंतु अद्वितीयः अखण्डः आत्मा, अद्वितीया अष्टधा
प्रकृतिश्च—एतदुभयविधसामग्र्याः इयं निखिला अन्तस्था बाह्या च
सृष्टिः समजायत । क्रोधिनः क्रोधः, प्रणयिनः प्रणयः, दुःखितस्य रोदनम्,
प्रमुदितस्य आनन्दः, अलसस्य निद्राभिमुख्यम्, उद्योगिनः स्फूर्तिश्च—
सर्वे एते चैतन्य-शक्तेरेव विलासाः । अन्योन्य-प्रतिद्वन्दिनाम् एतेषां
सर्वेषां भावानां मूले एकमेव चैतन्यं पूर्णतया व्याप्तम् । यथा आन्तरं
चैतन्यम् एकम्, तथैव बाह्यावरण-स्वरूपमपि एकमेव । चैतन्य-
मयः आत्मा जडा प्रकृतिश्चेति द्विविधात् उपस्कारात् इयं संपूर्णा
सृष्टिः अजायत, एतत् प्रथमत एव भगवान् कथयति ।

आत्मा, देहश्च—परा अपरा च प्रकृतिः सर्वेषु वस्तुषु एकरूपैव ।
एवं स्थितेऽपि मनुष्यः किमर्थं मुह्यति ? भेदं कुतः पश्यति ? मनुष्याय
प्रणयिनो मुखं रोचते । अन्यमुखदर्शनेन विमनस्कता भासते । एकेन
सङ्गतिरस्तु, द्वितीयः अपाक्रियतामिति द्वैविध्यं कुतो भासते ?
एकयैव तूलिकया एकस्मिन्नेव पत्रे एक एव चित्रकारो लिखति ।
तथापि विविधैरालेख्यैः नानाविधा भावाः उत्पद्यन्ते, इदमेव कौशलम्
आलेख्यकर्तुः । आलेख्यकारस्य वीणावादकस्य वा अङ्गुलीषु तादृशी
चातुरी वर्तते, येन ते युष्मान् रोदयन्ति हासयन्ति च ।

‘अयं मत्समीपे वसतु, अयं माऽस्तु समीपे, अयं निजः, अयं
परो वा इत्यादयो ये भावाः मनसि प्रादुर्भवन्ति, यैश्च मानवः सति
प्रसङ्गे स्व-कर्तव्यम् उपेक्षितुं प्रवर्तते, तस्य कारणं मोह एव । यद्ययं
मोहो निरसनीयश्चेत्, सृष्टि-रचयितुः कराङ्गुलीनां कौशलम् अव-
गन्तव्यम् । बृहदारण्यकोपनिषदि भेरी-दृष्टान्तेन इदं प्रदर्शितम् ।
एकस्मादेव दुन्दुभेः नाना नादाः उत्पद्यन्ते । तत्र केभ्यश्चित् भीतिः,

केषाञ्चित् आकर्णनेन तु सानन्दं नर्तनं जायते । एतान् सर्वान् भावान् जेतुमिष्यते चेत् भेरीवादकः समासादनीयः । तस्मिन् आसादिते सर्वे नादा हस्तगता एव । भगवता एकेनैव वाक्येन इदं बोध्यते—‘मायां यः तितीर्षति, स मां शरणम् आगच्छेत्’ इति ।

येथ एक चि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले ।

तयां ऐली चि थडी सरलें । मायाजळ ॥

“मायामेतां ते एव अतरन्, ये मां शरणमगच्छन् । तेषां कृते पूर्वस्मिन् एव तीरे मायाजलम् अशुष्यत् ।”

केयं माया ? माया नाम परमेश्वरस्य शक्तिः, कला कुशलता वा । प्रकृत्या आत्मना च, जैनमतरीत्या जीवाजीवाभ्यां वा उपस्कराभ्यां येनेयम् अनन्तवर्णां सृष्टिः उत्पादिता, तस्य या शक्तिः कला वा, सैव माया । कारागारे यथा एकविधैव करपट्टिका, सर्वरसमयश्च एकप्रकारक एव सूपो भवति, एवमेव अखण्डः आत्मा एकमेव अष्टधा शरीरम् । एतया सामग्र्या भगवान् नानाविधानि वस्तूनि रचयन्नास्ते । तानि समवलोक्य वयं विविधान् परस्पर-विरुद्धान् भावान् अनुभवामः । एतदतीत्य यथार्थशान्तेः अनुभवोऽपेक्ष्यते चेत् एतेषां निर्माता समासादनीयः । तस्य परिचयः सम्पादनीयः । तेनैव परिचयेन भेदजनकः आसक्ति-जनकश्च मोहः त्यक्तुं शक्येत ।

तस्य परमेश्वरस्य ज्ञानार्थम् एकं महत् साधनम्, एकं महद् विकर्म प्रदर्शयितुं अस्मिन् सप्तमे अध्याये भक्तिरूपा महाशाला अपावृता । चित्त-शुद्धये यज्ञः, दानम्, तपः, जपः, ध्यानम्, धारणा इत्यादीनि अनेकानि विकर्माणि बोध्यन्ते । तानि क्षारद्रव्य-मार्जनद्रव्यारिष्टैः (सोडा-साबुन-रीठा) मया उपमीयन्ते । परंतु भक्तिः जलस्थानीया । क्षारद्रव्यादीनि स्वच्छताम् आपादयन्ति, परंतु जलेन विना तानि

अनर्थकानि । जलाभावे तेषां क उपयोगः ? क्षाराद्रव्यैर्विनाऽपि केवलं जलमपि निर्मलताम् आपादयति । जल-साहाय्यार्थं यदि क्षारादीन्यपि आनीयन्ते, तर्हि अधिकस्य अधिकं फलम् भवेत् । दुग्धे शर्करा-पात इव अधिकोपयोगिता स्यात् । यज्ञः, ध्यानम्, तपः एतेषु सर्वेषु यदि हार्दो भावो न स्यात्, तर्हि चित्त-शुद्धिः कथं भवेत् ? भाव एव भक्तिः ।

सर्वेऽपि उपायाः भक्तिसापेक्षाः, यतो भक्तिरेव सार्वभौमः उपायः । परिचर्याशास्त्रे कृतपरिश्रमः उपचाराणां सम्यग् ज्ञाता कश्चिद् मनुष्यः रोगिणां सेवार्थं गच्छेदपि, परं यदि तस्य हृदि प्रेम न स्यात् तर्हि स तात्त्विकीं सेवां कर्तुं कथं पारयेत् ? परिपुष्ट-शरीरोऽपि बलीवर्दः शकट-वहनम् अनिच्छन् तत्रैव स्थास्यति । कदाचित् शकटं खाते पातयिष्यति । यतः विना हार्दं कृतेन कर्मणा तुष्टिः पुष्टिश्च न भवति ।

(३३) भक्त्या विशुद्धानन्दस्य लाभः

अनयैव भक्त्या महतस्तस्य चित्रालेखकस्य कला द्रष्टुं शक्येत । तस्य हस्तगता तूलिकाऽपि दृश्येत । आनन्दोद्गमस्य निर्झरो यदा दृष्टः, तत्रत्यः अपूर्वो मधुरो रसश्च आस्वादितः, तदा सर्वे तदतिरिक्ताः रसाः तुच्छाः नीरसाश्च प्रतीयेरन् । सरसं कदली-फलं येन अशितम्, स दारवं शोभनवर्णं कदली-फलं किञ्चित्कालं गृह्णीयात्, 'सुन्दरः अस्य आकारः' इत्युक्त्वा च भूमौ स्थापयेत् । वास्तविक-कदली-फलास्वादे प्राप्ते दारव-फले तस्य उत्साहाधिक्यं नैव सम्भवेत् । एवमेव आनन्दोद्गमस्य रसो येन आस्वादितः, स बहिष्ठ-गुडसम्पृक्त-नारि-केलाय न स्पृहयेत् ।

कमपि तत्त्वज्ञं जनाः अब्रुवन्—'महाराज ! आगच्छ, अद्य नगरे

महान् दीपोत्सवः ।' तदा तत्त्वज्ञः प्रत्यभाषत—'दीपोत्सवो नाम किम् ? प्रथमम् एको दीपः, तदग्रे द्वितीयः, ततश्च तृतीयः, एवं नियुत-प्रयुत-कोटयः इति यथेच्छं दीपसङ्ख्या वर्धनीया । ज्ञातो मया ते दीपोत्सवः !' गणितश्रेण्यां १+२+३ इति रीत्या अनन्तपर्यन्तं वर्तते । सङ्ख्यानां मध्ये स्थापनीयम् अन्तरं ज्ञातं चेत्, सर्वसङ्ख्यालेखने नैव आवश्यकम् । तथैव दीपोत्सवो नाम क्रमशो दीपानां स्थापनम् । तत्र एतावत्यः आनन्द-मग्नतायाः किं कारणम् ?' परंतु मानवेभ्यः रोचन्ते ईदृशाः आनन्दाः । मानवो निम्बूपलं शर्करां च आनयेत्, तत्र जलं निक्षिपेत्, स्वादमभिनीय च कथयेत्—'कियद् उत्तममिदं प्रपाणकम् !' इति । स्वादो नाम जिह्वायाः स्वभावः । इदं तस्मिन् मेलय, तत् अस्मिन् मेलय ; एवं सम्पृक्त-पदार्थभक्षणमेव सम्पूर्णं सुखं मन्यन्ते जनाः । अहं बाल्ये सकृत् चलचित्र-दर्शनार्थं गतः । गच्छता मया अल्पीयः शणास्तरणमपि नीतम् । हेतुरयम् आसीत् यत् 'निद्रायाम् आसन्नायां रात्रौ तत्रैव शयीय' इति । जवनिकायां नेत्राभिभावकम् अग्निमयं चित्रं मया दृष्टम् । त्रिचतुरेषु निमेषेषु तानि अग्निमयानि चित्राणि दृष्ट्वा श्रान्ते नेत्रे । ततः शणपट्टे शयानेन मया कथितम्—'समाप्तौ अहं जागरणीयः' इति । रात्रौ अनावृते देशे प्रवहति पवने चन्द्रतारकाणां च दर्शनं विहाय, शान्त-सृष्टिगतं पवित्रमानन्दं च परित्यज्य तस्मिन् निर्वर्ति चलचित्रगृहे नृत्यतीः अग्निपुत्तलिकाः संवीक्ष्य जनाः तालिकां वादयन्ति ! अहम् इदं सर्वम् अव-गन्तुम् नापारयम् ।

कथमेवं मनुष्यो निरानन्दः ? ताः निर्जीवाः पुत्तलिकाः दृष्ट्वा कम् आनन्दं प्राप्नोति स वराकः ? निरानन्दे जीवने कृत्रिमम् आनन्दं गवेषयन्ति जनाः । कदाचित् अस्माकं प्रतिवेशि-गृहे वाद्यनादः प्रवृत्तः ।

मया पृष्टम्—‘वाद्यनादस्य किं कारणम् ?’ केनचित् उक्तम्—
 ‘तत्र बालको जातः’ इति । अस्मिन् जगति तवैव एकस्य गृहे बालः
 प्रसूतः किम् ? परं वाद्यं नादयित्वा लोके प्रथयति अयम्—‘ममैव
 सुतोत्पत्तिः’ इति । बाल-जन्म-निमित्तेन उत्पतति, नृत्यति, गायति
 च । इदं सर्वं बाल-केलिरूपम् । मन्ये, प्रमोदस्य दौर्भिक्ष्यम् आपति-
 तम् । यथा दुर्भिक्ष-समये अन्न-कणं दृष्ट्वा जनाः अहमहमिकया
 परिपतन्ति, तथैव पुत्र-जननम्, पशु-खेलः (सर्कस), चलचित्राणि
 (सिनेमा) एतेषां समापत्तौ एते आनन्द-लालसाः सन्तः कूर्दन्ति ।

किमयं तात्त्विकः आनन्दः ? सङ्गीत-नादस्य लहर्यः कर्ण-कुहरं
 गताः मस्तिष्कं क्षोभयन्ति । तथैव रूपं नेत्रे प्रविश्य मस्तिष्कं
 क्षोभयति । अस्मिन् क्षोभे एव वराकस्यास्य आनन्दः समाविष्टः ।
 कश्चित् कुट्टितं तमाखुं प्रसह्य नासिकां प्रवेशयति, कोऽपि वर्तिरूपं
 सम्पाद्य मुखे धारयति । तेन धूमेन नस्येन वा यदा मस्तिष्कं क्षुभ्यति,
 तदा अयं मनुते—‘प्रमोद-निधिर्मया लब्धः’ इति । तमाखुवर्तिखण्ड-
 लाभे तस्य आनन्दः सीमाम् अतिक्रामति । ‘टॉल्स्टायः’ लिखति—
 तेन ‘वर्तिखण्डेन प्रमत्तः पुरुषः अनायासं कमपि हन्यादपि ।’
 एकविधा प्रमत्ततैव सा !

ईदृशे आनन्दे किमर्थं मग्नो भवति नरः ? यतः स वास्तविका-
 नन्दस्य गन्धमपि न जानाति । मानवः प्रतिबिम्बेनैव माद्यति ।
 अद्यत्वे नरः पञ्चभिरिन्द्रियैः उत्पद्यमानम् आनन्दमेव अनुभवति ।
 यदि चक्षुरिन्द्रियं न स्यात्, तर्हि स मन्येत—‘जगति आनन्द-चतुष्टय-
 मेव विद्यते’ इति । कालेन कश्चित् मङ्गल-ग्रह-लोकात् इन्द्रियषट्कवान्
 पुरुषः अधः अवतरेत्, तदा इमे पञ्चेन्द्रियाः पुरुषाः खिन्नाः विलपन्तश्च
 वदेयुः—‘एतदपेक्षया वयं कियन्तो दुर्बलाः !’

सृष्टिगताः सर्वे पदार्थाः पञ्चभिरिन्द्रियैः कथं ज्ञातुं शक्येरन् ?

- तत्रापि कांश्चिद् विषयान् विविच्य अयं तपस्वी नरो रमते एव । गर्दभ-रावः श्रुतश्चेत् 'अमङ्गलं मया श्रुतम्' इति वदति । स प्रष्टव्यः— 'तव दर्शनेन स गर्दभोऽशुभं नानुभवेत् किम् ? किं तवैव अशुभं भवति ? त्वन्निमित्तम् अन्यस्य कुतो नाभद्रम् ?' तथापि 'गर्दभ-रावः अशुभः' इति तव मतम् ! कदाचिद् वटोदरा (बडोदा)-महा-विद्यालयं वसता मया यौरूपीयाः गायकाः दृष्टाः । ते निपुणा गायकाः गान-कलायाम् अत्यन्तं कौशलं प्रदर्शयन्तः आसन् । परं तदाऽहम् 'कदा अस्मात् स्थानात् पलायितव्यम् ?' इति प्रतीक्षमाण एव आसम् ; यतोऽहं तादृश-गान-श्रवणे अनभ्यस्तः । मया ते गायकाः अनुत्तीर्णतां नीताः । अस्मद्देशीयाः गायका अपि तत्र गताश्चेत् अनुत्तीर्णा भवेयुः । एकः संगीतेन तुष्यति, अपरो न । एवं च नायं यथार्थः आनन्दः । विप्रलम्भकोऽयम् आनन्दः । यावत् न दृश्यते यथार्थः आनन्दस्तावत् विप्रलम्भके एव अस्मिन् आनन्दे प्रमाद्येम । यावद् विशुद्धं गोदुग्धं न लब्धम्, तावत् अश्वत्थाम्ना पिष्टमिश्रितं जलमेव दुग्धं मत्वा पीतम् । तथैव सत्यस्वरूपं यदा ज्ञायेत, तस्य आनन्दस्य आस्वादो रस्येत, तदा तदितरत् सर्वम् अरसमेव भवद्भिर्मन्येत ।

तस्य आनन्दस्य अन्वेषणे उत्तमं साधनं भक्तिरेव । अनेन मार्गेण चलता परमेश्वरस्य कुशलता ज्ञायेत । तस्यां दिव्य-कल्पनायां प्राप्तायां स्वयमेव अन्याः कल्पनाः तिरोभवेयुः । तदा क्षुद्रम् आकर्षणं नावतिष्ठेत । एक एव आनन्दः परिव्याप्तोऽस्मिन् संसारे इति अनुभूयेत । मिष्टान्नानां आपणेषु परश्शतेषु सत्स्वपि मिष्टान्नम् एकविधमेव । यावत् नाधिगतं यथार्थं वस्तु, तावत् चञ्चल-चटकावत् अत्र भक्ष्येत कश्चित् कणः, अन्यत्र द्वितीयः—एवमस्माभिः क्रियेत । कदाचित् उषसि अहं तुलसी-रामायणं पठन् आसम् । दीपान्तिके कीटाः

समापतन् । तदा एका पल्ली समायाता । तस्याः मम रामायणेन किं प्रयोजनम् ? सा तु कीटान् दृष्ट्वा अतीव अहृष्यत् । कदाचिदियं कीटान् भक्षयिष्यति इति मया स्तोकं करः कम्पितः । ततः सा अपासरत् । अपसृताऽपि कीटानेव अलक्षयत् । अहं स्व-मनः अपृच्छम्—‘किं भक्षसि कीटम् ? तव जिह्वायाः लाला निस्सरति किम् ?’ इति । मम जिह्वायां लाला नासीत् । मया यो रसः रामायणे लब्धः तस्य गन्धोऽपि पल्याः कुतः ? सा रामायण-रसास्वादं न जानाति स्म । तस्याः पल्या इव अस्माकं स्थितिः । वयं विविधेषु रसेषु मग्नाः । परं यथार्थ-रसलाभश्चेत्, कियत् प्रमोदास्पदं भवेत् ! तादृश-सत्य-रसास्वाद-लाभे भक्तिरेव एकं साधनमिति भगवान् दर्शयति ।

(३४) सकामभक्तिरपि उपयोगिनी

भगवता भक्तानां त्रैविध्यं निरूपितम्—एकः सकाम-भक्तः, द्वितीयः निष्काम-भक्तः—परम् एकाङ्गि-भक्ति-सम्पन्नः, तृतीयश्च ज्ञानी अर्थात् पूर्णभक्ति-सम्पन्नः । निष्कामेषु एकाङ्गिभक्तिसंपन्नेष्वपि प्रकारत्रैविध्यम्—(१) आर्तः, (२) जिज्ञासुः, (३) अर्थार्थी च इति । एवमिमाः भक्तिवृक्षस्य विविधाः शाखाः ।

सकामभक्तो नाम किम् ? कयाचित् कामनया देवानां पूजकः । इयं भक्तिः जघन्या इति न तां निन्दामि । बहवः सम्मानार्थं सर्वजन-सेवायां प्रवर्तन्ते, तथापि का हानिः ? यूयं तान् विशेषतः सम्मानयत । सम्मानेन न काऽपि क्षतिः । एवम् आदरे सम्पद्यमाने ते सर्वजन-सेवासु स्थिरतामाप्नुयुः । ततस्ते तस्मिन्नेव कर्मणि आनन्द-मनुभवेयुः । ‘आदरः प्राप्तव्यः’ इति यद् भासते, तस्य कोऽर्थः ? अयमर्थो यत् अधिगतेन आदरेण अस्मत्कृतं कार्यम् उत्कृष्टमिति विश्वासः समुत्पद्यते । स्वकीया सेवा उत्तमा अधमा वा इति ज्ञातुं यस्य सविधे

आन्तरं साधनं नास्ति, तस्यैव आदर-रूपे बाह्यसाधने निर्भरो जायते । माता बालं यदा कस्मिंश्चित् कार्ये 'साधु कृतम्' इति अभिनन्दयति, तदा स बालो मनसि कुरुते—'मातृ-कार्यम् अधिकं कर्तव्यम्' इति । इयमेव दशा सकामस्य भक्तेः । सकाम-भक्तः भगवन्तं साक्षाद् उपेत्य वदेत्—'देहि' इति । भगवन्तमुपेत्य सर्वं याचनं नाम न साधारणी स्थितिः । इदं किल असाधारणं वस्तु ।

ज्ञानदेवः नामदेवम् अपृच्छत्—'तीर्थयात्रायां समागच्छसि किम्?' इति । सोऽवदत्—'किमर्थं तीर्थयात्रा ?' ज्ञानदेवः प्रत्यभाषत—'साधुजन-समागमो भविष्यति' इति । तदा नामदेवः कथयति स्म—'भगवन्तं पृच्छामि' इति । नामदेवो मन्दिरं गत्वा देवस्य सम्मुखे अतिष्ठत् । तस्य अक्षिभ्याम् अश्रूणि प्रस्रवन्ति स्म । भगवतः समौ चरणौ निरीक्षमाण आसीत् सः । अन्ततः रोदरोदं सः अप्राक्षीत्—'भगवन् ! अपि नाम गच्छेयम् ?' ज्ञानदेवस्तत्रैव आसीत् । किमयं नामदेवो 'मूढः' इति युष्माकं मतम् ? भार्या गृहे नास्ति इति बहवः शोकाकुलाः भवेयुः । परं भगवतः समक्षं 'तव वियोगो मा भूत्' इति शोकेन रोदनशीलः सकामोऽपि भक्तः असाधारण एव । अपेक्षणीयं स न याचते, इदं तस्य काममज्ञानं स्यात् । एतावता सकामाऽपि तस्य भक्तिः त्याज्या न भवति ।

स्त्रियः उषसि प्रबुद्ध्य विविधानि व्रतादीनि अनुतिष्ठन्ति, स्थूल-वर्तिभिः आरतिं कुर्वन्ति । तुलस्याः परिक्रमां कुर्वन्ति । किमर्थम् ? 'जन्मान्तरे परमेश्वरः अनुगृह्णातु' इति । कामं तासां मनसः इमाभ्रान्ताः धारणाः ; परं तदर्थं व्रतम्, जपम्, उपवासादिकम् अनुतिष्ठन्ति ताः । ईदृश-व्रताचरणशीले कुले महा-पुरुषाणां प्रादुर्भावो भवति । श्रीतुलसीदासस्य वंशे श्रीरामतीर्थः समुत्पन्नः । श्रीरामतीर्थः पारसीकभाषायाः विद्वान् आसीत् । कोऽपि

तम् अकथयत्—‘श्रीतुलसीदास-वंशे समुत्पन्नोऽपि संस्कृत-भाषां न जानासि ?’ इति । श्रीरामतीर्थः अनेन उपालम्भेन विद्धः अभूत् । कुलसंस्मरणस्येदृशं सामर्थ्यम् ! अनेन कुल-संस्मरणेन प्रेरितः स संस्कृतम् अधीतवान् । नार्यो यं भक्ति-भावं हृदये धारयन्ति, तस्य परिहासो नैव कर्तव्यः । यत्र भक्तेः एकैको लवः सञ्चितो भवति, तत्र तेजस्विनी सन्ततिरुत्पद्यते । अत एव भगवान् वदति—“मम सकामोऽपि भक्तोऽस्तु, तस्यापि भक्तिम्, दृढां करोमि । तस्य मनसि संभ्रमं नैव उत्पादयामि । यदि विकलचेतसा स ‘मम व्याधिम् अपनोदय’ इति प्रार्थयेत्, तर्हि अहं तदीयां नीरोग-भावनां प्रोत्साह्य तस्य व्याधिम् अपहरिष्यामि । यत् किमपि फलमनुसन्धाय स मामुपेयात्, तदाऽहं स्निग्धेन भावेन तस्य कौतुकं कुर्याम्” इति । ध्रुवमेव निदर्शनीकुरुत ! पितुः उत्सङ्गम् आरोढुं नाशक्नोत् सः । तस्य माता कथयति स्म—‘परमेश्वरं प्रार्थयस्व’ इति । स भगवतः आराधने संलग्नोऽभूत् । भगवान् तस्मै शाश्वतं स्थानं प्रादात् । मनः निष्कामं नास्ति, तदाऽपि किम् ? प्रधानतया इदमेव द्रष्टव्यं यत् स मनुष्यः कमपसर्पति ? कं च प्रार्थयते ? सांसारिक-लोकानां पुरस्तात् करं न प्रसारयति, ईश्वरमेव प्रार्थयते चेत्, इयं मनोवृत्तिः अतितरां ज्यायसी ।

भगवदुपसर्पणे निमित्तं कामं किमपि अस्तु, यूयं भक्ति-मन्दिरं तावत् उपसरत । प्रथमं यदि कामनां हृदये निधाय आयास्यथ चेत्, अग्रे पुनः निष्कामाः सम्पत्स्यध्वे । लोके प्रदर्शनीनाम् आयोजनं क्रियते । प्रदर्शनी-सञ्चालकाः कथयन्ति—“भो ! आगत्य दृश्यतां तावत् कीदृग् उत्कृष्टं रञ्जितं सूक्ष्मं ‘खादी’-वस्त्रं उत्पाद्यते ! कृपया नवनवाः विधाः विलोकयन्ताम्” इति । तत्र मनुष्यो गच्छति, समा-

कृष्टश्च भवति । इयमेव रीतिः भक्तेरपि । सकृद् भक्ति-मन्दिरे प्रवि-
शत तावत् । ततः पुनः तत्रत्यं सौन्दर्यं सामर्थ्यं च स्वयमेव प्रतीयेत ।

धर्मराजस्य स्वर्गारोहणावसरे अन्ततः एकः सारमेयः अवाशि-
ष्यत् । भीमार्जुनादयः सर्वेऽपि मार्गे एव गलिताः । स्वर्गद्वारस्य
निकटे धर्मराजोऽभिहितः—‘त्वम् आगन्तुमर्हसि, परं कुक्कुरस्य
प्रवेशो निषिद्धः’ इति । युधिष्ठिरः प्रत्यभाषत—‘यदि मम शुनकः
आगन्तुं न पारयेत, तर्हि अहमपि नागच्छेयम्’ इति । सेवापरायणः
कुक्कुरोऽपि अहमहमिकया श्रेष्ठतां वदद्भ्यः श्रेष्ठ एव । स शुनको
भीमार्जुनापेक्षयाऽपि सुतराम् उत्कृष्टः प्रतीतः । परमेश्वराभि-
मुखं गच्छन् कीटोऽपि परमेश्वरविमुखेभ्यः महद्भ्यः महत्तमेभ्यश्चापि
पुरुषेभ्यो महीयान् । मन्दिरेषु कच्छपानां नन्दिनां च मूर्तयः
स्थाप्यन्ते । परं नन्दिनम्—वृषभं सर्वेऽपि नमस्कुर्वन्ति ; यतः स न
साधारणो वृषभः । भगवतः सम्मुखं तिष्ठति सः । तत्रेदं विस्मर्तुं
न शक्यते यदयं वृषभोऽपि परमेश्वरस्य महद्भ्यः बुद्धिमत्तमेभ्योऽपि
श्रेष्ठः । भगवच्चिन्तको मूढोऽपि जीवो विश्ववन्द्यो भवति ।

एकदा अहं धूमशकटेन व्रजन् आसम् । यमुनायाः सेतौ
धूमशकटः समागतः । मम पार्श्वोपविष्टः कश्चित् पुरुषः पुलकित-
तनुः कालिन्द्यां पणं प्राक्षिपत् । प्रतिवेशे एकः समीक्षकः आसीनः
अवर्तत । स वदति स्म—‘अस्माकं देशः पूर्वमेव दारिद्र्याभि-
भूतः, तथापि एते जनाः मुधा पणं प्राक्षिपन्ति’ इति । मया कथितम्—
‘युष्माभिस्तस्य कारणं न परिज्ञातम् । यया भावनया प्रेरितः सः
पणं पणार्धं वा प्राक्षिपत्, तस्या मूल्यं पण-युग्मं पण-चतुष्टयं वा न
भवेत् किम् ? ‘अन्यस्मिन् साधीयसि कार्ये ते पणाः अदास्यन्त, तदा
तद् दानम् इतोऽपि साधीयः अभविष्यत्’ एतत्सर्वं परस्ताद् विचार-

यिष्यते । परं स भावुकः 'ईश्वरस्य ननु करणैव नदीरूपेण प्रवहति' इति भावनया प्रेरितः इमं त्यागं कृतवान् । अस्याः भावनायाः भवदीये अर्थशास्त्रे किमपि स्थानमस्ति किम् ? स्वदेशीयामेकां नदीं विलोक्य तस्य अन्तःकरणं द्रुतमभूत् । यदि अस्याः भावनायाः युष्माकं ज्ञानं स्यात्, तदा मया युष्माकं देश-भक्तिः परीक्ष्येत । किं देश-भक्तिर्नाम करपट्टिका ? स्वदेशस्य महतीं नदीं विलोक्य 'निखिलां निजसम्पत्तिम् इह नद्यां निमज्जयेयम्, अस्याः पादयोः अर्पयेयम्' इति मनसि आगच्छेत् चेत्, सा कियन्महती देशभक्ति-र्भवेत् ! इयं समस्ता सम्पत्तिः, ते सर्वे श्वेताः रक्ताः पीताश्च प्रस्तराः (रत्नानि), कीटानां शकृदा निर्मिता मुक्ताः, विद्रुमाः— एषां सर्वेषां जले निमज्जनमेव उचितं मूल्यम् । परमेश्वर-चरणयोः समक्षमियं सर्वा तुच्छा धूलिर्मन्यताम् ।

यूयं क्वचित् कथयिष्यथ—'परमेश्वर-पादयुगलस्य नद्याश्च कः सम्बन्धः ?' इति । युष्माकं दृष्ट्या सृष्टेः परमेश्वरस्य च कोऽपि सम्बन्धो नास्ति नदी तावत् वाय्वोः—विकारकारिवायु-परमाणूनां प्राणवायु-परमाणूनां च—मिश्रणस्वरूपा किल । सूर्योऽपि प्रकाशमयदीपस्य एको बृहदाकारकः प्रकारः । तस्य नमस्करणं किमर्थम् ? नमस्कारः कर्तव्यश्चेत् केवलं युष्माकं करपट्टिकायै । विमर्शो क्रियमाणे हन्त ! सा करपट्टिकाऽपि किंस्वरूपा ? अन्ततो गत्वा साऽपि श्वेता मृत्स्नैव खलु पर्यवस्यति । तर्हि तदर्थं कुतः एतावान् लाला-स्रावः ? एतावान् महान् अयं भास्करः अभ्युदितः ! ईदृशी रमणीया नदी प्रस्रवति ! अत्र यदि परमेश्वरो नानुभूयते चेत्, स पुनः कुत्र द्रक्ष्यते ? आङ्ग्लकविः 'वर्ड्स्वर्थ'-महोदयः महता खेदेन कथयति—'पूर्वं यदाऽहं शक्रधनुः पश्यामि स्म, तदा

समुत्पतामि स्म, नृत्यामि स्म च, हृदये तरङ्गाश्च उद्वेलन्ते स्म । परम् अद्यत्वे कुतो न नृत्यामि ? प्राक् स्थितं जीवनमाधुर्यं क्वापि हापयित्वा किमहं प्रस्तरताम् आपन्नः ?'

अयमाशयः—सकामाऽपि भक्तिः, प्राकृत-मनुष्यस्य भावना वा महनीयैव । अन्ते तु आभ्यामपि महती शक्तिः आविर्भवति । कीदृशोऽपि यः कश्चिद् जीवो भवतु नाम, स यदि सकृत् परमेश्वरसान्निध्यम् आगतश्चेत् मान्यो भवति । अग्नौ यत्किमपि काष्ठं निक्षिप्यताम्, तद् धक्ष्यते एव । परमेश्वर-भक्तिः एकम् अपूर्वं साधनम् । परमात्मा सकामामपि भक्तिम् आद्रियेत, अन्ततो गत्वा सा भक्तिः निष्कामतां पूर्णतां च आप्स्यति ।

(३५) निष्कामभक्तेः प्रकाराः पूर्णता च

सकामभक्तः अस्माभिः संलक्षितः । साम्प्रतं निष्काम-भक्तं पश्यामः । निष्कामभक्तोऽपि द्विविधः—एकाङ्गी, पूर्णश्च इति । एकाङ्गिनो भक्तस्य पुनस्त्रयः प्रकाराः । तत्र प्रथमः प्रकारः आर्तभक्तानाम् । आर्तस्य हृदयार्द्रता भवति । स भगवतः प्राप्त्यर्थं रोदिति, विलपति, व्याकुलीभवति च नामदेववत् । 'कदा नु भगवतः प्रेमरसं पास्यामि ? कदा वा तमालिङ्गिष्यामि ? कदा च परमात्म-चरणयोः संयुक्तो भविष्यामि ?' इति व्याकुलतया सन्तिष्ठते सः । प्रत्येकं स्वीयकृत्येषु हृदयार्द्रता, प्रेम अस्ति न वेति भावनया स परीक्षेत ।

द्वितीयः प्रकारो जिज्ञासूनाम् । अद्यत्वे अस्मद्देशे एतादृशाः भक्ताः न भूयांसः । अन्यत्र जिज्ञासूनां मध्ये केऽपि वारंवारं गौरी-शङ्कर-शिखरं पुनः पुनः आरुह्य म्रियेरन् । अन्ये केऽपि उत्तरध्रुवस्य अनुसन्धाने निर्गच्छेयुः, स्वकृतानुसन्धानस्य च परिणामं पत्रेषु

विलिख्य तानि पुनः काचकूपके पिधाय जले विसृज्य मरिष्यन्ति । कतिपये तावत् ज्वालामुखस्य मध्ये अवतरेयुः । किंतु भारतीयानां मनसि मरणं भयावहं भूत्वा सन्तिष्ठते । कुटुम्ब-पोषणाद् अतिरिक्तः कोऽपि पुरुषार्थो नावशिष्टः ! जिज्ञासोः भक्तस्य हृदये अशमनीया जिज्ञासा भवति । स पदार्थानां प्रतिस्वं गुणधर्मयोः अनुसन्धानं कुरुते । यथा नद्यां पतितो भानवः अन्ते समुद्रम् आसादयति, तथैवायं जिज्ञासुरपि अन्ततो गत्वा परमेश्वरं प्राप्नोति ।

तृतीयः प्रकारः अर्थार्थिनाम् । ‘अर्थार्थी’ नाम प्रतिकार्यम् अर्थ-द्रष्टा । अत्र ‘अर्थ’शब्दस्य अभिधेयं न धनं प्रत्युत हितम्—कल्याण-मस्ति । सर्वस्मिन् कार्य-जाते तस्य परीक्षणं तावत् ‘अनेन समाज-कल्याणं भवेत् न वा ?’ इति विचाररूप-निकषेण भवेत् । ‘यत् किमपि अहं वदामि, लिखामि, करोमि च, एतानि सर्वाणि कर्माणि संसारस्य मुद्गलं कुर्वन्तु’ इति समीक्षेत सः । अनुपयुक्तम् अहितकरं च कर्म स नाङ्गीकुर्यात् । संसारस्य हितं यः काङ्क्षति, स कियान् महात्मा ! स जगतः कल्याणे एव आनन्दमनुभवति । यः प्रेम-दृष्ट्या सकलाः क्रियाः ईक्षते स आर्तः, ज्ञान-दृष्ट्या च यो वीक्षते स पुनः जिज्ञासुः, एवं ‘सर्वेषां कल्याणं भवतु’ इति यः पश्यति स अर्थार्थी ।

इमे त्रयोऽपि भक्ताः यद्यपि निष्कामाः, तथापि एकाङ्गिनः । तत्र प्रथमः कर्मणा, द्वितीयः हृदयेन, तृतीयश्च बुद्धिसाधनेन परमेश्वरम् उपैति । साम्प्रतं पूर्ण-भक्ति-सम्पन्नो विचारणीयः । अयमेव ज्ञानी भक्त इति कथ्यते । अयं भक्तो यत् किमपि पश्यति, तत् परमेश्वर-रूपमेव । कुरूप-सुरूपौ, राज-रङ्गौ, स्त्री-पुरुषौ, पशु-पक्षिणौ—सर्वत्र परमात्मन एव पावनं दर्शनं स कुरुते । महात्मनः तुकारामस्य इयं प्रार्थनाऽस्ति—

समुत्पतामि स्म, नृत्यामि स्म च, हृदये तरङ्गाश्च उद्वेलन्ते स्म । परम् अद्यत्वे कुतो न नृत्यामि ? प्राक् स्थितं जीवनमाधुर्यं क्वापि हापयित्वा किमहं प्रस्तरताम् आपन्नः ?'

अयमाशयः—सकामाऽपि भक्तिः, प्राकृत-मनुष्यस्य भावना वा महनीयैव । अन्ते तु आभ्यामपि महती शक्तिः आविर्भवति । कीदृशोऽपि यः कश्चिद् जीवो भवतु नाम, स यदि सकृत् परमेश्वरसान्निध्यम् आगतश्चेत् मान्यो भवति । अग्नौ यत्किमपि काष्ठं निक्षिप्यताम्, तद् धक्ष्यते एव । परमेश्वर-भक्तिः एकम् अपूर्वं साधनम् । परमात्मा सकामामपि भक्तिम् आद्रियेत, अन्ततो गत्वा सा भक्तिः निष्कामतां पूर्णतां च आप्स्यति ।

(३५) निष्कामभक्तेः प्रकाराः पूर्णता च

सकामभक्तः अस्माभिः संलक्षितः । साम्प्रतं निष्काम-भक्तं पश्यामः । निष्कामभक्तोऽपि द्विविधः—एकाङ्गी, पूर्णश्च इति । एकाङ्गिनो भक्तस्य पुनस्त्रयः प्रकाराः । तत्र प्रथमः प्रकारः आर्तभक्तानाम् । आर्तस्य हृदयार्द्रता भवति । स भगवतः प्राप्त्यर्थं रोदिति, विलपति, व्याकुलीभवति च नामदेववत् । 'कदा नु भगवतः प्रेमरसं पास्यामि ? कदा वा तमालिङ्गिष्यामि ? कदा च परमात्म-चरणयोः संयुक्तो भविष्यामि ?' इति व्याकुलतया सन्तिष्ठते सः । प्रत्येकं स्वीयकृत्येषु हृदयार्द्रता, प्रेम अस्ति न वेति भावनया स परीक्षेत ।

द्वितीयः प्रकारो जिज्ञासूनाम् । अद्यत्वे अस्मद्देशे एतादृशाः भक्ताः न भूयांसः । अन्यत्र जिज्ञासूनां मध्ये केऽपि वारंवारं गौरी-शङ्कर-शिखरं पुनः पुनः आरुह्य म्रियेरन् । अन्ये केऽपि उत्तरध्रुवस्य अनुसन्धाने निर्गच्छेयुः, स्वकृतानुसन्धानस्य च परिणामं पत्रेषु

विलिख्य तानि पुनः काचकूपके पिधाय जले विसृज्य मरिष्यन्ति । कतिपये तावत् ज्वालामुखस्य मध्ये अवतरेयुः । किंतु भारतीयानां मनसि मरणं भयावहं भूत्वा सन्तिष्ठते । कुटुम्ब-पोषणाद् अतिरिक्तः कोऽपि पुरुषार्थो नावशिष्टः ! जिज्ञासोः भक्तस्य हृदये अशमनीया जिज्ञासा भवति । स पदार्थानां प्रतिस्वं गुणधर्मयोः अनुसन्धानं कुरुते । यथा नद्यां पतितो भानवः अन्ते समुद्रम् आसादयति, तथैवायं जिज्ञासुरपि अन्ततो गत्वा परमेश्वरं प्राप्नोति ।

तृतीयः प्रकारः अर्थार्थिनाम् । ‘अर्थार्थी’ नाम प्रतिकार्यम् अर्थ-द्रष्टा । अत्र ‘अर्थ’शब्दस्य अभिधेयं न धनं प्रत्युत हितम्—कल्याण-मस्ति । सर्वस्मिन् कार्य-जाते तस्य परीक्षणं तावत् ‘अनेन समाज-कल्याणं भवेत् न वा ?’ इति विचाररूप-निकषेण भवेत् । ‘यत् किमपि अहं वदामि, लिखामि, करोमि च, एतानि सर्वाणि कर्माणि संसारस्य मुद्गलं कुर्वन्तु’ इति समीक्षेत सः । अनुपयुक्तम् अहितकरं च कर्म स नाङ्गीकुर्यात् । संसारस्य हितं यः काङ्क्षति, स कियान् महात्मा ! स जगतः कल्याणे एव आनन्दमनुभवति । यः प्रेम-दृष्ट्या सकलाः क्रियाः ईक्षते स आर्तः, ज्ञान-दृष्ट्या च यो वीक्षते स पुनः जिज्ञासुः, एवं ‘सर्वेषां कल्याणं भवतु’ इति यः पश्यति स अर्थार्थी ।

इमे त्रयोऽपि भक्ताः यद्यपि निष्कामाः, तथापि एकाङ्गिनः । तत्र प्रथमः कर्मणा, द्वितीयः हृदयेन, तृतीयश्च बुद्धिसाधनेन परमेश्वरम् उपैति । साम्प्रतं पूर्ण-भक्ति-सम्पन्नो विचारणीयः । अयमेव ज्ञानी भक्त इति कथ्यते । अयं भक्तो यत् किमपि पश्यति, तत् परमेश्वर-रूपमेव । कुरूप-सुरूपौ, राज-रङ्गौ, स्त्री-पुरुषौ, पशु-पक्षिणौ—सर्वत्र परमात्मन एव पावनं दर्शनं स कुरुते । महात्मनः तुकारामस्य इयं प्रार्थनाऽस्ति—

नर नारी बाले । अवघा नारायण ।

ऐसें माझे मन । करों देवा ॥

“नराः नार्यः बालकाः सर्वेऽपि नारायण-स्वरूपाः एवं मे मनः प्रभो ! सम्पादय” इति । हिन्दुधर्मे यथा नागपूजा, हस्तिशुण्डाधारिणः देवस्य पूजा, वृक्षाणां पूजा इत्यादयः प्रमत्तताप्रकाराः सन्ति, ज्ञानिभक्तानां ततोऽपि विस्मयावहा प्रमत्तता परां काष्ठां गता दृश्यते । तैः सार्धं कोऽपि कामं सङ्गच्छतां नाम । ते तावत् आपिपीलिकम्, आचन्द्रासूर्यं सर्वत्र एकमेव परमात्मानं पश्यन्ति । तेषां हृदि प्रमोद-तरङ्गाः समुच्छलन्ति ।

मग तया सुखा अंत नाही पार । आनंदें सागर हेलावती ॥

“ततस्तस्य अपारं सुखं मिलति । आनन्देन तस्य हृदय-सागर-स्तरङ्गितो भवति ।” ईदृशं यद् दिव्यं भव्यं च दर्शनम्, तत् ‘भ्रमः’ इति कामं कथयत । परंतु भ्रमोऽयं सौख्य-राशिरस्ति, आनन्दस्य निधिरस्ति । गम्भीरे सागरे तेन परमेश्वरस्य विलासो दृश्यते । स धेनौ परमात्मनो वात्सल्यं लक्षयति, पृथिव्यां तस्य क्षमतां प्रत्येति, निरभ्रे गगने तस्य निर्मलताम्, रवि-चन्द्रोडुषु तस्य तेजः भव्यतां च निभालयति । पुष्पेषु तस्य परमात्मनः कोमलताम्, दुर्जनेषु च निज-परीक्षकं देवं पश्यति । अनया रीत्या एक एव परमात्मा सर्वत्र रमते इति द्रष्टुं ज्ञानिनां भक्तानाम् अभ्यासः प्रवर्तते । एवं कारं-कारं ज्ञानी भक्तः कस्मिंश्चित् दिने ईश्वरे एव लीनो भवति ।

रविवासरः,

३.४-३२

अष्टमः अध्यायः

प्रयाणसाधना-सातत्ययोगः

(३६) शुभसंस्काराणां सञ्चयः

मनुष्यस्य जीवनम् अनेकैः संस्कारैः परिपूर्णम् । अस्माभिः असङ्ख्यानि कर्माणि क्रियन्ते । यदि वयं तेषां गणनां कर्तुं प्रवतेमहि, तर्हि कदापि तत्पूर्तिर्न स्यात् । यदि आपाततो वयं चतुर्विंशति घटीनां क्रियाः सामान्यतः पर्यालोचयामस्तदा तासां गणनं कियती समेधेत ? भोजनम्, पानम्, आसनम्, शयनम्, चलनम्, भ्रमणम्, कार्य-करणम्, लेखनम्, कथनम्, पठनम्, एतदतिरिक्ता अपि विविध-स्वप्नानाम्, राग-द्वेषयोः, मानापमानयोः, सुख-दुःखादीनां च सङ्ख्यातिगाः क्रियाः संलक्ष्येरन् । आसां सर्वासां क्रियाणां संस्कारा मनसि प्रतिफलन्ति । अतो ‘जीवनं नाम किम्?’ इति यदि कश्चित् मां पृच्छेत्, तदा ‘संस्काराणां सञ्चयस्तत्’ इति व्याख्यास्यामि ।

संस्काराः समीचीनाः असमीचीनाश्च भवन्ति । उभयोरपि प्रभावो मानव-जीवने सन्दृश्यते । बाल्ये कृतानां कर्मणां स्मरणमपि अस्माकं नावशिष्यते । फलके लिखित्वा अपमार्जितमिव समग्रं बाल्यं लुप्यते । प्राक्तन-जन्म-संस्काराणां तु साकल्येन इयान् लोपो जायते यत् ‘प्राग् जन्म आसीत् न वा?’ इति शङ्काऽपि उदेति । यदा अद्य तन-जन्मन एव बाल्यं न स्मर्यते, तदा पूर्व-जन्म-स्मरणस्य कथं वका? प्राक्तनं जन्म तिष्ठतु नाम, अस्यैव जन्मनः क्रियाः विचारयाम यावतीः क्रियाः वयं स्मरामः, तावत्य एव संपन्नाः इति नास्ति क्रियाः अनेकाः भवन्ति, तथैव ज्ञानान्यपि । परंतु इमाः क्रियाः

एतानि ज्ञानानि च विलुप्यन्ते; अन्ततः केवलं कतिचन संस्कारा एव अवशिष्यन्ते । रात्रौ शयनसमये दिवसे कृतानि सर्वाणि कर्माणि स्मर्यमाणान्यपि स्मृतिपथं नावतरन्ति । तर्हि कानि कर्माणि स्मर्यन्ते ? यानि कर्माणि प्रमुखाणि, तान्येव स्मृतिपथमायान्ति । यदि अस्माकं केनापि सार्धमधिकः कलहो भवेत्, तदा स तावत् स्मर्यते, यतस्तदेव तद्दिनस्य मुख्यम् अर्जितम् । प्रमुखाणां क्रियाणां दृढतरः संस्कारः मनसि संलग्नो भवति । प्रधानाः क्रियाः संस्मर्यन्ते, शिष्टाः सर्वाः क्रियाः अस्पष्टाः भवन्ति ।

यदि वयं दिनचर्यां लेखितुं प्रस्तुमस्तर्हि तत्र महत्तरं कर्म-द्वयं कर्म-चतुष्टयं वा समुल्लिखामः । प्रतिदिवसं सञ्चितान् एवं-विधान् संस्कारान् आदाय एकसप्ताहजाः संस्काराः परिगण्येरन्; तर्हि ततोऽपि बहवः संस्काराः अपसरेयुः, सप्ताहस्य प्रधानभूताः घटनाः एव अवशिष्येरन् । गतमासीय-संस्काराणां परिगणना अस्मिन् मासि क्रियेत चेत्, तावन्त एव संस्काराः अनुवर्तेरन्, यावतां तस्मिन् मासि प्रामुख्यमासीत् । एवमेव षण्मासस्य, वत्सरस्य, वत्सर-पञ्चकस्य च परिगणना प्रवर्त्येत चेत् अल्पिष्ठाः प्रमुखा एव विषयाः संस्मर्येरन्, तेषामेव च संस्काराः प्ररोहेयुः । सङ्गमय्य परिगणने अल्पा एव महत्यो घटनाः मनसि पदं कुर्वन्ति, तासामेव च संस्काराः प्रभवन्ति । संख्यातीत-क्रियाणाम् अनन्तानां ज्ञानानां च मध्ये कतिप-यानामेव मनसि संस्कारः परिशिष्यते । तानि विविधानि कर्माणि ज्ञानानि च स्वीयं कार्यं समाप्य विनष्टानि । तेषां सर्वेषां कर्मणां पञ्च दश वा दृढाः संस्कारा एव अवशिष्यन्ते ।

इमे संस्कारा एव अस्माकं मूलधनस्थानीयाः । वयं जीवनरूपं वाणिज्यं कृत्वा संस्कारात्मिकां सम्पत्तिमेव सञ्चिनुमः । यथा वणिक्

प्रतिदिवसं प्रतिमासमेवं संवत्सरपर्यन्तं च आयव्ययौ लिखित्वा अन्ते हानि-लाभ-द्योतिकामेकां सङ्ख्यां दर्शयति तथैव जीवनस्यापि दशा अनेक-संस्काराणां संकलन-व्यवकलनाभ्याम् अन्ततो गत्वा एक अतीव सुग्राह्यः संस्कारः अवशिष्यते । जीवनावसानसमये जीवात्म-जीवने सम्पादितान् अवशिष्टान् संस्कारान् संस्मरति । 'आजीवनं किं कृतम् ?' अस्य संस्मरणे क्रियमाणे सञ्चितारूपेण विषय-द्वयं विषय-चतुष्टयं वा प्रतिभासते । अस्य प्रघट्टकस्य नायमाशये यत् अन्यानि सर्वाणि कर्माणि ज्ञानानि च मोघानि, अपितु तेषां कृत्यम् अवसितमित्येव । परस्सहस्रान् क्रय-विक्रयान् कृत्वा अन्ते वणिक् निष्कर्षरूपेण 'पञ्चसहस्र्या हानिः, दशसहस्र्या वा आयः' इत्येव सारो हस्तगतं कुरुते । तत्र हानौ विषादेन हृदयम् अवसीदति लाभे तु हर्षात् तत् उच्छलति ।

अस्माकमपि इयमेव दशा । मरणसमये यदि भोजनस्य वासना समुदियात्, तर्हि 'यावज्जीवनं भोजन-रसास्वादनस्यैव अभ्यासः कृतः' इति सिद्धयति । भोजनस्य रसास्वादनस्य वा वासना, इदमेव जीवनस्य अर्जितम् । मरणावसरे कस्याश्चित् मातुः पुत्रस्य संस्मरणं भवेत् चेत्, तस्याः पुत्रसम्बन्धी संस्कार एव बलवानिति अवधारणीयम् । अन्यानि यानि असङ्ख्याणि कर्माणि आचरितानि, तानि अमुख्यानि आसन् इति फलति । अङ्कगणिते अपूर्णाङ्कस्य प्रश्नाः भवन्ति । कियत्यो गुरुतरा सङ्ख्याः ! परं संक्षिप्य संक्षिप्य अन्ते एकसङ्ख्यारूपं शून्यरूपं वा उत्तरं भवति । अनयैव परिपाट्या जीवने अनेकेषां संस्काराणां समुद्भवेऽपि अन्ते साररूपेण प्रबलतमः एक एव संस्कारः अवशिष्यते । जीवनरूपस्य प्रश्नस्य इदमेव उत्तरम् । 'अन्तकालगतं स्मरणमेव समग्र-जीवनस्य फलितम् ।

जीवनस्यायम् अन्तिमो निष्कर्षः शुभो भवतु, इयम् अन्तिम-
वेला सरसा स्यात्, एतत् लक्ष्यीकृत्यैव यावज्जीवम् उद्योगाः
सम्पादनीयाः । यस्य अन्तो मधुरस्तस्य सर्वं जीवनं मधुरम् । तद्
अन्तिमम् उत्तरम् अभिसन्धाय जीवन-प्रश्नः समाधेयः । एतदुद्देश्ये
दृष्टिं निधायैव जीवनस्य योजना विधीयताम् । गणिते यो मुख्यः
प्रश्नः पृष्ठः, तस्यैव उत्तरं निर्धारयन्ति छात्राः । तथैव प्रणाल्या कार्यं
कर्तव्यं भवति । तस्मात् मरणसमये यस्य संस्कारस्य युष्माकं दृढी-
करणेच्छा तदनुरूपमेव कृत्स्नं जीवनप्रवाहं प्रवर्तयत । अहर्निशं तदभि-
मुखैरैव भाव्यम् ।

(३७) मरणं सर्वदा स्मरणीयम्

अस्मिन् अष्टमे अध्याये 'मरणसमये यो विचारः अतिस्फुटमुद्बुद्धो
भवति, स एव अग्रिमे जन्मनि बलवत्तरो भवति' इति सिद्धान्तितम् ।
इदं सम्बलमादाय अग्रिम-यात्रार्थं जीवो निर्गच्छति । अद्यतनमर्जितम्
आदाय रात्रि-स्वापोत्तरं श्वस्तनं कार्यमारभ्यते । तथैव एतज्जन्मनः
सञ्चितमुपादाय मरणरूप-दीर्घनिद्रायाः अनन्तरम् अस्माकं यात्रा
पुनः प्रवर्तते । अस्य जन्मनः अवसानं नाम अग्रिमस्य जन्मनः आरम्भः ।
अतो मरणं सर्वदैव स्मृतिपथे निधाय वर्तितव्यम् ।

मरणस्य स्मरणम् एतदर्थमपि आवश्यकं यत् मरणस्य भयानकतां
विनाशयितुं कोऽपि उपायश्चिन्तनीय इति । एकनाथस्य एका
आख्यायिका अस्ति । कश्चिद् भद्रपुरुषः एकनाथम् अवदत्—'महा-
स्वामिन् ! भवतां जीवनं कियत् सरलं कियच्च निष्पापमस्ति ।
अस्माकं जीवनं कुतस्तथा न भवति ? भवन्तः कदापि कस्मैचिदपि
न क्रध्यन्ति, केनापि सह कलहादिकं न कुर्वन्ति । कियत् शान्ताः प्रेम-

पूर्णाः पवित्राश्च श्रीमन्तः' इति । एकनाथः प्रत्यभाषत—'अधुना मम वृत्तं दूरं तिष्ठतु, त्वद्विषये भाविनी एका घटना मम प्रतिभासते, 'अद्य प्रभृति सप्तमे दिने तव मृत्युर्भविष्यति' इति । 'एकनाथस्य वचनं वितथम्' इति को नाम मन्येत ? सप्तमे दिने मृत्युर्नाम केवलम् अष्टषष्ट्युत्तर-शतघण्टाः एव अवशिष्टाः । भगवन्, कोऽयम् अनर्थः ! स मनुष्यः द्रुततरं गृहं गतः । तस्य किमपि कर्तव्यं न प्रतिभाति स्म । सः अन्तिम-समयस्यैव व्यवस्थां कथयन् कुरुते स्म । स रुग्णोऽभूत्, रोग-शय्यायां स्थितः आसीत् । षड् दिनानि व्यतीतानि । सप्तमे अहनि तस्य समीपे एकनाथः समाययौ । स तं प्रणामम् अकरोत् । एकनाथः अपृच्छत्—'कथय, का स्थितिः ?' इति । स प्रत्युवाच—'प्रस्थितोऽस्मि इदानीम्' इति । नाथः पप्रच्छ—'गतेषु षट्सु दिवसेषु कियत् पापं कृतम् ? कियन्तो वा असद्विचाराः हृदि समुत्पन्नाः ?' इति । आसन्नमरणः स प्रत्यभाषत—'नाथमहानुभावाः ! पापस्य चिन्तां कर्तुम् अवसर एव न लब्धो मया । मृत्युः सततं चक्षुषोः अग्रे सन्तिष्ठते स्म' इति । नाथः अवादीत्—'मम जीवनं कुतः एतावत् निष्पापम्' इत्यस्य उत्तरं साम्प्रतम् अवगतं स्यात्' इति । मरणरूपो व्याध्रः सर्वदा यदि पुरस्तात् सन्तिष्ठेत, तर्हि पापं कर्तुं कस्य मतिः प्रतिस्फुरेत् ? पापम् आचरितुमपि चिन्ताराहित्यम् आवश्यकमस्ति । मृत्योः सदा संस्मरणं पापमुक्तेः उपायरूपम् । मृत्युं पुरः पश्यतः पुरुषस्य पापकरणे कथं साहसं भवेत् ?

परंतु मनुष्यः मरण-स्मरणं वारयति । 'पाँस्कर्ल-नामा फ्रांस-देशीयः एको दार्शनिकः अभवत् । तस्य 'पांसे' नामकम् एकं पुस्तकमस्ति । 'पांसे' नाम विचारः । स तस्मिन् पुस्तके विविधान् विभिन्नान् विचारान् प्रकटीकृतवान् । तत्र एकत्र स लिखति—'मृत्युः सदा

पृष्ठतः आस्ते, परं मनुष्यस्तं विस्मर्तुं सततं प्रयतते । स नेदं विभावयति यत् मृत्युं स्मृत्वा कथं वर्तितव्यमिति । मनुष्यो मरण-शब्दमपि न सहते । भोजन-वेलायां कोऽपि मरण-शब्दं समुच्चारयेत् तदा 'किम् अमङ्गलं वचनं वदसि ?' इति उपालभन्ते । परंतु एवं सत्यपि नः प्रत्येकं पदं मृत्योः अभिमुखमेव प्रचलति । मोहमयीं (बम्बई) गन्तुं प्रवेशपत्रमादाय सकृद् धूम-शकट्याम् उपविष्टश्चेत्, कामम् उपविशन्तं त्वां शकटी मोहमयीं प्रापयिष्यत्येव । जन्मत एव अस्माभिः मरणस्य प्रवेशपत्रं क्रीतमस्ति । स्वैरम् उपविश, प्रधाव वा । समासीनमपि धावन्तमपि वा मृत्युः उपैष्यत्येव । यूयं मृत्युं चिन्तयत मा वा, स तु आयास्यत्येव । मरणं तावत् निश्चितम्, अन्यत् किमपि कामम् अनिश्चितं भवेत् । सूर्यः अस्तं गच्छन् अस्माकम् आयुषः एकमंशं भक्षयति । एवं क्रमेण आयुषो भागाः छिद्यन्ते । जीवनम् अपक्षीयते, तथापि मानवस्तत्र नावदधाति । ज्ञानेश्वरः कथयति—कौतुक दिसतसे । "आश्चर्यं दृश्यते" इति । मनुष्यः कथम् एतावत् निश्चिन्तः इति तस्य विस्मयो भवति । मानवो मरणाद् एतावद् बिभेति यत् मरणस्य विचारमपि न सहते । स सर्वदा मरण-विचारं वारयति । चक्षुषी निमील्य समासीनः आस्ते । योद्धुं प्रस्थिताः सैनिकाः मरण-विचारम् अपसारयितुं खेलन्ति, नृत्यन्ति, गायन्ति, धूमवर्तिं पिबन्ति च । पॉस्कलः लिखति—'मरणं सर्वत्र साक्षाद् दृष्ट्वाऽपि एष निर्भीको योद्धा (टॉमी) तद् विस्मर्तुं भक्षणे पाने गानालापे च निमग्नो भवति' इति ।

वयं सर्वेऽपि एनमेव अनुकुर्मः । मनुष्यो मुखं सस्मितं शोभनं च कर्तुं प्रयतते, शुष्कमास्यं स्निग्धं विधातुं तैलम् अन्यं वा मसृणलेपं लम्पति, श्वेतं च केशकलापं कृष्णीकर्तुं तत्र 'कृष्णक'-द्रव्यं प्रयुङ्क्ते ।

एवं मनुष्यस्य प्रयत्नः चलति । वक्षःस्थले मृत्युः नरीनृत्यते, तथापि वयं तं विस्मर्तुं पूर्वोक्त-योद्धृवत् सततं प्रयतामहे । अन्यद् यत् किमपि स्वैरं संलपामः, परं 'मरणस्य वार्ता मा कार्षीः' इति वदामः । दशम-कक्षोत्तीर्णं छात्रं पृच्छ तावत्—'अग्रे किं करिष्यसि?' इति । स प्रति-भाषते—'इदानीं मा पृच्छ, अधुना 'इण्टर'-परीक्षा-प्रथमवर्षे अहमस्मि' इति । द्वितीये वर्षे प्रक्ष्यसि चेत् कथयिष्यति—'प्रथमं 'इण्टर'-परीक्षा सम्पद्यताम्, पश्चात् द्रक्ष्यते' इति । इयमेव उत्तर-शृङ्खला प्रचलति । अग्रे भाविनः कार्यस्य विचारः पूर्वमेव न कर्तव्यः किमु ? अग्रिमपादस्य निक्षेपः प्रागेव निर्धारणीयः ; अन्यथा गर्ते पातः स्यात् । परंतु विद्यार्थी सर्वमिदम् अपवारयति । वराकस्य शिक्षणमेव ईदृग् अन्धकारमयं येन स पर-पारगतं भवितव्यं न पश्यति । 'अग्रे किं कर्तव्यम्?' एष विचार एव तेन दृष्टिपथं नानीयते । यतस्तस्य समन्तात् अन्धं तम एव दरीदृश्यते । परंतु एतेन भवितव्यं नापसारयितुं शक्येत । तत् तस्य शिरः आरोहयत्येव ।

महाविद्यालये प्राध्यापकस्तर्कशास्त्रं पाठयति; "मनुष्यो मरणधर्मा, अतः 'साक्रेटिसः' मरिष्यति, मर्त्यत्वात्" इति अनुमानं बोधयति । स तावत् मरणं साधयितुं 'साक्रेटिस्'-महाशयमेव उदाहरति । कुतो न पुनरात्मानम् ? प्राध्यापकोऽपि मर्त्यः खलु । स एवं न पाठयति—'सर्वे मनुष्याः मर्त्याः, अतोऽहं प्राध्यापकोऽपि मर्त्यः, तथा शिष्य ! त्वमपि मर्त्यः' इति । स तत् मरणं 'साक्रेटिस्'-महाशये प्रक्षि-पति ; यतः स मृतपूर्वः, कलहं कर्तुं नोपस्थितः । गुरुशिष्यौ उभौ अपि तस्मै मरणं समर्प्य स्वविषये 'त्वमपि तूष्णीम् आस्व, अहमपि तथैव आसे' इत्युक्तिम् अनुहरतः । नूनम् उभौ स्वात्मानं सुरक्षितं मन्येते स्म ।

एवं मृत्योः विस्मरणाय सर्वत्र अहोरात्रं बुद्धिपूर्वकं प्रयत्नः प्रचलति । परंतु किमनेन मृत्युः अपवार्यते ? श्वो यदि माता म्रियेत, तदा मृत्युः पुरःस्थित एव । मनुष्यो भाविनं मृत्युं निर्भयं विचार्य साहसं कृत्वा स्वात्मत्राणोपायं न चिन्तयति । व्याघ्रो हरिणम् अनुधावति । हरिणश्चपलः, स महता रंहसा धावति ; परंतु तस्य शक्तिः अपर्याप्ता भवति । अन्ततः स श्राम्यति । पृष्ठतः स व्याघ्रः—मृत्युः धावंधावम् उपतिष्ठते एव । तत्क्षणे तस्य कुरङ्गस्य कीदृशी स्थितिर्भवति ? स व्याघ्राभिमुखं द्रष्टुमपि न पारयति । मृस्नायां शृङ्गं मुखं च प्रवेश्य नेत्रे सम्मील्य च सन्तिष्ठते । निरालम्बो भूत्वा साम्प्रतं कथयतीव—‘अधुना आगच्छ, माम् आत्मसात् कुरु’ इति । वयं मृत्युं सम्मुखं द्रष्टुं नैव पारयामः । मृत्युं वञ्चयितुं प्रयुक्ताः प्रयत्नाः वृथा जायन्ते, यतस्तस्य एतावद् बलं यत् स अन्ततः अस्मान् आसादयत्येव ।

यदा मृत्युः उपस्थितो भवति, तदा मानवो निज-जीवनस्य अर्जितम् आयशेषं द्रष्टुं प्रवर्तते । परीक्षा-भवने उपविष्टः अलसः मन्दमतिश्च छात्रः मसीपात्रे लेखनीं मज्जयति, बहिः निस्सारयति च, परंतु श्वेते पत्रे किमपि अक्षरं लिखितुं गृहीतशपथ इव न प्रवर्तते । हन्त ! अये किमपि लिखसि न वा ? किं वा सरस्वती स्वयमागत्य सम्पूर्णम् उत्तरं लेखिष्यति ? घटिका-त्रयं निवर्तते । स निरक्षराम् उत्तरपुस्तिकां प्रत्यर्पयति । अथवा यत्किमपि रेखादिकं कृत्वा प्रतिनिवर्तयति । प्रश्नः समाधातव्यः, तदुत्तरं लेखनीयम्, इदं तस्य नैव स्फुरति । इतः पश्यति, ततः पश्यति । एषैव दशा अस्माकम् । अतः अस्माकं जीवनस्य एको भागः मृत्योः अभिमुखं गत इति अवधार्य अन्तिमः क्षणः पुण्यमयः पवित्रतमः मधुरतमश्च कथं सम्पादनीयः—एतत् आजीवनम् अभ्यसनीयम् । अद्यप्रभृत्येव अस्य विचारः प्रवर्तनीयो यत्

स्व-मनसि वरिष्ठतमाः संस्काराः कथं सञ्चिता भवेयुः । परं श्रेष्ठानां संस्काराणाम् अभ्यासं कर्तुं कः प्रवर्तते ? प्रत्युत प्रतिपदं कुसंस्काराणाम् आवर्तनं भवति । रसना, चक्षुषी, श्रोत्रे च इमानि इन्द्रियाणि विषय-लोलुपान्येव विधातुं प्रवर्तमानाः । चित्तम् एतस्माद् भिन्ने अभ्यासे प्रवर्तनीयम् । साधीयस्सु कार्येषु चेतः प्रसञ्जनीयम् । तत्रैव तद् रमताम् इति प्रणिभातव्यम् । यस्मिन् मुहूर्ते अस्माकं प्रमादः प्रतिभाति, तदात्वे एव तत्परिमार्जने संलग्नैः भवितव्यम् । अनवधाने अवगते अपि पुनस्तदेव करिष्यते किम् ? यस्मिन्नेव क्षणे त्रुटिः प्रत्यभात्, स क्षणः पुनर्जन्मनः । तद् युष्माकं नूतनं कैशोरम्, जीवनस्य प्रत्यग्रं प्रभातं मन्यध्वम् । इदानीमेव सत्यतया जागरणं लब्धम् । इतः परम् अहर्निशं जीवनस्य परीक्षणं कर्तव्यम्, अप्रमत्तैश्च भाव्यम् । यदि एवं न क्रियते तर्हि पुनः स्वलनं सम्भाव्यते । पुनर्दुष्टविषयाणां परिशीलन-प्रवृत्तिः आरप्स्यते ।

अनेकवर्षेभ्यः प्रागहं पितामहीं सन्द्रष्टुम् अगमम् । सा अतीव जरती जाता आसीत् । सा माम् अकथयत्—‘विन्या ! * अद्यत्वे मे स्मृति-शक्तिः सुतराम् अपक्षीणा । घृतपात्रम् आनेतुं गत्वाऽपि तद् अनादायैव परावर्ते’ इति । परंतु सा पञ्चाशतः वर्षेभ्यः प्राक्तनम् आभरण-विषयकमेकं वृत्तं मां कथयति स्म । पञ्चनिमेषात् पूर्वं कृतं न स्मर्यते, परं पञ्चाशतोऽपि हायनेभ्यः प्राग्वर्ती बलवान् संस्कारः जीवनान्तं जागर्ति । किमस्य कारणम् ? तद् आभरण-वृत्तं बहूनां पुरस्तात् तया कथितचरम् । तस्य सातत्येन उच्चारणं भवति स्म । अतस्तत् जीवनेन संसक्तम् । जीवनेन तादात्म्यम् आपन्नं तत् । अहं

* ‘विनायकः’—इत्यस्य वात्सल्येन परिकल्पितं इदं सम्बोधनम् ।

मनसि अचिन्तयम्—‘परमेश्वरः इत्थं कुर्याद् यत् आभरणवृत्तम् अन्त-
काले पितामह्याः मनसि नागच्छेत् चेद् वरम् ।’

(३८) तत्रैव सर्वदा संलग्नाः भवन्तु

यस्य अभ्यासः अस्माभिः रात्रिन्दिवं क्रियते, तत् कुतः अस्मान्
न प्रसजेत् ? तस्य अजामिलस्य कथां पठित्वा भ्रमो मा भूत् ।
स तु आपाततो दर्शनेन पापी आसीत्, परं तस्य जीवनमध्ये
सुकृतधारा प्रवहति स्म । तत् पुण्यम् अन्तिमक्षणे प्रबुद्धम् । सर्वदा
पापमाचरतः अन्तसमये रामनाम्नः संस्मरणं नियतं सम्भवेदेव
इति भ्रमो न कर्तव्यः । बाल्यात् प्रभृत्येव अवधानपूर्वकं परिशीलय ।
एतादृशं प्रणिधानं सर्वदा निधेहि यत् साधीयांसः संस्काराः पदं
निदध्युः । मैवं वोचः यत् ‘अनेन किं भवेत्, तेन किं स्यात् ?’ उषसि
चतुर्वादिने एव कुतो जागरणीयम् ? सप्तवादने प्रबोधे का क्षतिर्भवेत् ?
इति । एवं कथनेन कार्यं न निर्वहेत् । मनसः एवं स्वाच्छन्द्यं सहिष्यसे
चेत्, अन्ते विप्रलप्स्यसे । तदा पुनः सुसंस्काराः न प्ररोहेयुः । कणशः
संकलय्य सम्पत्तिः सञ्चेया भवति । क्षणशश्च वृथा समयम्
अनतिवाह्य विद्या अर्जनीया भवति । अस्मिन् विषये सम्यक् प्रणि-
धेहि यत् प्रतिक्षणं साधीयानेव संस्कारः सम्पद्यते न वा ? दूषित-
वचनस्य उच्चारणे दूषितः संस्कारः अनुपदमेव संसक्तो भवति ।
अस्माकं प्रातिस्विक-कर्मरूपः टङ्कः जीवन-पाषाणे आकारमुत्पादयति ।
यद्यपि दिनं सम्यग् व्यतीतम्, तथापि स्वप्ने दुर्विचाराः प्रादुर्भवन्ति ।
दशानां पञ्चानां वा दिवसानामेव विचाराः स्वप्ने सन्दृश्यन्ते इति न
नियमः । अनेके कुसंस्काराः पूर्वम् अनवधानेन अङ्कितः सन्त्येव । न
ज्ञायते कदा ते उद्बुद्धा भवेयुरिति । अतः क्षुद्रात् क्षुद्रे कार्यजातेऽपि

जागरूकेण भाव्यम् । निमज्जतः पुरुषस्य तृणमपि अवलम्बाय कल्पते । वयं संसार-सागरे निमज्जामः । यदि किञ्चिदपि भद्रमुच्यते, तर्हि तावानेव आधारो भविष्यति । कृतं समञ्जसं कार्यं मुधा न याति । तत् त्वां तारयिष्यति । लेशमात्रोऽपि कुसंस्कारो माऽस्तु । सर्वदा तथा प्रयतस्व, येन चक्षुषी पवित्रे स्याताम्, कणौ च निन्दां न शृणुताम्, वाक् साधु एव वदतु इति । यदि ईदृशं प्रणिधानं निदध्याः, तर्हि अन्तिमे क्षणे ईप्सितं फलितं भवेत् । वयं स्व-जीवन-मरणयोः स्वामिनः सम्पद्येमहि ।

पवित्रान् संस्कारान् आधातुं मनसि उत्तमा विचाराः समानेयाः । हस्तौ पवित्र-कर्मणि संलग्नौ भवेताम् । अन्तरे परमेश्वरस्य स्मरणम्, बहिश्च धर्माचरणम् ! कराभ्यां सेवारूपं कर्म, मनसि च विकर्म— एतादृशी दिनचर्या स्यात् । गांधिमहानुभावो वीक्ष्यताम् ! स प्रत्यहं सूत्रयन्त्रं (चरखा) चालयति । ‘प्रतिदिवसं सूत्राणि निष्पादनीयानि’ इति निर्बन्धस्तस्य । प्रत्यहं कुतो निष्पादनीयानि ? परिधान-वस्त्रार्थं यदा कदा तन्तु-निष्पादने कार्यं न सिद्ध्येत् किमु ? नूनमयं व्यवहारः, परंतु प्रात्यहिक-सूत्र-निष्पादने तु आध्यात्मिकता निविष्टा अस्ति । ‘देशसेवार्थं मया किञ्चिदपि आचरणीयम्’ [इत्यस्य चिन्तनं तत् । तत् सूत्रम् अस्मान् दरिद्रनारायणेन साकं प्रत्यहं संयोजयति । स संस्कारः दृढो भवति ।

भिषक् प्रतिदिवसम् औषधं पातुम् आदिष्टवान् । परं तत् समग्रम् औषधम् एकस्मिन्नेव अहनि पीतं चेत्, विरुद्धतां वहेत् । भेषजस्य उद्देश्यं सफलं न भवेत् । औषधस्य अनुदिन-सेवनेन संस्कारो-त्पत्त्या प्रकृतिगता विकृतिः दूरीकरणीया । एवमेव जीवनस्यापि गतिः । भगवति शङ्करे शनैः शनैरेव अभिषेकः कर्तव्यो भवति । ममायं

प्रियतमो दृष्टान्तः । बाल्ये अहं प्रतिदिनम् इमां क्रियां पश्यामि स्म । चतुर्विंशतिघटीषु मिलित्वा अधिकाधिकं तद् वारि कुम्भ-
 द्वयमितं भवेत् । 'तर्हि पुनः एकवारमेव तावद् वारि शिवोपरि किं न
 पात्यते ?' अस्य उत्तरं बाल्ये एव लब्धम् । एकदैव तावदम्भःपातने
 तत् कर्म सफलं न भवेत् । बिन्दुशः सन्ततं धारापातनमेव उपासना ।
 एकजातीय-संस्काराणां धारा-सन्तानमेव अपेक्ष्यते । यः संस्कारः
 प्रभाते, स एव अपराह्णे, स एव सायं समये, य एव दिने स एव
 रात्रौ, य एव ह्यः स एव अद्य, यः अद्य स एव श्वः, यः अस्मिन् वर्षे
 स एव अग्रिमेऽपि वर्षे ! यः अस्मिन् जन्मनि स एव अग्रेतन-जनुषि,
 यः जीवने स एव मृत्यौ—इत्येवं क्रमेण एकैकस्य सत्संस्कारस्य दिव्या
 धारा यावज्जीवनं सातत्येन प्रवहेत् । तादृश-प्रवाहो यदि अखण्डं
 प्रचलेत्, तदैव अन्ततः अस्माकं विजयः स्यात् । तदैव उपेय-स्थाने
 गत्वा स्वकीय-ध्वजारोपणं सम्भवेत् । संस्काराणां प्रवाहः एक-
 स्यामेव दिशि प्रवहतु । अन्यथा पर्वते पतितं जलं द्वादशमार्गैः
 प्रवहेत्, तर्हि तत् सम्भूय नदीरूपं नापद्येत । निखिलं जलम् एक-
 स्यामेव दिशि प्रवहेत् तदा स्रोतसां धारा, धारया प्रवाहः, प्रवा-
 हेण च नदी भवेत् । सा गङ्गामुपेत्य साक्षादेव समुद्रं प्राप्नुयात् ।
 एकस्यां दिशि प्रवहद् जलं सागरम् आप्स्यति, चतुर्षु विभागेषु
 प्रसरद् जलं वृथैव एवमेव शुष्येत् । इयमेव धोरणी संस्काराणामपि ।
 संस्काराः आगताः विलुप्ताश्च चेत् किं प्रयोजनम् ? यदि जीवने
 संस्काराणां परिपूतः प्रवाहः सन्ततं प्रवहेत्, तदैव अन्ते मरणम्
 आनन्दातिशय-निधानरूपं प्रतिभासेत । यो हि यात्रिकः मार्गे अधिकम्
 अविलम्ब्य वर्त्मस्थमोहेन अनाकृष्टः सकष्टं दृढपादौ न्यस्यन् आरोह-
 क्रमेण शिखरं प्राप्तः, सर्वकार्यभरं च अपसार्य तत्रत्यानावृत-पवनस्य

अनुभवम् अकरोत्, तस्य आनन्दस्य इयत्ताम् अन्ये जनाः कथम् आसादयिष्यन्ति ? परं यः पुनः अध्वनीनः मार्गे एव स्थगित-गतिः अभूत्, तस्य कृते सूर्यः कदाऽपि न सन्तिष्ठते ।

(३९) रात्रिन्दिवं युद्धस्य प्रसक्तिः

अयं सारः—ब्रह्मिः अनारतं स्वधर्माचरणम्, अभ्यन्तरे च चित्त-शुद्धिः, हरिस्मरणम्—एवं क्रमेण आन्तर-बाह्यानां कर्म-विकर्मणो प्रवाहाः प्रवहेयुस्तदा मरणं प्रमोदावहं प्रतीयेत । अतः भगवान् कथयति—

“तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च ।”

इति । मम स्मरणं सततं कुर्वाणो युद्धयस्व । सदा त्यांतचि रंगला “सर्वदा तस्मिन्नेव रक्तोऽभूत् ।” सर्वदैव परमात्मनि लीनो भवेः । ईश्वरप्रणयेन यदा अन्तर्बहिश्च रज्यसे, तदा स रागः समस्ते जीवने प्रसरेत् । तदैव पवित्रेषु विषयेषु सर्वदा आनन्दो भासेत । तदा दूषिता वृत्तिः पुरो न स्थास्यत्येव । समीचीनाः सात्त्विकाः मनो-रथाङ्कुराः मनसि प्ररोहेयुः । सम्यञ्च कार्याणि सहजतया सम्भवेयुः ।

ईश्वरस्य स्मरणेन सतां कार्याणां सरलतया निष्पत्तिर्भवेत् इति सत्यम् परंतु भगवतः इयमपि आज्ञा अस्ति; यत् ‘सततम् युद्धयस्व’ इति । महात्मा तुकारामः कथयति—

रात्रंदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥

“अन्तर्बाह्यम् अनन्ता सृष्टिः संभृता अस्ति । सृष्ट्या सह मनसः सततं युद्धं प्रचलति । अस्मिन् युद्धे सर्वदा विजय एव भविष्यति इति न । यः अन्तम् आप्स्यति, स एव यथार्थतया विजयी । अन्तिमो यः निर्णयः, स एव यथार्थभूतः । असकृत् यशो लभ्येत चेत्, बहुवारम् अपयशोऽपि प्राप्येत । अपयशसि प्राप्ते नैराश्यस्य किमपि कारणं

न वर्तते । मन्यतां तावत्—पाषाणः एकोनविंशत्या प्रहारैर्न विदीर्णः, विंशेन च प्रहारेण विदीर्णः, तर्हि ते एकोनविंशतिः प्रहाराः वृथा गताः किमु ? विंशतितमस्य तस्य प्रहारस्य साफल्य-सम्पादने नूनं ते संप्रवृत्ताः आसन् ।

नैराश्यं नाम नास्तिक्यम् । ईश्वरः अस्माकं पृष्ठरक्षकः अस्ति इति विश्वसन्तु भवन्तः । शिशोः साहसं वर्धयितुं माता तम् इतस्ततः गमनात् न वारयति । परंतु सा तस्य पतनं नैव सहेत । यदा स पतितुम् उन्मुखः स्यात्, तदैव सा द्राक् आगत्य शनैः अवलम्बं ददाति । ईश्वरोऽपि त्वां पश्यति । तव जीवनरूपस्य 'पतङ्ग'स्य सूत्रं तद्धस्ते विद्यते । कदाचित् स सूत्रं दृढं कर्षति, कदाचिच्च शिथिलयति । परंतु अत्र ते विश्रम्भो भवतु यत् सूत्रं तस्य करगतम् । गङ्गाघट्टे तरणं शिक्षयन्ति । घट्टस्थवृक्षे शृङ्खला रज्जुर्वा बद्धयते । कटौ तां रज्जुं बद्ध्वा तितीर्षुं तोये प्रक्षिपन्ति, परंतु शिक्षका अपि जले अवतिष्ठन्ते । नवीनः शिक्षार्थी द्विकृत्वः चतुष्कृत्वो वा निमज्जति, परंतु अन्ते तरणम् अवगच्छति । अनयैव रीत्या परमेश्वरः अस्मान् जीवन-कलां शिक्षयति ।

(४०) शुक्ल-कृष्णगती

अतः परमेश्वरे श्रद्धां निधाय यदि मनो-वाक्-कायकर्मभिः अहर्निशं युद्धचध्वम्, तर्हि अन्तिमा घटी निरतिशयम् उत्तमा सम्पद्येत । तस्मिन् अवसरे सर्वे देवाः अनुकूला भवेयुः । अयं विषयः अध्यायान्ते एकेन रूपकेण निरूपितः । इदं रूपकं यूयम् अवगच्छत । यस्य मरण-समये अग्निः ज्वलति, सूर्यो भासते, शुक्लपक्षगः चन्द्रो वर्धते, उत्तरायणे निर्मोघं कमनीयं च गगनं व्याप्तमस्ति, स ब्रह्मणि लीनो भवति ।

एवं यस्य मृत्युकाले धूमः प्रसरति, अन्तर्बहिश्च अन्धतमसम् आच्छन्नम्, कृष्णपक्ष-गतो विधुः अपक्षीयते, दक्षिणायने मलीमसं मेघावृतं च आकाशं परिव्याप्नोति, स पौनःपुन्येन जन्म-मरणयोश्चक्रे पतिष्यति ।

बहवो लोकाः इदं रूपकं पठित्वा भ्राम्यन्ति यत् 'यदि इष्यते पुण्यं मरणं तदा अग्नि-सूर्य-विधु-गगन-देवतानां कृपा अपेक्ष्यते' इति । अग्निः कर्मणः—यज्ञस्य—चिह्नमस्ति । अन्तसमयेऽपि यज्ञस्य प्रज्वलन्ती ज्वाला अपेक्ष्यते । न्यायमूर्तिः रानडे-महोदयः कथयति स्म—'सततं कर्तव्यं कुर्वाणस्य मृत्युः आयाति चेत् स धन्यः । किमपि पठतः, किमपि लिखतः अन्यद् वा कार्यं कुर्वतो मे मृत्युर्भवेत् चेत्, अहं कृतकृत्यः स्याम्' इति । 'अग्निर्ज्वलति' इत्यस्य अयमर्थः । मरण-समयेऽपि कार्यकरणम् अग्नेः कृपा । सूर्यस्य कृपा नाम अन्त-पर्यन्तं बुद्धिः उज्ज्वला भवेदिति । चन्द्रस्य कृपा यत् मरण-वेलायां पवित्रा भावना अविरतं समेधेत । चन्द्रो हि मनस-भावनानां देवता । शुक्ल-पक्षस्थचन्द्रवत् भक्ति-प्रेमोत्साह-परोपकार-दया-प्रभृतीनां मनसः शुद्धभावनानां पूर्णो विकासः स्यात् । आकाशस्य कृपायाः तात्पर्यमदः—हृदयाकाशे आसक्तिरूपाः मेघाः सर्वथा मा भूवन् । एकदा महात्मा गांधी कथयति स्म—“अहं रात्रिन्दिवं 'चरखा-चरखा' इति घोषयामि । इदं वस्तु पवित्रं मन्ये । परंतु अन्ते अस्यापि वासना मा अवतिष्ठताम् । यो मे 'सूत्रचक्रयन्त्र'स्य प्रेरणामकरोत्, स स्वयं तस्य प्रचारे पूर्णतया समर्थोऽस्ति । साम्प्रतं सूत्रोत्पादनचक्रं भद्राद् भद्रतराणां पुरुषाणां हस्तं गतम् । अस्य चिन्तां परित्यज्य मया परमात्मना सह सङ्गन्तुं सन्नद्धेन भाव्यम्” इति । निष्कर्षोऽयम्—उत्तरायणं नाम हृदि आसक्तिरूप-मेघाभावः ।

अन्तिमश्वास-पर्यन्तं हस्तेन किमपि सेवा-कार्यं चलति, भावना-
पूर्णमा चकास्ति, हृदयाकाशे आसक्तेः लवोऽपि नावशिष्यते, बुद्धिः
प्रदीप्ता अस्ति—ईदृश्यां स्थितौ यो म्रियते, स परमात्मनि सङ्गतः !
तादृशं परम-मङ्गलम् अन्तकालं सम्पादयितुं रात्रिन्दिवम् दक्षेण युद्धय-
मानेन च भवितव्यम् । क्षणमपि मनसि अभद्रसंस्कारो मा प्ररोहतु ।
एतदर्थं स परमात्मा अस्माकम् अवलम्बो भवेत् इति तस्य पुरस्तात्
सततं प्रार्थना कर्तव्या । भगवतो नाम-स्मरणं तत्त्व-स्मरणं च
पौनःपुन्येन क्रियताम् ।

रविवासरः

१०-४-३२

नवमः अध्यायः

मानवसेवारूपा राजविद्या-समर्पणयोगः

(४१) साक्षात् अनुभवस्य विद्या

अद्य मम गले पीडा वर्तते । ममात्र सन्देहो जायते यद् युष्माभिः सर्वैः मे स्वरः श्रोतुं शक्येत न वा ? अस्मिन् प्रसङ्गे सच्चरितस्य ज्येष्ठमाधवराव-पेशवा-महानुभावस्य अन्तकालस्य वृत्तं स्मृतिपथम् आयाति । अयं महानुभावो मरणमुपसन्नः । तस्य कफः प्रवृद्ध आसीत् । कफः अतिसाररूपेण परिवर्तयितुं शक्यते । अतो माधवराव-महाभागो भिषजं कथयति स्म—‘ममायं कफः अपसरतु, तत्स्थाने अतिसारो भवतु, येन रामनामोच्चारणार्थं मुखं व्यादातुं शक्नुयाम् ; भवद्भिरेवं क्रियताम्’ इति । अहमपि अद्य भगवन्तं प्रार्थयमानः आसम् । भगवान् अवादीत्—‘यथा ते कण्ठः अद्य अस्ति, तथैव वदन् आस्व’ इति । अहमत्र यद् गीतां श्रावयामि, नहि तत् कस्यापि उपदेशार्थम् । ये अस्मात् उपदेशं लिप्सन्ति, तेषां तेन नूनं लाभः स्यात् । परंतु अहं गीतां रामनाम इति मत्वा श्रावयामि । गीतायाः प्रवचनं कुर्वतो मे भावना हरिनामोच्चारण-विषयिणी एव ।

अयं यदेतत् कथयामि, तस्य अद्यतनीयेन नवमाध्यायेन सम्बन्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये हरिनाम्नः अपूर्वो महिमा उक्तः । अयमध्यायः गीतायाः मध्यभागे तिष्ठति । समस्तस्य महाभारतस्य मध्ये गीता, तस्याः मध्ये अयं नवमोऽध्यायः ! अनेकैर्निमित्तैः अस्य अध्यायस्य

पावनतरता । इत्थं श्रूयते यत् 'ज्ञानदेवो यदा अन्त समाधौ समा-
सीनः, तदा अमुमेव अध्यायं जपन् प्राणान् अत्याक्षीत्' इति ।
अस्य अध्यायस्य स्मरणमात्रेणैव मे चक्षुषी पर्यश्रुणी भवतः, हृदयं
च उच्छलं भवति । व्यासदेवस्य कियानयं उपकारः ! न केवलं
भारतवर्षस्य, अपितु कृत्स्नायाः मानवजातेरेव अयं तस्य उपकारः ।
यत् वस्तु भगवान् अर्जुनम् उपदिदेश, तत् शब्दैः आविष्कर्तु-
मशक्यम् । परं दयावशंवदतया भगवान् व्यासः तद्वस्तु संस्कृत-
भाषया प्रकटीचकार । गुह्यं वस्तु वाचा निबद्धम् । अस्य अध्यायस्य
उपक्रमे भगवान् ब्रवीति—

‘राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।’

इति । एषा या राजविद्या, इदं यद् अपूर्वं वस्तु वर्तते, तत् साक्षात्
अनुभवार्हम् । भगवान् तत् ‘प्रत्यक्षावगमम्’ भणति । प्रत्यक्षानुभव-
निकषे परीक्षितं शब्दैरनिर्वाच्यम् अमुं विषयम् अस्मिन् अध्याये
भगवान् प्रत्यपादयत् । तेनायं मधुरतरः सम्पन्नः । श्रीतुलसीदास-
महानुभावः कथयति—

को जाने को जैहैं जम-पुर, को सुर-पुर पर-धाम को ।

तुलसिहि बहुत भलो लागत, जग-जीवन रामगुलाम को ॥

“कस्तावत् जानाति यत् को यमपुरं गच्छेत्, कः सुरपुरम्, कश्च परं
धाम गच्छेत् । अस्मिन् जगति स्थिताय मह्यं रामकैङ्कर्यं रोचते ।”

मरणोत्तरं लप्स्यमानेन स्वर्गेण तत्कथाभिर्वा किमत्र कार्यं
स्यात् ? कस्तावत् इदं वक्तुं शक्नोति यत् कः स्वर्गं गच्छति, कश्च
यमपुरमिति । यदि अस्मिन् संसारे दिनचतुष्टयम् अवस्थातव्यं
तर्हि रामस्य किङ्करो भूत्वा अवस्थाने एव मम आनन्दः—इति श्री-
तुलसीदासो ब्रवीति । रामस्य किङ्करीभूय अवस्थानस्य माधुर्यम्

अस्मिन् अध्याये वर्णितम् । साक्षात् अस्मिन्नेव देहे, आभ्यामेव चक्षु-
भ्याम् अनुभूयमानं फलम्, जीवतैव अनुभूयमानाः विषयाः अस्मिन्
अध्याये प्रतिपादिताः । यथा यदा गुडः आस्वादयते तदा तस्य
माधुर्यं प्रतीयते, तथैव रामस्य परिचरीभूय अवस्थानस्य आनन्दः
अत्रास्ति । अस्मिन् मृत्युलोके जीवनस्य निर्वृतिं प्रत्यक्षमनुभावयन्ती
राजविद्या अस्मिन् अध्याये वर्णिता । यद्यपि इयं गूढा, परंतु
भगवान् इमां सर्व-सुलभां विधाय विशदीकृत्य च उपस्थापयति ।

(४२) सरलो मार्गः

गीता वैदिकधर्मस्य सारभूता । 'वैदिक-धर्मः' इत्यस्य अर्थः वेदेभ्यः
निर्गतो धर्मः' इति । अस्मिन् जगतीतले यावन्तः अतिप्राचीनाः
लेखाः, तेषु वेदः सर्वेभ्योऽपि प्राचीनतमः अभ्युपेयते । अस्मादेव
कारणात् भावुकास्तम् अनादिं मन्वते । तेन वेदाः पूज्यतां प्रापुः ।
यदि ऐतिहासिकदृष्ट्या दृश्यते, तदाऽपि अस्माकं समाजस्य पुरातनानां
भावनानां वेदाः पुरातनतमानि चिह्नानि सन्ति । ताम्रपट-शिलालेख-
मुद्रा-भाण्ड-प्राण्यवशेषादिभ्यः एते लेखबद्धा वेदाः निरतिशय-माहात्म्य-
शालिनः । संसारे प्रथमम् ऐतिहासिकं प्रमाणं यदि किञ्चित्
विद्यते, तर्हि तत् वेद एव । एषु वेदेषु यो धर्मः बीजरूपेण अवर्तत,
स क्रमेण वर्धमानो वृक्षो जातः । अन्ततस्तस्मिन् वृक्षे गीतारूपं दिव्यं
मधुरं फलं प्रास्फुटत् । फलमन्तरा वृक्षस्य कतमं वस्तु खाद्येत ?
यदा तरौ फलानि संसक्तानि भविष्यन्ति, तदैव अस्माकं खाद्यं वस्तु
तत्र लभ्येत । वैदिक-धर्मस्य सारभूतानामपि सारभूतेयं गीता ।

योऽयं वैदिक-धर्मः प्राचीनसमयात् रूढतया प्रचलितः, तत्र
विविधाः यागाः क्रियाकलापाः, नानाविधाः तपश्चर्याः, अनेकाः साधना-

इच्च प्रतिपादिताः । योऽयं समस्तः कर्मकाण्डभागः, स यद्यपि न निष्फलस्तथापि तत्कर्तुम् अधिकारः अपेक्षितः । स कर्म-काण्डभागः सर्वेषां कृते सुलभो नासीत् । नारिकेलतरुम् आरुह्य कः अत्युन्नतं फलं मवचिनुयात् ? कश्च तत्-त्वचं मोचयेत् ? को वा विदारयेत् ? प्रकामहं बुभुक्षितोऽस्मि, तथापि उच्च-पादपगतं तत् नारिकेलफलं कथं मया आसादनीयम् ? अहम् अधस्तात् तत् दृश्यामि, तच्च उपरिष्ठात् मां पश्यति, एतावता बुभुक्षाग्निः उपशाम्येत् किम् ? यावत् तत् फलं मद्धस्तगतं न भवेत्, तावत् सर्वं व्यर्थमेव । विविधासु वैदिकीषु क्रियासु सूक्ष्माः विचारा अपि सन्ति । साधारणजनानां तज्ज्ञानं कथं स्यात् ? वेद-मार्गं विहाय मोक्षो न भवति, परं वेदे तु अधिकारो नास्ति ; तदा इतरेषां कार्यं कथं सिद्धयेत् ? अतः दयालवो महात्मानः अग्रे भूत्वा अब्रुवन्—‘आगम्यताम्, वयमेतेषां वेदानां रसं निष्कर्षेम । वेदानां सारं निःकृष्य सङ्क्षिप्य च संसारस्य कृते उपहरामः ।’ अत एव महात्मा तुकारामः कथयति—

वेद अनंत बोलला । अर्थ इतुका चि साधला ॥

“वेदेन अनन्तं प्रोक्तम्, अर्थस्तु इयानेव ।” कोऽयम् अर्थः ? इति चेत् ‘हरिनाम’ इति उत्तरम् । हरिनाम वेदानां सारोऽस्ति । रामनाम्ना मोक्षो भवति । स्त्रीणाम्, बालानाम्, शूद्राणाम्, वैश्यानाम्, जडानाम्, दीनानाम्, दुर्बलानाम्, रुग्णानाम्, पङ्गूनां सर्वेषां च कृते मोक्षः सुप्रापः समपद्यत । वेद-कपाटेषु पिहितं मोक्षं भगवान् राजपथं समानीय निदधे । अयं मुक्तेः कियान् सरलः सुकरश्च उपायः ? यस्य यादृशं साधारणं जीवनम्, यत् किमपि स्वधर्म-कर्म, सेवा-कर्म वा अस्ति, तदेव यज्ञरूपेण कुतो न परिवर्त्येत अस्माभिः ? पुनरन्येषां यागानाम् आवश्यकतैव का ? युष्माकं नित्यं यत्

साधारणं सेवा-कर्म, तदेव यज्ञरूपं मत्वा समाचरत । अयं किरु राजमार्गः अस्ति ।

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥

अस्मिन् मार्गे चक्षुषी पिधाय अपि धावसि चेत्, पतनाद् भयं नास्ति । अन्यो मार्गः क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया एवंपोऽस्ति । कदाचित् असिधाराऽपि तैक्ष्ण्यरहिता भवेत्, परंतु अयं वैदिकः पन्थाः अतीव विषमः । एतदपेक्षया रामस्य किङ्करीभूय अवस्थानरूपो मार्गः अतीव सरलः । स्थपतिः (इंजीनीयर) शनैः शनैः मार्गस्य औन्नत्यं वर्धयन्, अस्मान् उपरि नयन् शिखरं प्राप्य उपवेशयति । अस्माभिः सहसा नावगम्यते यद् वयम् एतावद् उच्चैः आरोहामः इति । स्थपतेः यथेदं पाटवम्, तथैव अस्य राजमार्गस्यापि । मनुष्यो यस्मिन् स्थाने कर्म कुर्वन् तिष्ठति, तत्र तेनैव सुकरेण कर्मणा स परमात्मानं प्राप्तुं शक्नोति—ईदृशोऽयं पन्थाः ।

परमेश्वरः कुत्रापि निलीय तिष्ठति किम् ? कस्यांचिद् गुहायाम्, कस्यामपि पर्वतद्रोण्याम्, कस्यामपि तरङ्गिण्याम्, कस्मिंश्चित् स्वर्गे वा आत्मानं निगूह्य आसीनः किमु ? वज्र-माणिक्यानि रजतं सुवर्णं च पृथिव्याः गर्भे निलीनानि । मुक्ताः विद्रुमाश्च रत्नाकरे प्रच्छन्नाः । तथैव कच्चित् इदं परमेश्वररूपं माणिक्यं क्वापि निलीनमास्ते ? भगवान् कुतश्चित् खनित्वा निःसारणीयः किम् ? अयं सर्वत्र पुरस्ताद् देव एव तिष्ठति । इमे समेऽपि जनाः भगवतो मूर्तिरूपाः नु ! भगवान् ब्रवीति—‘भ्रातः ! अनेन मानवरूपेण प्रादुर्भूतां हरिमूर्तिं मा अपमन्यस्व’ इति । ईश्वर एव स्थावर-जङ्गम-रूपेण प्रकटितः । तस्य अन्वेषणाय कृत्रिमोपायानां का आवश्यकता ? उपायस्तु सरलः । अरे,

त्वं यत् किमपि सेवा-कार्यं कुरुषे, तस्य सर्वस्य सम्बन्धं भगवता सङ्गमय, अलमेतत् । त्वं रामस्य किङ्करो भव । स दुर्गमो वेदमार्गः, स यज्ञः, सा स्वाहा, सा स्वधा, तत् श्राद्धम्, तत् तर्पणम्—सर्वमेतत् अस्मान् मोक्षाभिमुखं नेष्यति । परंतु तत्रास्ति अधिकार्यनधिकारिणां फटाटोपः । अस्माकं तस्य आवश्यकतैव नास्ति । एतावदेव समाचर यत् यदपि कुरुषे, तद् ईश्वराय अर्पय । निज-कृत्येषु प्रत्येकं भगवत्सम्बन्धं सम्पादय । अस्य नवमाध्यायस्य अयमेव उपदेशः । अतः स भक्तानाम् अतीव मधुरः प्रतिभासते ।

(४३) अधिकारभेदानां फटाटोपाभावः

श्रीकृष्णस्य समस्ते जीवने कैशोरं अतीव मधुरतरम् । बाल-कृष्णस्य प्राचुर्येण उपासना दृश्यते । स गोपालबालैः सार्धं गाः चारयितुं व्रजति, तैः सह खादति, हसति, खेलति च । इन्द्रस्य पूजां कर्तुं यदा गोपबालाः प्रावर्तन्त, तदा भगवान् तान् अब्रवीत्—‘इन्द्रं को नु दृष्टवान् ? तस्य उपकारः कः ? अयं गोवर्धन-पर्वतस्तु प्रत्यक्षं दृश्यते । अत्र गावश्चरन्ति । इतो नद्यः प्रवहन्ति । तस्मात् यूयम् एनमेव पूजयत’ इति । ईदृशं तान् बोधयति स्म । सः यैः गोपबालैः साकं खेलति स्म, याभिः गोपीभिः सह संलपति स्म, येषु च गोवत्सेषु रममाणः तिष्ठति स्म, तेषां सर्वेषां कृते मोक्षस्य द्वारम् अपावृणोत् । परमात्मा कृष्णः निजानुभव-बलेन अमुं सुगमं मार्गम् उपादिक्षत् । बाल्ये तस्य सम्पर्को गवाम्, यौवने पुनः वाजिनाम् ! वेणोः नादमाकर्ण्यैव धेनवः प्रेमगद्गदाः सम्पद्यन्ते स्म । वाजिनस्तु कृष्णेन पृष्ठे आस्फालिताः ह्लेषन्ते स्म । ता गावः, ते च रथाश्वाः केवलं कृष्णमयताम् आपद्यन्ते स्म । पापयोनित्वेन प्रतीताः पशवोऽपि ननु अपवर्गं प्राप्नुवन्ति स्म । मोक्षे न केवलं मानवानाम् अधिकारः,

त्वं यत् किमपि सेवा-कार्यं कुरुषे, तस्य सर्वस्य सम्बन्धं भगवता सङ्गमय, अलमेतत् । त्वं रामस्य किङ्करो भव । स दुर्गमो वेदमार्गः, स यज्ञः, सा स्वाहा, सा स्वधा, तत् श्राद्धम्, तत् तर्पणम्—सर्वमेतत् अस्मान् मोक्षाभिमुखं नेष्यति । परंतु तत्रास्ति अधिकार्यनधिकारिणां फटाटोपः । अस्माकं तस्य आवश्यकतैव नास्ति । एतावदेव समाचर यत् यदपि कुरुषे, तद् ईश्वराय अर्पय । निज-कृत्येषु प्रत्येकं भगवत्सम्बन्धं सम्पादय । अस्य नवमाध्यायस्य अयमेव उपदेशः । अतः स भक्तानाम् अतीव मधुरः प्रतिभासते ।

(४३) अधिकारभेदानां फटाटोपाभावः

श्रीकृष्णस्य समस्ते जीवने कैशोरं अतीव मधुरतरम् । बाल-कृष्णस्य प्राचुर्येण उपासना दृश्यते । स गोपालबालैः सार्धं गाः चारयितुं व्रजति, तैः सह खादति, हसति, खेलति च । इन्द्रस्य पूजां कर्तुं यदा गोपबालाः प्रावर्तन्त, तदा भगवान् तान् अब्रवीत्—‘इन्द्रं को नु दृष्टवान् ? तस्य उपकारः कः ? अयं गोवर्धन-पर्वतस्तु प्रत्यक्षं दृश्यते । अत्र गावश्चरन्ति । इतो नद्यः प्रवहन्ति । तस्मात् यूयम् एनमेव पूजयत’ इति । ईदृशं तान् बोधयति स्म । सः यैः गोपबालैः साकं खेलति स्म, याभिः गोपीभिः सह संलपति स्म, येषु च गोवत्सेषु रममाणः तिष्ठति स्म, तेषां सर्वेषां कृते मोक्षस्य द्वारम् अपावृणोत् । परमात्मा कृष्णः निजानुभव-बलेन अमुं सुगमं मार्गम् उपादिक्षत् । बाल्ये तस्य सम्पर्को गवाम्, यौवने पुनः वाजिनाम् ! वेणोः नादमाकर्ण्यैव धेनवः प्रेमगद्गदाः सम्पद्यन्ते स्म । वाजिनस्तु कृष्णेन पृष्ठे आस्फालिताः ह्लेषन्ते स्म । ता गावः, ते च रथाश्वाः केवलं कृष्णमयताम् आपद्यन्ते स्म । पापयोनित्वेन प्रतीताः पशवोऽपि ननु अपवर्गं प्राप्नुवन्ति स्म । मोक्षे न केवलं मानवानाम् अधिकारः,

अपितु पशु-पक्षिणामपि इति श्रीकृष्णेन विशदीकृतम् । स निजजीवने
अस्य विषयस्य अनुभवं अकार्षीत् ।

योऽयं कृष्णस्य अनुभवः, व्यासदेवस्यापि स एव । उभौ अपि
एकरूपौ स्तः । द्वयोः जीवनस्य सारः एकविध एव । मोक्षो न
वैदुष्ये आयतते, नापि कर्मकलापे । तदर्थं निश्छला सरला च भक्तिरेव
अलम् । मुग्धाः भावुकाश्च अबलाः अहमहमिकया अभिमानिनः
ज्ञानिनः पश्चात्कृत्य ततोऽपि अग्रे गताः । यदि मनः पूतम्, भावश्च
सरलो मुग्धः शुद्धश्च स्यात्, तर्हि मोक्षो न दुरापः । महाभारते
जनक-सुलभा-संवाद-नामकम् एकं प्रकरणमस्ति । तत्र भगवान् व्यासः
प्रसङ्गमेकम् अरचयत् यत् राजा जनको ज्ञानार्थं स्त्रियम् उपासर-
दिति । यूयं 'स्त्रीणां वेदे अधिकारोऽस्ति न वा ?' इति स्वैरं विवदत,
परंतु सुलभा तत्र साक्षाद् जनकराजं ब्रह्मविद्यां बोधयति । सा एका
साधारणी स्त्री, जनकः पुनः कियान् महान् सम्राट् ! कतिभिर्विद्याभिः
संपन्नः ! परं महाज्ञानिनस्तस्य हस्ते मोक्षो नावर्तत । तदर्थं
सुलभायाः चरणौ ग्रहीतुं व्यासस्तं प्राहिणोत् ।

ईदृशी एव आख्यायिका तस्य तुलाधार-वैश्यस्य । जाजलिः
ब्राह्मणः तदन्तिकं ज्ञानार्थम् उपससार । तुलाधारः कथयति—'तुला-
दण्डस्य समतया अवस्थापने एव मम निःशेषं ज्ञानम् आहितम्' इति ।
तादृशी एव गाथा व्याधस्यापि । व्याधस्तु सौनिक आसीत् । पशून्
हत्वा स समाजस्य सेवां विदधाति स्म । एकं दृप्तं तपस्विनं ब्राह्मणं
तद्गुरुः 'तं व्याधम् उपसर' इति अवोचत् । ब्राह्मणस्य विस्मयो जातः
यत् 'अयं सौनिको मां किं ज्ञानम् उपदिशेत् ?' इति । ब्राह्मणः व्याधम्
उपेयाय । तदा व्याधो मांसं कृन्तति स्म, तत् क्षालयति स्म, प्रक्षाल्य

च विक्रयार्थं निदधाति स्म । स तं विप्रम् अभाषत—‘दृश्यतां तावत् ममेदं कृत्यम् । यावद् धर्ममयं कर्तुं पार्यते, तावत् करोमि । यावत् चित्तम् अस्मिन् निजकर्मणि अर्पयितुं शक्यते, तावत् अर्पयित्वा अहमिदं कर्म अनुतिष्ठामि, पित्रोः सेवां च करोमि’ इति । एवं व्यासदेवो व्याधरूपेण अनुकरणीयां मूर्तिम् उपस्थापितवान् ।

महाभारते स्त्री-वैश्य-शूद्रादीनां याः इमाः कर्थाः प्रवृत्ताः, तासामुद्देश्यम् इदमेव यत् ‘मोक्ष-द्वारं सर्वेषां कृते अपावृतम्’ इति सर्वेषां सुस्पष्टं भासताम् । आसां कथानां निर्गलितोऽर्थः अस्मिन् नवमे अध्याये प्रतिपादितः । आसु कथासु अस्मिन् अध्याये प्रमाणचिह्नम् विहितम् । रामस्य किङ्करीभूय अवस्थाने यत् माधुर्यम्, तदेव व्याधस्य जीवने अपि । महात्मा तुकारामः अहिंसकः आसीत् । परंतु स ‘सजन’-सौनिकस्य इमामाख्यायिकाम् अतीव कौतुकेन वर्णयामास यत् ‘सौनिकः सजनः सूना-कर्म कुर्वन्नेव मोक्षं लेभे’ इति । तुकारामः एकत्र अकथयत्—‘भगवन् ! पशुव्यापादकानां का गतिर्भवेत् ?’ परंतु—

सजन कसाया विकू लागे मांस ।

“सजन-सौनिकेन सह पललं विक्रीणीते” इति चरणं लिखित्वा स कथयति स्म यत् ‘भगवान् सजन-सौनिकस्य साहाय्यं कुरुते’ इति । ‘नरसी-मेहता’-महानुभावस्य ‘प्रतिश्रुति-पत्रस्य’ (हुण्डी) स्वीकर्ता, ‘एकनाथस्य’ आवसथे विहङ्गिकया जलाहर्ता, ‘दामाजी’-महोदयार्थम् अस्पृश्यः सम्पद्यमानः, महाराष्ट्र-स्नेहास्पदीभूतायाः ‘जनाबाई’-महाभागायाश्च कुट्टन-पेषणयोः साहाय्यं विदधानः भगवान् सजन-सौनिकस्यापि तावतैव वात्सल्येन सहायताम् आचरति इति तुकारामः कथयति । अयं निष्कृष्टार्थो यत् निजकर्मणां सम्बन्धो भगवता योजनीयः । कर्म यदि शुद्धभावनया सेवार्थं च कृतं भवेत्, तर्हि तद् यज्ञरूपमेव भवति ।

(४४) कर्मफलानां भगवदर्पणम्

नवमे अध्याये विशिष्य इदमेव निरूपितम् । अत्र कर्मयोग-भक्ति-योगयोः सरसं सङ्गमनमस्ति । कर्मयोगो नाम कर्मणाम् अनुष्ठानम्, फलस्य च त्यागः इति । कर्म तादृश-कौशलेन अनुष्ठातव्यम्, येन फलवासना चित्तं न संस्पृशेत् । इदम् अक्षोट-(अखरोट)-वृक्षस्य रोपणमिव भवति^१ । तस्मिन् वृक्षे पञ्चविंशतिवर्षैः फलानि संभवन्ति । रोपयिता स्वजीवने प्रायः तत्फलं नास्वादयति । तथापि वृक्षः रोपणीय एव । तस्य अतिस्नेहेन जलं सेचनीयमेव । कर्मयोगो नाम तरु-रोपणं फलानपेक्षणं च । कः पुनः भक्तियोगः ? भावना-पूर्वकम् ईश्वरेण सह सङ्गतिर्हि भक्तियोगः । राजयोगे कर्मयोग-भक्ति-योगौ उभौ एकत्र सङ्गच्छेते । राजयोगम् अनेके अनेकधा व्याचख्युः । परंतु अहं सङ्क्षेपेण राजयोगो नाम कर्मयोग-भक्तियोगयोः सरसं मिश्रणमिति व्याख्यामि ।

कर्म तु करणीयम्, परं फलं न प्रक्षेपणीयम्; अपितु तद् भगवति अर्पणीयम् । फलप्रक्षेपणं नाम फलस्य निषेधो भवति । परंतु समर्पणे प्रक्षेपणं न जायते । कियती शोभनेयं व्यवस्था ? अतिमाधुर्यमस्ति अत्र ! 'फलत्यागः' इत्यस्य नायमर्थो यत् फलं केनापि नैव आदीयते इति । कश्चित्तु तत् फलं ग्रहीष्यत्येव । येन केनापि तत् आप्येत एव । तत्र पुनः इयं विप्रतिपत्तिः उत्तिष्ठेत यत् यः फलमाप्स्यति, सोऽस्य अधिकारी भवति न वा ? इति । कोऽपि याचको गेहमायाति चेत् वयं क्षिप्रं वदामः—'त्वं तावत् हृष्टपुष्टोऽसि, भिक्षाटनं तव न शोभते, अपसर' इति । वयमेतद् विमृशामो यत् अस्य भिक्षा-याचनं योग्यं न वा इति । वराको भिक्षुकः लज्जितः सन् अपैति ! अस्मासु सहृदयतायाः सर्वात्मना अभावः खलु । तस्य

भिक्षुकस्य योग्यता अस्माभिः कथं ज्ञायेत ? बाल्ये अहं मातुः पुरः
याचकानां विषये ईदृशीमेव शङ्काम् उपास्थापयम् । सा यदुत्तरं
प्रादात्, तत् मम कर्णकुहरयोः अधुनाऽपि गुञ्जति । अहं मातरम्
अब्रवम्—‘अयं याचको परिपुष्टाङ्गः दृढकायश्च दृश्यते । अस्मै भिक्षादाने
व्यसनम् आलस्यं च वर्धेत’ इति । भगवद्गीता-गतं ‘देशे काले च पात्रे
च’ इदं पद्यमपि तामश्रावयम् । सा मां प्रत्यब्रवीत्—‘यो याचकः
समागतः, स परमेश्वर एव आसीत् । अधुना पात्रापात्रे विवेचय
तावत् । भगवन्तम् अपात्रं कथयेः ? पात्रापात्रे विवेचयितुं तव मम
च कोऽधिकारः ? अधिकं विचारयितुं मम आवश्यकतैव न प्रतिभाति ।
मम कृते स परमात्मैव’ इति । मातुः उत्तरस्यास्य समुचितं प्रत्युत्तरम्
इदानीं यावत् मे नास्फुरत् ।

अन्यान् भोजयितुं प्रवृत्तोऽहं तेषां पात्रापात्रतां विमृशामि ।
परंतु स्वोदरे प्रक्षिपतो मे विमर्शोऽयं स्मृतिपथं नावतरति यत् ममापि
अत्र कश्चिद् अधिकारोऽस्ति न वा ? यः अस्माकं द्वारमुपैति,
सः ‘अभद्रो भिक्षुकः’ इति कुतो मन्यताम् ? यस्मै वयं दद्मः, स
भगवानेव इति कुतो न मन्येमहि ? राजयोगः कथयति—‘तव
कर्मणः फलं कोऽपि आप्स्यत्येव खलु ? तर्हि तत् फलं भगवते
एव दीयताम् । तस्मै एव अर्पय तत्’ इति । राजयोगः समुचितं
दानस्थलं निरूपयति । फलत्यागात्मकं निषेधरूपं कर्म अपि अत्र
नास्ति । तथैव सर्वं भगवते अर्पणीयम्, अतः पात्रापात्र-प्रश्नोऽपि
समाहितो भवति । भगवते यद् दानं दत्तम्, तत् सर्वदा निर्दोषमेव
भवति । तव कर्मणि यदि किमपि वैकल्यम् अवर्तत, तदपि भगवतः
करगतं सदेव पवित्रं सम्पद्येत । दोषं वारयितुं वयं कियन्तमपि
उपायं कुर्मस्तथापि दोषः अवशिष्यते एव । एवमपि यावत् शुद्धी-

भूय कर्म कर्तुं शक्यते, तावत् करणीयम् । बुद्धिर्हि ईश्वर-प्रदत्तं वस्तु । तस्याः यथासम्भवम् अविकृतरूपेण कार्ये नियोजनम् अस्माकं कर्तव्यमेव । तथा अकरणम् अपराधो भवेत् । अतः पात्रापात्रविवेचनमपि कर्तव्यमेव, किंतु भगवद्भावनायां स विवेकः सुकरो भवति ।

फलस्य विनियोगः चित्त-शुद्धये करणीयः । यत् कार्यं यथा सम्पद्येत, तत् तथैव भगवते अर्पय । प्रत्यक्ष-क्रिया यथा यथा जायते, तथा तथा भगवते समर्प्य मनसि तुष्टिः आनेया । फलं न त्यक्तव्यम्, किंतु तद् भगवते समर्पणीयमेव । न केवलम् तस्यैव अर्पणम्, अपितु मनसि उत्पद्यमानाः सर्वाः वासनाः, कामक्रोधादि-विकारानपि परमेश्वराय समर्प्य रिक्तैर्भाव्यम् ।

काम-क्रोध आम्हीं । बाहिले विठ्ठलीं ।

“कामक्रोधौ मया विट्ठलाय अर्पितौ ।” नात्र संयमाग्नौ दहनं प्लोषणं वा किमप्यस्ति । किंतु क्षिप्रं कर्म अर्पय, निर्मुक्तश्च भव । नात्र कोऽपि परिश्रमः फटाटोपो वा ।

रोग जाय दुधें साखरें । तरी निंब कां पियावा ॥

“सितादुग्धाभ्यां व्याधिः उपशाम्यति चेत् निम्ब-रसः कुतः पातव्यः ?” इन्द्रियाण्यपि साधनानि सन्ति । तान्यपि ईश्वराय अर्पय । कथयन्ति जनाः—‘अद्यत्वे अस्माकं कर्णौ न स्वाधीनौ भवतः’ इति । तर्हि आकर्षणमेव समापनीयं किम् ? नहि, अवश्यं शृणु, परं हरिकथाः एव शृणु । अश्रवणम् अतीव दुष्करम् । परं श्रवणस्य हरि-कथारूपाः विषयाः उपकल्पनीयाः, तत्रैव कर्णयोः नियोजनं सुतरां सुकरं मधुरं हितकरं च । त्वं निजकर्णौ रामाय अर्पय । मुखेन रामनाम समुच्चारय । नहि इन्द्रियाणि रिपवः । तानि समीचीनान्येव । तेषु अनन्तं सामर्थ्यमस्ति । अतः ईश्वरार्पण-बुद्ध्या प्रत्येकेन इन्द्रियेण कार्य-निष्पादनमेव राजमार्गः । अयमेव हि ‘राजयोगः’ ।

(४५) क्रियाविशेषे न आग्रहः

एवं नास्ति यत् कर्म-विशेष एव भगवते अर्पणीयः इति । सर्वं कर्मजातं तस्मै अर्पणीयम् । शबर्या अर्पितानि तानि बदरी-फलानि रामः कियता स्नेहेन प्रतिजग्राह । परमेश्वरमर्चयितुं गुहा-गमनं नापेक्षितम् । यदपि कर्म यत्रापि करोषि, तत् परमेश्वराय अर्पय । माता शिशोः चिन्तां वहति । मन्ये सा भगवत एव चिन्तां वहति । शिशुं स्नापयति, मन्ये, परमेश्वरे रुद्राभिषेकं करोति । 'बालः परमेश्वर-कृपा-प्रसादभूतः' इति अवधार्य मात्रा परमेश्वर-भावनयैव तस्य लालनं पालनं च कर्तव्यम् । कौशल्या रामस्य, यशोदा च कृष्णस्य कियता वात्सल्येन चिन्तां कुर्वते स्म । तद् वर्णयन्तः शुक-वाल्मीकि-तुलसीदासाः स्वात्मानं धन्यम् अमन्यन्त । तद्वर्णने तेषां महत् कौतुकं जायते स्म । मातुः सा सेवा-क्रिया अतीव उदात्ता । स बालः परमेश्वरस्य मूर्तिः । तस्याः परिचर्यातः अधिकं सौभाग्यं किं स्यात् ? अन्योन्य-सेवावसरेऽपि यदि वयम् ईदृशीं भावनां कुर्मः, तर्हि अस्मत्कर्मसु कियत् परिवर्तनं जायेत ? यस्य या या सेवा संप्राप्ता, सा ईश्वरस्यैव सेवा इति तेन भावयितव्यम् ।

कृषीवलः बलीवर्दस्य परिचर्यां तनुते । किं स बलीवर्दस्तुच्छः ? नैव । वेदेषु वामदेवः शक्तिरूपेण विश्वस्मिन् व्याप्तं यं वृषभं व्यावर्णयत्, स एव तस्मिन् कृषीवल-वृषभेऽपि ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥

“यस्य चत्वारि शृङ्गाणि सन्ति, त्रयश्चरणाः सन्ति, द्वे शिरसी स्तः, सप्त हस्ताः सन्ति, यः त्रिषु स्थानेषु बद्धः, यो महातेजस्वी भूत्वा सर्वेषु विनश्वरेषु वस्तुषु व्याप्तोऽस्ति”, तस्यैव उन्नतः विश्वव्यापिनः

वृषभस्य पूजां कृषीवलः कुरुते । टीकाकाराः एकस्याः अस्याः ऋचः पञ्च सप्त वा विभिन्नान् अर्थान् प्रत्यपादयन् । अयं बलीवर्दोऽपि विलक्षणः ! यो वृषभः आकाशे गर्जन् जलं वर्षयति, स एव शकृन्मूत्राभ्यां केदारमासिच्य तत्र अन्नानि उत्पादयति अस्मिन् कृषीवल-वृषभेऽपि उपतिष्ठते । यदि कृषीवलः एतादृश्या श्रेष्ठ-भावनया निजवृषभ-सेवां कुर्वीत, तर्हि इयं साधारणी वृषभ-सेवाऽपि ईश्वरार्पिता भवेत् ।

एवमेव अस्माकं गृहलक्ष्म्यो यत् पाकशालां सम्मार्ज्यं निर्मलां शुद्धां च विदधति, चुल्लीं प्रज्वालय स्वच्छां सात्त्विकां च करपट्टिकां पचन्ति, मनसि च ईदृशीं वाञ्छां बिभ्रति यद् 'अयं पाको मद्-गृहवासिनां सर्वेषां पुष्टिप्रदस्तुष्टिप्रदश्च सम्पद्यताम्' इति—अयं कृत्स्नः क्रियाकलापो यज्ञरूप एव । चुल्लिका-प्रज्वालनं नाम सा माता लघीयांसं यज्ञमेव अनुतिष्ठति । 'परमेश्वरः तर्पणीयः' इति भावनां मनसि निधाय यद् भोजनं प्रस्तूयेत, तत् कियत् स्वच्छं मेध्यं च सम्पद्येत—अस्य मनाक् कल्पना क्रियताम् । यदि तासां गृहलक्ष्मीणां मनसि ईदृशी श्रेष्ठा भावना स्यात्, तर्हि ताः श्रीमद्भागवते कीर्तितानाम् ऋषिपत्नीनामेव समाः भवेयुः । तादृश्यः कियत्यो मातरः सेवां विधाय संसार-सागरमुदतरन्, 'अहमहम्' इति अभिमन्यमानाः पण्डिताः ज्ञानिनश्च प्रकोष्ठकोणे एव स्थिताः भवेयुः !

(४६) समस्तं जीवनं हरिमयं भवितुमर्हति

यद्यपि प्रतिक्षणं प्रवर्तमानं अस्माकं जीवनं साधारणं प्रतीयेत, तथापि तद् वस्तुगत्या तथा नास्ति । तज्जीवनं सुतराम् अर्थवद् भवति । निखिलं जीवनं युष्माकं महत् यज्ञकर्म एव । युष्माकं निद्राऽपि

एकः समाधिः । सर्वविधान् भोगान् ईश्वरं समर्प्य निद्रां कुर्यामि चेत् स समाधिरेव, न चान्यत् किञ्चित् । अस्माकं परम्परायां स्नानावसरे पुरुष-सूक्त-पाठस्य रूढिः प्रचलिता अस्ति । विचार्यतां तावत्-स्नान-क्रियायाः पुरुषसूक्तेन च कः सम्बन्धः ? इति । सम्बन्धं दिदृक्षसे चेत् सोऽपि तत्र प्रतिभासेत । यस्य विराजः पुरुषस्य सहस्रं हस्ताः सहस्रं चक्षूषि च सन्ति, तस्य ममानेन स्नानेन ह्यहं कः सम्बन्धः ? सम्बन्धश्च अयमस्ति यत् त्वं कलशमितं जलं मस्तके यत् सम्पातयसि, तत्र परस्सहस्राः बिन्दवः सन्ति । ते बिन्दवस्तव शीर्षं क्षालयन्ति, त्वां च अकलुषम् आपादयन्ति । मन्ये, तव मस्तके परमेश्वरस्य स आशीर्वादः । परमेश्वरः सहस्रहस्तैः त्वयि सहस्रं धाराः वर्षतीव । परमेश्वर एव एतद्बिन्दुरूपेण तव मस्तकाभ्यन्तरवर्ति मालिन्यं माष्टीव । एतादृशीं दिव्यां भावनां तस्मिन् स्नाने समादध्यात, तर्हि तत् स्नानं किमपि अन्यदिव सम्पद्येत । तस्मिन् स्नाने अनन्ता शक्तिः आहिता स्यात् ।

यत्किमपि कर्म अनया भावनया क्रियेत यत् इदं कर्म परमेश्वरस्यैव, तदा तत् साधारणमपि पवित्रं भवति । इदम् अनुभव-सिद्धं वस्तु । 'युष्माकं गेहं समागतः पुरुषः ईश्वररूप एव' इमां भावनां मनसि आधाय मनाग् दृश्यतां तावत् । यदि कश्चित् सामान्यतो महान् पुरुषः अस्माकं गेहम् आयाति चेत्, अस्माभिः कीदृशी स्वच्छता सम्पाद्यते ? कीदृग् उत्कृष्टं भोजनं प्रस्तूयते ? यदि पुनः 'अयं परमेश्वरः' इति भावनां कुर्मस्तदा कथ्यतां तावत्-अस्माकं क्रियायां कीदृशं वैलक्षण्यम् आपतेत् ? कबीरो वस्त्राणि वयन् तत्रैव लीनोऽजायत—

झीनी झीनी बीनी चदरिया ।

‘सूक्ष्मातिसूक्ष्मं प्रावरणं मया प्रोतम्’ इति गायं गायं स माद्यति स्म । मन्ये, परमेश्वरस्य परिधानाय स प्रावरणं वयति स्म ।

ऋग्वेदे ऋषिः आम्नाति—

वस्त्रेव भद्रा सुकृता सुपाणी ।

“अहम् इदं निजुस्तोत्रं कमनीय-करस्यूतं पटमिव ईश्वरं प्रति-
ग्राहयामि ।” कविः स्तोत्रं ईश्वरार्थं कवयतु, तन्तुवायश्च वस्त्रं
ईश्वरार्थमेव वयतु—कीदृगियं हृदयहारिणी कल्पना ! कियत्
चित्तम् अवदातयन् हृदयं परिस्पन्दयन् च अयमस्ति विचारः !
यदि इयं भावना जीवने सकृदपि कृतपदा भवेत्, तर्हि जीवनं
कियद् विमलं सम्पद्येत ! अन्धतमसे यदा विद्युत् स्फुरति, तदा
तदन्धतमसं क्षणादेव प्रकाशमयं भवति । तद् ध्वान्तं शनैः शनैः
प्रकाशताम् आपद्यते कच्चित् ? नहि, एकस्मिन्नेव क्षणे निखिलं
बाह्यम् आभ्यन्तरं च परिवर्तते । तथैव प्रातिस्विकी क्रिया परमेश्वरेण
सम्पृक्तमात्रा जीवने तत्क्षणं अद्भुतां शक्तिमादधाति । प्रातिस्विकी
क्रिया विशुद्धा भवितुं प्रवर्तते, जीवने उत्साहः संचरेत् । अद्यत्वे
अस्माकं जीवने उत्साहः कुत्र आस्ते ? वयं तावत् जीवामः, यतः
न म्रियामहे । समन्ततः उत्साहस्य दौर्भिक्ष्यम् । निर्वलं कलाहीनं
च जीवनम् । परंतु मनाग् अयं भावो मनसि सन्धीयतां यत् मया
सकला अपि क्रियाः ईश्वरेण संयोजनीयाः । तदा पुनः द्रक्ष्यथ यत्
भवतां जीवनं कियद् रमणीयं नमनीयं च सम्पद्येत !

नात्र शङ्कावकाशो यत् परमेश्वरस्य एकलेन नाम्नैव सपदि
परिवर्तनं भवति । इदं मा वद, यत् ‘रामः’ इति कथनेन किं
भवेत् ? ईषत् तद् उच्चार्य दृश्यताम् । मनसि इदं कल्प्यतां यत्

एकः समाधिः । सर्वविधान् भोगान् ईश्वरं समर्प्य निद्रां कुर्यामि चेत् स समाधिरेव, न चान्यत् किञ्चित् । अस्माकं परम्परायां स्नानावसरे पुरुष-सूक्त-पाठस्य रूढिः प्रचलिता अस्ति । विचार्यतां तावत्-स्नान-क्रियायाः पुरुषसूक्तेन च कः सम्बन्धः ? इति । सम्बन्धं दिदृक्षसे चेत् सोऽपि तत्र प्रतिभासेत । यस्य विराजः पुरुषस्य सहस्रं हस्ताः सहस्रं चक्षूषि च सन्ति, तस्य ममानेन स्नानेन ह्यहं कः सम्बन्धः ? सम्बन्धश्च अयमस्ति यत् त्वं कलशमितं जलं मस्तके यत् सम्पातयसि, तत्र परस्सहस्राः बिन्दवः सन्ति । ते बिन्दवस्तव शीर्षं क्षालयन्ति, त्वां च अकलुषम् आपादयन्ति । मन्ये, तव मस्तके परमेश्वरस्य स आशीर्वादः । परमेश्वरः सहस्रहस्तैः त्वयि सहस्रं धाराः वर्षतीव । परमेश्वर एव एतद्बिन्दुरूपेण तव मस्तकाभ्यन्तरवर्ति मालिन्यं माध्तीव । एतादृशीं दिव्यां भावनां तस्मिन् स्नाने समादध्यात, तर्हि तत् स्नानं किमपि अन्यदिव सम्पद्येत । तस्मिन् स्नाने अनन्ता शक्तिः आहिता स्यात् ।

यत्किमपि कर्म अनया भावनया क्रियेत यत् इदं कर्म परमेश्वरस्यैव, तदा तत् साधारणमपि पवित्रं भवति । इदम् अनुभव-सिद्धं वस्तु । 'युष्माकं गेहं समागतः पुरुषः ईश्वररूप एव' इमां भावनां मनसि आधाय मनाग् दृश्यतां तावत् । यदि कश्चित् सामान्यतो महान् पुरुषः अस्माकं गेहम् आयाति चेत्, अस्माभिः कीदृशी स्वच्छता सम्पाद्यते ? कीदृग् उत्कृष्टं भोजनं प्रस्तूयते ? यदि पुनः 'अयं परमेश्वरः' इति भावनां कुर्मस्तदा कथ्यतां तावत्-अस्माकं क्रियायां कीदृशं वैलक्षण्यम् आपतेत् ? कबीरो वस्त्राणि वयन् तत्रैव लीनोऽजायत—

झीनी झीनी बीनी चदरिया ।

‘सूक्ष्मातिसूक्ष्मं प्रावरणं मया प्रोतम्’ इति गायं गायं स माद्यति स्म । मन्ये, परमेश्वरस्य परिधानाय स प्रावरणं वयति स्म ।

ऋग्वेदे ऋषिः आम्नाति—

वस्त्रेव भद्रा सुकृता सुपाणी ।

“अहम् इदं निजस्तोत्रं कमनीय-करस्यूतं पटमिव ईश्वरं प्रति-
ग्राहयामि ।” कविः स्तोत्रं ईश्वरार्थं कवयतु, तन्तुवायश्च वस्त्रं
ईश्वरार्थमेव वयतु—कीदृगियं हृदयहारिणी कल्पना ! कियत्
चित्तम् अवदातयन् हृदयं परिस्पन्दयन् च अयमस्ति विचारः !
यदि इयं भावना जीवने सकृदपि कृतपदा भवेत्, तर्हि जीवनं
कियद् विमलं सम्पद्येत ! अन्धतमसे यदा विद्युत् स्फुरति, तदा
तदन्धतमसं क्षणादेव प्रकाशमयं भवति । तद् ध्वान्तं शनैः शनैः
प्रकाशताम् आपद्यते कच्चित् ? नहि, एकस्मिन्नेव क्षणे निखिलं
बाह्यम् आभ्यन्तरं च परिवर्तते । तथैव प्रातिस्विकी क्रिया परमेश्वरेण
सम्पृक्तमात्रा जीवने तत्क्षणं अद्भुतां शक्तिमादधाति । प्रातिस्विकी
क्रिया विशुद्धा भवितुं प्रवर्तते, जीवने उत्साहः संचरेत् । अद्यत्वे
अस्माकं जीवने उत्साहः कुत्र आस्ते ? वयं तावत् जीवामः, यतः
न म्रियामहे । समन्ततः उत्साहस्य दौर्भिक्ष्यम् । निर्बलं कलाहीनं
च जीवनम् । परंतु मनाग् अयं भावो मनसि सन्धीयतां यत् मया
सकला अपि क्रियाः ईश्वरेण संयोजनीयाः । तदा पुनः द्रक्ष्यथ यत्
भवतां जीवनं कियद् रमणीयं नमनीयं च सम्पद्येत !

नात्र शङ्कावकाशो यत् परमेश्वरस्य एकलेन नाम्नैव सपदि
परिवर्तनं भवति । इदं मा वद, यत् ‘रामः’ इति कथनेन किं
भवेत् ? ईषत् तद् उच्चार्य दृश्यताम् । मनसि इदं कल्प्यतां यत्

कृषकः सायंकाले कार्यं कृत्वा स्वगृहे परावर्तते । मध्येमार्गं स कञ्चित् पान्थम् आसादयति । कृषकस्तं वदति—

चाल घरा उभा राहें नारायणा ।

“भ्रातः पान्थ ! अहो नारायण ! किञ्चित् प्रतीक्षस्व । अधुना निशा प्रवर्तते । भगवन् ! मम सदनं चल” इति । तस्य कृषीवलस्य मुखात् इयं शब्दावलिः निर्गच्छतु तावत् । ततो द्रक्ष्यसि यत् पथिकस्य तस्य रूपं परिवर्तते न वा ? लुण्ठकोऽपि स पथिकः पवित्रः सम्पद्येत । इदं परिवर्तनं भावना-निबन्धनम् । भावनायामेव सर्वं सम्भूतम् । जीवनं भावना-प्रचुरं भवति । विंशतिवर्षवयस्कः कश्चित् परकीयस्तरुणो भवनमायाति । पिता स्वकन्यां तस्मै ददाति । स बालो भवति केवलं विंशतिवर्षवयस्कः, परं पञ्चाशद्वर्षवयस्कः स्वशुरस्तं प्रणमति । किमिदम् ? कन्यायाः अर्पणरूपं कार्यमेव कियत् पवित्रम् ! सा यस्मै दीयते, स परमेश्वर एव प्रतीयते । येयं भावना जामातरम्—कन्यार्थिनं वरमभिलक्ष्य प्रवर्तते, तामेव इतोऽपि श्रेष्ठतां नयत, वर्धयत ।

कोऽपि कथयेत्—‘अन्ततो गत्वा ईदृश्या अलीक-कल्पनया को लाभः ?’ अहं कथयामि—‘प्रागेव तथ्यम् अतथ्यं वा मा ब्रूहि । प्रथमम् अभ्यासं विधेहि, अनुभव च तत् । तदनु सत्यं मिथ्या वा परिज्ञायेत ।’ तस्मिन् कन्यादाने न केवलं शाब्दिकी एव भावना प्रकटनीया, अपितु तात्त्विकी भावनां प्रतिसन्धेहि यत् स जामाता यथार्थतः परमात्मा अस्ति । तदा पुनस्त्वं द्रक्ष्यसि—‘कियद् अन्तरम् आपद्यते इति । एतस्याः पूतायाः भावनायाः माहात्म्याद् वस्तुनः प्राक्तने पश्चात्तने च आकारे द्यावाभूम्योः अन्तरं प्रतिभासेत । कुपात्रं सुपात्रं सम्पद्येत । दुष्टः शिष्टो भवेत् । किं व्याधस्य वाल्मीकिरूपेण एवमेव परिवर्तनं न संवृत्तं खलु ? वीणायाम् अङ्गुल्यो नृत्यन्ति ।

मुखात् नारायणनाम्नो जपः प्रचलन् आस्ते । हन्तुं प्रधावन्तं विलम्बे-
क्यापि शान्तिर्न विचलति, प्रत्युत तमभिलक्ष्य प्रेमपरिप्लुतया दृष्ट्या
निभालनं जायते । ईदृशं दृश्यं. वाल्मीकिः प्राक् कदापि नालोकित-
वान् । अद्य यावत् तेन द्विविधा एव प्राणिनो दृष्टाः—एके तदीयं
कुठारं वीक्ष्य पलायमानाः, अन्ये च प्रत्याक्रमणं कर्तुम् उद्युञ्जानाः ।
परंतु नारदस्तं दृष्ट्वा न पलायत, न वा प्रत्याक्रमणमकरोत् ; प्रत्युत
शान्तभावेन अवतिष्ठते स्म । वाल्मीकेः कुठारो न्यरुणत् । नारदस्य
भ्रुवौ न पस्पन्दाते, न वा चक्षुषी चकम्पाते । मधुरं भजनं तदवस्थ-
मेव चलति स्म । नारदो वाल्मीकिनम् अपृच्छत्—‘कुतस्ते कुठारः
अवरुद्धः ?’ वाल्मीकिः प्रत्यभाषत—‘भवतः शान्तभावं विलोक्य’ इति ।
नारदस्तस्य रूपमेव परिवर्तयामास । तद् रूपान्तरं सत्यं वितथं वा ?

‘किमस्मिन् संसारे यथार्थतः कश्चित् दुष्टोऽस्ति ?’ अन्ततः
कोऽस्य निर्णयं करिष्यति ? कश्चित् निसर्गदुष्टः सम्मुखमायाति चेत्
तदापि तम् ‘अयं परमात्मा अस्ति’ इति विभावय । स दुष्टश्चेत् तथापि
साधुर्भविष्यति । ‘तर्हि किं वितथामेव भावनां कुर्याम् ?’ इति मा
शङ्केथाः । अहं ब्रवीमि—‘स दुष्ट एव इति को नु जानीते ?’ केचन
कथयन्ति—‘सज्जनाः स्वयं साधवो भवन्ति । अतस्तेषां सर्वसमीचीनमेव
भाति, परंतु वस्तुगत्या तथा न भवति’ इति । तर्हि किं त्वया यथा
सन्दृश्यते तथैव सत्यतया स्वीकर्तव्यम् ? किं सृष्टेः सम्यग्-ज्ञानकारकं
साधनं केवलं दुष्टानामेव हस्तगतम् ? इदं कुतो नोच्येत यत् ‘सृष्टिः
समीचीना ऽस्ति ; परं त्वं दुष्टोऽसि, अतः दुष्टा प्रतिभाति ते सृष्टिः’
इति । भो ! सृष्टिः मुकुरवत् अस्ति, यथा त्वं भवसि तथा सम्मुखीनायां
सृष्टौ तव प्रतिबिम्बं संलक्ष्येत । यादृशी अस्माकं दृष्टिः, तादृगेव
सृष्टेः रूपम् । तस्मात् ईदृशीं कल्पनां कुरु यदियं सृष्टिः साधीयसी

कृषकः सायंकाले कार्यं कृत्वा स्वगृहे परावर्तते । मध्येमार्गं स कञ्चित् पान्थम् आसादयति । कृषकस्तं वदति—

चाल घरा उभा राहें नारायणा ।

“भ्रातः पान्थ ! अहो नारायण ! किञ्चित् प्रतीक्षस्व । अधुना निशा प्रवर्तते । भगवन् ! मम सदनं चल” इति । तस्य कृषीवलस्य मुखात् इयं शब्दावलिः निर्गच्छतु तावत् । ततो द्रक्ष्यसि यत् पथिकस्य तस्य रूपं परिवर्तते न वा ? लुण्ठकोऽपि स पथिकः पवित्रः सम्पद्येत । इदं परिवर्तनं भावना-निबन्धनम् । भावनायामेव सर्वं सम्भूतम् । जीवनं भावना-प्रचुरं भवति । विंशतिवर्षवयस्कः कश्चित् परकीयस्तरुणो भवनमायाति । पिता स्वकन्यां तस्मै ददाति । स बालो भवति केवलं विंशतिवर्षवयस्कः, परं पञ्चाशद्वर्षवयस्कः स्वशुरस्तं प्रणमति । किमिदम् ? कन्यायाः अर्पणरूपं कार्यमेव कियत् पवित्रम् ! सा यस्मै दीयते, स परमेश्वर एव प्रतीयते । येयं भावना जामातरम्—कन्यार्थिनं वरमभिलक्ष्य प्रवर्तते, तामेव इतोऽपि श्रेष्ठतां नयत, वर्धयत ।

कोऽपि कथयेत्—‘अन्ततो गत्वा ईदृश्या अलीक-कल्पनया को लाभः ?’ अहं कथयामि—‘प्रागेव तथ्यम् अतथ्यं वा मा ब्रूहि । प्रथमम् अभ्यासं विधेहि, अनुभव च तत् । तदनु सत्यं मिथ्या वा परिज्ञायेत ।’ तस्मिन् कन्यादाने न केवलं शाब्दिकी एव भावना प्रकटनीया, अपितु तात्त्विकी भावनां प्रतिसन्धेहि यत् स जामाता यथार्थतः परमात्मा अस्ति । तदा पुनस्त्वं द्रक्ष्यसि—‘कियद् अन्तरम् आपद्यते इति । एतस्याः पूतायाः भावनायाः माहात्म्याद् वस्तुनः प्राक्तने पश्चात्तने च आकारे द्यावाभूम्योः अन्तरं प्रतिभासेत । कुपात्रं सुपात्रं सम्पद्येत । दुष्टः शिष्टो भवेत् । किं व्याधस्य वाल्मीकिरूपेण एवमेव परिवर्तनं न संवृत्तं खलु ? वीणायाम् अङ्गुल्यो नृत्यन्ति ।

मुखात् नारायणनाम्नो जपः प्रचलन् आस्ते । हन्तुं प्रधावन्तं विलो-
क्यापि शान्तिर्न विचलति, प्रत्युत तमभिलक्ष्य प्रेमपरिप्लुतया दृष्ट्या
निभालनं जायते । ईदृशं दृश्यं. वाल्मीकिः प्राक् कदापि नालोकित-
वान् । अद्य यावत् तेन द्विविधा एव प्राणिनो दृष्टाः—एके तदीयं
कुठारं वीक्ष्य पलायमानाः, अन्ये च प्रत्याक्रमणं कर्तुम् उद्युञ्जानाः ।
परंतु नारदस्तं दृष्ट्वा न पलायत, न वा प्रत्याक्रमणमकरोत् ; प्रत्युत
शान्तभावेन अवतिष्ठते स्म । वाल्मीकेः कुठारो न्यरुणत् । नारदस्य
भ्रुवौ न पस्पन्दाते, न वा चक्षुषी चकम्पाते । मधुरं भजनं तदवस्थ-
मेव चलति स्म । नारदो वाल्मीकिनम् अपृच्छत्—‘कुतस्ते कुठारः
अवरुद्धः ?’ वाल्मीकिः प्रत्यभाषत—‘भवतः शान्तभावं विलोक्य’ इति ।
नारदस्तस्य रूपमेव परिवर्तयामास । तद् रूपान्तरं सत्यं वितथं वा ?

‘किमस्मिन् संसारे यथार्थतः कश्चित् दुष्टोऽस्ति ?’ अन्ततः
कोऽस्य निर्णयं करिष्यति ? कश्चित् निसर्गदुष्टः सम्मुखमायाति चेत्
तदापि तम् ‘अयं परमात्मा अस्ति’ इति विभावय । स दुष्टश्चेत् तथापि
साधुर्भविष्यति । ‘तर्हि किं वितथामेव भावनां कुर्याम् ?’ इति मा
शङ्केथाः । अहं ब्रवीमि—‘स दुष्ट एव इति को नु जानीते ?’ केचन
कथयन्ति—‘सज्जनाः स्वयं साधवो भवन्ति । अतस्तेषां सर्वं समीचीनमेव
भाति, परंतु वस्तुगत्या तथा न भवति’ इति । तर्हि किं त्वया यथा
सन्दृश्यते तथैव सत्यतया स्वीकर्तव्यम् ? किं सृष्टेः सम्यग्-ज्ञानकारकं
साधनं केवलं दुष्टानामेव हस्तगतम् ? इदं कुतो नोच्येत यत् ‘सृष्टिः
समीचीना ऽस्ति ; परं त्वं दुष्टोऽसि, अतः दुष्टा प्रतिभाति ते सृष्टिः’
इति । भो ! सृष्टिः मुकुरवत् अस्ति, यथा त्वं भवसि तथा सम्मुखीनायां
सृष्टौ तव प्रतिबिम्बं संलक्ष्येत । यादृशी अस्माकं दृष्टिः, तादृगेव
सृष्टेः रूपम् । तस्मात् ईदृशीं कल्पनां कुरु यदियं सृष्टिः साधीयसी

कृषकः सायंकाले कार्यं कृत्वा स्वगृहे परावर्तते । मध्येमार्गं स कञ्चित् पान्थम् आसादयति । कृषकस्तं वदति—

चाल घरा उभा रहें नारायणा ।

“भ्रातः पान्थ ! अहो नारायण ! किञ्चित् प्रतीक्षस्व । अधुना निशा प्रवर्तते । भगवन् ! मम सदनं चल” इति । तस्य कृषीवलस्य मुखात् इयं शब्दावलिः निर्गच्छतु तावत् । ततो द्रक्ष्यसि मत् पथिकस्य तस्य रूपं परिवर्तते न वा ? लुण्ठकोऽपि स पथिकः पवित्रः सम्पद्येत । इदं परिवर्तनं भावना-निबन्धनम् । भावनायामेव सर्वं सम्भूतम् । जीवनं भावना-प्रचुरं भवति । विंशतिवर्षवयस्कः कश्चित् परकीयस्तरुणो भवनमायाति । पिता स्वकन्यां तस्मै ददाति । स बालो भवति केवलं विंशतिवर्षवयस्कः, परं पञ्चाशद्वर्षवयस्कः स्वशुरस्तं प्रणमति । किमिदम् ? कन्यायाः अर्पणरूपं कार्यमेव कियत् पवित्रम् ! सा यस्मै दीयते, स परमेश्वर एव प्रतीयते । येयं भावना जामातरम्—कन्यार्थिनं वरमभिलक्ष्य प्रवर्तते, तामेव इतोऽपि श्रेष्ठतां नयत, वर्धयत ।

कोऽपि कथयेत्—‘अन्ततो गत्वा ईदृश्या अलीक-कल्पनया को लाभः ?’ अहं कथयामि—‘प्रागेव तथ्यम् अतथ्यं वा मा ब्रूहि । प्रथमम् अभ्यासं विधेहि, अनुभव च तत् । तदनु सत्यं मिथ्या वा परिज्ञायेत ।’ तस्मिन् कन्यादाने न केवलं शाब्दिकी एव भावना प्रकटनीया, अपितु तात्त्विकी भावनां प्रतिसन्धेहि यत् स जामाता यथार्थतः परमात्मा अस्ति । तदा पुनस्त्वं द्रक्ष्यसि—‘कियद् अन्तरम् आपद्यते इति । एतस्याः पूतायाः भावनायाः माहात्म्याद् वस्तुनः प्राक्तने पश्चात्तने च आकारे द्यावाभूम्योः अन्तरं प्रतिभासेत । कुपात्रं सुपात्रं सम्पद्येत । दुष्टः शिष्टो भवेत् । किं व्याधस्य वाल्मीकिरूपेण एवमेव परिवर्तनं न संवृत्तं खलु ? वीणायाम् अङ्गुल्यो नृत्यन्ति ।

मुखात् नारायणनाम्नो जपः प्रचलन् आस्ते । हन्तुं प्रधावन्तं विलम्बे-
क्यापि शान्तिर्न विचलति, प्रत्युत तमभिलक्ष्य प्रेमपरिप्लुतया दृष्ट्या
निभालनं जायते । ईदृशं दृश्यं. वाल्मीकिः प्राक् कदापि नालोकित-
वान् । अद्य यावत् तेन द्विविधा एव प्राणिनो दृष्टाः—एके तदीयं
कुठारं वीक्ष्य पलायमानाः, अन्ये च प्रत्याक्रमणं कर्तुम् उद्युञ्जानाः ।
परंतु नारदस्तं दृष्ट्वा न पलायत, न वा प्रत्याक्रमणमकरोत् ; प्रत्युत
शान्तभावेन अवतिष्ठते स्म । वाल्मीकेः कुठारो न्यरुणत् । नारदस्य
भ्रुवौ न पस्पन्दाते, न वा चक्षुषी चकम्पाते । मधुरं भजनं तदवस्थ-
मेव चलति स्म । नारदो वाल्मीकिनम् अपृच्छत्—‘कुतस्ते कुठारः
अवरुद्धः ?’ वाल्मीकिः प्रत्यभाषत—‘भवतः शान्तभावं विलोक्य’ इति ।
नारदस्तस्य रूपमेव परिवर्तयामास । तद् रूपान्तरं सत्यं वितथं वा ?

‘किमस्मिन् संसारे यथार्थतः कश्चित् दुष्टोऽस्ति ?’ अन्ततः
कोऽस्य निर्णयं करिष्यति ? कश्चित् निसर्गदुष्टः सम्मुखमायाति चेत्
तदापि तम् ‘अयं परमात्मा अस्ति’ इति विभावय । स दुष्टश्चेत् तथापि
साधुर्भविष्यति । ‘तर्हि किं वितथामेव भावनां कुर्याम् ?’ इति मा
शङ्केथाः । अहं ब्रवीमि—‘स दुष्ट एव इति को नु जानीते ?’ केचन
कथयन्ति—‘सज्जनाः स्वयं साधवो भवन्ति । अतस्तेषां सर्वं समीचीनमेव
भाति, परंतु वस्तुगत्या तथा न भवति’ इति । तर्हि किं त्वया यथा
सन्दृश्यते तथैव सत्यतया स्वीकर्तव्यम् ? किं सृष्टेः सम्यग्-ज्ञानकारकं
साधनं केवलं दुष्टानामेव हस्तगतम् ? इदं कुतो नोच्येत यत् ‘सृष्टिः
समीचीना ऽस्ति ; परं त्वं दुष्टोऽसि, अतः दुष्टा प्रतिभाति ते सृष्टिः’
इति । भो ! सृष्टिः मुकुरवत् अस्ति, यथा त्वं भवसि तथा सम्मुखीनायां
सृष्टौ तव प्रतिबिम्बं संलक्ष्येत । यादृशी अस्माकं दृष्टिः, तादृगेव
सृष्टेः रूपम् । तस्मात् ईदृशीं कल्पनां कुरु यदियं सृष्टिः साधीयसी

प्रवित्रा च । निज-साधारण-क्रियायामपि तादृशीं भावनां सञ्चारय ; तदा पश्येः, कीदृशश्चमत्कारो भवेत् । भगवान् इदमेव बोधयति—

“यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥”

“त्वं यत् कुरुषे, तत्सर्वं तदवस्थमेव भगवते अर्पय ।”

मम माता बाल्ये कथामेकां श्रावयति स्म । तद् विनोदावहं वृत्तम्, परंतु तस्य तत्त्वम् अनर्घम् । एका महिला अवर्तत । तस्या अयं निश्चय आसीत् यत् ‘यदपि किञ्चित् करिष्यामि तत् कृष्णाय अर्पयिष्यामि’ इति । महानसे उच्छिष्टभूमिलेपानन्तरम् अवशिष्टं गोमय-पिण्डं बहिः प्रक्षिपन्ती प्रतिदिनं सा वदति स्म—‘कृष्णार्पणमस्तु’ इति । त्वरितं स गोमय-पिण्डस्ततः उत्प्लुत्य मन्दिरे भगवत मूर्तेः मुखोपरि संश्लिष्यति स्म । तपस्वी पूजकस्तां मूर्तिं क्षालंक्षालं श्राम्यति स्म, परं तत्र न कोऽपि उपायः प्राभवत् । अन्ततो गत्वा विज्ञातं यदयं चमत्कारस्तस्याः स्त्रियाः इति । यावत् सा स्त्री जीवति, तावत् सा मूर्तिः कदापि शुचितया अवस्थातुं न शक्नोति । एकदा सा योषित् रुग्णा समपद्यत । मरणस्य अन्तिमा घटी समुपस्थिता । सा मरणमपि कृष्णाय अर्पितवती । तदैव मन्दिरे भगवन्मूर्तिरपि खण्डशः अभूत् । मूर्तिः त्रुटिता पपात । उपरिष्ठात् तां नेतुं विमानम् आययौ । सा विमानमपि कृष्णार्पणं चकार । विमानं मन्दिरे पतित्वा खण्डशः अभवत् । स्वर्गः श्रीकृष्णध्यानस्य पुरस्तात् अकिञ्चित्करः ।

निर्गलितार्थोऽयम्—यद्यत् भव्यमभव्यं वा कर्म अस्माभिः क्रियते, तस्मिन् समस्तेऽपि ईश्वराय अर्पिते सति तत्र विलक्षणमेव किमपि सामर्थ्यम् उत्पद्यते । यावन्नालस्य बीजानि मनाक् पीतिमसंवलि-

तानि रक्तिम्ना रञ्जितानि च भवन्ति । परं तान्येव भृष्टानि सन्ति कियदुत्तमाः लाजाः सम्पद्यन्ते । निर्णेजित-पटवत् शुभ्रतरम् अष्टास्रं भ्राजमानं तद् वस्तु बीजस्य सम्मुखे अवस्थाप्य समीक्षस्व, यत् कियद् अन्तरमस्ति तयोः ? परं ते लाजास्तेषां बीजानामेव, इत्यत्र न विचिकित्सा । इदमन्तरं केवलम् अग्निनिबन्धनम् । अनेनैव क्रमेण तत् कठिनं बीजं पेषण्यां (चक्की में) निधाय पिष्ट, तर्हि तस्य मृदुलं पिष्टं सम्पद्यते । अग्निसम्पर्केण लाजताम् आपन्नम्, पेषणी-पेषणेन मृदु पिष्टं समापद्यत । अनयैव परिपाट्या अस्माकं कस्मिंश्चित् लघिष्ठेऽपि कर्मणि हरिस्मरणरूपी संस्कारः आहित-श्चेत् तत् कर्म अपूर्वं सम्पत्स्यते । भावनया मूल्यमेधते । साधारणं तत् जपापुष्पम्, बिल्वपत्राणि, तुलस्याः मञ्जरी, दूर्वातृणं च ! एतानि वस्तूनि फल्गूनि इति मा मंस्थाः ।

तुका म्हणे चवी आलें । जें का मिश्रित विठ्ठलें ॥

तुकारामो भणति—“यत् विठ्ठलेन मिश्रितं तत् स्वादीयः भवति ।” प्रत्येकं वस्तुषु भगवन्तं सङ्गमय, पश्चात् तस्य अनुभवं प्रत्येहि । अस्य रामरूपस्य उपस्करस्य समकक्षायाम् अन्यः कोऽपि उपस्करः अस्ति वा ? एनं दिव्यम् उपस्करं विहाय अन्यं कतमम् उपस्करम् आनयेः ? इममेव ईश्वररूपं वेशवारं निजक्रियासु प्रत्येकं योजय । तदनु सर्वं सुन्दरं स्वादवत् च सम्पद्येत ।

निशि अष्टवादन-वेलायां मन्दिरे आरतिर्भवति । धूपस्य सौरभः प्रसरति । दीपाः प्रज्वालयन्ते, आरतिः आवर्त्यते । तस्मिन् अवसरे यथार्थतः इयं भावना पदं कुरुते यद् ‘वयं परमात्मनः सन्दर्शनं कुर्मः’ इति । भगवान् आदिवसम् अजागरीत् । अधुना तस्य स्वापावसरः समभूत् । भक्ताः गायन्ति—

आतां स्वामी सुखे निद्रा करा गोपाळा ।

“सुखनिद्रां कुरु स्वामिन् गोपाल !” इति । परं शङ्काशीलः पृच्छति—‘हन्त ! भगवानपि क्वापि स्वपिति किम् ?’ परंतु तत्र इदमुत्तरम्—‘अङ्ग, भगवान् किं न कुरुते ? मूढ ! यदि भगवान् न स्वपिति, न जागर्ति चेत् किं पाषाणः स्वप्यात्, जागृयात् वा ? भ्रातः, भगवानेव स्वपिति, भगवानेव जागर्ति, भगवानेव खादति, पिबति च ।

श्रीतुलसीदासः प्रत्युषसि भगवन्तं प्रबोधयति अनुनयति च—

जागिये रघुनाथ कुंवर पंछी बन बोले ।

“कुमार रघुनाथ ! जागृहि, वने पक्षिणः स्वनन्ति ।” निजभ्रातृन् भगिनीश्च, स्त्रियः पुंसश्च, रामचन्द्रस्य मूर्तीः मत्वा स वदति—‘मम रामनृपाः ! इदानीम् उत्तिष्ठत ।’ कियान् सरसः विचारः ! नो चेत् कमपि छात्रावासं विलोकय । तत्र बालकानां प्रबोधन-समये सभर्त्सनम् उच्चैः आक्रोशन्ति—‘अरे ! उत्तिष्ठसि न वा ?’ इति । प्रातःकालस्य मङ्गलवेला ! तस्मिन् अवसरे एतादृशं परुषं वचः रोचते किम् ? विश्वामित्रस्य आश्रमे रामचन्द्रो निद्राति । विश्वामित्रस्तं प्रबोधयति । वाल्मीकिरामायणे तस्य ईदृग् वर्णनमस्ति—

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।

उत्तिष्ठ नरशार्दूल पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥

‘वत्स राम ! साम्प्रतम् उत्तिष्ठ’ ईदृश्या मधुरया वाण्या विश्वामित्रः तमुत्थापयति । कियत् सम्यगिदं कृत्यम्, कियच्च कर्कशं तत् छात्रावास-प्रबोधनम् ! स्वपतः बालकस्य एवं प्रतिभासेत यत् ‘मम कोऽपि सप्तजन्मवैरी प्रबोधयितुमागतः’ इति । अतः प्रथमं

मन्दं मन्दम् आह्वायत, ततः किञ्चिदुच्चैः । परं आह्वाने कार्कश्यं, परुषता च सर्वथा मा भूत् । यदि न जागृतः, दशनिमेषानन्तरम् उपेहि । साभिलाषं प्रतीक्षस्व यदद्य न चेत्, श्वो नूनम् उत्थास्यति । तं प्रबोधयितुं मधुरमधुरं भजनं स्तोत्रादिकं प्राभातिकं श्रावयत । जागरणं नाम कियती साधारणी क्रिया, परं सा कियती काव्यमयी सरसा कमनीया च कर्तुं पार्येत ! नूनं भगवन्तमेव जागरयाम इव । परमेश्वरस्य मूर्तिरेव शनैः प्रबोधनीयाऽस्ति । निद्रातः कथं प्रबोधनीयम्—इदमपि एकं शास्त्रम् ।

सर्वेष्वपि व्यवहारेषु इमां कल्पनां सञ्चारयथ । अध्यापनप्रणाल्याम् अस्याः कल्पनायाः महती आवश्यकता अस्ति । बालकाः नाम प्रभोः मूर्तयः । गुरुणा ईदृशी भावना कर्तव्या यत् 'अहमासां देवतानां शुश्रूषां करोमि' इति । तदा स बालकान् एवं परुषाक्षरैः न क्षिपेत्—'रे ! गच्छ स्वगृहम् । घटीं यावत् उत्तिष्ठ । हस्तं प्रसारय । कियत् मलिनानि वासांसि ? नासिकातः सिंघाणं कियत् स्रवति ?' इति । प्रत्युत मृदुलेन पाणिना सिंघाणम् अपसारयेत् । मलिनानि वासांसि क्षालयेत् । शीर्णानि च वस्त्राणि सीव्येत् । यदि उपाध्यायः एवमाचरेत्, कीदृशः समीचीनः परिणामो भवेत् ? किं प्रहारादिना कदापि साधीयान् परिणामः सम्पद्येत ? बालकाः अपि तादृश्या दिव्यभावनया गुरुं समीक्षेरन् । गुरुः शिष्यान् हरिमूर्तित्वेन अध्यवस्यतु । शिष्याश्च गुरुं हरिमूर्तिं मन्यन्ताम् । अन्योन्यम् ईदृश्या भावनया ते उभये अपि व्यवहरेयुश्चेत्, विद्या तेजस्विनी सम्पद्येत । बालका अपि भगवद्रूपाः, गुरुरपि भगवद्रूपः । यदि छात्राः इदं मन्येरन् यत् 'अयं गुरुर्नास्ति, अपितु भगवतः शङ्करस्य मूर्तिः, वयमस्माद् बोधामृतं लभामहे, अस्य सेवां कृत्वा

ज्ञानं प्राप्नुमः' इति । तदा विचार्यतां तावत्—ते गुरुणा सह कथं व्यवहरेयुरिति ।

(४७) पापसम्बन्धि भयं नास्ति

‘प्रभुः सर्वत्र विराजते’ एतादृशी भावना यदि चित्ते पदं विदधीत, तर्हि ‘वयं परस्परं कथं व्यवहरेम’ इति नीतिशास्त्रम् अस्माकम् अन्तःकरणे स्वयमेव प्रस्फुरेत् । शास्त्राध्ययनस्य आवश्यकतैव न स्यात् । तदा सर्वे दोषाः दूरमपसरेयुः । पापानि पलायेरन् । दुरित-तिमिरम् अपेयात् ।

तुकारामः अकथयत्—

चाल केलासी मोकळा । बोल विठ्ठल वेळोवेळा ।

तुज पाप चि नाहीं ऐसें । नाम घेतां जवळीं वसे ॥

“गच्छ, त्वं मुक्तः कृतोऽसि । वारं वारं विट्ठलस्य नाम गृहाण । तव तादृशम् एकमपि वृजिनं नास्ति, यत् गृहीतेऽपि नाम्नि त्वदन्तिके अवतिष्ठेत ।” साधु, गच्छ, त्वं पापम् आचरितुं स्वतन्त्रोऽसि । अहं पश्यामि—पापाचरणेन त्वं श्राम्यसि, पापदाहेन हरिनाम वा ? तादृशं किं तदस्ति प्रबलम् अपरिहार्यं वा अधम्, यद् हरिनाम्नः पुरस्ताद् अवतिष्ठेत ? करीं तुजसी करवती—“यथेच्छं पापं कुरुष्व ।” विधेहि, यावत् अधं विधातुं शक्नुयाः । विधेहि, त्वं सर्वथा स्वतन्त्रः । हरिनाम्नः त्वत्पापानां च नियुद्धं प्रवर्तताम् । अरे ! अस्मिन् हरिनाम्नि नास्यैव जनुषः, प्रत्युत अनन्तानां जनुषां किल्बिषाणि निमेषेणैव दग्धुं सामर्थ्यमस्ति । गुहायाम् अनन्त-युग-संकलिते अन्धकारे सत्यपि एकस्याः दीपशलाकायाः प्रज्वालनम् अलम् । अन्धकारो विनश्यति, स प्रकाशरूपेण परिणमति । पापानि

यावत् चिरन्तनानि, तावत् द्रुततरं विनश्यन्ति । तानि मर्तुमेव अवस्थितानि । प्रत्नं काष्ठं क्षिप्रमेव भस्मसात् जायते ।

रामनाम्नो निकटे दुरितम् अवस्थातुमेव न पारयति । बालकाः कथयन्ति किल—‘रामनाम्नि उदीरिते एव भूताः पलायन्ते ।’ बाल्ये वयं रात्रौ श्मशाने गत्वा परावर्तामहे स्म । श्मशाने गत्वा कीलकं निखन्य आगन्तव्यमिति अस्माभिः अहमहमिकया स्पर्धा क्रियते स्म । निशीथिन्यां तत्र सर्पाः कण्टकाश्च भवन्ति स्म । बहिश्च परितः अन्धं तमः ! तथापि किमपि न विचार्यते स्म । भूतः क्वापि कदापि न दृष्टः । स तु कल्पना-प्रसूत एव खलु, तर्हि कथं दृश्येत, दश-वर्षवयस्के अर्भके निशीथिन्यां श्मशानं गत्वा परावर्तनस्य सामर्थ्यं कुतः आगतम् ? ‘रामनाम्नः’ इति उत्तरम् । तत् सामर्थ्यं सत्यरूप-परमात्मनोऽस्ति । यदि इयं भावना भवेत् यत् परमात्मा मन्त्रिकटे अस्ति, तदा कृत्स्नः संसारः स्वैरं विपरीतो भवतु, तथापि हरिदासो न बिभीयात् । कश्चन राक्षसस्तं खादेत् ? राक्षसस्तस्य गण्डं भक्षयित्वा जारयतु नाम, परं सत्यं तेन जारयितुं नैव शक्येत । सत्यं जारयितुं संसारे कस्यापि शक्तिर्नास्ति । ईश्वरनाम्नः समक्षं वृजिनम् अवस्थातुमेव न पारयति । अतः ईश्वरे हृदयं योजय । तस्य कृपाम् आप्नुहि । सर्वाणि कर्माणि तस्मै अर्पय । तदीयः सम्पद्यस्व । ‘स्वीयानि सर्वाणि कर्माणि नैवेद्य-रूपेण प्रभवे अर्पणीयानि’ इमां भावनाम् उत्तरोत्तरम् उत्कटतराम् आपादयेच्च, क्षुद्रं जीवनं दिव्यं सम्पद्येत । मलिनं जीवनम् अवदातं भवेत् ।

(४८) स्वल्पमपि मधुरम्

‘पत्रं पुष्पं फलं तोयम्’ किमपि भवतु नाम, तेन सह भक्ति-भावो भवेत् चेदलम् । कियद् दत्तम्, कियत् निवेदितम्, इत्यस्य न

विचारः, अपितु 'कया भावनया दत्तम्' इत्येव विचारः । एकदा एकेन प्राध्यापकेन साकं मम संलापः प्राक्रमत । स शिक्षणशास्त्रं प्रकृत्य प्रवृत्तः । आवयोः विचाराः विभिन्ना आसन् । अन्ते प्राध्यापकः अकथयत्—'अङ्ग ! अष्टादश वर्षाणि 'कार्यं' कुर्वतो मम व्यतीतानि' इति । प्राध्यापकेन यथाऽहं सम्प्रतिपद्येय, तथा कर्तव्यमासीत् । परं तथा अकुर्वन् यदा सः मामवादीत् यदहम् । इयतो वत्सरान् शिक्षाकार्यं करोमि इति, तदाऽहं सविनोदम् अब्रवम्—'अष्टादश वर्षाणि यावत् बलीवर्दो यन्त्रं कर्षेत् चेत्, स यन्त्रशास्त्रज्ञो भवेत् किम्?' अन्यो यन्त्रशास्त्रज्ञः, यन्त्रं परिभ्रामयन् वृषभश्च अन्यः । शिक्षाशास्त्रज्ञः अन्यः, शिक्षायाः भारवोढा च अन्यः । यः शास्त्रज्ञो भवेत्, स मासषट्केनैव तादृशमनुभवं प्राप्नुयात् यमष्टादश वर्षाणि यावद् भारवाहको भृत्योऽपि प्राप्तुं न पारयेत् । सारांशो यत् स प्राध्यापकः 'एतावन्ति हायनानि कार्यमकार्षम्' इत्यनेन निज-मुखस्थ-कूर्चपुञ्जमेव मां प्रादर्शयत् । किंतु कूर्चेन सत्यं न सिध्यति । अनेनैव क्रमेण परमेश्वरस्य पुरस्तात् कियान् राशिः उपस्थापितः इत्यस्य माहात्म्यं न भवति । इयत्ता वस्तुनो मानस्य आकारस्य मूल्यस्य वा न, अपितु भावनाया एव । कियत् किं वस्तु समर्पितम्—इत्यस्य प्रयोजनं नास्ति । अपितु कथमर्पितम्, अयमेव मुख्यो विचारः । गीतायां सप्तशतान्येव श्लोकाः, परं तादृशा अपि ग्रन्थाः सन्ति यत्र अयुतशः श्लोकाः वर्तन्ते । किंतु वस्तुनः आकारः प्रवृद्धश्चेत्, तस्य उपयोगोऽपि प्रवर्धेत एव इति वक्तुं न शक्यते । द्रष्टव्यमिदं तावत् यत् तत्र प्रभावः कियान्, कियच्च सामर्थ्यम् ! जीवने कियन्ति कर्माणि आचरितानि इत्यस्य नास्ति महनीयता । ईश्वरार्पण-बुद्ध्या कृतं एकमपि कर्म चेत् तदेव

अस्मान् समग्रम् अनुभवं कारयेत् । कदाचित् एकस्मिन्नेव पवित्रे क्षणे तथा अनुभवो जायेत यथा द्वादशवर्षेष्वपि भवितुं नार्हति ।

अयमाशयः—जीवनस्य साधारणानि कर्माणि सामान्याश्च क्रियाः परमेश्वराय अर्पयेत्, तदा जीवने सामर्थ्यम् आयास्यति । मोक्षो हस्तगतो भविष्यति । कर्म कृत्वाऽपि तत्फलमीश्वराय समर्पणीयम्—एष राजयोगः कर्मयोगादपि श्रेष्ठोऽस्ति । कर्मयोगः कथयति—‘कर्म कुरु, फलं त्यज, फलाशां मा कार्षीः ।’ अत्र कर्मयोगः अवसितः । राजयोगो ब्रवीति—‘कर्मफलानि मा संत्यज, प्रत्युत सर्वाणि कर्मफलानि परमात्मने अर्पय । तानि पुष्परूपाणि सन्ति, ते उन्नति-प्रापकसाधनानि । तानि तस्यै मूर्तये समर्पय ।’ एकतः कर्मणः अन्यतश्च भक्तेर्योगं सङ्गमय्य जीवनं मनोज्ञं विदधद् याहि । फलत्यागं मा कुरु । फलानि न क्षेपणीयानि, प्रत्युत भगवति योजनीयान्येव । कर्मयोगे सन्त्यक्तं फलं राजयोगे संयोज्यते । वापे क्षेपे च महदन्तरम् । उप्तम् अनन्तगुणितं सद् लभ्यते, क्षिप्तं च एवमेव नश्यति । यत्कर्म परमात्मने अर्पितं तद् उप्तं विद्धि । तेन जीवने अनन्तः आनन्दः वर्धेत, अमितं पावित्र्यं च प्रसरेत् ।

रविवासरः

१७-४-१३२

दशमः अध्यायः

विभूति-चिन्तनम्

(४९) गीतायाः पूर्वार्धे दृष्टिक्षेपः

सुहृदः !

गीतायाः पूर्वार्धमवसितम् । उत्तरार्धे प्रवेशाद् अर्वाग् यो भागः अस्माभिः समापितस्तस्य सारः संक्षेपेण पर्यवेक्ष्येत चेत् शोभनं भवेत् । प्रथमे अध्याये प्रतिपादितं यद् गीता मोह-नाशार्थं स्वधर्मे च प्रवर्तनार्थं प्रवृत्ता । द्वितीये अध्याये जीवनस्य सिद्धान्ताः, कर्मयोगः, स्थित-प्रज्ञश्च एतेषां विवेचनम् अस्माभिः अकारि । तृतीये, चतुर्थे, पञ्चमे च अध्याये कर्म-विकर्म-अकर्मणां विशदीकरणं संवृत्तम् । कर्म नाम स्वधर्माचरणम् । विकर्म नाम तत् मानसिकं कर्म, यत् बहिरनुष्ठीयमानस्य स्वधर्माचरण-रूपकर्मणः सहायार्थं क्रियते । कर्म-विकर्मणोः एकरूपतायां यदा चित्तस्य पूर्णा शुद्धिः सम्पद्यते, सर्वविधानि मालिन्यानि सम्मृज्यन्ते, वासना क्षीयते, विकाराः शाम्यन्ति, भेदभावश्च विलुप्यते तदा अकर्मदशा संप्राप्ता भवति । इयमकर्मदशा पुनः द्विप्रकारा उक्ता । एकः प्रकारोऽयम्—‘रात्रिन्दिवं कर्मणि क्रियमाणेऽपि कर्म लेशमात्रमपि नाचर्यते’ इत्यनुभवनम् । एतद्वैपरीत्येन द्वितीयः प्रकारस्तु अयम्—‘यत्-किमपि अकुर्वता सततं कर्म-करणम् ।’ अनेन प्रकारेण अकर्मदशा द्विरूपा सिद्ध्यति । इमौ द्वौ प्रकारौ आपाततो यद्यपि पृथग् दृश्येते, तथापि पूर्णतया एकरूपौ एव । अनयोः ‘कर्मयोगः’ ‘संन्यासः’ इति च द्वे नामनी आस्ताम्, तथापि आभ्यन्तरं सारवस्तु

द्वयोः एकमेव । अकर्मदशां चरमसाध्या, पार्यन्तिकी भूमिका अस्ति ।
इयं स्थितिरेव 'मोक्षः' इतिसंज्ञिता । अतो गीतायाः पञ्चाध्याय्यां
जीवनस्य कृत्स्नः शास्त्रार्थः संपूर्णो जातः ।

तदनन्तरमाषष्ठाध्यायात् अकर्मरूपं साध्यमधिगन्तुं विकर्मणाम्
अनेकानि वर्तमानि निरूपितानि । अभ्यन्तरे मनसः संशोधनाय यानि
अनेकानि साधनानि सन्ति, तेषु कतिपयानां प्रमुखाणां प्रतिपादनं
षष्ठाध्यायतः उपाक्रम्यत । षष्ठे अध्याये चित्तस्य ऐकाग्रचाय ध्यानयोगं
निरूप्य अभ्यास-वैराग्ययोः सहकारस्तदर्थं स्थापितः । सप्तमे अध्याये
विशालम् उदग्रं च भक्तिरूपं साधनं प्रतिपादितम् । त्वम् ईश्वरमभि-
लक्ष्य प्रेमभावेन उपसर, जिज्ञासु-बुद्ध्या समुपेहि, विश्वकल्याणे
पर्याकुलतया उपयाहि, उताहो वैयक्तिक-कामनया व्रज, येन केनापि
प्रकारेण उपेहि । सकृत् तस्य आस्थान-मण्डपम् उपसर, तेनैव कार्य-
सिद्धिर्भवेत् । एतदध्यायस्थस्य विषयस्यास्य 'प्रपत्तियोगः' अर्थात्
ईश्वरशरणागतिप्रेरको योगः' नाम अकरवम् । सप्तमे प्रपत्तियोगं
प्रतिपाद्य अष्टमे सातत्य-योगो निरूपितः । याः संज्ञाः मया क्रियन्ते,
ताः युष्माभिः पुस्तकेषु न प्राप्येरन् । परंतु यानि नामानि उपयोगीनि
प्रतीतानि, तान्येव मया अदीयन्त । सातत्ययोगो नाम स्वसाधनायाः
अन्तकालं यावत् नैरन्तर्येण अनुष्ठानम् । यस्मिन् पथि सकृत् गन्तुं
प्रवृत्तस्तत्रैव अविच्छेदेन पादन्यासं कुर्वन् आस्व । कदाचित् चलनम्,
कदाचिच्च न, एवं करणे चरमोपेयस्थानस्य न कदापि आसादनाशा ।
निर्वेदेन नैराशयेन वा नेदं कदापि विचारणीयं यत् 'कियत्पर्यन्तं साधन-
मनुतिष्ठन् अवस्थास्ये' इति । यावत् फलोदयो न भवेत्, तावत्पर्यन्तं
साधनम् अक्षुण्णं प्रवर्तनीयम् ।

अस्य सातत्ययोगस्य परिचयं प्रस्तुत्य नवमे अध्याये साधारण-

मेव, परं कात्स्न्येन जीवनपरिवर्तनकारि यद् वस्तु भगवान् न्यरूप-
यत् तद् राजयोगो नाम । नवमाध्यायः कथयति—यानि कान्यपि
कर्माणि प्रतिक्षणं सम्पद्यन्ते, तानि सर्वाणि कृष्णार्पणं कुरु । एका-
किनि अस्मिन् विषये सर्वाण्यपि शास्त्रसाधनानि सकलानि कर्म-
विकर्माणि च निमग्नानि । सर्वाऽपि कर्मसाधना अस्मिन् सम-
र्पण-योगे व्यलीयत । समर्पण-योग एव राजयोगोऽभिधीयते । अत्र
सर्वाणि साधनानि अवसितानि । इयं व्यापिका समर्था च ईश्वरार्पण-
रूपा साधना साधारणी सुकरा च दृश्यते, परंतु सैवाद्य नितान्तं दुष्करा
संजाता । इयं साधना स्वगृहे एव स्थित्वा आपांसुलपादम् आपण्डितं
यावत् सर्वे विना प्रयासं साधयितुं पारयन्ति, अतः सरलाऽस्ति । परंतु
यद्यपि इयम् एतावती सरला, तथापि तां साधयितुं महान् सुकृत-
पुञ्जोऽपेक्ष्यते ।

बहुता सुकृतांची जोडी । म्हणुनी विठ्ठलीं आवडी ॥

“भूयसां सुकृतानां सञ्चये जाते एव विट्टले प्रेम उत्पद्यते ।” अनन्त-
जनुषां पुण्यं यदा सञ्चितं भवति, तदैव ईश्वरे प्रीतिरुत्पद्यते ।
साधारणविषयेऽपि नेत्राभ्यामविरलं बाष्पं स्रवति, परं भगवतो नाम्नि
उच्चारिते नयनाभ्यां बिन्दुद्वयमपि बाष्पं नायाति । कोऽस्य उपायः ?
महात्मनां कथनानुसारेण अस्य साधनेयं एकया दृष्ट्या नितान्तं
सहजा, परम् अन्यया दृष्ट्या सुतरां कठिनाऽपि । अद्यत्वे तु इतोऽपि
कठिनतरा समपद्यत ।

अद्यत्वे अस्माकं नेत्रयोरुपरि जडवाद-पटलम् आपतितमस्ति ।
इत एव शङ्का समुद्भाव्यते यत् ‘ईश्वरः क्वापि अस्ति किम् ? स
क्वापि कस्यापि प्रतीतिपथमेव न आरोहति ।’ समस्तं जीवनं विकार-
मयं विषयलोलुपं वैषम्येण संभृतं चास्ति । सांप्रतं महतां महत्त-

राणामपि तत्त्वज्ञानिनां विचाराः 'सर्वेषां कृते उदरपूर्तये करपट्टिका' कथं लभ्येत ?' एतस्मादग्रे नैव प्रसरन्ति । नास्त्यत्र तेषां दोषः । यतः अद्यत्वे स्थितिरेव ईदृशी, यद् बहूनां भोजनमपि दुर्लभं संवृत्तम् । अद्यतनो दुःसमाधेयो विषयः करपट्टिका ! इमं समाहितुं कृत्स्ना बुद्धिः निमग्ना । सायणाचार्यः रुद्र-पदं व्याख्यातवान्—बुभुक्षमाणो रुद्ररूपेण अवतिष्ठते । बुभुक्षिताः रुद्रस्य अवतारभूताः । तेषां क्षुद्रुपशमनार्थमनेकानि तत्त्वज्ञानानि, भूयांसो वादाः, प्रचुराः राजनीतयश्च समुत्थिताः । एभ्यो विचारेभ्यः शिरः स्पन्दितुमपि अवसरो दुरासदः । अद्यत्वे अस्माकं निखिलः प्रयासः अस्यामेव दिशि प्रसरति यत् परस्परम् अकलहायमानाः सुखेन शान्त्या च कवल-द्वयं कथं भुञ्जीमहि । यस्मिन् युगे ईदृशी विचित्रा समाजरचना प्रवृत्ता, तत्र ईश्वरार्पण-रूपः सरलो वास्तविकोऽपि विषयः सुतरां दुष्करः संवृत्तश्चेत् किं तत्र आश्चर्यम् ? परंतु कोऽस्य उपायः ? दशमे अध्याये अद्य अस्माभिर्दृश्येत यत् ईश्वरार्पणयोगः कथं साध्यताम्, कथं वा सुकरः सम्पाद्यताम् ?

(५०) परमेश्वर-दर्शनस्य सुबोधा रीतिः

अस्मिन् अध्याये परमात्मानं सर्वत्र सन्द्रष्टुं स एव उपायो निरूपितः, यस्तावद् अल्पवयस्कानां बालकानां पाठने अस्माभिरनुष्ठीयते । बालकाः द्वेधा वर्ण-परिचयं ग्राह्यन्ते अस्माभिः । एका विधा—पूर्वम् अक्षराणि बृहदाकाराणि विलिख्य बोध्यन्ते बालकाः । पश्चाच्च एतान्येव अक्षराणि लघ्वाकारेण लेखं लेखं ग्राह्यन्ते । स एव ककारः, स एव गकारश्चेति । परंतु पूर्वम् इमौ स्थूलौ आस्ताम्, अधुना लघू संवृत्तौ । इयम् एका विधा सम्पन्ना । द्वितीया च विधा—प्रथमं सरलानि असंयुक्ताक्षराणि बोधनीयानि । तदनु कठिनानि संयुक्ता-

क्षराणि । एवंमेव सर्वं प्रकरण-जातं परमेश्वरदर्शनशिक्षणेऽपि । पूर्वं स्थविष्ठः सुदर्शः परमात्मा द्रष्टव्यः । समुद्र-पर्वत-प्रभृतिषु विभूतिषु प्रादुर्भूतः परमेश्वरः अक्षिभ्यां क्षिप्रमन्तः निवेश्यते । यद्ययं स्थविष्ठः परमात्मा बुद्धौ आरोह्येत, तर्हि 'एकस्मिन् जलबिन्दौ, मृदः एकस्मिन् कणेऽपि स एव परमात्मा निविष्टोऽस्ति—इदमपि अग्रे अवगम्येत । स्थूले लघौ च ककारे न किमपि अन्तरम् । यः स्थूले, स एव सूक्ष्मे । इयमेका सरणिः । द्वितीया च—पूर्वं सरलः प्राकृतिकः परमात्मा द्रष्टव्यः, तदनु तस्य विषमं रूपम् । यस्यां व्यक्तौ शुद्धः पारमेश्वरः प्रादुर्भावः सरलतया सुदर्शः, स द्रागेव बुद्ध्या अवगाह्येत । यथा रामे प्रकटितः परमेश्वरस्य आविर्भावः सपदि मनसि प्रतिफलति । रामः सरलपदवत् अविसंवादः परमेश्वरः । परंतु रावणः ? अयं संयुक्ताक्षरवद् अस्ति । अत्र यत्किमपि सम्पृक्तम् । रावणस्य तपस्या कर्मशक्तिश्च महीयसी, परंतु तत्र क्रूरता सम्पृक्ता । प्रथमं रामः इति सरलं पदं शिक्षस्व । यत्र दया वात्सल्यं प्रेमभावश्चास्ति, तादृशो रामः सरलः परमेश्वरः । स द्राग् सुग्रहो भवेत् । रावणे विद्यमानं परमेश्वरम् अभिज्ञातुं किञ्चिद् विलम्बो भवेत् । प्रथमं सरलाक्षरम्, पश्चाच्च संयुक्ताक्षरं ग्राह्यम् । सुजनेषु परमात्मानं प्रथमं सन्दृश्य अन्ते दुर्जनेष्वपि तस्य सन्दर्शनाभ्यासो विधेयः । समुद्रे विद्यमानो महान् परमात्मैव तदीये जल-बिन्दौ अपि वर्तते । राम-चन्द्रस्य अभ्यन्त-रवर्ती परमात्मैव रावणेऽपि विद्यते । यः स्थूले स एव सूक्ष्मेऽपि । यः सरले, स एव कठिनेऽपि । आभ्यां विधाभ्याम् एष संसाररूपो ग्रन्थः पठनीयः ।

इयमपारा सृष्टिः नूनम् ईश्वरस्य पुस्तकम् । अक्षणोः गाढा

जवनिका समापतिता, अतः पुस्तकमिदं पिहितमिव प्रतिभाति । अस्मिन् सृष्टिरूपे पुस्तके सुन्दरैः अक्षरैः सर्वत्र परमेश्वरो लिखितः, परं सः अस्माकं दृष्टिपथं नागच्छति । ईश्वर-दर्शने एको महान् प्रत्यूहोऽस्ति । स चायं यत् साधारणं सन्निकृष्टं च परमेश्वर-स्वरूपं मनुष्यस्य बुद्धिः नावगाहते, विप्रकृष्टं प्रखरं च तस्य रूपं सुग्रहं न भवति । यदि दर्शनेच्छुः उच्येत—‘स्वमातरि परमेशः दृश्यताम्’ इति, तदा स प्रतिवदेत्—‘ईश्वरः ईदृक् सरलः शीघ्र-प्राप्यश्च किम् ?’ परं यदि तिग्मरूपः परमात्मा प्रकटितः स्यात् तर्हि तस्य तेजः सोढुं शक्नुयाः किम् ? कुन्ती समभिलषति स्म यत् ‘विप्रकृष्टो भास्करो मम समक्षं सम्प्राप्नोतु’ इति । परंतु तस्मिन् निकटम् आयातमात्रे सा तत्तेजसा तप्ता तस्य तेजः सोढुं न शशाक । यदि ईश्वरः स्वीयेन सकलसामर्थ्येन सह पुरः आगत्य अवतिष्ठेत, तर्हि सोऽस्माभिः न सह्येत । यदि च मातुः सौम्येन रूपेण आगत्य सन्तिष्ठेत, तर्हि न रोचेत । मोदकादि मिष्टान्नं दुर्जरम्, साधारणं दुग्धं च न स्वदते ! इमे भग्नभाग्यतायाः मरणस्य वा चिह्नभूते । इयं विकृता मनोदशा परमेशदर्शने महत्येव अन्त-रायभूता । एषा मनोदशा परित्याज्या । प्रथमं स्वसन्निकृष्टं स्फुटं सरलं च परमात्मानं परिचिनुयुः । पश्चाच्च सूक्ष्मं कठिनं च पर-मात्मानं जानीयुः ।

(५१) मानवस्थः परमेश्वरः

परमेश्वरस्य सर्वतः प्रथमा मूर्तिर्नाम माता । सा हि अस्माकं निकटवर्तिनी । श्रुतिः कथयति—मातृदेवो भव इति । जातमात्रः शिशुः मातरमन्तरा कमन्यं पश्यति ? वात्सल्यरूपेण सा परमेश्वरस्य मूर्तिरेव तत्र तिष्ठति । अस्याः मातुरेव व्यापकं रूपं भावयन्तः वन्दे मातरम्

इति वदन्तः राष्ट्रमातरम्, पुनरग्रे अखिलां पृथिवीं भूमातृत्वेन च पूजयिष्यामः । प्रारम्भे सर्वोच्चतया ईश्वरस्य या प्रथमा प्रतिमा शिशोः पुरः समायाति, सा मातृरूपा । मातुः पूजया मोक्षावाप्तिः नासम्भाविनी । मातुः पूजा नाम मन्ये, वात्सल्येन अवतिष्ठ-मानस्य परमेश्वरस्यैव पूजा । माता तु निमित्तमात्रभूता । परमात्मा तस्यां निजं वात्सल्यं संक्राम्य तां नर्तयति । तपस्विनी सा अवगन्तु-मपि न पारयति यत् कथमियती माया-ममता तस्याः अन्तरे उत्तरङ्गिता ? किं सा एतदभिसन्धाय शिशुं लालयति, पालयति वा यदयं वार्धके मम अवलम्बो भविष्यतीति ? नैव; कदापि न । सा तस्य बालस्य जनयित्री । सा च प्रसव-पीडाः अन्वभूत् । ताः प्रसवपीडाः तां पुत्रप्रेमोन्मत्तां विदधति । ताः प्रसव-वेदनाः तां वत्सलां विदधति । सा वात्सल्यमकुर्वाणा समवस्थातुमेव न पारयति । सा विवशा । सा माता नाम निरवधि-सेवायाः मूर्तिः । यदि परमेश्वरस्य सर्वोत्कृष्टा काऽपि पूजा अस्ति, नूनं सा मातुः पूजा । ईश्वरं मातृनाम्ना सम्बोध्य आह्वय । 'मातृ'-शब्दात् प्रकृष्टतरः शब्दः कुत्रास्ति ? 'माता' इति प्रथमं स्थूलाक्षरम् । तत्र ईश्वरं द्रष्टुं शिक्षस्व । पश्चात् पितरि, गुरौ चापि । गुरुः नः उपदिशति । स अस्माकं पाशवं दूरीकृत्य अस्मासु मानुष्यकम् आदधाति । कियानयं तस्य उपकारः ! प्रथमं माता, तदनु पिता, ततः परं गुरुः, पश्चाच्च दयालवः साधवः ! स्थविष्ठरूपेण तिष्ठत् एतत् पारमेश्वरं रूपं प्रथमम् ईक्षस्व । यदि अत्र परमात्मा न दृश्येत, तर्हि पुनरन्यत्र कुत्र दृश्येत ?

माता, पिता, गुरुः साधवश्च—एतेषु परमात्मानम् ईक्षस्व । एवमेव लघुवयस्केषु बालकेषु यदि परमात्मानो दर्शनं संभवि,

तर्हि कियत् सुन्दरं स्यात् ! ध्रुवः, प्रह्लादः, नचिकेताः, सनकः, सनन्दनः, सनत्कुमारः—एते सर्वे अल्पवयस्काः बालका एव आसन् किल । परंतु पुराणकाराः व्यासादयः इदं निर्धारयितुं नापारयन् यदधुना कुत्र ते माहात्म्येन निधातव्याः, कुत्र च न निधातव्याः इति । शुकदेव-शङ्कराचार्यौ बाल्यादेव विरक्तौ आस्ताम् । ज्ञानदेवस्यापि इयमेव स्थितिः । सर्वेऽपि इमे बालकाः । परंतु तेषु परमेश्वरः यावता शुद्धरूपेण आविरासीत्, न तावता क्वापि अन्यत्र । 'ईसामसीह'-महानुभावो बालेषु अतीव वत्सलः आसीत् । एकदा तस्यैकः शिष्यः तमपृच्छत्—'भवन्तः सर्वदा पारमेश्वरं राज्यं समुल्लिखन्ति, तस्मिन् ऐश्वरे राज्ये यातुं कः पारयेत् ?' पार्श्वे एव एको बालः आसीत् । तम् उच्चै चतुष्पदके आसने समुत्थाप्य स प्रत्यभाषत—'ये एतद्बालकवद् भवेयुः, ते तत्र गन्तुं शक्नुयुः' इति । ईसामसीह-महोदयस्य कथनं सर्वथा तथ्यमासीत् । स्वामी रामदासः एकदा अर्भकैः सार्धं खेलति स्म । समर्थस्य अर्भकैः सह खेलनं विलोक्य कतिपये स्थविराः विस्मिताः अभूवन् । तत्रैकः समर्थम् अपृच्छत्—'अद्य भवन्तः किमिदम् आचरन्ति ?' समर्थः उदतरत्—

वर्ये पोर ते थोर होऊन गेलें । वर्ये थोर ते चोर होऊन ठेले ॥

“आयुषा ये बाला आसन्, ते स्थविरा बभूवुः, ये चायुषा स्थविराः आसन्, ते चोराः समपद्यन्त ।” आयुषि प्रवृद्धे शृङ्गे इव अविचाराः प्रस्फुटन्ति । तत ईश्वरस्य स्मरणमपि न जायते । कनीयसां बालकानां मनसि कोऽपि लेपो न भवति । तेषां बुद्धिः अनाविला भवति । जनास्तान् उपदिशन्ति—'मिथ्या न वक्तव्यम्' इति । बालः पृच्छति—'मिथ्या वक्तव्यं नाम किम् ? ततस्तं सिद्धान्तं बोधयन्ति—'यद् यथा भवेत्, तत् तथा वक्तव्यम्' इति । स भ्रान्तो भवति—'तथाकथनं

विहाय अन्योऽपि प्रकारः अस्ति किम् ? यथा न भवेत् तथा कथं वक्तव्यम् ? इदं हि 'चतुरस्रं चतुरस्रं वद, वर्तुलं मा वद' एतत्कथनमिव । बालो विस्मितो भवति । बालकाः नाम विशुद्धस्य परमात्मनो मूर्तयः । ज्यायांसस्तान् मिथ्यां शिक्षाम् उपदिशन्ति । निर्गलिताथोऽयम्—माता, पिता, गुरुः, साधवः बालाश्च एषु यदि वयं परमात्मानं द्रष्टुं न पारयामस्तदा पुनः कतमस्मिन् रूपे तं पश्येम ? परमेश्वरस्य इतः उत्तमानि अन्यानि रूपाणि न भवन्ति । परमेश्वरस्य सरलानि सौम्यानि इमानि रूपाणि प्रथमं परिचिनुत । एषु परमेश्वरः विशदैः स्थूलैश्च अक्षरैः लिखितः ।

(५२) सृष्टि-स्थितः परमेश्वरः—विशिष्टानि उदाहरणानि

पूर्वं वयं मानवानां सौम्यतमासु पावनासु च तनुषु परमात्मनः सन्दर्शनं शिक्षामहे । तथैव अस्यां सृष्टौ यानि विपुलानि मनोज्ञानि च रूपाणि सन्ति, तेषु तस्य दर्शनाभ्यासं कुर्याम ।

उषाः एव गृह्यताम् ! सूर्योदयात् प्राक्तनी सा दिव्या प्रभा । ताम् उषोदेवीं गायं गायं माद्यन्तो मुनयो नर्तितुम् आरभन्ते—'अये उषोदेवि ! त्वं परमेश्वरस्य सन्देशवाहिका । त्वं हिमकणैः कृतस्ताना । त्वम् अमृतत्वस्य पताका ।' ऋषयः उषोदेवतायाः एवं भव्यं मनोज्ञं च वर्णनम् अकुर्वन् । वैदिकः ऋषिः कथयति—'त्वं परमेश्वरस्य सन्देशवाहिका । त्वां विलोकयता मया यदि परमेश्वरस्य रूपं नावगम्येत, तर्हि न जाने कः पुनर्मां परमेश्वरं ज्ञापयिष्यति ? इयता सौन्दर्येण कृत-प्रसाधनेयम् उषोदेवता सम्मुखे तिष्ठति । परम् अस्माकं दृष्टिस्तत्र क्व याति ?

तथैव तं सूर्यं विलोकय । तस्य दर्शनं नूनं परमात्मनो दर्शनम् । स नानावर्णानि आलेख्यानि गगने सरङ्गं निर्माति । आलेख्यकाराः

तूलिकां संचाल्य अनेकान् मासान् सूर्योदयस्य चित्राणि निर्मान्ति, तत्र च रागं पूरयन्ति । परंतु प्रत्युषसि प्रबुद्ध्य परमेश्वरस्य तां कलामालोक्य । तस्याः दिव्यकलायाः तस्य च अनन्तसौन्दर्यस्य हन्त ! कतमा उपमा दीयताम् ? परंतु पश्यति कः ? एकतः सुन्दरो भगवान् तिष्ठति, परतश्चायं अधिकेन आवरणेन स्वशरीरं प्रावृत्य निद्राति । भास्करः कथयति—‘रे अलस ! स्वपितुमिच्छसि ? किंतु अहं त्वां जागरयिष्यामि ।’ एवमाभाष्य स निजान् कवोष्ण-किरणान् गवाक्ष-विवरैः सम्प्रेष्य तमलसं प्रबोधयति ।

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

“सूर्यो विश्वस्य स्थावर-जङ्गमात्मकस्य आत्मा ।” चराचरस्य स आधारभूतः । ऋषिस्तं ‘मित्रः’ इति अभिदधाति—

मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।

“अयं मित्रो लोकान् आह्वयति । तान् कार्य-व्यवसायेषु नियोजयति । स्वर्गं पृथिवीं च धारयति ।” यथार्थतः स भास्करो जीवनस्य आधारः । तस्मिन् परमात्मनो दर्शनं कुरुष्वम् ।

सा च पावनी गङ्गा ! यदाऽहं काशीमध्यवसम्, तदा गङ्गायास्तटे उपाविशम् । निशि एकान्ते अगच्छम् । कियान् कमनीयः प्रसन्नश्च आसीत् तस्याः प्रवाहः । तस्याः भव्यं गभीरं च प्रवाहं तदुदरे च संकलिता आकाशस्थाः अनन्तास्ताराः विलोक्य मूकः सम्पद्ये स्म । शङ्करस्य कपर्दात् अर्थात् हिमालयात् प्रसृत्य आयान्ती सा गङ्गा ! यस्यास्तटे राजानः राज्यम् ऐश्वर्यं च तृणवत् मत्वा तपस्तप्तुम् उपाविशन्, तस्याः गङ्गायाः दर्शनेन मया निरवधिः शान्तिः अनुभूयते स्म । तां शान्तिं कथं नु वर्णयेयम् ? तत्र वाणी परिसमाप्ता । इदं बुद्धिम् अधिरोहति स्म यत् हिन्दु-

धर्मानुयायी 'मरणोत्तरं न्यूनातिन्यूनं मदस्थि जाह्नव्यां निपततु' इति कुतोऽभिलषति । यूयं कामं हसत । युष्माकं हासेन न काऽपि क्षतिः । परंतु मम इमाः भावनाः सुतरां पवित्राः संग्राह्याश्च प्रतिभान्ति । जनाः प्राणोत्क्रमणवेलायां गङ्गाजलस्य बिन्दुद्वयं मुखे निपातयन्ति । इमौ द्वौ बिन्दू नाम मन्ये, परमात्मैव मुखे अवतीर्णो भवति । तां त्रिपथगां परमात्मैव अवेहि । परमेश्वरस्य सा करुणा प्रवहति । तव बाह्यम् आभ्यन्तरं च अवकरकूटं क्षालयन्ती सा माता प्रवहति । यदि गङ्गायां परमेश्वरः प्रादुर्भूतो न दृश्येत, तदा कुत्र दृश्येत ? सूर्यः, आपगाः, सघोषं तरङ्गान् उच्छालयन् विशालः सागरश्च सर्वमिदं परमेश्वरस्यैव मूर्तयः ।

किंच स पवनः ! कुतस्तात् आयाति कुत्र च याति, किमपि न ज्ञायते । अयं भगवतो दूत एव । भारतवर्षस्थः कियान् पवनस्तस्मात् स्थास्नोः हिमालयात् प्रवहति, कियान् च गभीरात् सागरात् । अयं पावनः पवमानोऽस्माकं हृदयं संस्पृशति । अस्मान् प्रबोधयति । अस्माकं कर्णयोः किमपि गुञ्जति । परंतु अस्य नभस्वतः सन्देशं कः शृणोति ? यदि काराधिकारी आयातम् अस्माकं पङ्क्तिचतुष्टयाङ्कितं पत्रं न ददाति चेत्, अस्माकं मनो दूयते । 'अरे मन्दभाग ! किं निहितमस्ति तस्मिन् पत्रे ? परमेश्वरस्यायं स्नेह-सन्देशः पवनेन सह प्रतिक्षणम् आयाति । तमाकर्णय !'

एवम्, अस्माकं गृह्याः कार्यकराः पशवः ! सा गोमाता, कियद्वत्सला कियता ममत्वेन प्रेम्णा च पूर्णा । क्रोशाद् अध्यर्धक्रोशाद् काननाद् गुल्मेभ्यश्च वत्सार्थं कियत्या द्रुतगत्या आयाति ! वैदिकानाम् ऋषीणां पर्वतेभ्यः स्वच्छं जलमादाय कलकल-क्वणनेन साकं धावतीः नदीः विलोक्य स्ववत्सार्थं पयःपूर्णमापीनमादाय हम्बारवं

कुर्वन्त्यः आव्रजन्त्यो धेनवः स्मृतिपथम् अवरोहन्ति । ऋषिः नदीं स्तौति—‘हे देवि ! दुग्धवत् पवित्रं पावनं मधुरं च पयः आनयन्ती त्वं सुरभिरिव । यथा गावः अटव्यामेव अवस्थातुं नेशते, तथैव यूयं नद्योऽपि पर्वतेषु स्थातुं न शक्नुथ । यूयं सकूर्दं धावन्त्यः पिपासितैः वत्सैः सङ्गन्तुम् आयाथ ।’ वाश्वा इव धेनवः स्यन्दमानाः । “वत्सल-गोरूपेण भगवान् द्वारि तिष्ठति ।”

पुनः स वाजी ! कियान् उत्तमः, कियान् प्रामाणिकः, कियान् च स्वामिनिष्ठः ! अरबदेशीयाः जनाः अश्वेषु कियत् स्निह्यन्ति ? अरबदेशवासिनस्तस्य पुरुषस्य तां कथां न जानीथ किम् ? स विपद्-ग्रस्तः अरबदेशीयः एकस्य व्यवसायिनः कृते अश्वं विक्रेतुं प्रस्तुतः । हस्ते काञ्चन दीनाराणां कोषं गृहीत्वा स मन्दुरां प्रविशति । परंतु वाजिनो गाढानुरागपूर्णयोः चक्षुषोरुपरि तस्य दृक्पातो भवति, तदा दीनार-कोषं स प्रक्षिपति, वदति च—‘प्राणाः मे कामम् अपसरन्तु, परं अश्वं नैव विक्रीणे । यद् भवितव्यं तत् भविष्यति । भोजनं न लभ्येत चेत् माऽस्तु तत् । ईश्वरो मे साहाय्यं करिष्यति ।’ पृष्ठास्फालने कृतमात्रे एव स प्रेम्णा ह्लेषितुं प्रवर्तते । कियत् कामनीयकं तद्गलकेसराणाम् ! घोटके यथार्थतः सन्ति अनर्घाः गुणाः । तस्मिन् ‘चक्र’-वाहने (साइकिल-वाहने) किमस्ति ? अश्वं खर्जय सुहृत् ! स त्वदर्थं प्राणान् अर्पयेत् । तव सहायो भूत्वा अवस्थास्यते ।

मारोहेः—कथमिदं संभवेत् ? त्वं स्वयं तस्मै चणकान् पानीयं च देहि । तत्पृष्ठं खर्जय, तदनु आरोह ।' स सुहृद् एवमेव कर्तुं प्रावर्तत । कतिपय-दिवसानन्तरम् आगत्य माम् अब्रवीत्—'अधुना वाजी न पातयति ।' अश्वस्तु परमेश्वरः, स किमर्थं भक्तान् पातयेत् ? तस्य भक्तिं संलक्ष्य वाजी संनतो बभूव । अश्वो जिज्ञासते यदयं मद्भक्तः आहोस्वित् कोऽपि परकीयः । भगवान् श्रीकृष्णः स्वयम् अश्वपृष्ठम् आस्फालयति स्म, स्वपीताम्बरे च चणकानादाय तं भोजयति स्म । गण्डशैलः आपततु, प्रणाली समागच्छतु, जम्बालम् समायातु चेत् चक्र-वाहनं निरुद्धयते । परं वाजी समुत्कूर्दनोत्पतनाभ्यां प्रचलत्येव । अयं मनोज्ञः प्रेम-परिप्लुतो हयो नाम परमेश्वरस्य मूर्तिरेव ।

एवं स सिंहः ! वटोदर-नगरे अहमासम् । उषसि एव सिंहस्य क्ष्वेडितरूपो गभीरो नादः कर्णयोः श्रूयते स्म । स ध्वनिः एतावान् गभीरः उदात्तश्च आसीत् येन हृदयं दोलायते स्म । मन्दिराणां कुहरेषु ध्वनिः यथा प्रतिध्वनति, तथैव गभीरस्तस्य हृदय-गह्वरस्य स नादः आसीत् । सिंहस्य सा धीरोदात्ता भव्या निर्भया च मुद्रा ! तस्य स राजवद् विलासः, तत् राजवैभवम्, ते च सुन्दराः केसराः ! मन्ये चामरा एव तं वनराजं वीजयन्ति । वटोदरायाः एकस्मिन् उद्याने अयं केसरी निवसति स्म । स स्वतन्त्रो नासीत् । पञ्जरे बन्ध्रमीति स्म । तस्य नेत्रयोः क्रौर्यगन्धोऽपि नासीत् । तस्य मुद्रायां दृष्टौ च करुणा कृतपदा आसीत् । मन्ये, ननु संसारस्य चिन्तैव तस्य नासीत् । निज-चिन्तने एव स मग्नः संलक्ष्यते स्म । सिंहो नाम परमेश्वरस्य पावनी विभूतिरिति अञ्जसा प्रतीयते । बाल्ये मया 'एंड्रोक्लीज'-सिंहयोः आख्यायिका पठिता । कियती

मनोज्ञा सा आख्यायिका ! बुभुक्षितः स केसरी एंड्रोक्लीजमहाशयस्य
प्राक्-कृतम् उपकारं संस्मृत्य तस्य सुहृत् सम्पद्यते, तच्चरणौ च
लेढुं प्रवर्तते । किमिदम् ! एंड्रोक्लीजमहाशयः सिंहगतं परमात्मानं
दृष्टवान् । भगवतः अर्धनारीश्वरस्य पार्श्वे सिंहः सर्वदा तिष्ठति ।
सिंहो हि भगवतो दिव्या विभूतिः ।

व्याघ्रस्यापि किं न्यूनाऽस्ति शोभा ? तत्र भूम्ना पारमेश्वरं
तेजोऽभिव्यज्यते । तेन सह सौहार्दं नासम्भवम् । भगवान् पाणिनिः
अरण्ये शिष्यान् पाठम् अध्यापयति स्म । तदानीमेव व्याघ्रः समा-
पतितः । बटवः सम्भ्रान्ताः आक्रोष्टुं प्रावर्तन्त—‘व्याघ्रो व्याघ्रः !’
इति । पाणिनिः अकथयत्—‘ओम्, व्याघ्रो नाम ? व्याजिघ्रति इति
व्याघ्रः, अर्थात् यस्य घ्राणेन्द्रियं प्रखरम्, स व्याघ्रः । माणवका-
स्ततः कामम् अबिभयुः, परं भगवतः पाणिनेः कृते तु स व्याघ्रः
एको निरुपद्रवी आनन्दमयः शब्दमात्रः अवाशिष्यत । व्याघ्रं
विलोक्य स तदभिधायक-शब्दस्य व्युत्पत्तिं निरूपयितुं प्राक्रमत ।
व्याघ्रस्तु पाणिनिं चखाद । परं तेन किमभूत् ? पाणिनेः शरीरस्य
सुरभिर्गन्धस्तेन आघ्रातः, अतस्तं खादितवान् । परं पाणिनिस्ततो न
पलायितवान् । स शब्दब्रह्मणः उपासक आसीत् । तस्य कृते सर्व-
मद्वैतं प्रतिभातमासीत् । व्याघ्रेऽपि स शब्दब्रह्मणः अनुभवं कुरुते
स्म । पाणिनेः अनयैव महनीयतया भाष्ये यत्र यत्र प्रसज्यते तस्य
नाम, तत्र तत्र ‘भगवान् पाणिनिः’ इति दृश्यते पूज्यभावेन उल्लेखः ।
भाष्यकारस्तस्य अत्यन्तम् उपकारं संमन्यते ।

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

मारोहेः—कथमिदं संभवेत् ? त्वं स्वयं तस्मै चणकान् पानीयं च देहि । तत्पृष्ठं खर्जय, तदनु आरोह ।' स सुहृद् एवमेव कर्तुं प्रावर्तत । कतिपय-दिवसानन्तरम् आगत्य माम् अब्रवीत्—'अधुना वाजी न पातयति ।' अश्वस्तु परमेश्वरः, स किमर्थं भक्तान् पातयेत् ? तस्य भक्तिं संलक्ष्य वाजी संनतो बभूव । अश्वो जिज्ञासते यदयं मद्भक्तः आहोस्वित् कोऽपि परकीयः । भगवान् श्रीकृष्णः स्वयम् अश्वपृष्ठम् आस्फालयति स्म, स्वपीताम्बरे च चणकानादाय तं भोजयति स्म । गण्डशैलः आपततु, प्रणाली समागच्छतु, जम्बालम् समायातु चेत् चक्र-वाहनं निरुद्धयते । परं वाजी समुत्कूर्दनोत्पतनाभ्यां प्रचलत्येव । अयं मनोज्ञः प्रेम-परिप्लुतो हयो नाम परमेश्वरस्य मूर्तिरेव ।

एवं स सिंहः ! वटोदर-नगरे अहमासम् । उषसि एव सिंहस्य क्ष्वेडितरूपो गभीरो नादः कर्णयोः श्रूयते स्म । स ध्वनिः एतावान् गभीरः उदात्तश्च आसीत् येन हृदयं दोलायते स्म । मन्दिराणां कुहरेषु ध्वनिः यथा प्रतिध्वनति, तथैव गभीरस्तस्य हृदय-गह्वरस्य स नादः आसीत् । सिंहस्य सा धीरोदात्ता भव्या निर्भया च मुद्रा ! तस्य स राजवद् विलासः, तत् राजवैभवम्, ते च सुन्दराः केसराः ! मन्ये चामरा एव तं वनराजं वीजयन्ति । वटोदरायाः एकस्मिन् उद्याने अयं केसरी निवसति स्म । स स्वतन्त्रो नासीत् । पञ्जरे बम्भ्रमीति स्म । तस्य नेत्रयोः क्रौर्यगन्धोऽपि नासीत् । तस्य मुद्रायां दृष्टौ च करुणा कृतपदा आसीत् । मन्ये, ननु संसारस्य चिन्तैव तस्य नासीत् । निज-चिन्तने एव स मग्नः संलक्ष्यते स्म । सिंहो नाम परमेश्वरस्य पावनी विभूतिरिति अञ्जसा प्रतीयते । बाल्ये मया 'एंड्रोक्लीज'-सिंहयोः आख्यायिका पठिता । कियती

मनोज्ञा सा आख्यायिका ! बुभुक्षितः स केसरी एंड्रोक्लीजमहाशयस्य प्राक्-कृतम् उपकारं संस्मृत्य तस्य सुहृत् सम्पद्यते, तच्चरणौ च लेढुं प्रवर्तते । किमिदम् ! एंड्रोक्लीजमहाशयः सिंहगतं परमात्मानं दृष्टवान् । भगवतः अर्धनारीश्वरस्य पार्श्वे सिंहः सर्वदा तिष्ठति । सिंहो हि भगवतो दिव्या विभूतिः ।

व्याघ्रस्यापि किं न्यूनाऽस्ति शोभा ? तत्र भूम्ना पारमेश्वरं तेजोऽभिव्यज्यते । तेन सह सौहार्दं नासम्भवम् । भगवान् पाणिनिः अरण्ये शिष्यान् पाठम् अध्यापयति स्म । तदानीमेव व्याघ्रः समापतितः । बटवः सम्भ्रान्ताः आक्रोष्टुं प्रावर्तन्त—‘व्याघ्रो व्याघ्रः !’ इति । पाणिनिः अकथयत्—‘ओम्, व्याघ्रो नाम ? व्याजिघ्रति इति व्याघ्रः, अर्थात् यस्य घ्राणेन्द्रियं प्रखरम्, स व्याघ्रः । माणवकास्ततः कामम् अबिभयुः, परं भगवतः पाणिनेः कृते तु स व्याघ्रः एको निरुपद्रवी आनन्दमयः शब्दमात्रः अवाशिष्यत । व्याघ्रं विलोक्य स तदभिधायक-शब्दस्य व्युत्पत्तिं निरूपयितुं प्राक्रमत । व्याघ्रस्तु पाणिनिं चखाद । परं तेन किमभूत् ? पाणिनेः शरीरस्य सुरभिर्गन्धस्तेन आघ्रातः, अतस्तं खादितवान् । परं पाणिनिस्ततो न पलायितवान् । स शब्दब्रह्मणः उपासक आसीत् । तस्य कृते सर्वमद्वैतं प्रतिभातमासीत् । व्याघ्रेऽपि स शब्दब्रह्मणः अनुभवं कुरुते स्म । पाणिनेः अनयैव महनीयतया भाष्ये यत्र यत्र प्रसज्यते तस्य नाम, तत्र तत्र ‘भगवान् पाणिनिः’ इति दृश्यते पूज्यभावेन उल्लेखः । भाष्यकारस्तस्य अत्यन्तम् उपकारं संमन्यते ।

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

मारोहेः—कथमिदं संभवेत् ? त्वं स्वयं तस्मै चणकान् पानीयं च देहि । तत्पृष्ठं खर्जय, तदनु आरोह ।' स सुहृद् एवमेव कर्तुं प्रावर्तत । कतिपय-दिवसानन्तरम् आगत्य माम् अब्रवीत्—'अधुना वाजी न पातयति ।' अश्वस्तु परमेश्वरः, स किमर्थं भक्तान् पातयेत् ? तस्य भक्तिं संलक्ष्य वाजी संनतो बभूव । अश्वो जिज्ञासते यदयं मद्भक्तः आहोस्वित् कोऽपि परकीयः । भगवन् श्रीकृष्णः स्वयम् अश्वपृष्ठम् आस्फालयति स्म, स्वपीताम्बरे च चणकानादाय तं भोजयति स्म । गण्डशैलः आपततु, प्रणाली समागच्छतु, जम्बालम् समायातु चेत् चक्र-वाहनं निरुद्धयते । परं वाजी समुत्कूर्दनोत्पतनाभ्यां प्रचलत्येव । अयं मनोज्ञः प्रेम-परिप्लुतो हयो नाम परमेश्वरस्य मूर्तिरेव ।

एवं स सिंहः ! वटोदर-नगरे अहमासम् । उषसि एव सिंहस्य क्ष्वेडितरूपो गभीरो नादः कर्णयोः श्रूयते स्म । स ध्वनिः एतावान् गभीरः उदात्तश्च आसीत् येन हृदयं दोलायते स्म । मन्दिराणां कुहरेषु ध्वनिः यथा प्रतिध्वनति, तथैव गभीरस्तस्य हृदय-गह्वरस्य स नादः आसीत् । सिंहस्य सा धीरोदात्ता भव्या निर्भया च मुद्रा ! तस्य स राजवद् विलासः, तत् राजवैभवम्, ते च सुन्दराः केसराः ! मन्ये चामरा एव तं वनराजं वीजयन्ति । वटोदरायाः एकस्मिन् उद्याने अयं केसरी निवसति स्म । स स्वतन्त्रो नासीत् । पञ्जरे बम्भ्रमीति स्म । तस्य नेत्रयोः क्रौर्यगन्धोऽपि नासीत् । तस्य मुद्रायां दृष्टौ च करुणा कृतपदा आसीत् । मन्ये, ननु संसारस्य चिन्तैव तस्य नासीत् । निज-चिन्तने एव स मग्नः संलक्ष्यते स्म । सिंहो नाम परमेश्वरस्य पावनी विभूतिरिति अञ्जसा प्रतीयते । बाल्ये मया 'एंड्रोक्लीज'-सिंहयोः आख्यायिका पठिता । कियती

मनोज्ञा सा आख्यायिका ! बुभुक्षितः स केसरी एंड्रोक्लीजमहाशयस्य प्राक्-कृतम् उपकारं संस्मृत्य तस्य सुहृत् सम्पद्यते, तच्चरणौ च लेढुं प्रवर्तते । किमिदम् ! एंड्रोक्लीजमहाशयः सिंहगतं परमात्मानं दृष्टवान् । भगवतः अर्धनारीश्वरस्य पार्श्वे सिंहः सर्वदा तिष्ठति । सिंहो हि भगवतो दिव्या विभूतिः ।

व्याघ्रस्यापि किं न्यूनाऽस्ति शोभा ? तत्र भूम्ना पारमेश्वरं तेजोऽभिव्यज्यते । तेन सह सौहार्दं नासम्भवम् । भगवान् पाणिनिः अरण्ये शिष्यान् पाठम् अध्यापयति स्म । तदानीमेव व्याघ्रः समापतितः । बटवः सम्भ्रान्ताः आक्रोष्टुं प्रावर्तन्त—‘व्याघ्रो व्याघ्रः !’ इति । पाणिनिः अकथयत्—‘ओम्, व्याघ्रो नाम ? व्याजिघ्रति इति व्याघ्रः, अर्थात् यस्य घ्राणेन्द्रियं प्रखरम्, स व्याघ्रः । माणवकास्ततः कामम् अबिभयुः, परं भगवतः पाणिनेः कृते तु स व्याघ्रः एको निरुपद्रवी आनन्दमयः शब्दमात्रः अवाशिष्यत । व्याघ्रं विलोक्य स तदभिधायक-शब्दस्य व्युत्पत्तिं निरूपयितुं प्राक्रमत । व्याघ्रस्तु पाणिनिं चखाद । परं तेन किमभूत् ? पाणिनेः शरीरस्य सुरभिर्गन्धस्तेन आघ्रातः, अतस्तं खादितवान् । परं पाणिनिस्ततो न पलायितवान् । स शब्दब्रह्मणः उपासक आसीत् । तस्य कृते सर्वमद्वैतं प्रतिभातमासीत् । व्याघ्रेऽपि स शब्दब्रह्मणः अनुभवं कुरुते स्म । पाणिनेः अनयैव महनीयतया भाष्ये यत्र यत्र प्रसज्यते तस्य नाम, तत्र तत्र ‘भगवान् पाणिनिः’ इति दृश्यते पूज्यभावेन उल्लेखः । भाष्यकारस्तस्य अत्यन्तम् उपकारं संमन्यते ।

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

- तादृशो भगवान् पाणिनिः व्याघ्रे परमात्मानं वीक्षते स्म । महात्मा ज्ञानदेवः अभाषत—

घरा येवो पां स्वर्ग । कां वरि पडो व्याघ्र ।

परो आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे ॥

“कामं भवने एव स्वर्गः अवतीर्य उपतिष्ठेत, व्याघ्रो वा आगत्य आक्रामेत्, तथापि आत्म-बुद्धेः कदापि भङ्गो मा भूत्” ईदृशी स्थिति-
रासीत् महर्षेः पाणिनेः । तस्यायं प्रत्ययोऽभूत् यद् व्याघ्रः एका
दैवी विभूतिः ।

तथैव स सर्पः ! सर्पेभ्यो नितान्तं बिभ्यति लोकाः । परंतु सर्पो
नाम कठोरशुद्धिप्रियो ब्राह्मण एव । कियान् अच्छः, कियान् च
कमनीयः ! स्तोकमपि कालुष्यं स न सहते । आविलाः विप्राः अनेके
सन्दृश्यन्ते, परम् आविलो भुजङ्गः केनापि समदृश्यत किम् ? मन्ये, स
विजनवासी ऋषिरेव । निर्मलः प्रदीप्तः मनोहरः हार इवास्ति
स सर्पः । तस्माद् भेतव्यं किम् ? अस्माकं पूर्वजास्तस्य पूजायाः
विधानं चक्रुः । कामं भवन्तो वदन्तु यत् ‘हिन्दुधर्मे कियत्यः अन्ध-
श्रद्धाः सम्भृताः !’ परंतु नागपूजायास्तत्र विधानमस्त्येव । बाल्ये
अहं मातुः कृते चन्दनेन नागस्य चित्रम् अङ्कयन् आसम् । मातरं
कथयामि स्म—‘अम्ब ! विपणौ साधीयः चित्रं लभ्यते’ इति । सा मां
प्रतिब्रवीति स्म—तत् कदर्थितं भवति, नाहं वाञ्छामि तत् । स्व-
बालक-रचितम् आलेख्यं साधीयः प्रतिभाति मे ।’ तदनु तस्य पूजा
सम्पद्यते स्म । किमेष उन्मादः ? मनाग् विचार्यताम्—स सर्पः श्रावणे
मासि प्राघुणिको भूत्वा अस्माकं गृहमायाति । वर्षासु प्रवृत्तासु वरा-
कस्य तस्य गृहं जलेन समन्ताद् आपूर्यते, तदा स किं कुर्यात् ? विप्र-
कृष्टे एकान्ते निवसन् स ऋषिः ‘युष्माकं वलेशो माऽस्तु’ इति विमृश्य

क्वापि पटलस्य अधस्तात् काष्ठेषु सन्तिष्ठते । स न्यूनतमं स्थान-
मावृणोति । परं वयं यष्टिमादाय तम् अनुधावामः । विपदभिभूतः
अतिथिः अस्माकं गेहमायाति चेत् किं तस्य हननं उचितम् ? जनाः
कथयन्ति यत् “सेन्ट-फ्रांसस्को” महानुभावः अरण्ये सर्पे दृष्टे सति तं
प्रेमभावेन आह्वयति स्म—‘आयाहि भ्रातः, आयाहि’ इति । सर्पास्तस्य
उत्सङ्गे खेलन्ति स्म । तस्य शरीरे इतस्ततः आरोहन्ति स्म ।” इदं
वितथं मा मन्यताम्, प्रेमणि तु ईदृशी शक्तिः अवश्यं निवसति । सर्पो
‘विषधरः’ उच्यते, परंतु मनुष्यः किं न्यूनविषः? सर्पस्तु यदा कदा
दशति, दंशने च स्वयं न प्रवर्तते । प्रतिशतं नवतिः सर्पाः निर्विषाः
भवन्ति । तव कृषेः स रक्षां कुरुते । कृषेः विध्वंसकान् अनेकान्
कीटान् जन्तून् च भक्षयित्वा स अवतिष्ठते । ईदृशोऽयम् उपकारी
शुद्धस्तेजस्वी विविक्तसेवी च सर्पो नूनं भगवतो रूपम् । अस्माकं
देवतासु यत्र कुत्रापि सः अवश्यं स्थानम् आसादयत्येव । गणेशस्य
कट्यां वयं नागपट्टम् अबध्नीम । शङ्करस्य कण्ठमावेष्ट्य तिष्ठति
सः । भगवते विष्णवे तु नाग-शय्यैव प्रदत्ता किल । अस्य मर्म
माधुर्यं च किञ्चित् पश्यत । अस्य प्रघट्टकस्य अयं भावो यत्
नागरूपेण इयम् ऐश्वरी मूर्तिरेव आविर्भूता विद्यते । यूयं सर्पगतं
परमेशं परिचिनुत ।

- तादृशो भगवान् पाणिनिः व्याघ्रो परमात्मानं वीक्षते स्म । महात्मा ज्ञानदेवः अभाषत—

घरा येवो पां स्वर्गं । कां वरि पडो व्याघ्र ।

परी आत्मबुद्धीसी भर्ग । कदा नोहे ॥

“कामं भवने एव स्वर्गः अवतीर्य उपतिष्ठेत, व्याघ्रो वा आगत्य आक्रामेत्, तथापि आत्म-बुद्धेः कदापि भङ्गो मा भूत्” ईदृशी स्थिति-
रासीत् महर्षेः पाणिनेः । तस्यायं प्रत्ययोऽभूत् यद् व्याघ्रः एका
दैवी विभूतिः ।

तथैव स सर्पः ! सर्पेभ्यो नितान्तं विभ्यति लोकाः । परंतु सर्पे
नाम कठोरशुद्धिप्रियो ब्राह्मण एव । कियान् अच्छः, कियान् च
कमनीयः ! स्तोकमपि कालुष्यं स न सहते । आविलाः विप्राः अनेके
सन्दृश्यन्ते, परम् आविलो भुजङ्गः केनापि समदृश्यत किम् ? मन्ये, स
विजनवासी ऋषिरेव । निर्मलः प्रदीप्तः मनोहरः हार इवास्ति
स सर्पः । तस्माद् भेतव्यं किम् ? अस्माकं पूर्वजास्तस्य पूजायाः
विधानं चक्रुः । कामं भवन्तो वदन्तु यत् ‘हिन्दुधर्मे कियत्यः अन्ध-
श्रद्धाः सम्भृताः !’ परंतु नागपूजायास्तत्र विधानमस्त्येव । बाल्ये
अहं मातुः कृते चन्दनेन नागस्य चित्रम् अङ्कयन् आसम् । मातरं
कथयामि स्म—‘अम्ब ! विपणौ साधीयः चित्रं लभ्यते’ इति । सा मां
प्रतिब्रवीति स्म—तत् कदर्थितं भवति, नाहं वाञ्छामि तत् । स्व-
बालक-रचितम् आलेख्यं साधीयः प्रतिभाति मे ।’ तदनु तस्य पूजा
सम्पद्यते स्म । किमेष उन्मादः ? मनाग् विचार्यताम्—स सर्पः श्रावणे
मासि प्राघुणिको भूत्वा अस्माकं गृहमायाति । वर्षासु प्रवृत्तासु वरा-
कस्य तस्य गृहं जलेन समन्ताद् आपूर्यते, तदा स किं कुर्यात् ? विप्र-
कृष्टे एकान्ते निवसन् स ऋषिः ‘युष्माकं क्लेशो माऽस्तु’ इति विमृश्य

क्वापि पटलस्य अधस्तात् काष्ठेषु सन्तिष्ठते । स न्यूनतमं स्थान-
मावृणोति । परं वयं यष्टिमादाय तम् अनुधावामः । विपदभिभूतः
अतिथिः अस्माकं गेहमायाति चेत् किं तस्य हननं उचितम् ? जनाः
कथयन्ति यत् “सेन्ट-फ्रांसस्को” महानुभावः अरण्ये सर्पे दृष्टे सति तं
प्रेमभावेन आह्वयति स्म—‘आयाहि भ्रातः, आयाहि’ इति । सर्पास्तस्य
उत्सङ्गे खेलन्ति स्म । तस्य शरीरे इतस्ततः आरोहन्ति स्म ।” इदं
वितथं मा मन्यताम्, प्रेमणि तु ईदृशी शक्तिः अवश्यं निवसति । सर्पो
‘विषधरः’ उच्यते, परंतु मनुष्यः किं न्यूनविषः ? सर्पस्तु यदा कदा
दशति, दंशने च स्वयं न प्रवर्तते । प्रतिशतं नवतिः सर्पाः निर्विषाः
भवन्ति । तव कृषेः स रक्षां कुरुते । कृषेः विध्वंसकान् अनेकान्
कीटान् जन्तून् च भक्षयित्वा स अवतिष्ठते । ईदृशोऽयम् उपकारी
शुद्धस्तेजस्वी विविक्तसेवी च सर्पो नूनं भगवतो रूपम् । अस्माकं
देवतासु यत्र कुत्रापि सः अवश्यं स्थानम् आसादयत्येव । गणेशस्य
कट्यां वयं नागपट्टम् अबध्नीम । शङ्करस्य कण्ठमावेष्ट्य तिष्ठति
सः । भगवते विष्णवे तु नाग-शय्यैव प्रदत्ता किल । अस्य मर्म
माधुर्यं च किञ्चित् पश्यत । अस्य प्रघट्टकस्य अयं भावो यत्
नागरूपेण इयम् ऐश्वरी मूर्तिरेव आविर्भूता विद्यते । यूयं सर्पगतं
परमेशं परिचिनुत ।

(५३) सृष्टिस्थः परमेश्वरः—कतिचन अन्यानि उदाहरणानि

एवं कियन्ति उदाहरणानि दर्शयेयम् ? अहं तु केवलं कल्पनाः
उपस्थापयामि । रामायणस्य सर्वोऽपि सारः एतादृश्यां रमणीय-
कल्पनायामेव निहितः । पिता-पुत्रयोः स्नेहः, माता-पुत्रयोः प्रेमा,
भ्रात्रोः सौभ्रात्रम्, पति-पत्न्योः प्रणयः—सर्वमस्ति रामायणे । परंतु
एतदर्थं रामायणं मह्यं न रोचते, अपितु रोचते एतदर्थं यत्

रामस्य मित्रता वानरैः सह अवर्तत । अद्यत्वे कथ्यते यत् ते वानराः नागजातीया आसन् इति । इतिहासज्ञानाम् इदं कार्यमेव यत् प्रत्नवृत्तानाम् उत्खननं नाम । तेषामिदं कार्यं नाहं उपालभे । किंतु यदि नाम रामो वास्तविकैः वानरैः सौहार्दमकरोत्, तर्हि किं तत्र असम्भाव्यम् ? रामस्य रामत्वं रमणीयत्वं च वस्तुतः अत्रैव यत् सः वानराश्च सुहृदः आसन् । तथाविध एव कृष्णस्य गवां च पारस्परिकः सम्बन्धः । सर्वस्याः कृष्ण-पूजायाः आधारः इयं कल्पना अस्ति । श्रीकृष्णस्य यत्किमपि आलेख्यं गृह्यताम्, तत्र युष्माभिः नूनं यत्र-तत्र गावः सन्दृश्येरन् । 'गोपाल कृष्ण, गोपाल कृष्ण !' यदि कृष्णात् गावः विश्लेष्यन्ते, तर्हि कृष्णे किम् अवाशिष्यत ? रामाद् यदि वानराः पृथक् कृतास्तदा पुनः रामेऽपि किम् अवाशिष्यत ? रामो वानरेष्वपि परमात्मनो दर्शनम् अकाशीत्, तैश्च सार्धं घनिष्ठं स्नेहसम्बन्धम् अस्थापयत् । इयमस्ति रामायणस्य कुञ्चिका । यदि इमां कुञ्चिकां यूयं परित्यजेत, तदा रामायणस्य माधुर्यमेव हापयेत । पिता-पुत्रयोः, माता-सुतयोश्च स्नेहः अन्यत्रापि सुलभः । परंतु नर-वानराणाम् अनन्यादृशी मधुरेयं मैत्री रामायणे एव प्राप्येत, नान्यत्र क्वापि । वानरे अवस्थितं परमात्मानं रामायणम् अङ्गीचकार । वानरान् पश्यताम् ऋषीणां महत् कौतुकं जायते स्म । आ-रामस्थानात् (रामटेकतः) कृष्णाकूलं यावत् भूमौ पदम् अविन्यस्यन्तस्ते प्लवगाः एकस्मात् तरोः अपरं तरुम् उत्प्लवमानाः कूर्दमानाश्च क्रीडन्तः परिभ्रमन्ति स्म । ईदृशीः अरण्यानीः तत्र च क्रीडतः वानरान् संवीक्ष्य सहृदयानाम् ऋषीणां मनसि कविता प्रोद्बुध्यते स्म, कौतूहलं च भवति स्म । 'ब्रह्मणः अक्षिणी कीदृशी स्तः ?' इति उपपादयन्त्यः उपनिषदः कपिचक्षुषां सादृश्यं व्यावर्णयन् ।

वानराणाम् अक्षिणी सुतरां चपले भवतः । समन्ततस्तेषां दृष्टिः अनुधावति । ब्रह्मणोऽपि अक्षिणी ईदृशी एव भवितुमर्हतः । अक्षिणी स्थिरीकृते तु ईश्वरस्य कार्यं न सम्पद्येत । यूयं वयं च ध्यानावस्थिताः उपवेष्टुं पारयेम । यदि ईश्वरो ध्यानावस्थितः स्यात्, तर्हि संसारस्य का दशा भवेत् ? अतो मुनिभिः वानरेषु सर्वेषां चिन्तां अवदधती ब्रह्मचक्षुषी संलक्ष्येते । वानरेषु परमात्मनो दर्शनं परिशीलयत ।

तथा स मयूरः ! महाराष्ट्रेषु मयूराणां प्राचुर्यं नास्ति, परं गुर्जर-देशे तेषामस्ति वैपुल्यम् । अहं गुर्जरदेशे आसम् । प्रत्यहं पञ्चषाणां क्रोशानां परिभ्रमणं मम अभ्यासक्रमागतम् । भ्रमता मया बर्हिणो दृश्यन्ते स्म । यदा गगने मेघा आच्छन्नाः भवेयुः, मेघो वर्षितुं सन्नह्येत, आकाशस्य रागे सान्द्रा श्यामता सम्पद्येत, मयूरश्च तदा केकां श्रावयति । हृदयं विद्राव्य निस्सरत् तत् तस्य तीव्रम् आह्वानं सकृत् आकर्णयेः चेत्, जानीयाः यत् अस्माकं समग्रं सङ्गीत-शास्त्रं मयूरस्य केकामिमां उपजीव्यैव प्रवृत्तम् । मयूरस्य रव एव षड्जो भवति । षड्जं रौति मयूरः इति । अयं प्रथमः षड्जः मयूरात् आगतः । पश्चात् उपचयापचयक्रमेण अन्ये स्वराः यथायथम् अस्माभिः समावेशिताः । मेघे एव निमग्ना मयूरस्य सा दृष्टिः, स च तस्य मेदुरो ध्वनिः, मेघस्य स्तनित-गर्जित-श्रवण-समकालमेव प्रसरत् तस्य बर्हवृन्दम् ! अहह ! तस्य तद्बर्हवृन्द-सौन्दर्यस्य पुरो मानवस्य समस्तमपि वैभवं तृणायते । राजानो महाराजाश्च प्रसाधनं कुर्वन्ति, परंतु मयूर-बर्ह-पुञ्जस्य पुरस्तात् किं ते आत्मानं प्रसाधयेयुः । कीदृशी तस्य बर्हस्य भव्यता ! तानि परस्सहस्राणि अक्षीणि, ते च नानाविधाः रागाः, ताः अनन्ताः छटाः, अद्भुता सा कमनीया मृद्वी रमणीया च रचना ! ताः मनोरमाः वल्लीविलासाः ! विलोक्यतां

तावत् तत् पिच्छम्, तद्गतः परमात्मा च । एवमियं निखिला सृष्टिः
सुसज्जिता अस्ति । सर्वत्र परमात्मा दर्शनं ददानः अवतिष्ठते ।
परंतु वयं तमपश्यन्तः मन्दभाग्याः स्मः । तुकारामः कथयति—

देव आहे सुकाळ देशीं, अभाग्यासी दुर्भिक्ष ।

“साधूनां सर्वत्र सुकालोऽस्ति, परमस्माकमभाग्यानां कृते सर्वत्र
वर्तते दौर्भिक्ष्यम् ।”

वेदेषु अग्नेः उपासना प्रतिपादिता अस्ति । अग्निर्हि नारायणः ।
कीदृशी तस्य देदीप्यमाना मूर्तिः ! द्वयोः दारुणोः संघर्षादेव स प्रादु-
र्भवति । को जानीते, पूर्वं स क्व प्रच्छन्न आसीदिति । कियान् उष्णः,
कियान् तेजस्वी ! वेदानां यः प्रथमो ध्वनिः उद्भूतः, सः अग्नेः
उपासनाम् अधिकृत्यैव—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

अग्नेः यया उपासनया वेदानाम् उपक्रमोऽभूत्, तमग्निम् अभिवीक्षस्व ।
तस्य ताः ज्वालाः पश्यतो मे जीवात्मनः पर्याकुलता स्मृतिपथम्
आरोहति । ताः शिखाः गेहचुल्याः वा भवन्तु, वन्यस्य दावाग्नेर्वा
भवन्तु । विरक्तस्य गृहोपकरणादीनि नैव भवन्ति । ताः ज्वालाः यत्र
भवेयुस्तत्र तासां पर्यस्तधावन-क्रिया भवति । ताः ज्वालाः अविरतं
पर्याकुलाः तिष्ठन्ति । ताः उपरि गन्तुमधिकं प्रयतन्ते । वैज्ञानिकाः
वदेयुः—“ईथर’ (आकाशीय-वायुमण्डल)-निमित्तात् इमाः ज्वालाः
प्रकम्पन्ते, वातगुरुत्व-सम्पातेन वा” इति । परं मम तु इदमेव मतं यद्
उपरि यः तेजस्सागरः परमात्मा सूर्यनारायणोऽस्ति, तेन साकं सङ्गन्तुं
ताः निरन्तरम् उच्छलन्ति । जन्मनः प्रभृति आमरणं तासां पर्यस्त-
धावन-क्रमः नैरन्तर्येण प्रवर्तते । सूर्यः अंशी, इमाः ज्वालाश्च तस्य
अंशाः । अंशः अंशिनम् अभिगन्तुं पर्याकुलो भवत्येव । ताः ज्वालाः

यदा प्रशान्ताः भवेयुस्तदैव तदनुधावनं निरुद्धचेत, नान्यथा । 'सूर्याद् वयं सुतरां विप्रकृष्टाः स्मः' एष विचारोऽपि तासां मनसि नोद्भवति । ताः एतावदेव जानन्ति यत् यथासामर्थ्यं पृथिव्याः उपरि समुच्छलनीयम् । तादृशोऽयम् अग्निर्नाम ! मन्ये, तद्रूपेण जाज्वल्यमानं वैराग्यमेव प्रादुर्भूतम् । अत एव वेदस्यायं प्रथमो ध्वनिः अभूत्—'अग्निमीळे' इति ।

तथैव अहं तां कोकिलां कथं विस्मरेयम् ? कम् आह्वयति सा ? निदाघ-दिवसेषु नदी-ह्लादाः अशुष्यन्त । परंतु तरुषु नव-किसलयानि समुद्भिद्यन्ते । 'केनेदं वैभवं प्रदत्तम् ? कुत्र स वैभव-दाता ?' इति पृच्छतीव सा । कियान् तीव्रः मधुरः स पिकरावः ! हिन्दुधर्मे तु कोकिलायाः व्रतमेव (कोकिला-व्रतम्) विहितमास्ते । 'पिकराव-श्रवणमन्तरा भोजनं न करणीयम्' इत्थं स्त्रियः एतद्-व्रतं समाचरन्ति । कोकिलारूपेण आविर्भूतस्य परमात्मनो दर्शनं क्रियताम् इति तद्व्रतं बोधयति । सा कोकिला कियन्मधुरं कू-कू-रवं कुरुते । मन्ये, उपनिषदमेव गायति सा । तस्याः कू-कू-ध्वनिः कर्णयोः सम्पतति, परंतु सा न सन्दृश्यते । आंग्ल-कविः 'वर्डस्वर्थ'-महोदयः तदनुपृष्ठं प्रमत्तो भूत्वा प्रत्यरण्यं सानुसन्धानम् आहिण्डते । इङ्ग्लैण्ड-देशस्य महाकविः कोकिलां मृगयते । भारतवर्षे पुनः गृहिण्यः साधारणस्त्रियः कोकिलादर्शनं विना आहारमपि नाङ्गीकुर्वते । अस्य कोकिला-व्रतस्य प्रभावेण भारतीयाः नार्यः महाकवेः पदवीं प्राप्नुवन् । या कोकिला अमन्दानन्दस्यन्दिनं मधुरं ध्वनिं श्रावयति, तस्याः रूपेण सुन्दरः परमात्मैव प्रादुरभूत् ।

कोकिला कमनीया अस्ति चेत्, स वायसः किम् अकमनीयः ? काकस्यापि समादरं कुरुत । मम तु सः अतिप्रियः । तस्य सान्द्रः स कृष्णरागः, तच्च तिग्मं वाशितम् ! किं स रावो दूषितः ? नैव, सोऽपि

मधुरः । सः पक्षौ आस्फालयन् यदा आयाति, तदा कियान् रुचिरः प्रतिभाति ! सः अल्पवयस्क-बालानां चित्तमाकर्षति । लघिष्ठः शिशुः पिहिते गृहकोणे स्वाहारं न गृह्णाति । बाह्ये अजिरे उपवेश्य आशनीयो भवति, विहगान् काकान् चटकान् च प्रदर्श्य तस्य ग्रासो भोजनीयो भवति । काकं स्निह्यन् स शिशुः किम् उन्मत्तः ? नास्ति उन्मत्तः । तस्मिन् ज्ञानम् आपूरितं वर्तते । काकरूपेण अभिव्यक्ते परमात्मनि शिशुः सपदि एकरूपतां भजते । माता ओदनोपरि दुग्धं दधि सितां वा परिवेषयतु, शिशोस्तत्र नास्ति काऽपि अभिरुचिः । तस्य आनन्दस्तु काकस्य पक्षास्फालने तुण्डविस्फालणे च । सृष्टिं प्रति एतादृक् कुतूहलं शिशूनाम् अनुभव-गोचरं भवति । इदमाश्रित्य सर्वा 'ईसप'-नीतिः आरचिताऽस्ति । ईसपः सर्वत्र ईश्वरं पश्यति स्म । निज-प्रियतमानां पुस्तकानां सूच्यामहम् 'ईसप-नीतेः' नाम प्रथमं दास्यामि, न विस्मरिष्यामि । ईसप-नीतौ केवलं द्विहस्तः द्विचरणश्च मानवो नास्ति । तत्र श्रृगालाः, कुक्कुराः, काकाः, हरिणाः, शशाः, कच्छपाः, सर्पाः, क्रकराः—इमे सर्वे वार्तालापं कुर्वन्ति हसन्ति च । एकं प्रचण्डं सम्मेलनमेव तत् मन्यताम् । ईसपेन सार्धं सर्वा सृष्टिः संलपति । स दिव्यं दर्शनम् आप्तवान् । रामायणम् अनेनैव तत्त्वेन, अनयैव दृष्ट्या आरच्यत । श्रीतुलसीदासः रामस्य बाललीलां समवर्णयत् । रामः अजिरे विहरति । एकः काकः तदुपकण्ठम् उपैति । रामः शनैः तं धर्तुमिच्छति । काकः पश्चात् उत्प्लवमानः अपसरति । अन्ततो गत्वा रामः श्राम्यति । परंतु तस्य एका युक्तिः स्फुरति । मोदक-शकलमादाय रामो वायसान्तिकमायाति, किञ्चिदग्रे कृत्वा दर्शयति । काकः किञ्चित् निकटमायाति । एतादृश-वर्णने श्रीतुलसीदासः कियन्तिचित् पृष्ठानि लिखितवान्, यतः स काकः परमेश्वरः

अस्ति । राम-मूर्तेः अंश एव तस्मिन् काकेऽपि निविष्टः । राम-काकयोः तत्प्रत्यभिज्ञानं, परमात्मनः परमात्मना सह प्रत्यभिज्ञानं नाम ।

(५४) दुर्जनेऽपि परमेश्वर-दर्शनम्

सारांशोऽयम्—अनया प्रणाल्या अस्यां समस्तायां सृष्टौ विविध-रूपेण—पवित्र-नदीरूपेण, विशाल-पर्वतरूपेण, गम्भीर-सागरात्मना, स्निग्धगोमातृरूपेण प्रकृष्ट-वाजिरूपेण, मनस्वि-सिंहरूपेण, मधुर-कोकिलात्मना, सुन्दर-मयूराकारेण, स्वच्छ-विजनप्रिय-सर्पात्मना, पक्षास्फालक-काकरूपेण, चाञ्चल्यमान-ज्वालाकारेण, प्रशान्त-तारकाकारेण च—परमात्मा सर्वत्र आपूरितः । चक्षुर्भ्यां तस्य दर्शनाभ्यासः करणीयः । यथा प्रथमं स्थूलानि सरलानि च अक्षराणि, तदनु सूक्ष्माणि संयुक्ताक्षराणि च शिक्षणीयानि । यावत् संयुक्ताक्षराणां परिशीलनं न भवति, तावत् प्रगतिः असंभाविनी । संयुक्ताक्षराणि प्रतिपदम् उपतिष्ठेरन् । तथैव दुर्जनेषु समवस्थितस्य परमात्मनो दर्शनमपि अभ्यसनीयम् । रामे परमात्मा सुज्ञेयः, परं रावणेऽपि स ज्ञेयो भवेत् । प्रह्लादो रोचते, एवं हिरण्यकशिपुरपि रोचेत इति यतितव्यम् । वेदे अभिहितम्—

नमस्तेनानां पतये नमः ।

नमः पुञ्जिष्ठेभ्यो निषादेभ्यः ।

ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मवेमे कितवाः ।

“तेश्यो लुण्ठकानां पतये नमः । तेभ्यः क्रूरेभ्यः, तेभ्यो हिंसकेभ्यो नमः । इमे वञ्चकाः, एते चोराः, एते लुण्ठकाः सर्वेऽपि ब्रह्मभूताः ! एतेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ।”

अस्य उपदेशस्य कः आशयः ? अयमाशयो यत् सरलानि अक्षराणि शिक्षितानि, अधुना क्लिष्टान्यपि अक्षराणि शिक्षित-

व्यानि । 'कार्लायल'-महाशयः 'विभूतिपूजा'- नामकं पुस्तकम् अरचयत् । तत्र स 'नेपोलियनोऽपि एका विभूतिः' इति प्रत्य-
पादयत् । अयं न शुद्धः परमात्मा, अपितु शबलः । परंतु अस्यापि
परमात्मनः परिज्ञानम् अपरिहार्यम् । अत एव तुलसीदासः 'रावणः
रामविरोधि-भक्तः' इति अकथयत् । परंतु अस्य भक्तस्य आकार-
प्रकारौ किञ्चिद्विजातीयौ । अग्निना दग्धः पार्दः उच्छूयते । परंतु
स्वयथुस्तप्तवालुकादिभिः स्पर्शं स्पर्शं चिकित्सतो भवति । उभयत्र
एकमेव तेजः, परंतु आविर्भावौ भिन्नौ । राम-रावणयोः विभिन्नौ
एव आविर्भावौ समदृश्येताम्, तथापि स एकस्यैव परमात्मनः
आविर्भावो वर्तते ।

स्थूलानि, सूक्ष्माणि, सरलानि, मिश्राणि, अकठिनानि, संयुक्तानि
च सर्वाणि अक्षराणि समधिगच्छत ; एवमन्ते अनुभवत यत् परमेश्वरेण
रिक्तं किमपि एकं स्थानं नावशिष्यते । अणुरेणुष्वपि स एवास्ति ।
आपिपीलिकं ब्रह्माण्डं यावत् सर्वत्र परमात्मा अभिव्याप्त एव ।
स सर्वेषां समानमवधानं विदधानः, कृपालुः, ज्ञानमूर्तिः, वत्सलः,
समर्थः, पावनः, कमनीयश्च परमात्मा सर्वत्र समवतिष्ठते ।

रविवासरः

२-४-३२

एकादशः अध्यायः

विश्वरूप-दर्शनम्

(५५) विश्वरूपदर्शनार्थम् अर्जुनस्य समुत्कण्ठा

बन्धवः !

गत-प्रसङ्गे अस्माभिः अस्य मननं कृतं यत् विश्वस्य अनन्त-
पदार्थेषु संव्याप्तः परमात्मा कथम् अभिज्ञातव्योऽस्माभिः ; तथैव
अस्माकं पुरतो यदिदं विराट् दृश्यं सन्दृश्यते, कथं तद् दृढमव-
गम्येत । प्रथमं स्थूलेषु, ततः सूक्ष्मेषु ; पूर्वं सरलेषु, तदनु सम्पृक्तेषु
इत्येवं रीत्या सर्ववस्तुषु भगवान् द्रष्टव्यः, तस्य साक्षात्कारः कर्तव्यः,
रात्रिन्दिवम् अभ्यस्यन्तः समस्तं विश्वम् आत्मरूपेण द्रष्टुं शिक्षामहे,
इदमस्माभिः गताध्याये संमलक्षितम् ।

अद्य एकादशाध्यायः सन्द्रष्टव्यः । अस्मिन् अध्याये भगवान्
निजं रूपं प्रत्यक्षं प्रदर्श्य अर्जुने स्वस्य अनुत्तमां कृपां प्रकटीचकार ।
अर्जुनो भगवन्तं न्यवेदयत्—‘प्रभो ! अहं भवतः तत् समग्रं रूपं
द्रष्टुमभिलषामि । यत्र भवतः समस्तं सामर्थ्यं प्रादुर्भूतं तद् रूपं
लोचनाभ्यां पश्येयम्’ इति । अर्जुनस्य इयं प्रार्थना विश्वरूपं
सन्द्रष्टुमासीत् ।

वयं ‘विश्व-जगत्’-शब्दौ प्रयुञ्ज्महे । इदं जगत् विश्वस्य एकः
क्षोदीयान् भागः । इमं क्षोदीयांसम् अंशमपि वयम् अवगन्तुं न
पारयामः । समस्तं विश्वमभिलक्ष्य दृश्येत चेत् तर्हि इदं जगत्
यदेतावद् विशालं दृश्यते, तत् अतिक्षोदिष्ठं दृश्येत । क्षपायां गगने
दृष्टिः पात्येत चेदनन्ताः गोलाः दृश्येरन् । आकाशाजिरे रङ्गवल्लीव,

सूक्ष्मसूक्ष्माणि मनोहराणि प्रसूनानीव, ते गोलाः चमचमत्कुर्वन्त्यः परस्सहस्राः तारकाः सन्ति । सर्वस्यास्य रूपं कच्चित् जानीथ ? इमाः स्तनवस्ताः ताराः प्रचण्डरूपाः सन्ति । तासु अनन्ताः सूर्याः समावेश्येरन् । ते उच्छलद्रसमयज्वलतां धातूनां गोलपिण्डाः सन्ति । तादृशानां तेषाम् अनन्तगोलानां गणनां को नु कुर्वीत ? नैषामन्तः पारो वा । केवलाभ्याम् अक्षिभ्यामिमे गोलाः परस्सहस्राः सन्दृश्यन्ते । दूरवीक्षण- (दूरबीन) -यन्त्रेण दृश्येरन् चेत्, परस्कोटयो लक्ष्येरन् । ततोऽपि महत्तरं दूरवीक्षणयन्त्रं चेत् परार्धाविधि दृष्टिपथम् आव्रजेयुः । अन्ते च अस्या-वगमो दुष्करः सम्पद्येत यदस्य परिसमाप्तिः कुत्रास्ति, कथं चास्तीति । येयम् अनन्ता सृष्टिः उपर्यधः सर्वत्र विस्तृता, तस्याः क्षुद्रतमं शकलं जगदुच्यते । परंतु इदं जगदपि कियद् विशालकायं संलक्ष्यते !

इयं विशाला सृष्टिः पारमेश्वरस्य स्वरूपस्य एकं पार्श्वं जातम् । अधुना अन्यत् पार्श्वम् अवशिष्यते । तत् हि कालरूपम् । यदि वयं समतीतं कालं दृष्टिपथम् आनयामः, तर्हि इतिहास-परिधौ समधिकं दशसहस्रवर्षपर्यन्तमेव पश्चाद् गन्तुं पारयेम । भविष्यतः कालस्य तु परिमाणं पारेकल्पनम् । इतिहास-कालो दशसहस्रवर्षात्मकः, अस्माकं जीवन-कालश्च यथा कथञ्चित् शतवर्षात्मकः ! वस्तुतः कालस्य व्यासः आद्यन्तरहितः । 'कियान् कालो व्यतीतः ?' इत्यस्य न कापि इयत्ता । 'भविष्यन् च कालः कियान् स्यात् ?' एष विचारः कल्पनामतिक्रामति । यथा विश्वस्य समकक्षायाम् अस्मज्जगत् सर्वथा क्षोदिष्ठम्, तथैवायं दशसहस्रवर्षात्मकः ऐतिहासिकः कालः अनन्त-कालस्य दृष्ट्या किमपि नास्ति । भूतः कालः अनादिः, भविष्ययश्च कालः अनन्तः । अयं पुनः क्षोदिष्ठो वर्तमानः कालो वचनसमकालमेव

भूतकाले अन्तर्निविशते । वर्तमानः कालः याथातथ्येन कुत्रास्ति-
इति यावत् निरूपयामः, तावदेव स भूतकाले निविशते । एतावदति-
मात्रं चपलः वर्तमानकाल एव अस्मदीयो भवति । साम्प्रतमेव अहं
वदामि, परंतु मुखात् शब्दो यावत् निरगात्, स भूतकाले व्यलीयत ।
अनया परिपाट्या एषा महती काल-नदी सततं प्रवहति । नहि तस्याः
उद्गमस्य परिज्ञानम्, न वा अन्तस्य । मध्यवर्ति स्तोकं प्रवाहमात्र-
मस्माभिः दृश्यते ।

अनया विधया तु एकतो देशस्य अपारा विस्तृतिः, परतश्च
कालस्य अतिवेलः उत्कटः प्रवाहः—द्वाभ्यामपि दृग्भ्यां सृष्टिर्निभाल्येत
तदा अवगम्येत यत् कल्पना-शक्तेः स्वाच्छन्द्येन प्रतनने कृतेऽपि अस्याः
सृष्टेः अन्तो नैव अवगम्येत । त्रिष्वपि कालेषु, त्रिष्वपि स्थलेषु—
भूत-भविष्यद्-वर्तमानेषु ; उपरि, अधः, इतस्ततश्च—सर्वत्र व्याप्तो
विराट् परमेश्वरः एकस्मिन् स्थले युगपदेव सन्दृश्यताम्, परमेश्वरस्य
अस्मिन् रूपे दर्शनं भवतु, एतादृशी इच्छा पार्थस्य मनसि उदपद्यत ।
अस्मात् अभिलाषादेव अयम् एकादशोऽध्यायः उपाक्रमत ।

अर्जुनो भगवतः अतिप्रियः आसीत् । कियान् प्रिय इति जिज्ञासा-
याम् एतावत् निदर्शनं पर्याप्तं यद् दशमाध्याये 'केषु केषु स्वरूपेषु
मम ध्यानं कुर्याः' इति निरूपयन् श्रीकृष्णः 'पाण्डवानां धनञ्जयः'
अनेन वाक्येन पाण्डवेषु योऽर्जुनोऽस्ति, तस्मिन् मां चिन्तय' इति
ब्रवीति । इतोऽपि अधिका प्रेम-प्रमत्तता स्नेहोन्मत्तता वा कुत्र स्यात् ?
प्रेमा कियान् उन्मत्तो भवति, इदमस्य उदाहरणं भवितुमर्हति ।
पार्थे भगवतो निरवधिः स्नेह आसीत् । अयम् एकादशोऽध्यायः
तस्य स्नेहस्य प्रसादभूतः । अर्जुनस्य दिव्यरूपदिदृक्षां भगवान्
दिव्यदृष्टिप्रदानेन अपूरयत् । अर्जुनाय स प्रेम्णः प्रसादं प्रादात् ।

(५६) लघुमूर्तौ अपि पूर्णदर्शनं सम्भवति

तस्य दिव्यरूपस्य सुन्दरं भव्यं च वर्णनम् अस्मिन् अध्याये वर्तते । यद्यपि इदं सर्वं तथ्यम्, तथापि तस्मै विश्वरूपाय विशिष्य नाहं स्पृहयामि । अहं तु लघुरूपे एव सन्तुष्यामि । यत् सरलं मञ्जुलं च तनुरूपं सन्दृश्यते, तन्माधुर्यस्य समास्वादनं मया अभ्यस्तम् । परमेश्वरः खण्डेषु विभक्तो नास्ति । नाहं प्रत्येस्मि यद् यादृशं पारमेश्वरं रूपं द्रष्टुं पारयामि, तत् तस्य एकं खण्डम्, ततोऽन्यः परमेश्वरः बहिरवशिष्यते इति । प्रत्युत अहं पश्यामि यत् यः परमेश्वरः अस्मिन् विराजि विश्वस्मिन् व्याप्तः, स एव साकल्येन तदवस्थः अस्यां लघुमूर्तौ मृदश्च एकस्मिन् कणेऽपि वर्तते, न न्यूनः । अमृतस्य सिन्धौ यत् माधुर्यं तदेव तस्य एकस्मिन् बिन्दौ अपि । पीयूषस्य यस्तनुबिन्दुः मया आसादितः, तस्य माधुर्यम् आस्वादयेयमिति मे प्रतिभाति । अमृतस्य निदर्शनं मया बुद्धिपूर्वम् उपात्तम्, जलस्य पयसो वा निदर्शनं न गृहीतम् । एकस्मिन् चषकमिते दुग्धे यावत् माधुर्यं तावदव कलशमिते दुग्धेऽपि । परं माधुर्यं कामं तदेव स्यात्, तथापि परिपोषः तावानेव भवितुं नार्हति । एकस्माद् दुग्ध-बिन्दोः अपेक्षया एकस्मिन् चषकदुग्धे परिपोषोऽतिरिच्यते । परंतु अमृतस्य उदाहरणे नेदम् असामञ्जस्यम् । अमृतसमुद्रस्य माधुर्यं तु अमृतस्य एकस्मिन् पृषति विद्यते एव, एतदतिरेकेण पुष्टिरपि तावती एव । बिन्दुमात्रमपि अमृतं गलनालाद् अधो गतं चेत् तेन अमृतत्वमेव आप्येत ।

तथैव या दिव्यता या च पवित्रता परमेश्वरस्य विराट्-स्वरूपेऽस्ति, सैव एकस्यां लघुमूर्तौ अपि । मन्यतां यत् कोऽपि परीक्षणार्थं मां मुष्टिमितान् गोधूमान् उपाहरत् । परं मया गोधूमे अनभिज्ञाते पेशि-पूर्णोऽपि स यदि मम पुरस्तात् उपस्थाप्येत, तदा तदभिज्ञानं

कथं भवेत् ? ईश्वरस्य यो 'लघुः प्रकारः मम समक्षमस्ति, तेन स. मया न प्रत्यभिज्ञातश्चेत् तदा पुनः विराजं परमेश्वरं दृष्ट्वाऽपि कथं प्रत्यभिजानीयाम् ? लघौ महति च भेदो नास्ति । लघुरूपं परिचितं चेत् महद् रूपमपि परिचितमेव सम्पद्येत । अतो नाहम् आकाङ्क्षामि यत् ईश्वरो निजं महद् रूपं मह्यं प्रदर्शयतु । अर्जुनवत् विश्वरूप-दर्शनस्य याच्ञा कर्तुं मयि योग्यताऽपि नास्ति । अन्यच्च—यत् किमपि मया दृश्यते, तद् विश्वरूपस्य किमपि खण्डमित्यपि न । कस्यापि चित्रस्य किमपि खण्डं समानीयते चेत्, तत् एव समग्रं चित्रं कल्पयितुं न पारयामः । परंतु परमात्मा एवं शकलैः आरचितो नास्ति । स न छिन्नः, न वा खण्डशः कृतः । एकस्मिन् तनुनि रूपेऽपि स अनन्तः परमेश्वरः साकल्येन अन्तर्निविष्टः । लघुनि महति च चित्रे किमन्तरम् ? यद्यद् वस्तु महति चित्रे भवति, तत् तदेव साकल्येन लघुन्यपि चित्रे । लघुचित्रं महाचित्रस्य शकलं न भवति । लघ्वाकाराणि अक्षराणि भवन्तु तदाऽपि अर्थः स एव । बृहदाकाराणि अक्षराणि भवन्तु, तथापि अर्थः स एव । बृहदाकारेषु अक्षरेषु बृहद् अर्थः, लघ्वाकारेषु च लघुः—एवं न भवति ।

इयमेव विचार-सरणिः मूर्ति-पूजायाः आधारः । मूर्तिपूजायाम् अद्य यावत् बहुभिः आक्रमणं कृतम् । बाह्याः अत्रत्याश्चापि कतिचन समीक्षकाः मूर्तिपूजायां दोषम् आविरभावयन् । किन्तु यथा यथा अहं विमृशामि, तथा तथा मूर्ति-पूजायाः दिव्यता मम पुरस्तात् स्फुटमवतिष्ठते । मूर्तिपूजा नाम एकस्मिन् लघुनि वस्तुनि निखिल-विश्वस्य अनुभवकरण-शिक्षणम् । एकस्मिन् लघौ खेटके समस्त-ब्रह्माण्डावलोकनस्य शिक्षणं किं मिथ्या ? नेयं कल्पना, अपितु प्रत्यक्षानुभूतेः विषयः । यद् विराजि स्वरूपे वर्तते, तदेव एकस्यां

लघुमूतौ^१ अपि, तदेव एकस्मिन् मृदः कणेऽपि । तस्मिन् मूललोष्टे रसालम्, कदली, गोधूमः, सुवर्णम्, ताम्रम्, रजतम् सर्वमपि अस्ति । कृत्स्ना सृष्टिः तत्कणान्तःसम्भृता । यथा कस्याञ्चित् तनीयस्यां नाटक-मण्डल्यां ते एव अभिनेताः वारं वारं विभिन्नाभिनेय-भूमिकाः आदाय रङ्गमञ्चे अवतरन्ति, तथैव परमेश्वरस्यास्ति । यथा वा कोऽपि नाटक-रचयिता स्वयं नाटकं लिखति, स्वयमेव च नाटके अभिनयं कुरुते, तथैव परमात्माऽपि अनन्तानि नाटकानि लिखति, स्वयं च अनन्तपात्ररूपैः सज्जः सन् रङ्गभूमौ अभिनयति । एतेषु अनन्त-नाटकेषु अनुस्यूतम् एकं पात्रं परिचीयेत चेत्, सर्वाणि पात्राणि अभिज्ञातानीव भवेयुः ।

काव्यस्य उपमा-दृष्टान्तादीनां य आधारः, स एव मूर्ति-पूजाया अपि । किमपि वर्तुलं वस्तु दृष्टं चेत् अस्माकम् आनन्दो जायते, यतस्तत्र व्यवस्थितता वर्तते । व्यवस्थितता हि ईश्वरस्य स्वरूपम् । ईश्वरस्य सृष्टिः सर्वाङ्ग-रमणीया, तत्र व्यवस्थितता वर्तते । तद् वर्तुलं वस्तु नाम व्यवस्थिता परमेश्वरस्य मूर्तिः । परंतु अरण्यसंभूतो जिह्मो वृक्षोऽपि ईश्वरस्यैव मूर्तिः । तत्र ईश्वरस्य स्वाच्छन्दमस्ति । तस्य तरोः किमपि नियन्त्रणं न भवति । कस्तावत् ईश्वरं नियन्त्रणे निदधीत ? स बन्धनातीतः परमेश्वरस्तस्मिन् कुटिले वृक्षेऽस्ति । कोऽपि ऋजुः स्तम्भो दृष्टश्चेत्, तत्र ईश्वरस्य समता सन्दृश्यते । उट्टङ्कितः स्तम्भो दृश्येत चेत्, तत्र गगने नक्षत्राणां रङ्ग-वल्लीरचयिता परमेश्वरो दृश्यते । कस्मिन् अपि छिन्ने कृत्ते व्यवस्थिते च उद्याने परमेश्वरस्य संयतं रूपं लक्ष्यते चेत् कस्यामपि अरण्यान्यां परमेश्वरस्य भव्यतायाः स्वच्छन्दतायाश्च दर्शनं लभ्यते । अरण्येऽपि

आनन्दः आसाद्यते, एवं व्यवस्थिते उद्यानेऽपि । तर्हि किं पुनर्वयम् उन्मत्ताः स्मः ? नैव । आनन्दस्तु उभयत्रैव भवति, यतः ऐश्वराः गुणाः प्रत्येकं प्रादुर्भूताः । चिक्कणे शालग्रामे यत् तेजः, तदेव रूक्षे अवर्तुले वक्रे च नार्मदे गणपतौ अपि । अतो मया तद् विराट्स्वरूपं यदि पृथग् न दृश्येत, तदापि न हानिः ।

परमेश्वरः सर्वत्र विभिन्न-वस्तुषु विभिन्न-गुणैः प्रादुर्भूतोऽस्ति । अत एव अस्माकम् आनन्दो भवति । तस्मिन् वस्तुनि आत्मीयता प्रतिभाति । आनन्दो हि न निर्निमित्तको जायते । आनन्दः कुतो जायते ? वस्तुना सह कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति, ततः आनन्दो जायते । शिशुं दृष्ट्वैव मातुः हृदयं समुच्छलति, यतः सा तत्सम्बन्धम् अभिजानाति । अनेनैव प्रकारेण प्रत्येकं वस्तुषु परमात्मनः सम्बन्धं योजय । मयि यः ईश्वरः, स एव तस्मिन् वस्तुन्यपि । ईदृश-सम्बन्धवर्धनमेव आनन्द-वर्धनम् । आनन्दस्य न काऽपि अन्या उपपत्तिः । यूयं सर्वत्र स्नेह-सम्बन्धम् उपबृंहयत, पुनः पश्यत—कीदृक् चमत्कारो भवति इति । तदनु अनन्तायां सृष्टौ व्याप्तः परमात्मा अणुरेणुष्वपि दृश्येत । सकृदियं दृष्टिः उन्मिषतु, ततः परं किमपेक्ष्येत ? परंतु एतदर्थम् इन्द्रियाणां संस्काराधानं अभ्यासश्च अपेक्ष्यते । भोगवासना विच्युता भूत्वा यदा प्रयता प्रेमदृष्टिः आसाद्येत, तदा वस्तुषु प्रतिस्वम् ईश्वर एव दृश्येत ।

उपनिषत्सु आत्मनः रङ्गः कीदृगस्ति, अस्य मनोरमं वर्णनं विद्यते । आत्मनः कतमं वर्णं वदेम ? ऋषिः सस्पृहमभिदधाति—यथा अयम् इन्द्रगोपः । य एषः लोहित-लोहितः कौशेय-मृदुलः मृग-कीटकः, तद्वदस्ति आत्मनो रूपम् । तं मृगकीटकं पश्यामश्चेत् कियान् आनन्दो जायते ! कथमयम् आनन्दो जायते ? मयि यो भावः, स एव

अस्मिन् इन्द्रगोपेऽपि । मम तेन न चेत् कोऽपि सम्बन्धस्तदा आनन्दः कथमपि न जायेत । मदभ्यन्तरे यो रङ्गणीयः आत्मा वर्तते, स एव तस्मिन् इन्द्रगोपेऽपि । अत एव तस्य औपम्यं निरूपितम् । उपमा कुतो दीयते, कुतश्च तया आनन्दो भवति ? यतस्तयोः द्वयोर्वस्तुनोः सादृश्यं भवति, तत एव आनन्दो जायते । यदि उपमेयोपमाने सर्वथा विलक्षणे स्याताम्, तदा आनन्दो न जायेत । यदि कोऽपि वदेत्—‘लवणं मरिचवत् अस्ति’, तदा वयं तम् उन्मत्तं कथयेम । परं यदि कश्चित् कथयेत्—‘ताराः पुष्पाणि इव सन्ति’, तर्हि तयोः तारा-पुष्पयोः साम्य-दर्शनाद् आनन्दो जायते । ‘लवणं मरिचवत्’ इत्युक्ते तयोः सादृश्यं नानुभूयते । परंतु कस्यचन दृष्टिस्तादृशी उदारा समपद्यत, ‘यः परमात्मा लवणे स एव मरिचेऽपि’ इति यस्य दर्शनं संवृत्तम्, सः ‘लवणं कीदृशम् ?’ इति प्रश्ने ‘मरिचवत्’ इति कथनेऽपि आनन्दमनुभवेत् । सारांशोऽयं यत् ऐश्वरं रूपं सर्वत्र प्रतिवस्तु भवति ओत-प्रोतम् । तदर्थं विराड्-रूपस्य आवश्यकता नास्ति ।

(५७) विराड् विश्वरूपं नापि सह्येत

अन्यच्च, तद् विराजो दर्शनं कथं मया सह्येत ? लघौ सगुणे कमनीये रूपे मम या प्रेम-प्रतीतिः, यश्च स्वीयत्वाभिमानः, या च माधुरी प्रतिभाति, तस्य सर्वस्य अनुभवो विश्वरूप-दर्शने कदाचित् नैव भवेत् । इयमेव दशा अर्जुनस्यापि अभूत् । स भृशं वेपमानः अन्ते कथयति—‘भगवन् ! तदेव प्राचीनं मनोहरं निजरूपं मे दर्शय’ इति । अर्जुनः स्वानुभव-बलाद् बोधयति यद् ‘विश्वरूपं मा दिदृक्षध्वम् ।’ इदमेव वरं यद् ईश्वरः त्रिषु कालेषु त्रिषु स्थलेषु व्याप्तोऽस्ति । यदि सर्वात्मकः स ईश्वरः एकीभूय जाज्वल्यमान-पिण्डरूपेण पुरतः

तिष्ठेत्, तर्हि मम का दशा भवेत् ? इमास्तारकाः कियत्यः शान्तः दरीदृश्यन्ते ? मन्ये, इयतो विप्रकृष्टात् मया सह संलपन्त्यः प्रतिभान्ति । परंतु दृष्टिं प्रसादयन्ती सैव तारा यदि सन्निकटे आगत्य उपस्थिता भवेत्, तर्हि सा प्रज्वलन् अग्निरेव । अहं तथा भृष्ट एव भवेयम् । ईश्वरस्य इमानि अनन्तब्रह्माण्डानि यत्र यथा सन्ति, तत्र तदवस्थान्येव सन्तु । तेषां समेषाम् एकस्मिन् प्रकोष्ठे संकलने कः आनन्दः ? मोहमय्यास्तस्मिन् पारावतालये परस्सहस्राः पारावताः सन्ति । तत्र तेषां स्वाच्छन्दमस्ति किम् ? तद् दृश्यम् अतीव विचित्रं प्रतिभाति । आनन्दः अत्रैवास्ति यत् इयं सृष्टिः उपरि, अधः अत्र च स्थलत्रयेऽपि विभज्य स्थिता । यत् स्थलात्मक-सृष्टि-मन्वेति, तदेव कालात्मक-सृष्टौ अपि । वयं भूतं कालं न स्मरामः, भविष्यन्तं च नैव जानीमहे—अनेन अस्माकं कल्याणमेव । 'कुरान-शरीफे' तादृशानि पञ्च वस्तूनि निर्दिष्टानि, यदर्थं परमेश्वरः एव प्रभवति । तेषु मनुष्यप्राणिनः सर्वथा न प्रभवन्ति । तेषु एकतमं भविष्यत्कालस्य ज्ञानम् । यद्यपि वयमवश्यमेव अभ्यूहं कुर्मः, परंतु अयमभ्यूहो न ज्ञानम् । भविष्यतो ज्ञानम् अस्माकं न भवति, इदमस्माकं क्षेमायैव कल्पते । एवम् अस्माकं व्यतीत-कालस्य स्मृतिर्न वितिष्ठते, इदमपि याथातथ्येन अतीव समीचीनम् । कोऽपि दुर्जनः सुजनो भूत्वा मम पुरः उपतिष्ठेत् चेत् तथापि तदीय-भूतकालं स्मृत्वा मम तस्मिन् समादरो न भवेत् । स कियदपि वदतु नाम, तथापि तस्य प्राक्तनानि पापकृत्यानि सपदि एव विस्मर्तुं नैव पारयामि । संसारस्तस्य पापानि तदैव विस्मरिष्यति, यदा स मनुष्यो मृत्वा अन्येन रूपेण अस्माकं सम्मुखे आगमिष्यति ।

पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विकारो वर्धते । यदि प्राचीनम् इदं समस्तं ज्ञानमेव विनश्येत्, तर्हि सर्वमवसितं भवेत् । पाप-पुण्ययोः विस्मरणस्य काऽपि युक्तिः अपेक्ष्यते । सा युक्तिर्नाम मरणम् । यदा अस्माकम् अस्यैव जन्मनो वेदनाः असह्याः प्रतिभान्ति, तदा प्राक्तन-जनुषाम् अवस्कर-कूटस्य अनुसन्धानं कुतः क्रियताम् ? अस्यैव जन्मनः कक्षायाम् अवस्कर-पुञ्जो न्यूनः कच्चित् ? निजबाल्यमपि वयं साधिकं विस्मरामः । इदं विस्मरणं समीचीनमेव । हिन्दु-मुहम्मदानाम् ऐक्यार्थं समतीत-कालस्य विस्मरणमेव एकमात्रः उपायः । 'औरंगजेबः अत्याचारान् अकार्षीत्' इति कियद्दिनपर्यन्तं रटन् अवस्थास्यसे ? गुर्जरभाषायां 'रतनबाई'-देव्याः एकं 'गरबा'-गीतमस्ति । तद् वयमत्र असकृदाकर्णयामः । तदन्ते कथितमस्ति—'संसारे सर्वस्यापि कीर्तिरेव अवशिष्यते । लोकाः पापानि विस्मरिष्यन्ति' इति । कालः इदं तितउता शोधयति । इतिहासे यावद् भव्यं वस्तु वर्तते, तावत् सङ्ग्राह्यम्, पापं तु त्याज्यम् । मनुष्यो दूषितं विहाय भूषितमेव केवलं स्मरिष्यति चेत्, तदा अतिसुन्दरं भवेत् ? परंतु नैवं भवति । तस्माद् विस्मृतेः अतीव आवश्यकता । तदर्थमेव च मरणं कल्पितम् ईश्वरेण ।

निष्कर्षोऽयं यत् यादृशम् इदं जगत् तत् तादृशमेव मङ्गल-रूपम् । अस्य देश-कालात्मकस्य जगतः एकस्मिन् स्थाने सञ्चयो नापेक्षितः । अतिपरिचये न आनन्दः । कतिपयवस्तुभिः सह घनिष्ठ-स्नेह-वर्धनं भवति, कतिपय-वस्तुभ्यश्च दूरादेव अवस्थानम् । गुरुः स्यात् तदा नम्रतापुरःसरम् आराद् उपविशेम, मातुश्च उत्सङ्गं समुप-विशेम । यया मूर्त्या यादृशो व्यवहारः अपेक्ष्यते, तादृशमेव आचरेत् । पुष्पं निकटे गृह्णीयाम, परंतु अग्नेः आत्मानं गोपयेम । ताराः विप्र-

कृष्ट-स्थिता एव रमणीयाः भान्ति । सृष्टिविषयेऽपि ईदृशमेव । नायं नियमो यद् दूरतमस्थितां सृष्टिं नेदिष्ठम् आनयेम चेदधिकम् आनन्दम् अनुभवेम । यद् वस्तु यत्रास्ति, तस्य तत्रैव अवस्थाने सुखं भवति । यद् वस्तु दूरगतं रम्यं भासते, तत् निकटम् आनीतं सुखावहं भवेदेव इति कथयितुं न शक्यते । तत् तत्रैव दूरे अवस्थाप्य तस्य रसः समा-स्वादनीयः । अञ्जालीनो भूत्वा अत्यर्थं स्नेहं संवर्ध्य च अतिपरिचय-सम्पादने नास्ति महत्त्वम् ।

सारांशः—कालत्रयं यदस्माकं पुरो नावतिष्ठते, तत् साधु । कालत्रयस्यापि ज्ञानेन आनन्दः कल्याणं वा भवेदेव इति वक्तुं न शक्यते । अर्जुनः प्रेमपरवशः सम्पद्य निर्वन्धम् अकरोत्, प्रार्थनाम् अकार्षीत्, तदा भगवान् तां समपूरयत् । स अर्जुनाय निजं विराड्-रूपं प्रादर्शयत् । परंतु मम तावद् भगवतः तनुरूपमेव पर्याप्तम् । इदं तनुरूपं भगवतः खण्डं तु नास्त्येव । यदि खण्डमपि भवेत् तदा तस्य निरवधेः विशालायाश्च मूर्तेः एकश्चरणः, चरणस्य एकाऽपि अङ्गुली वा दृष्टा चेत् तदापि वदेयम्—‘धन्यमस्ति मे भाग्यम्’ इति । अनुभव-बलाद् इदं मया अवगतम् । ‘जमनालाल’-महाशयः यदा ‘वर्धा’-नगरे लक्ष्मीनारायण-मन्दिरम् अस्पृश्यानां कृते अपावृणोत्, तदाऽहं दर्शनार्थं गतः । पञ्चदश विंशतिर्वा निमेषपर्यन्तं तद्रूपं निभालयन् आसम् । समाधिस्थस्येव मे दशाऽभवत् । भगवतः तत् मुखम्, तद् वक्षः, तौ हस्तौ च दर्शदर्श पादं यावद् आप्नुवम् । तदनु चरणौ आसाद्य मम दृष्टिः स्थिरा समपद्यत । गोड तुङ्गी चरण-सेवा—“मधुरा ते चरण-सेवा” इयमेव भावना अन्ते अवाशिष्यत । यदि एकस्मिन् लघुरूपे स महान् प्रभुर्न परिमाति चेत्, तर्हि पुनस्तस्य महापुरुषस्य चरण-सन्दर्शनमेव पर्याप्तम् । अर्जुनः ईश्वरं प्रार्थयत ।

तस्य अधिकार-सम्पत्तिः महीयसी आसीत् । तस्य कीदृशी घनिष्ठता, कीदृक् प्रेम, कीदृशश्च सुहृद्-भावः ! मम तु पुनः कियती योग्यता ? मह्यं तु चरणौ एव अलम् । मम अधिकारोऽपि तावानेव ।

(५८) सर्वार्थ-सारः

तस्य परमेश्वरस्य दिव्यं रूपं यद् वर्णितं तत्र प्रज्ञावगाहनं न इच्छामि । तत्र तर्ककरणं पापम् । विश्वरूपवर्णनपरां तान् पवित्रान् श्लोकान् वयं पठेम, पवित्राश्च भवेम । तर्केण तस्य परमेश्वररूपस्य खण्डशो विधानं मह्यं न रोचते । सा अघोराणाम् उपासनेव भवेत् । अघोरपथानुयायिनो लोकाः श्मशानमुपेत्य शवं विदारयन्ति, तान्त्रिकीम् उपासनां च विदधते । एतादृशी एव सा क्रिया भवेत् । परमेश्वरस्य तद् दिव्यं रूपं विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्पात् । एतादृग् विपुलमनन्तं च । तस्य ईदृग्वर्णनपराणि पद्यानि गायेयुः । गीत्वा निजं मनः निरवद्यं पवित्रं च विदध्युः ।

परमेश्वरस्य अस्मिन् निखिले वर्णने केवलम् एकस्मिन् स्थाने बुद्धिः विमर्शपरा भवति । परमेश्वरः अर्जुनं ब्रवीति—‘हे अर्जुन ! इमे सर्वेऽपि आसन्नमरणाः सन्ति, त्वं तु निमित्तमात्रं भव, सर्वमपि अहमेव करिष्ये ।’ एतावानेव ध्वनिः मनसि अनुरणति । अस्माभिः ईश्वरहस्तस्थैः आयुधैः भाव्यम्—अयं विचारो यदा मनसि उदेति, तदा बुद्धिः इदं विचारयितुं प्रवर्तते यद् वयं ईश्वर-हस्तस्थानि उपकरणानि कथं सम्पद्येमहि ? कृष्णकरस्य वेणुः कथं नु भवानि ? स निजोष्ठे मां संयोज्य मधुर-स्वरं निष्पादयतु, मां वादयतु—कथमिदं भवेत् ? वेणूभवनं नाम रिक्तताधानम् । परं मयि विकाराः वासनाश्च निबिडतया सम्भृताः । ईदृश्यां दशायां मत्तः मधुरस्वरः कथं निर्गच्छेत् ? मम स्वरः स्थूलोऽस्ति । अहं घनः पदार्थः । मयि

अहङ्कारः आपूरितः । मया निरहङ्कृतिना भाव्यम् । यदाऽहं
 साकल्येन निर्मुक्तो रिक्तश्च सम्पद्येय, तदैव परमेश्वरो मां वादयेत् ।
 तथापि परमेश्वरस्य ओष्ठे वेणूभवनं महत् हि साहसम् । यदि तस्य
 पादयोः उपनहौ बुभूषामि चेत्, तदपि न सरलम् । परमेशस्य उपा-
 नहौ मृदुले भवेताम्, येन तस्य पादे स्तोकोऽपि व्रणो न भवेत् ।
 परमेशस्य चरणयोः कण्टकानां च मध्ये मया पतनीयम् । मया
 स्वस्मिन् मार्दवम् आघातव्यम् । स्वकृत्तिम् अवतार्य सततं तस्याः
 संस्कुर्वाणेन भवितव्यम् । तत्र मृदुता सम्पादनीया । परमेश्वर-चरणयोः
 पादत्राणीभवनमपि सुकरम् । पारमेश्वरे करे आयुधीभवनाय मया
 दशप्रस्थ-गरिमवता अयोगोलकेन न भाव्यम् । तपश्चर्यानि कषे संघृष्य
 स्वात्मनः निशिता धारा सम्पादनीया । ईश्वर-हस्ते मज्जीवनरूपः
 असिः दीप्येत । इदं गुञ्जनं मामकीनायां बुद्धौ गुञ्जति । भगवतो
 हस्तस्य एकम् उपकरणं सम्पद्येय, अस्मिन् एव विचारे निमग्नो
 भवानि । कथमिदं करिष्यते ? तत् कथं सम्पद्यताम् ? अन्तिमे श्लोके
 भगवान् एतत् स्वयं न्यरूपयत् । श्रीशङ्कराचार्यः स्वभाष्ये एतं श्लोकं
 'सर्वार्थ-सारः'—समस्तगीतायाः सारः इति आचष्ट । स कतमः
 श्लोकः ? अस्ति चायम्—

“मत्कर्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥”

यस्य संसारे न केनापि वैरं भवति, यः तटस्थः सम्पद्य संसारस्य
 निरपेक्षां सेवां कुरुते, यद् यत् कुरुते तत् सर्वं मह्यम् अर्पयति,
 मद्भक्त्या आप्लुतोऽस्ति, क्षमाशीलः, निस्सङ्गः, विरक्तः, प्रेममयश्च
 यो भक्तः, स परमेश्वर-हस्ते शस्त्रं भवति । एतादृशोऽयं सारोऽस्ति ।

श्रद्धावासरः

१-५-३२

द्वादशः अध्यायः

सगुणा निर्गुणा च भक्तिः

(५९) षष्ठात् ऐकादशम् एकाग्रतातः समग्रता

गङ्गा-प्रवाहो यद्यपि सर्वत्र पावनः पवित्रश्च भवति, तथापि हरिद्वार-काशी-प्रयाग-सदृशानि स्थानानि अधिकं पवित्राणि । तानि समस्तं संसारम् अपावयन् । भगवद्गीताया अपि इयमेव स्थितिः । भगवद्गीता प्रारम्भात् अन्तं यावत् सर्वैव पवित्रा । परंतु मध्ये केचित् अध्यायाः ईदृशाः, ये तीर्थक्षेत्रायन्ते । अद्य यः अध्यायः प्रवक्तव्यः, सः अतिपवित्रतीर्थवत् समपद्यत । स्वयं भगवानेव तम् 'अमृतं धर्म्यं च' इति ब्रवीति—“ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते” इति । यद्यपि अयं विंशतिश्लोकात्मकः लघूयान् अध्यायोऽस्ति, परंतु अमृतस्य धारा इव, अमृतवत् मधुरो नूनं सञ्जीवनायते । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीमुखेन भक्तिरसस्य महिम्नस्तत्त्वम् अगायत् ।

वस्तुतः आषष्ठाध्यायात् भक्ति-तत्त्वम् उपाक्रमत । पञ्चमाध्यायावसानं यावत् जीवन-शास्त्रं प्रतिपादितम् । स्वधर्माचरणरूपं कर्म, तदर्थं च साह्यकारि मानसिक-साधनारूपं विकर्म, अनयोर्द्वयोः साधनया समस्तं कर्म भस्मसात् कुर्वाणा अन्तिमा अकर्मणो भूमिका—इयतां विषयाणां विचारः प्राक्तन्यां पञ्चाध्याय्यां समपद्यत । एतावता जीवनशास्त्रं पर्यवसितम् । तदनु षष्ठाध्यायात् ऐकादशाध्यायावसानं यावत् भक्ति-तत्त्वस्यैव विचारः प्रकारान्तरेण प्राक्रमत । एकाग्रतातः आरम्भो जातः । षष्ठे अध्याये चित्तैकाग्र्यं कथं सम्पद्येत, तस्य किं किं

साधनम्, कुतश्च तदावश्यकता इति निरूपितम् । एकादशे अध्याये समग्रता प्रतिपादिता । इदानीम् एकाग्रताम् उपक्रम्य समग्रतां यावत् द्राघीयान् अध्वा अस्माभिः कथमपि अतिवाहितः—एतद् द्रष्टव्यम् ।

चित्तस्य एकाग्रता प्रक्रान्ता । एकाग्रतायां सम्पन्नायां कस्यापि विषयस्य विचारं मनुष्यः कर्तुं शक्नुयात् । चित्तैकाग्र्यस्य उपयोगो मम प्रिये गणितशास्त्राध्ययने सम्भवेत् । अवश्यं फल-लाभः स्यात् । परंतु चित्तैकाग्रतायाः नेदं सर्वोत्कृष्टं साध्यम् । गणितस्य अभ्यासेन एकाग्रतायाः पूर्णा परीक्षा न सम्पद्यते । गणिते तादृशे वा अन्यस्मिन् कस्मिन् अपि ज्ञानविभागे चित्तैकाग्र्येण साफल्यं लभ्येत नाम, परंतु सा परीक्षा न वास्तविकी । अतः सप्तमे अध्याये इयं दृष्टिः भगवतः चरणारविन्दौ अभिलक्ष्य प्रवर्तेत इत्युक्तम् । अष्टमे अध्याये “भगवतश्चरणयोः एकाग्रता सततम् अवतिष्ठताम्, अस्माकं वाणी, कर्णौ नयने च सततं तत्रैव रमन्ताम्—एतदर्थम् आमरणं यतितव्यम्” इत्युक्तम् । अस्माकं सर्वेषाम् इन्द्रियाणां एतादृशोऽभ्यासः स्यात् ।

पडिलें वळण इन्द्रियां सकळां । भाव तो निराळा नाही दुजा ।

“सर्वेषामिन्द्रियाणाम् अयं स्वभावः समपद्यत, इदानीम् अन्यो भावस्तु नास्ति”—एवं भवितव्यम् । सर्वेन्द्रियाणां भगवद्विषये तन्मयता अपेक्ष्यते । अस्माकं निकटे कोऽपि विलपेत्, भजनं वा गायेत्, किं वा कोऽपि वासना-सन्तान-सञ्चयने सज्जेत्, उताहो विरक्तानां सज्जनानां साधूनां च समागमो भवेत्, सूर्यः अन्धकारो वा भवतु—मरणावसरे परमेश्वरः चित्तस्य सम्मुखे अवतिष्ठेत, ईदृशोऽभ्यासः इन्द्रियैः आजीवनं कारणीयः इति सातत्यस्य उपदेशः अष्टमे अध्याये प्रदत्तः । षष्ठे अध्याये तु एकाग्रता, सप्तमे ईश्वराभिमुखम् एकाग्र्यम् अर्थात् प्रपत्तिः, अष्टमे सातत्य-योगः, नवमे च समर्पणं प्रतिपादितम् ।

दशमे क्रमिकता निरूपिता । सोपान-परम्परया परमेश्वररूपं कथम् आत्मसात् क्रियताम् ? पिपीलिकातः/ आब्रह्मदेवं यावत् व्याप्तः परमात्मा शनैः शनैः कथं हृद्गतो भवेत्, इदमुपदिष्टम् । एकादशे समग्रता निरूपिता । अहं विश्वरूपदर्शनमेव समग्रता-योगम् अभिदधामि । विश्वरूप-दर्शनं नाम कस्मिंश्चिद् रजःकणेऽपि समग्रं विश्वम् अन्तर्निविष्टम् इत्यनुभव-सम्पादनम् । इदमेव किराड्दर्शनम् । एवम् आषष्ठाध्यायात् एकादशाध्यायं यावत् भक्तिरसस्य अनेकरीत्या संशोधनं कृतम् ।

(६०) सगुण-निर्गुणोपासकौ मातुः द्वौ पुत्रौ इव

अद्य द्वादशाध्याये भक्ति-तत्त्वं समापनीयम् । अर्जुनः समाप्ति-सम्बन्धिनं प्रश्नम् अपृच्छत् । पञ्चमे अध्याये जीवन-सम्बन्धिसर्व-शास्त्राणां विचारावसाने अर्जुनो यादृशं प्रश्नं अपृच्छत्, तादृशमेव प्रश्नम् अत्रापि अकरोत् । सः अपृच्छत्—‘भगवन् ! कतिपये जनाः सगुणं भजन्ते, अन्ये च कतिपये निर्गुणम् उपासते । अतः अनयोः कतरस्ते प्रेयानस्ति ?’

भगवान् अत्र किमुत्तरं दातुं शक्नुयात् ? कस्याश्चित् मातुः यदि पुत्रद्वयं स्यात् तयोश्च विषये तां कश्चिद् एवं पृच्छेत्, तथैवैतत् । द्वयोः एकतरो बालः कनीयान्, स मातरं अतितरां स्निह्यति, मातरं दृष्ट्वैव मोदते, मातरि च मनाक् पारेनेत्रम् गतायां व्याकुलो भवति । स मातुः विप्रकृष्टं नैव गन्तुं पारयति, तां मोक्तुं न पारयति, तस्याः विरहं सोढुं न शक्नोति । यदि माता न भवेत्, तर्हि तस्य सर्वः संसारः शून्यवत् स्यात्—ईदृशोऽयं सुतः । अपरः पुत्रो ज्यायान् । सोऽपि तथैव स्नेह-भावाप्लुतः, परं प्रौढबुद्धिः समपद्यत । स मातुः विप्र-कृष्टे अवस्थातुं शक्नोति । षण्मासान् वर्षं वा यावत् मातृसाक्षात्कारा-

भावेऽपि सोऽवस्थातुं समर्थः । स मातुः परिचर्यां करोति । समस्तं भारं स्वशिरसि समादाय कार्यं निर्वाहयति । कार्यव्यापृततया मातुः विरहं सहेत । लोके तस्य समादरोऽस्ति, सर्वतस्तस्य कीर्तिं श्रुत्वा अतिमोदते च माता । ईदृशयोः द्वयोः पुत्रयोर्विषये मातरं पृच्छत—‘मातः ! अनयोः पुत्रयोः एक एव पुत्रो भवत्यै दीयेत, भवती यथेच्छं निर्वाचयतु अन्यतरम्’ इति, तदा सा किमुत्तरं दद्यात् ? तस्यै कतरो बालकः रोचेत ? किं सा द्वौ सुतौ तुलायां निधाय सन्तुलयेत् ? मातुः भूमिका अनुसन्धीयताम् । तस्याः नैसर्गिकम् उत्तरं किं भवेत् ? सा अनन्यगतिका सती कथयेत्—‘यदि विरहोऽवश्यम्भावी, तदा ज्यायसो विरहं सहेय’ इति । कनीयांसं सुतं वक्षसा आश्लिष्टवती सा तं दूरे कर्तुं न पारयेत् । कनीयसः बालकस्य समधिकम् आकर्षणं समीक्ष्य सा ईदृशं किमपि उत्तरं वदेत्—‘ज्यायान् बालः विप्रकृष्टम् उपयाति चेत् न क्षतिः ।’ परंतु एतत् ‘कतरस्ते अधिकं प्रेयान् ?’ इति प्रश्नस्य उत्तरमिति वक्तुं न पार्येत । किमपि वक्तव्यम्, एतदर्थं सा एतादृशान् चतुरः शब्दान् कथयेत् । परंतु तान् शब्दान् विश्लिष्य विश्लिष्य कोऽपि अर्थः निष्कास्येत चेत् स उपपन्नो न भवेत् ।

एतस्य प्रश्नस्य उत्तरं ददाना माता यथा विचारमूढा भवेत्, भगवतो मानसस्यापि तथैव स्थितिः आसीत् । अर्जुनः ब्रूते—‘भगवन् ! द्विविधौ भवतो भक्तौ । एकस्त्वयि नितान्तं प्रीतिं कुरुते, त्वां सततं स्मरति, तस्य नयनयोस्तव दिदृक्षा, कर्णौ ते शब्दं श्रोतुमुत्सुकौ, हस्तपादं भवतो दासत्वं पूजनं च कर्तुमभिलषति ! एतादृशस्तव भक्तोऽस्ति । अन्यश्च स्वावलम्बी, अनारतं वशीकृतेन्द्रियः, सर्वभूतहिते रतः, रात्रिन्दिवं समाजस्य निष्कामसेवायां च मग्नः ! तेन च स नूनं

परमेश्वरस्य स्मरणमपि न करोतीव । एतादृशः अद्वैतमयः द्वितीयो भवतो भक्तः । मां कथय यदनयोः कतरस्ते प्रियः ?' अर्जुनस्य भगवन्तं प्रति अयं प्रश्नः । सा माता यथा उत्तरं ददाति स्म, तादृशमेव भगवान् अस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्रायच्छत्—'स सगुणभक्तो मम प्रियः । अपरोऽपि ममैव ।' एवम् अनिश्चितविचारो भगवान् किमपि उत्तरितव्यमिति उत्तरितवान् ।

किञ्च याथातथ्येन वस्तुस्थितिरपि एतादृशी एव । द्वावपि भक्तौ निर्विशेषम् एकरूपौ भवतः । द्वयोः योग्यताऽपि एकरूपैव । तयोस्तुलनाकरणं नाम मर्यादायाः अतिक्रमणम् । पञ्चमे अध्याये अर्जुनेन कर्मविषये यादृशः प्रश्नः कृतः, तादृश एव अत्र भक्तिविषयेऽपि कृतः । पञ्चमे अध्याये उक्तम्—कर्म-विकर्मणोः सा ह्येन मनुष्यः अकर्म-दशां प्राप्नोति । सा अकर्मदशा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां प्रादुरेति । एकः प्रकारः रात्रिन्दिवं कर्म-करणेऽपि स्तोकमपि कर्माकरणात्मकः । अपरश्च नक्तंदिवम् एकस्यापि कर्मणः अकरणे निखिलविश्वस्य कर्मणः अनुष्ठानरूपः । आभ्यां रूपाभ्याम् अकर्मदशा आविरेति । अनयोः साम्य-पर्यालोचना कथं नु क्रियताम् ? वर्तुलस्य एकपार्श्वेन अपर-पार्श्वम् उपमीयतां तावत् । एकस्यैव वर्तुलस्य द्वे पार्श्वे, अनयोः तुलना कथङ्कारं क्रियताम् ? द्वे अपि पार्श्वे समानयोग्यते, एकरूपे च स्तः । अकर्मभूमिकां विवेचयन् भगवान् एकं 'संन्यासम्' अपरं च 'योगम्' अभ्यधात् । शब्दौ द्वौ स्यातां नाम, अर्थस्तु एक एव । संन्यास-योगयोः द्वयोर्मध्ये एकतरस्य ग्राह्यत्वविचारे अन्ततो गत्वा सुकरतारूप-युक्त्यैव निर्णयः कृतः । सगुण-निर्गुण-प्रश्नोऽपि तथाविध एव । एकः सगुणभक्तः इन्द्रियैः परमेश्वरस्य सेवाम् आचरति । द्वितीयो निर्गुणभक्तो मनसा विश्वकल्याणं ध्यायति । प्रथमो बाह्य-

सेवायां मग्नः, परं अभ्यन्तरे तस्य चिन्तनं सातत्येन प्रवर्तते । द्वितीयः कथमपि प्रत्यक्ष-सेवामाचरन् न दृश्यते, परंतु अन्तःकरणे तस्य महा-सेवा प्रवृत्तैव । ईदृग्विधयोभक्तयोः कतरः श्रेयान् भवति ? अहर्निशं कर्म कुर्वाणोऽपि मनाग् कर्म अविदधानोऽस्ति सगुणभक्तः । निर्गुणोपासकः अन्तःकरणे सर्वेभ्यः हितं चिन्तयन् आस्ते । इमौ द्वौ भक्तौ अभ्यन्तरे एकरूपौ एव । कदाचित् बहिर्भिन्नौ दृश्येताम्, परं तौ समानौ एव । द्वौ अपि भगवतः प्रियौ, परंतु सगुणभक्तिः विशेषतः सुलभा भवति । अनया रीत्या भगवान् यद् उत्तरं पञ्चमे अध्याये प्रादात्, तदेव अत्रापि प्रायच्छत् ।

(६१) सगुणोपासना सुलभा सुरक्षिता च

सगुण-भक्तियोगे इन्द्रियैः साक्षात् सुबहु कर्म कार्यते । इन्द्रियाणि साधनरूपाणि, अन्तरायरूपाणि, उभयरूपाणि वा भवन्ति । तानि मारकाणि तारकाणि वा—इदं तावत् द्रष्टृणां दृष्टिम् अवलम्बते । मन्यतां तावत्, कस्यचित् माता मरण-शय्यायाम् आपतिता । स तया मिलितुम् इच्छति । द्वयोः अन्तरे सार्धसप्तक्रोशात्मकः अध्वा वर्तते । तस्मिन् अध्वनि तैलशकटी (मोटर) गन्तुं न शक्नोति । जीर्ण-शीर्णः पदमार्गोऽस्ति । ईदृशे अवसरे अयं पन्थाः प्रत्यूहः साधनं वा ? कोऽपि वदेत्—‘कुतोऽयं कापथः अन्तरे आपतितः ! अन्यथा शीघ्रमहं मात्रा सङ्गतो भवेयम् ।’ एतादृशस्य पुरुषस्य स पन्थाः शत्रुर्भवेत् । कथं-कथमपि मार्गं लङ्घयन् स प्रयाति । स पन्थानं समाक्रोशति । परंतु मातरं सन्द्रष्टुं कस्यामपि अवस्थायां द्रुतगत्या पादन्यास-पूर्वकं गन्तव्यमेव । पन्थानं वैरिणं मत्वा स तत्रैव उपविशेत् चेत्, वैरितया प्रतीयमानस्य मार्गस्यैव विजयो भवेत् । द्रुततरं गत्वैव स तं शत्रुं जयेत् । अपरः कश्चित् वदेत्—‘इदम्

असूयम् ! तथापि अत्र पद्भ्यां गन्तुं एतावन् तु मार्गोऽस्ति, इदमेव वरम् । केनापि प्रकारेण अयं मां मातरं प्रापयिष्यति । यदि अयं पन्थाः नाभविष्यत्, तर्हि नास्माद् दुर्गमात् प्रदेशात् अग्रे गन्तुम् अशक्यम् ।' एवमभिधाय स पादमार्गं साधनं मन्वानः द्रुततर-गत्या अग्रे पादं न्यस्यन् व्रजेत् । मार्गं प्रति तस्य मनसि स्नेहो भवेत् । स तं मित्रं मन्वीत । युष्माभिः स पन्थाः सुहृद् मन्यतां, दुर्हृद् वा, अन्तरं विदधद् विभेदयद् वा उच्यताम्, शीघ्रं पादन्यासो विधेय एव । मार्गो विघ्नभूतः साधनभूतो वा, इदं तु मनुष्यस्य चित्तभूमिकां अवलम्बते । इन्द्रियाणामपि इयमेव स्थितिः । तानि विघ्नरूपाणि साधनरूपाणि वा इदं युष्माकं दृष्टिमवलम्बते ।

सगुणोपासकस्य इन्द्रियाणि साधनानि भवन्ति । नूनम् इन्द्रियाणि परमात्मने अर्पणीयानि पुष्पाणीव । चक्षुर्भ्यां हरेः रूपं पश्येत्, कर्णाभ्यां हरि-कथाम् आकर्णयेत्, रसनया हरिनाम उच्चारयेत्, पादाभ्यां तीर्थयात्रां व्रजेत्, पाणिभ्यां परिचर्यां विदधीत—अनया रीत्या सर्वाणि इन्द्रियाणि स परमेश्वराय समर्पयति । तदा इन्द्रियाणि भोगार्थं नावशिष्टानि स्युः । यथा प्रसूनानि भगवते अर्पयितुं भवन्ति । पुष्पाणां स्रजः निजकण्ठे परिधातुं न भवन्ति । अनेनैव प्रकारेण इन्द्रियाणाम् उपयोगः ईश्वर-सेवायां विधातव्यः । इयं सगुणोपासकस्य दृष्टिः । परंतु निर्गुणोपासकस्य कृते इन्द्रियाणि प्रत्यूहवद् भासन्ते । सः तानि संयतानि कुरुते । तानि पिधाय इव रक्षति । तेषाम् आहारं निरुणद्धि । तेषु प्रतीहारं नियुनक्ति । सगुणोपासकस्य इदं सर्वम् अनुष्ठेयं न भवति । स सर्वाणि इन्द्रियाणि हरिचरणयोः अर्पयति । इमे द्वे विधे इन्द्रिय-निग्रहस्यैव । इन्द्रियदमनस्यैव द्वौ प्रकारौ । यूयं कतरमपि प्रकारम् अनुसरत, परंतु इन्द्रियाणि स्ववशे निधत्त ।

द्वयोरपि लक्ष्यम् एकमेव—तानि विषयेषु मा भ्रमन्तु इति । तत्रैकः प्रकारः सुकरः, अपरश्च दुष्करः ।

‘निर्गुणोपासकः सर्वभूतहिते रतः’ नेदं वस्तु सामान्यम् । ‘निखिलस्य विश्वस्य कल्याणकरणम्’ कथने तु सरलं प्रतिभाति, परंतु तदाचरणं सुतरां क्लिष्टतरम् । यः समग्रस्य विश्वस्य कल्याणचिन्तां कुरुते, स इदं चिन्तनमन्तरा नान्यत् किमपि कर्तुं पारयेत् । अतः निर्गुणोपासना क्लिष्टा भवति । सगुणोपासना तु निजशक्तिम् अनुसृत्य अनेकैः प्रकारैः कर्तुं पारयेत् । यत्र अस्माकं जन्म समपद्यत, तस्य लघुखेटकस्य सेवानुष्ठानम्, मातापित्रोर्वा परिचर्या-करणं सगुणोपासनं भवति । इदमेव अत्र अवधातव्यं यदियं युष्माकं पूजा जगते हितस्य विरोधिनी न भवेत् । युष्माभिः क्रियमाणा पूजा कियती अपि क्षुद्रा भवतु नाम, यदि परेभ्यो हिते बाधां नादधाति चेत्, निश्चप्रचं भक्तिश्रेणीं प्राप्नुयात् । अन्यथा सा आसक्तिर्भवेत् । माता-पितरौ, सुहृदः, दुःखिनो बान्धवाः, साधवो वा सन्तु, एतानेव परमेश्वरं मत्वा सेवा विधेया । तत्र तत्र पारमेश्वरीं मूर्तिम् अनुसन्धाय सन्तोषः करणीयः । एषा सगुण-पूजा सुलभा, परंतु निर्गुण-पूजा नितान्तं क्लिष्टा । द्वयोः प्रयोजनं तु एकमेव । सुकरताभिप्रायेण सगुणं श्रेयस्करं इत्येव केवलम् ।

सुलभतायाः अयमेको हेतुः, तथैव अपरोऽप्यस्ति । निर्गुणोपासनायां भयमस्ति । निर्गुणं ज्ञानमयं भवति । सगुणं पुनः प्रेममयं भावनामयं च । सगुणे आर्द्रता वर्तते । तत्र भक्तो विशेषेण सुरक्षितो भवति । निर्गुणे अल्पीयान् अपायो विद्यते । आसीत् तादृशः समय कदाचित्, यदाऽहम् आधिक्येन ज्ञाने आस्थां विदधत् आसम् । परंतु केवलेन ज्ञानेन मम कार्यं न सिद्ध्यति इत्यनुभवो जातोऽस्ति ।

ज्ञानाग्निना स्थूलाः मनोमलाः भस्मसात् सम्पद्यन्ते । परंतु सूक्ष्म-
मलस्य निर्णेजन-शक्तिस्तत्र नास्ति । स्वावलम्बनम्, विचारः, विवेकः,
अभ्यासः, वैराग्यम् इमानि सर्वाणि साधनानि आदीयन्तां नाम;
तथापि एभिर्मनसः सूक्ष्मो मलो न विलोप्यते । भक्ति-जलस्य
सहकारं विना इमे मलाः नैव मृज्यन्ते । भक्तिरूपे जले इयं शक्ति-
वर्तते । यूयम् एतत् 'परावलम्बनम्' कथयत । किंतु 'पर'-शब्दस्य
'अन्यः' इत्यर्थो न करणीयः, प्रत्युत 'परो नाम स श्रेष्ठः परमात्मा,
तस्य अवलम्बनम्' एतादृशोऽर्थः गृह्यताम् । परमात्मनः अवलम्बं विना
चित्तस्य मलाः न नश्यन्ति ।

केचन इदं कथयेयुः यत् 'अत्र ज्ञान-शब्दस्य अर्थः संकुचितः
कृतः । यदि ज्ञानेन चित्तस्य मलः क्षालयितुं न पार्येत, तदा ज्ञानं न्यून-
योग्यतावद् भवति' इति । अहमिमम् आक्षेपं स्वीकरोमि, परंतु ममेदं
कथनमस्ति यत् शुद्धज्ञानस्य आविर्भावः अस्मिन् मृत्पुत्तलिकारूपे
शरीरे कठिनः । यद्यपि अमुं देहमाश्रित्य अधिगतं ज्ञानं कियदपि
शुद्धं भवतु, तथापि तत् किञ्चिदशुद्धमेव । एतस्मिन् देहे उत्पद्य-
मानस्य ज्ञानस्य शक्तिः परिच्छिन्नैव । यदि शुद्धं ज्ञानम् उत्पद्येत,
तदा तेन कृत्स्नाः मलाः भस्मसाद् भवेयुः—अत्र मम अल्पाऽपि
शङ्का नास्ति । चित्तेन सह सर्वेषां मलानां भस्मसात्करण-
सामर्थ्यं ज्ञाने विद्यते । परंतु विकारवति अस्मिन् देहे तस्य
बलं न्यूनं भवति । तस्मात् तेन सूक्ष्ममलानां शोधनं न सम्भवति ।
भक्तेरालम्बनं विना तनुमलाः न माज्यन्ते । अतः भक्तिपथे साधकः
अधिकं सुरक्षितः । इदम् 'अधिक'-पदं मया निवेशितं मन्यताम् ।
सगुणभक्तिः सुलभा । अत्र परमेश्वरावलम्बनमस्ति । निर्गुणोपासने
तु स्वावलम्बनं भवति । अत्रापि 'स्व'पदस्य कोऽर्थः ? 'स्वान्तस्थ-

परमात्मन आधारः' अयमेव स्वावलम्बनपदस्य अर्थः । केवलं बुद्धि-
सहकारेणैव परिशुद्धमानसः कोऽपि साधको नोपलभ्येत । स्वावलम्बनेन
अर्थात् अन्तःकरणस्थात्मनः आधारेण शुद्धं ज्ञानं लभ्येत । सारांशः—
निर्गुणभक्तेः स्वावलम्बनेऽपि अयमात्मैव आधारो भवति ।

(६२) निर्गुणाभावे सगुणाऽपि सदोषा

यथा सगुणोपासनापक्षे अहं सुलभता-सुरक्षिततारूपं गरिमाणं
न्यधाम्, तथैव निर्गुणपक्षेऽपि निधातुं शक्नुयाम् । निर्गुणे एका मर्यादा
अस्ति । इदं तावत् निदर्शनम्—वयं विभिन्नकार्यार्थं सेवार्थं च संस्थां
संघट्टयामः । संस्था प्रथमतस्तु व्यक्त्या संपद्यते । सा व्यक्तिः मुख्यः
आधारो भवति । संस्था पूर्वं व्यक्तिनिष्ठा भवति । परंतु यथा
यथा तस्याः विकासो जायेत, तथा तथा तया व्यक्तिनिष्ठतां
विहाय तत्त्वनिष्ठया भाव्यम् । यदि तादृशी तत्त्वनिष्ठा नोत्पद्येत,
तदा स्फूर्तिदातरि विनष्टे एव संस्थाम् अन्धकारः प्रावृणोति । अहं
निजप्रियमुदाहरणम् उपस्थापयामि । 'चक्रयन्त्र'स्य प्रधान-रज्जौ
त्रुटितायां तन्तु-निर्माणं तिष्ठतु तावत्, निर्मित-तन्तोः आवेष्टनमपि
न सम्भवति । व्यक्तेरवलम्बने छिन्नमात्रे तथाविधैव अवस्था
तस्याः संस्थायाः संपद्यते । पश्चात् सा अनाथा भवति । परं
यदि व्यक्तिनिष्ठातः तत्त्व-निष्ठा समुत्पद्येत, तर्हि तथा भवितुं
नार्हति । सगुणोपासना निर्गुणोपासनासाह्यम् अपेक्षते । कदाचिद्
व्यक्तेः—आकाराद् बहिर्गमनाभ्यासो विधातव्यः । गङ्गा हिमा-
लयात् शङ्करकपर्दात् निर्गता, परंतु तत्रैव नावतस्थे । जटाजूटं
मुक्त्वा सा हिमालयस्य दरीः, अरण्यानि च लङ्घयन्ती समतल-भूमौ
कलकल-निनादेन साकं प्रवहन्ती यदा समाययौ, तदैव विश्वस्य जनानाम्
उपकाराय अकल्पत । अनयैव विधया व्यक्त्यवलम्बे छिन्नेऽपि तत्त्व-

हिन्दु-ईसाई-इस्लाम-प्रभृतिषु सकलेष्वपि धर्मेषु येन केनापि रूपेण मूर्तिपूजा प्रचलिताऽस्ति । यद्यपि सा निम्नश्रेणिगता अभ्युपगम्यते, तथापि समादृता तु अस्त्येव ; महीयसी सा । परंतु यावत् मूर्तिपूजा निर्गुणमर्यादां गता आस्ते, तावत् सा निर्दोषा तिष्ठति । यदा निर्गुणमर्यादा लुप्ता भवति, तदैव सगुणोपासना सदोषा सम्पद्यते । निर्गुणरूपायाः सीमायाः अभावे सर्वेष्वपि धर्मेषु सगुणोपासना हीनतां प्राप्ता । पूर्वं यज्ञादिषु पशुहिंसनं भवति स्म । अद्यापि शाक्ताः देव्यै बलिमुपहरन्ति । अयं मूर्तिपूजायाः त्यक्तमर्यादः आचारः । सीमामतिलङ्घ्य मूर्तिपूजा निषिद्धदिशि पदं न्यधात् । यदि निर्गुण-निष्ठायाः मर्यादा स्यात्, पुनरियं भीतिर्नावशिष्टा स्यात् ।

(६३) द्वे अपि परस्परपूरिके—रामचरितस्थः दृष्टान्तः

सगुणोपासना सुलभा सुरक्षिता च, परंतु सा निर्गुणापेक्षिणी । प्रवर्धमानायां सगुणायां निर्गुणरूप-तत्त्वनिष्ठायाः पुष्पोद्गमः प्रवर्तेत । सगुणा-निर्गुणे परस्परपूरिके भवतः, न परस्परविरोधिन्यौ । सगुणोपासनया निर्गुणावधिः अधिगन्तव्यः, निर्गुणयाऽपि च चित्तस्य सूक्ष्मं मलं क्षालयितुं सगुणा-गता भक्तिरूपा आर्द्रता अपेक्ष्यते । द्वयोः परस्परं भूष्य-भूषण-भावः । इमे द्विप्रकारे अपि भक्ती रामायणे साधु प्रदर्शिते । अयोध्या-काण्डे भक्तेः द्वौ अपि प्रकारौ उपलभ्येते । अनयोर्द्वयोः भक्त्योः रामायणे प्रथममस्ति । भरतस्य भक्तिः प्रथमविधा (निर्गुणा), लक्ष्मणस्य च द्वितीयविधा । अनेन उदाहरणेन निर्गुण-सगुणभक्त्योः स्वरूपं स्फुटम् अवगम्येत ।

रामो यदा वनं गन्तुं प्रातिष्ठत्, तदा स लक्ष्मणम् आत्मना सह नेतुं सन्नद्धो नासीत् । रामः लक्ष्मणानुगमनस्य कामपि आवश्यकतां न प्रत्येति स्म । स लक्ष्मणमब्रवीत्—“लक्ष्मण ! अहं वनं गच्छामि ।

• मां प्रति ईदृशी एव पितुराज्ञा । त्वं गृहे वस । मया समं निर्गत्य खिन्नौ पितरौ इतोऽपि अधिकं मा खेदय । पित्रोः प्रजायाश्च सेवां कुर्याः । त्वं यदि तेषां समीपे भवेः, तदाऽहं निश्चिन्तो भवेयम् । त्वं मे प्राति-
निध्यं विदध्याः । अहं वनं गच्छामि, न तु कस्मिन् अपि संकटे गच्छामि ।
ऋषीणाम् आश्रमान् उपसरामि ।” एवं रीत्या रामः लक्ष्मणं बोधयति
स्म । परंतु लक्ष्मणो रामस्य निखिलां वाचोयुक्तिं एकस्मिन् क्षणे एकेनैव
शब्देन निरर्थिकाम् अकरोत् । एकेन घातेन खण्डद्वयमिव अकरोत् ।
श्रीतुलसीदासः चित्रमिदं सुसुन्दरं व्यलिखत् । लक्ष्मणः प्रतिब्रवीति—
‘भवान्, माम् उत्कृष्टां नीतिम् उपादिशसि, वस्तुतोऽस्याः पालनमपि
मया अनुष्ठेयम् । परंतु राजनीतेरयं भारो मया दुर्वहनीयः । भवतः
प्रतिनिधीभवितुं नाहं शक्तः । अहं तु बालकोऽस्मि’—

दोन्हि मोहि सिख नीकि गोसाई । लागि अगम अपनी कदराई ॥

नखर धीर धरम-धुर-धारी । निगम-नीति के ते अधिकारी ॥

मैं सिसु प्रभु-सनेह-प्रतिपाला । मंदरु मेरु कि लेहि मराला ॥

“हंसः किं मेरु-मन्दर-भारम् उद्वहेत् ? हे रामचन्द्र ! अहं तु अद्य यावत्
श्रीमतः वात्सल्येन पुष्टोऽस्मि । भवान् इमां राजनीतिम् अन्यं कमपि
बोधयतु । अहं तु अद्यापि किशोरोऽस्मि ।” एवमभिधाय लक्ष्मणः
कात्स्न्येन तत् प्रकरणमेव शीघ्रं समापितवान् ।

मत्स्यो यथा तोयं विहाय अवस्थातुं न प्रभवति, सैव अवस्था
लक्ष्मणस्य आसीत् । रामात् दूरे अवस्थानस्य क्षमतैव तस्मिन् नासीत् ।
तस्य प्रतिरोमकुहरं प्रेम आपूर्णम् अवर्तत । रामे सुप्ते स स्वयं जागृ-
यात्, तस्य सेवां कुर्वीत, अत्रैव तस्य आनन्द आसीत् । यद्य-
स्माकं चक्षुषि कश्चित् प्रस्तरेण प्रहरेत्, तदा यथा हस्तः सपदि एव
उत्थाय तं प्रस्तर-प्रहारं स्वयं सहते, तथैव लक्ष्मणो रामस्य हस्तः सम-
पद्यत । रामे यदि कश्चित् प्रहारो भवेत्, तर्हि लक्ष्मणस्तं प्रथमं सहते ।

तुलसीदासः लक्ष्मणस्य कृते समीचीनम् उपमानमवर्णयत् । सा पताका उच्चैः कम्पते । गान-वन्दनादिकं तस्या एव समाचर्यते । तस्याः रङ्गः, आकारादिकं च वर्णयते, परंतु स्तब्धाम् ऋज्वीं तिष्ठन्तीं यष्टिं को वर्णयति ? रामस्य या कीर्ति-पताका समुड्डयते, तस्याः दण्डवत् आधारः लक्ष्मण एव आसीत् । सः ऋजुः स्तब्ध एव स्थितः । पताका-दण्डः कदापि न अवनमेत् । तथैव राम-यशःप्रसारकः लक्ष्मणरूपो दण्डः कदापि नावनतो बभूव । यशः कस्य ? रामस्य ! संसारः पताकां विलोकयति, दण्डं पुनः विस्मरति । मन्दिरशिखरस्थः कलशः दृश्यते, भूम्यन्तरस्थः आधारो नैव । रामस्य यशः संसारे प्रसरति, परं लक्ष्मणस्य किमपि चिह्नमेव नास्ति । आचतुर्दशवत्सरं यावत् दण्डोऽयं स्तब्ध एव अतिष्ठत्, मनागपि न अवननाम । स्वयं पृष्ठतः अवस्थाय स रामस्य यशः प्रसारयति स्म । रामो महत्तराणि दुष्कराणि च कर्माणि लक्ष्मणेन अकारयत् । सीतां वने विवासयितुम् अन्ततो गत्वा रामेण लक्ष्मण एव आदिष्टः । वराको लक्ष्मणः सीतां वनं प्राप्य परावर्तत । लक्ष्मणस्य स्वतन्त्रा सत्तैव नावशिष्टा । स रामस्य नयने, रामस्य हस्त-पादं रामस्य मनश्च समपद्यत । यथा नदी समुद्रे सम्मिलिता भवति, तथैव लक्ष्मणस्य सेवा रामे मिलिता । स रामस्य छाया समपद्यत । सेयं लक्ष्मणस्य सगुणा भक्तिः ।

भरतस्तु निर्गुणभक्तिम् आचरन् अवर्तत । तस्यापि आलेख्यं श्रीतुलसीदासः सुन्दरम् अलिखत् । यदा रामो वनमगमत्, तदा भरतः अयोध्यायां नासीत् । यदा भरतः समाययौ, तदा दशरथः दिवं गतः । गुरुर्वशिष्ठो भरतम् अबोधयत्—‘राज्यं परिपालय’ इति । परं भरतः अवदत्—‘मया रामो द्रष्टव्यः’ इति । राम-सन्दर्शनाय सः अभ्यन्तरतः पर्याकुल आसीत् । परंतु राज्यप्रबन्धोऽपि तेन क्रियते

स्म । तस्येयं भावना आसीत् यत् 'इदं राज्यं रामस्य । अस्य प्रबन्ध-करणं रामस्यैव कैङ्कर्यम्' इति । समस्ता सम्पत्तिः रामस्यैव, तस्याः प्रबन्धकरणं मामकीनं कर्तव्यमिति तस्य प्रतिभाति स्म । लक्ष्मणवद् भरतो निर्मुक्तो भवितुं नाशक्नोत् । इयमस्ति भरतस्य भूमिका । 'रामस्य भक्तिः' नाम रामस्य कार्यं क्रियतामिति । अन्यथा तस्याः भक्तेः किं प्रयोजनम् ? राज्यकार्यस्य निखिलं प्रबन्धं विधाय भरतो राम-सन्दर्शनार्थं वनमागतः । 'भ्रातः ! त्वदीयम् इदं राज्यम्, त्वम्.....' यदैव स एतावत् कथयति, तदैव रामस्तं प्रत्यभाषत—'भरत ! त्वमेव राज्य-कार्यं प्रवर्तय ।' भरतः ससंकोचम् अवतिष्ठते वदति च—'भवदाज्ञा शिरोधार्या' इति । रामो यद् वदति तत् प्रमाणम् । सः स्वीयं सर्वस्वं रामाय उपहृतवान् । स गत्वा राज्यकार्यं प्रवर्तयामास । परंतु तत्रापि इदं श्लाघनीयं यत् अयोध्यातः क्रोशव्यवहिते स्थाने स तपस्यां करोति स्म । तपस्वी भूत्वा स राज्यकार्यं प्रावर्तयत् । चतुर्दशवत्सरान्ते रामो यदा भरतेन सह समगच्छत, तदा इदमभिज्ञानं दुष्करमभूत् यत् अनयोः वनमधिवसन् तपसः अनुष्ठाता वास्तविकस्तपस्वी कतरः ? इति । द्वयोः समानं मुखम्, वयसः अल्पम् अन्तरम् । मुखमुद्रायां तदेव तपस्तेजः । अत एव उभौ अपि विलोक्य 'अनयोः कतरो रामः, कतरश्च भरतः ?'—इत्यनिश्चायकम् आलेख्यं कश्चित् निर्मिमीत, तत् कियत् पावनं भवेत् ! इत्थं भरतो यद्यपि शरीरेण रामाद् दूरमवसत्, तथापि क्षणमपि दूरे नासीत् । यद्यपि एकतः स राज्यकार्यं प्रवर्तयति स्म, तथापि मनसा रामाभ्यर्णम् आसीत् । निर्गुणोपासनायां सगुणभक्तिः निरवकाशम् आपूरिता अस्ति । तत्र वियोग-व्यञ्जिका भाषा कथमुच्येत ?

अतो रामवियोगो भरतस्य प्रतीतिपथं नावतीर्णः । स स्वामिकार्यं कुर्वन् अवर्तत ।

अधुनातनाः तरुणाः कथयन्ति—‘रामस्य नाम, रामस्य भक्तिः, रामस्य उपासना इमे विषयाः अस्माकं प्रतीति-सरणिं नावरोहन्ति । वयं तु भगवतः कार्यं करिष्यामः’ इति । परंतु भगवतः कर्तव्य-कर्मणः प्रकारो भरतेन प्रदर्शितः । भगवतः कार्यं कुर्वता भरतेन वियोगो नितरां समापितः । भगवतः कार्यमाचरतः पुंसो भगवद्वियोगम् अनुभवितुम् अनवकाशो नाम एको विषयः, नितान्तं भगवतः अपरिचितस्य तथा-कथनम् अन्यो विषयः । भगवत्कार्यं कुर्वतः संयमपूर्ण-जीवनस्य निर्वाहः सुतरां दुर्लभं वस्तु । यद्यपि भरतस्य वृत्तिः निर्गुण-कार्यकरणरूपा, तथापि तत्र सगुणावलम्बनं विच्छिन्नं नासीत् । ‘प्रभो राम ! भवतः आज्ञा मम प्रमाणम्, भवान् यद् वदेत् तत्र नाहं सन्दिहानोऽस्मि’ एवमाभाष्य गच्छन् अपि भरतः पुनः परावृत्य अकथयत्—‘भगवन् ! मनः न समाहितं भवति, हृदयं विकलं प्रतिभाति ।’ रामः क्षिप्रमेव तस्य भावम् अवागच्छत्, अब्रवीच्च—‘इमे पादुके नय’ इति । अन्ततो गत्वा सगुणादरः अवशिष्ट एव । अन्ततः सगुणा वृत्तिः निर्गुणा वृत्तिं स्नेहाद्रां अकरोदेव । लक्ष्मणस्य पादुका-ग्रहणे न तुष्टिर्न जायेत । तद्-दृष्ट्या तु इदं दुग्ध-पिपासायाः तक्रपानेन उपशमनमिव स्यात् । परं भरतस्य भूमिका भिन्ना । स बाह्यतः दूरे अवस्थाय कर्म करोति स्म, परंतु मनसा राममयः अवर्तत । भरतो यद्यपि स्व-कर्तव्य-पालनमेव रामभक्तिम् अमन्यत, तथापि तस्य रामपादुका, योरावश्यकता प्रत्यभासत एव । तदभावे स राज्यकार्यं वोढुं न शक्नोति स्म । तयोः पादुकयोः आदेशरूपेण स स्वकर्तव्यं निर्वहति स्म । लक्ष्मणो यथा रामस्य भक्तः, तथैव भरतोऽपि । द्वयोरपि भूमिके

काह्यतः भिन्ने । भरतो यद्यपि कर्तव्यनिष्ठः तत्त्वनिष्ठश्च तथापि तस्य तत्त्वनिष्ठायाः पादुकास्नेहः अपरिहार्यः अभवत् ।

(६४) द्वे अपि परस्परपूरिके—कृष्णचरितस्थः दृष्टान्तः

हरिभक्तिस्वरूपिणी स्निग्धता अवश्यमपेक्ष्यते, इत्यभिप्रायेण भगवान् अर्जुनं पौनःपुन्येन ब्रवीति स्म—‘मम्यासक्तमनाः पार्थ’ इति । ‘अर्जुन ! मयि आसक्तो भव, मम भक्तिरसम् आश्रय, तदनु च कर्म कुर्याः ।’ यस्याः भगवद्गीतायाः ‘आसक्ति’-शब्दो न स्फुरति, नापि रुचिकरः प्रतिभाति, या च आभीक्ष्येन ‘अनासक्तो भूत्वा कर्म कुरु, राग-द्वेषौ विहाय कर्म कुर्याः, निरपेक्षः सन् कर्म विधेहि’ इति वदति; अनासक्तिः निःसङ्गता च यस्याः ध्रुवपदम्—आवृत्तिपदं सततं प्रचलति, सैव भगवद्गीता ब्रवीति—‘अर्जुन, मयि आसक्तिं विधेहि’ इति । परम् इदमवधेयं यत् भगवति आसक्ति-निधानं महत् उदात्तं च वस्तु । सा किमपि पार्थिवं वस्तु लक्ष्यीकृत्य न प्रवृत्ता । उभे अपि सगुण-निर्गुणे परस्पर-ग्रथिते स्तः । सगुणेन निर्गुणाधारः सर्वथा त्यक्तुमशक्यः, निर्गुणेन च सगुणस्य आर्द्रता अपेक्ष्यते । सर्वदा कर्तव्यं कर्म अनुतिष्ठन् अयं कर्मरूपेण पूजामेव आचरति । परंतु पूजया सह भक्तिरूपिणी स्निग्धता अपेक्ष्यते । ‘मामनुस्मरे युद्ध्य च’—मम स्मरणं कृत्वा कर्म क्रियताम् । कर्म तु स्वयं पूजैव, परंतु अभ्यन्तरे भावना जागरिता भवतु । केवलं शिरसि पुष्पस्थापनमेव न पूजा । तत्र भावना अपेक्षिता । शिरसि पुष्पस्थापनं पूजायाः एकः प्रकारः, सत्कर्मभिः पूजानुष्ठानं तस्याः द्वितीयः प्रकारः । परंतु उभयत्र भावनायाः स्निग्धता अपेक्ष्यते एव । पुष्पाणि समारोप्य यदि भावना न चेत् तर्हि तानि पाषाणे समारोपितानीव भवेयुः । अतोऽयं भावनायाः

विषयः । सगुणं निर्गुणं च, कर्म प्रीतिश्च, ज्ञानं भक्तिश्च—सर्वाणि वस्तूनि एकरूपाण्येव । द्वयोरपि अन्तिमः अनुभवः एक एव ।

उद्धवार्जुनयोः वृत्तं पश्यत । अहो प्रस्तुते रामायणविचारे सह-
सैवाहं महाभारतविचाररूपं विषयान्तरं कृतवान् । विषयान्तरकरणे
मम अधिकारोऽप्यस्ति । यतः राम-कृष्णौ उभौ अपि एकरूपौ एव ।
यथा भरत-लक्ष्मणौ, तथैव उद्धवार्जुनौ स्तः । यत्र कृष्णस्तत्र उद्धवः
स्थित एव । उद्धवः कृष्णस्य क्षणमात्रमपि वियोगं न सहेत । स
सततं श्रीकृष्ण-सेवायां निमग्नः तिष्ठति । कृष्णमन्तरा तस्य निखिलः
संसारो नीरसो भाति । अर्जुनोऽपि कृष्णस्य सुहृदासीत्, परंतु स दूरे
हस्तिनापुरे अवर्तत । अर्जुनः कृष्णस्य कार्यकर्ता, परंतु कृष्णो द्वारका-
याम् अर्जुनश्च हस्तिनापुरे आसीत् । एवं द्वौ भिन्नदेशस्थौ स्तः ।
यदा भगवान् देहत्यागस्य आवश्यकतां प्रतीयाय, तदा स उद्धवं जगाद—
'उद्धव ! मया गन्तव्यमधुना ।' उद्धवः प्रत्यब्रवीत्—'किं नु माम्
आत्मना सह न नेष्यसि ? आवां सहैव यास्यावः' इति । परंतु कृष्णः
अवदत्—'नेदं मह्यं रोचते । सूर्यः स्वतेजः अग्नौ निधाय याति, अह-
मपि निजं ज्योतिः त्वयि निधाय गमिष्यामि ।' एवं भगवान् अन्तिमं
प्रबन्धं विधाय ज्ञानं च दत्त्वा तं प्रास्थापयत् । यात्रा-प्रसङ्गे मैत्रेयस्य
ऋषेः सकाशात् उद्धवेन अवगतं यद् भगवान् निजधाम अगमत् ।
ततस्तस्य मनसि यत्किञ्चिदपि विकारो नोदभूत्, ननु यथा किमपि
न घटितमेव । मरका गुरु रडका चेला, दोहींचा बोध वायां गेला—'म्रिय-
माणो गुरुः, रुदन् शिष्यश्चेत्, उभयोः ज्ञानं मुधैव जायते ।' तादृशौ
तौ नास्ताम् । वियोगो नाभूदेव ननु । उद्धवो यावज्जीवनं सगुणो-
पासनां कुर्वन् आसीत् । स परमेश्वरसान्निध्ये एव न्यवसत् । परम्
इदानीं तस्य निर्गुणे एव आनन्दः प्रत्यभात् । एवं स निर्गुणमार्गगमनं

• स्वीचकार । अग्रे सगुणोपासना प्रचलतु, परं पश्चात् निर्गुणोपासनया भाव्यमेव । अन्यथा परिपूर्णता न भवेत् ।

एतद्विपरीता अर्जुनस्य स्थितिः अभूत् । श्रीकृष्णस्तं किं कर्तुम् उपादिक्षत् ? स निजप्रस्थानानन्तरं सर्वासां स्त्रीणां संरक्षण-भारम् अर्जुने विन्यस्तवान् । अर्जुनो हस्तिनापुरत आगत्य द्वारकातः श्रीकृष्ण-महिलाः समादाय प्रातिष्ठत । मध्येमार्गं 'हिसार'-नगरनिकटे पञ्चाम्बुवासिनो लुण्ठकास्तम् अलुण्ठन् । यः अर्जुनः तदात्वे एक एव नरः उत्कृष्टो वीरश्च प्रख्यातो बभूव, यस्य पराजयो विदित एव नासीत्, अत एव यो 'जय'-नाम्ना ख्यातः, यः साक्षात् शङ्करेण सह अयुध्यत तं च वशीकृतवान्, स एव 'अजमेर'-नगरसन्निधौ पलायमानः आत्मानं रक्षितवान् । कृष्णो निजधाम गत इति स भृशं विव्यथे । मन्ये, तस्य प्राणा एव निरीयुः, केवलं निःशरणं निष्प्राणं च शरीरमेव अवशिष्टम् । सारांशः--कृष्णात् विप्रकृष्टे अवतिष्ठमानस्य सततं कर्म कुर्वतः निर्गुणोपासकस्य पार्थस्य तद्वियोगः अन्ते दुःसहः दुर्भरश्च बभूव । अन्ते तस्य निर्गुणभावो जागरितो बभूव, सर्वं कर्मैव अवसितम् । तस्य निर्गुणोपासना अन्ते सगुणापेक्षामन्वभूत् । अयं निष्कर्षो यत् सगुणया निर्गुणा आसादनीयैव, निर्गुणयाच सगुणा प्राप्तव्यैव । इत्थम् अन्योन्यं परिपूर्णता सम्पद्यते ।

(६५) सगुण-निर्गुणयोः एकरूपतायां स्वानुभव-कथनम्

अतः सगुण-निर्गुणोपासकयोः किमन्तरमित्यस्य विवरणप्रसङ्गे भाषा कुण्ठिता भवति । अन्ते सगुण-निर्गुणे एकरूपताम् आपद्येते । कामं भक्तेः स्रोतः सगुणात् उद्भवतु, परं तत् निर्गुणमुपैति । पूर्वमहम् 'वायकम्'-सत्याग्रहं द्रष्टुं गतवान् । "मलयाल (मलाबार)-तटे श्रीशङ्करा-

चार्याणाम् अभिजन-ग्रामो वर्तते” इति भूगोलाध्ययनेन मम स्मृतिपथे
 आसीत् । यत्राहं व्रजन् आसम्, तत्रैव क्वापि सन्निकटे शङ्कराचार्यस्य
 ‘कालडी’-ग्रामः स्यादिति मे प्रत्यभात् । सह गच्छन्तं मलयाल-
 सज्जनम् अपृच्छम् । स मामब्रवीत्—‘इतः दश-द्वादशकोशार्धान्तरे एव
 स ग्रामोऽस्ति ; भवन्तो जिगमिषन्ति किम् ?’ अहं निषेधं प्रादर्शयम् ।
 यतः सत्याग्रहं द्रष्टुं गच्छन् आसम्, अतः पथि अन्यत्र गमनं समुचितं न
 प्रत्यभात् । तस्मिन् अवसरे नाहं तं ग्रामं द्रष्टुम् अयासिषम् । अद्यापि
 तत् उचितमेव आचरितमिति मे प्रतिभाति । परंतु रात्रौ यदाऽहं
 स्वप्तुं प्रवर्ते, तदा स कालडी-ग्रामः सा च शङ्कराचार्यस्य मूर्तिः
 मम चक्षुषोः पुरस्तात् असकृत् उपतिष्ठते स्म । मां च निद्रा नायाति
 स्म । सः अनुभवः अद्यापि मे नव एव प्रतिभाति । शङ्कराचार्यस्य
 तत् ज्ञानमाहात्म्यम्, तस्य सा दिव्या अद्वैतनिष्ठा, पुरः प्रसृतं संसारं
 मिथ्या सिद्धान्तयत् तस्य अलौकिकं प्रज्वलच्च वैराग्यम्, तस्य
 गम्भीरा वाणी, मयि आहितास्तदीयाः अनन्ताः उपकाराः—एताः
 सर्वाः कल्पनाः मे मनसि पूर्णतया स्फुरन्ति स्म । निशि इमे सर्वे भावाः
 प्रबुध्यन्ते स्म । निर्गुणे सगुणं कथम् आपूरितं तिष्ठति, अस्यानुभवः
 ममाभूत् । प्रत्यक्षं मिलनेऽपि तावती प्रेमानुभूतिर्न भवति । निर्गुणेऽपि
 सगुणस्य परमः उत्कर्षः सान्द्रतया संभृतोऽस्ति । अहं प्रायेण कुशल-
 पत्रादि न लिखामि । परं कस्यापि सुहृदः पत्रालेखनेऽपि अभ्यन्तरे
 तस्य स्मृतिः तिष्ठति । इत्थं निर्गुणे सगुणं प्रच्छन्नमेव अवतिष्ठते ।
 सगुणं निर्गुणं च एकरूपमेव खलु । प्रत्यक्षां मूर्तिमादाय तस्याः पूजा-
 नुष्ठानम्, प्रकटरूपेण सेवा-करणम् अभ्यन्तरे च निरन्तरं जगतः
 शुभचिन्तनं कुर्वतः बहिः पूजाक्रियायाः अकरणम्—अनयोर्द्वयोः समानं
 मूल्यम्, महनीयता च ।

(६६) अत्रायं सारः—सगुण-निर्गुणे केवलं दृष्टिवैलक्षण्य-
प्रयुक्ते, अतो भक्त-लक्षणानि स्वात्मनि सङ्गमनीयानि

अन्ततः मम इदमेव वक्तव्यं यत् सगुणं किम्, निर्गुणं च किम्,
इत्यस्य निर्धारणं न सुकरम् । एकया दृशा यत् सगुणम्, तदेव अपरया
दृशा निर्गुणमवधार्येत । सगुणस्य सेवा पाषाणमेकम् आदाय क्रियते ।
तत्र पाषाणे भगवन्तं कल्पयन्ति जनाः । परंतु ननन्यां साधुषु च
प्रत्यक्षतया चैतन्यं प्रकटितम् । तत्र ज्ञानम्, स्नेहः, सहानुभूतिश्च
स्फुटं प्रतिभासते । तथापि तत्र परमात्मानं प्रकल्प्य जनाः पूजां नानु-
तिष्ठन्ति । इमे चैतन्यमयाः जनाः सर्वेषां लोचन-गोचराः । एषां
सेवा विधातव्या । एषु सगुण-परमात्मनो दर्शनं कार्यम् । परंतु एवम-
विधाय प्रस्तरे परमेशं पश्यन्ति । प्रकारान्तरेण पाषाणे ईश्वरस्य दर्शनं
निर्गुणोपासनायाः पराकाष्ठा । साधुषु, पित्रोः, प्रतिवेशिषु च ज्ञान-
प्रेमोपकारबुद्धयः अभिव्यक्ताः । तेषु परमेश्वर-कल्पना साहजिकी,
पाषाणे भगवद्-बुद्धिः पुनः कठिना । तस्मिन् नार्मदे पाषाणखण्डे
गणपतिं मन्यामहे । किमियं निर्गुणपूजा नास्ति ? प्रत्युत एवं प्रतीयते
यत् पाषाणखण्डे परमेश्वरस्य कल्पना न क्रियेत, तदा सा कुत्र अन्यत्र
क्रियताम् ? भगवतो मूर्तिरूपं प्राप्तुं स पाषाण एव योग्यः । स खलु
निर्विकारः शान्तश्च । अन्धकारो भवतु प्रकाशो वा, निदाघोऽस्तु
शैत्यं वा, स प्रस्तरः एकरूप एव तिष्ठति । एतादृशोऽयं निर्विकारः
प्रस्तर एव परमेश्वरस्य प्रतीकं भवितुमर्हति । पितरौ, जनता, प्रति-
वेशिनश्च—सर्वेऽपि विकारावृताः, एषु कश्चन विकारः उपलभ्यते
एव । अतः प्रस्तरपूजापेक्षया तेषां पूजा एकया दृष्ट्या विलिप्ततरा ।

सारांशो यत् सगुण-निर्गुणे परस्पर-पूरके भवतः । सगुणं
सुलभम्, निर्गुणं च कठिनम् । परंतु अन्यया विचारपद्धत्या सगुण-

मपि कठिनम्, निर्गुणमपि सरलम् । उभाभ्याम् एकमेव लक्ष्यम्
 उपेयते । यथा पञ्चमे अध्याये प्रतिपादितम्—षष्टिघटिकापर्यन्तं
 कर्म कृत्वाऽपि लेशमात्रकर्मणः अकर्ता, आदिवसं च किमपि अकृत्वा
 सर्वकर्मानुष्ठाता एतौ योगि-संन्यासिनौ द्वौ अपि एकरूपौ एव, तथैव
 अत्रापि अस्ति । सगुण-कर्मदशा, निर्गुण-संन्यासयोगश्च द्वौ अपि एक-
 विधौ एव भवतः । संन्यासः श्रेयान्, आहोस्वित् योगः, अस्य उत्तर-
 दाने भगवतो यादृशं काठिन्यमासीत्, तादृशमेव काठिन्यम् अत्रापि
 आपतितम् । अन्ततः सुकरतां दुष्करतां च तारतम्येन विचार्य उत्तरं
 दत्तम् । अन्यथा योग-संन्यासौ, सगुण-निर्गुण-पदार्थौ च उभौ अपि
 एकरूपौ एव । अतः भगवान् ब्रवीति—‘अर्जुन, त्वं यथेष्टं सगुणो-
 पासकः निर्गुणोपासको वा भवेः, परं भक्तः अवश्यं भवेः, प्रस्तरसदृशो
 मा भूः ।’ एवमभिधाय भगवान् अन्ते भक्तलक्षणानि न्यरूपयत् ।
 अमृतं मधुरं भवेत्, परं तस्य माधुर्यस्य आस्वादनावसरः अस्माभिर्न
 लब्धः । किंतु इमानि लक्षणानि प्रत्यक्षमधुराणि सन्ति । अत्र कल्पनायाः
 नास्ति आवश्यकता । इमानि लक्षणानि अनुभवेम । द्वादशे अध्याये
 प्रोक्तानि इमानि भक्तलक्षणानि स्थितप्रज्ञ-लक्षणानीव अस्माभिः
 अन्वहं सेवनीयानि, मननीयानि, स्वल्पशश्च निजजीवनेऽपि संक्रमय्य
 पुष्टिः आसादनीया । अनेन प्रकारेण अस्माभिः निज-जीवनं शनैः शनैः
 परमेश्वरस्य अभिमुखीकरणीयम् ।

रविवासरः

८-५-३२

त्रयोदशः अध्यायः आत्मानात्म-विवेकः

(६७) कर्मयोगोपकारकं देहात्मपृथक्करणम्

व्यासदेवो निजजीवनस्य सारं भगवद्गीतायाम् आपूरितवान् । स विस्तरेण अन्यदपि भूरि समलिखत् । महाभारत-संहितायामेव लक्षं सपादलक्षं वा श्लोकाः सन्ति । संस्कृतभाषायां 'व्यास'-पदमेव विस्तारवाचकं समभूत् । परं भगवद्गीतायां व्यासस्य प्रवृत्तिः प्रथने नासीत् । भूमितौ 'यूक्लिड'-महोदयेन यथा तत्त्वानि प्रत्यपादिषत्, सिद्धान्ताश्च उक्ताः, तथैव व्यासदेवोऽपि जीवनोपयोगीनि तत्त्वानि गीतायामलिखत् । भगवद्गीतायां न विशेषतः ऊहापोहः, नापि प्रथनम् । अस्य प्रमुखं कारणम् इदमस्ति यद् ये विषयाः गीतायां प्रतिपादिताः, तान् प्रत्येकं मनुष्यः स्वजीवने परीक्षितुं क्षमते । लोकाः परीक्षेरन्; अत एव ते विषयाः निरूपिताः । जीवने यावन्ति वस्तूनि उपयोगीनि, तावन्त्येव गीतायां निगदितानि । कथनस्य उद्देश्यं तावदेव आसीत्, अतः समासेन तत्त्वं निरूप्य व्यासदेवः सन्तोषम् अमन्यत । तस्य अस्यां सन्तोष-वृत्तौ सत्ये आत्मानुभवे च महान् विस्रम्भः अस्माभिः दरीदृश्यते । यद् वस्तु तथ्यभूतं तत्समर्थनार्थं न युक्त्युप-पादनादीनाम् आवश्यकता ।

वयं यद् गीतामभिलक्ष्य पश्यन्तः अवतिष्ठामहे, तस्य प्रधानम् उद्देश्यम् इदमस्ति यत् जीवने अस्माकं यदा यदा कस्यचित् साह्यस्य आवश्यकता प्रतिभासेत, तदा तदा तत्साह्यम् अस्माभिः गीतायाः सकाशात् समुपलभ्येत । तादृशः सहकारः अस्माकं सर्वदैव सुप्रापः ।

गीता जीवनोपयोगि शास्त्रमस्ति । अत एवात्र स्वधर्माचरणे निर्बन्धः विहितो दृश्यते । मानव-जीवनस्य महान् मूलभूतः आधारः स्वधर्माचरणमेव । सर्वं कार्यजातं स्वधर्माचरणरूपमूलाधारे समुत्थापनीयम् । इयम् आधार-भूमिका यावती दृढा भवेत्, तावदेव भवनवत् कार्यजातं स्थास्तु सम्पद्येत । इदं स्वधर्माचरणं गीता 'कर्म'-पदेन अभिधत्ते । अस्य स्वधर्माचरणरूपकर्मणः परिसरे गीतायां बहूनि वस्तूनि निवेशितानि । तस्य रक्षार्थम् अनेकानि विकर्माणि रचितानि । स्वधर्माचरणं सुसज्जयितुम्, तत् मनोज्ञं विधातुम्, सफलयितुं च यानि यानि साह्यानि अपेक्ष्यन्ते, तानि तानि तत्र देयान्येव । अतोऽस्माभिः अद्य यावत् भूयांसि वस्तूनि समदृश्यन्त । तेषु बहूनि वस्तूनि भक्तिस्वरूपाणि आसन् । अद्य त्रयोदशे अध्याये यद् वस्तु विचारणीयम्, तदपि स्वधर्माचरणे अधिकमुपयोगि । इदं वस्तु विचारार्थमपेक्ष्यते ।

'स्वधर्माचरण-कर्तृभिः फलत्यागः कर्तव्यः' अयं प्रधानो विषयः गीतायां सर्वत्र आम्नातः । कर्म कर्तव्यम्, फलं च त्यक्तव्यम् । यथा—वृक्षस्य सेचनं कर्तव्यम्, स वर्धनीयः, परंतु तस्य छाया-पुष्प-फलानि स्वस्य कृते नापेक्षणीयानि । एवमेव स्वधर्माचरणरूपोऽयं कर्मयोगः । 'कर्मयोगः' इत्यस्य केवलं कर्म करणीयम्, एतावानेव अर्थो नास्ति । कर्म तु अस्यां सृष्टौ सर्वत्र प्रवृत्तमेव । तन्निरूपणस्य अनुष्ठानाय नावश्यकता । स्वधर्माचरणरूपं कर्म—नहि केवलं कर्म—सम्यक् अनुष्ठाय तत्फलोत्सर्जनं वक्तुमवगन्तुं च सरलं प्रतिभाति, तथापि तदाचरणं कठिनम् ; यतः कर्मप्रवर्तिका शक्तिरेव फलवासना मता । फल-वासनां विहाय कर्म-करणं नाम विपरीतः पन्थाः । व्यवहारस्य संसारस्य च रीतेः इयं प्रतिलोमा क्रिया । 'यः कोऽपि बहूनि कर्माणि अनुतिष्ठति, तस्य जीवनं गीतास्थ-कर्मयोगमयम्' इति वयं असकृत् व्याहरामः ।

परंतु तत्कथनं भाषाशैथिल्य-प्रयुक्तम् । गीता-व्याख्यानसारं नैष कर्म-योगः । लक्षशः कर्माणि कुर्वत्सु—केवलं कर्मैव नहि, प्रत्युत स्वधर्मा-चरणरूपं कर्म कुर्वाणेषु परोलक्षेष्वापि—गीतोक्तकर्मयोगस्य अनुष्ठाता विरल एव प्राप्येत । कर्मयोगस्य सूक्ष्मेण तात्त्विकेन च अर्थेन यदि दृश्येत, तदा ईदृशः साङ्गः कर्मयोगी विरल एव लभ्येत । कर्म करणी-यम्, तस्य फलं च त्यक्तव्यम् इदं वस्तु सर्वथा असाधारणम् । एत-त्पर्यन्तं गीतायाम् अस्यैव विश्लेषणं निरूपितम् ।

अस्य विश्लेषणस्यैव उपयोगि अन्यदेकं विश्लेषणम् अस्मिन् त्रयोदशे अध्याये समाख्यायते । 'कर्म कुर्यात्, तस्य फलासक्तिं त्यजेत्' एतद्विश्लेषणस्य उपोद्बलकं महत् विश्लेषणान्तरं नाम देहात्मनोः विश्लेषणम् । इदमेव त्रयोदशाध्याये उपस्थापितम् । अक्षिभ्यां वयं रूपं पश्यामः । तद् मूर्तिः, आकारः, देहो वा इति अभिदध्मः । यद्यपि बाह्यमूर्तेः परिचयः चक्षुभ्यां क्रियेत, तथापि वस्तूनाम् अन्तः अपि प्रवेष्टव्यमस्माभिः । फलस्य उपरितनीं त्वचं विदार्य अभ्यन्तरस्थः सार-भागः अस्माभिः आस्वादनीयो भवति । नारिकेलफलमपि निर्भिद्यैव अन्तः किमस्ति इति द्रष्टव्यं भवति । पनसे तु उपरिष्ठात् कण्टकाः भवन्ति, अन्तः सरसः उत्कृष्टः सारभागः सम्भूतो वर्तते । स्वविषये परविषये वा द्रष्टव्यं भवेत्, तर्हि इदं बाह्याभ्यन्तर-विश्लेषणम् अवश्यप्राप्तं भवति । इदानीं त्वक्-सारभागयोः पृथक्करणं नाम वस्तुषु प्रतिस्वं बाह्याभ्यन्तरयोः भेद-विवेचनम् । 'बाह्यो देहः आभ्यन्तरश्च आत्मा' एवं प्रत्येकं वस्तूनां द्विविधं रूपं दृश्यते । कर्म-विषयेऽपि ईदृशमेव । बाह्यं फलं कर्मणः शरीरम्, कर्मणा च या चित्तशुद्धिः जायते, सा तस्य (कर्मणः) आत्मा । स्वधर्माचरणस्य बाह्यफलरूपं शरीरं विहाय आन्तरं चित्त-शुद्धिरूपं सारभूतम् आत्मानं वयम्

आददीमहि, हृदि धारयेमहि च । ईदृशः ईक्षणाभ्यासः—देहमपाकृत्य^१
प्रत्येकं वस्तूनां सारं ग्रहीतुं सारग्राहिणी दृष्टिः अस्माभिः आसादनीया ।
अक्ष्णोः मनसः विचारस्य च ईदृशं शिक्षणम्, ईदृशः स्वभावः, एतादृशः
अभ्यासः अस्माभिः आधातव्यः । प्रतिविषयं बाह्यं देहं पृथक्कृत्य
आत्मनः पूजा क्रियेत । विचारार्थम् इदं विश्लेषणम् अस्मिन्
अध्याये निरूपितम् ।

(६८) संशोधनस्य मूलाधारः

सारग्राहिण्याः दृष्टेः रक्षणस्य विचारोऽधिको महनीयः । यदि
बाल्यादेव ईदृशम् अभ्यासं शिक्षेमहि, तर्हि कियत् शोभनं भवेत् !
अयं विषयः स्वात्मनि सङ्गमनीयः । इयं दृष्टिः अभ्युपगम्या ।
बहवः एवमभिप्रयन्ति यद् 'अध्यात्म-विद्यया जीवनस्य न कोऽपि
सम्बन्धः ।' 'एतादृशः सम्बन्धः स्यादपि, तथापि स मा भवतु'
इत्यपि अनेके अभिप्रयन्ति । 'देहात् आत्मा पृथक्करणीयः' इति
शिक्षायाः योजना यदि आबाल्यात् क्रियेत, तदा महते आनन्दाय कल्पेत ।
अयं शिक्षणस्य विषयः । अद्यत्वे कुशिक्षणेन सुतरां कुसंस्काराः
उत्पद्यन्ते । 'अहं केवलं देहरूपोऽस्मि' एतस्मात् परिधेः बहिः इदं
शिक्षणम् अस्मान् नैव आनयति । सर्वा देहस्यैव प्रतिष्ठा प्रवृत्ता ।
एतावता प्रलोभनेनापि देहेन यत् स्वरूपम् आप्तव्यम्—यत् आधा-
तव्यम्, तत् क्वापि नैव दृश्यते । अनेकप्रकारेण अस्य देहस्य इयं
मोघा पूजा प्रवृत्ताऽस्ति । आत्मनो माधुर्ये अवधानमेव न दीयते ।
वर्तमान-शिक्षा-सरण्या इयं स्थितिः उदपद्यत । देहस्य माहात्म्य-
वर्धनाभ्यासः अहर्निशं कार्यते ।

अतिबाल्यादेव अस्य देहरूपदेवस्य पूजानुष्ठानशिक्षणं प्रक्रम्यते ।

पादे क्वापि ईषत् आघाते जाते स आघातः मृत्स्ना-लेपेन नश्यति । बालस्य एतावतैव कार्यं सम्पद्यते । अथवा मृत्तिका-लेपनस्यापि आवश्यकता तस्य न भासते । साधारणस्य त्वग्-घर्षणस्य तु चिन्तामपि स न कुर्यात् । परं तस्य बालस्य यः संरक्षकः पालको वा अस्ति, तस्य कार्यम् इयता न निर्वहति । स बालं समीपे गृह्णाति । 'अये तात ! कथं वर्तते ? कीदृशोऽस्ति आघातः ? ननु तीव्रः प्रतिभाति, हन्त रक्तं स्रवति'—एवमुपक्रम्य, बालो यदि न रोदिति तथापि तं स रोदयति । अरुदतो बालस्य रोदने प्रवर्तनायाः इमानि रूपाणि ! किमेतैषां कृते वक्तव्यम् ? 'कूर्दनं मा कुर्याः, मा क्रीड, तव आघातो भवेत्, शरीरे त्वग्-घर्षणं स्यात्' इति देहमेव संलक्ष्य एकदेशिनी शिक्षा दीयते ।

बालकस्य प्रशंसा-प्रसङ्गेऽपि तं देहं प्रकृत्यैव प्रशंसा प्रस्तूयते । निन्दाऽपि देहपक्षे एव प्रवर्तते । 'अये शिङ्घाणक्विलन्न !' एवं तं सम्बोधयन्ति । एतेन तस्य किशोरस्य मनसि कियान् आघातो जायते ? स च कीदृग् मिथ्यारोपः ! शिङ्घाणमस्ति इदं सत्यम्—तत् अपमार्जनीयम् इदमपि तथ्यम् । परमिदं शिङ्घाणं सरलतया अन-पास्य तस्मिन् बाल-मनसि कियान् आघातः क्रियते ? बालस्तं सोढुं न शक्नोति । स चेखिद्यते । यद्यपि तस्य अन्तःकरणे, आत्मनि स्वच्छता निर्मलता च आपूरिता, तथापि अहो वराके तस्मिन् मालिन्यस्य कियानयं वृथारोपः ! वस्तुतः स बालो न शिङ्घाण-क्विलन्नः । प्रत्युत यः अत्यन्तं सुन्दरः मधुरः पवित्रः प्रियः परमात्मा, स एव सः । तस्यैव (परमात्मनः) अंशस्तत्र विद्यते । तथापि तं ब्रूमः—'शिङ्घाण-क्विलन्नः' इति । तेन शिङ्घाणेन कस्तस्य तादृशः सम्बन्धः इदमपि तेन बालेन नावगम्यते । अत एव स इमम् आघातं सोढुं न पारयति ।

तस्य चेतसि क्षोभः समुत्पद्यते । उत्पन्ने च क्षोभे शोधनमसम्भवि ।
तं सरलतया प्रबोध्य स्वच्छता सम्पादनीया ।

एतद्विपरीतां क्रियां कृत्वा वयं तस्य किशोरस्य मनसि 'त्वं
देहोऽसि' इति दृढं विश्वासम् उत्पादयामः । शिक्षण-शास्त्रे अयं महनीयः
सिद्धान्तः अवधातव्यः---'गुरोः इयं भावना भवेद् यत् यमहं पाठयन्
अस्मि, स सर्वाङ्गसुन्दरः' इति । छात्रो गणितप्रश्ने स्खलति चेत् मुखे
चपेटा दीयते । किंतु तस्य मुखे चपेटा-प्रहारस्य गणित-स्खलनस्य
च कः सम्बन्धः ? स विलम्बेन विद्यालये समुपस्थितश्चेत्, तदाऽपि
तस्मै चपेटा दीयते । चपेटया कपोले रक्ताभिसरण-क्रिया द्रुतगतिका
सम्पद्यते, अतः किं सः शीघ्रतया उपस्थितो भवेत् ? किं तत् रक्ताभि-
सरणं 'साम्प्रतम् इयद्घटिकावादनं जातम्' इति बोधयितुं पारयेत् ?
याथार्थ्येन वयम् ईदृशेन प्रहारेण तस्य पशुवृत्तिमेव वर्धयामः । 'त्वम्
इदं शरीरमेव' इति प्रतीतिं द्रढयामः । तस्य जीवनं भयावृतम्
आपाद्यते । यदि तात्त्विकं संशोधनं सम्भावितं चेत्, तदनेन प्रसभ-
कर्मणा देहासक्ति-संवर्धनेन कदापि नैव संभवेत् । यदा इदं बुद्धयेत
यद् 'अहं शरीराद् भिन्नः' इति, तदैव अहं संशोधनं कर्तुं पारयेयम् ।

देहे मनसि वा विद्यमानानां दोषाणाम् अभिज्ञानं नानुचितम् ।
तेन दोषदूरीकरणे सहायता अवाप्यते । परंतु "अहम्" नाम देहो
नास्मि" एतत् स्फुटतया अवधातव्यम् । अहम्-पदार्थो देहात् सुतरां
भिन्नः सुन्दरतमः उज्ज्वलः पवित्रः अङ्गवैकल्यरहितश्चास्ति । निज-
दोषान् परिमार्ष्टुं यः आत्मपरिशीलनं कुरुते, सोऽपि देहं स्वात्मनः
व्यवच्छेद्य एव परिशीलयति । अतः कोऽपि तद्दोषं प्रदर्शयति चेत्,
तस्मै स न क्रुध्यति । प्रत्युत 'अस्मिन् शरीर-यन्त्रे मनोयन्त्रे वा का
त्रुटिरस्ति ?' इति विमृश्य स तां वारयति । अन्यथा यो देहम्

आत्मनो भिन्नं न मन्यते, तस्य संशोधनं नैव भवितुमर्हति । 'अयं देहः, अयं प्रस्तरपिण्डः, इयं देहरूपा मार्तिकी पुत्तलिकैव अहम्' इति यः अवधारयति, सः स्वसंशोधनं कथं कुर्यात् ? शरीररूपम् एकं साधनं मया प्राप्तम् इति यदा अवधीयेत, तदैव तत् संभवेत् । यथा चक्रयन्त्रे (चरखा) किमपि वैकल्यं कोऽपि निर्दिशेत् चेत् तर्हि किं मह्यं क्रोधो जायते ? वैकल्यमस्ति चेत्, मया तद् अपाक्रियते । तथैवायं देहस्य विषयः । यथा कृषेः उपकरणं भवति, तथाऽयं देहः । पारमेश्वरीं कृषिं कर्तुं देहः उपकरणं नाम । इदमुपकरणं यदि विकृतं भवेत्, तदा तस्य परिष्कारः अपरिहार्यो भवति । देहोऽयं साधनरूपेण प्रस्तुतः । अस्मात् पृथक् अवस्थाय दोषमुक्त्यर्थं मया प्रयतनीयम् । अस्माद् देहरूपोपकरणात् अहं भिन्नोऽस्मि । अहमस्य स्वामी, अनेन देहेन कार्याणि कारयिता, अस्माद् देहात् उत्कृष्टां सेवाम् आददान-श्चास्मि । बाल्यादेव इत्थं देहात् पृथक् अवस्थानस्य भावना अभ्यस्येत ।

क्रीडातः पृथक् अवतिष्ठमानः तटस्थो यथा क्रीडागतौ गुण-दोषौ सम्यक् ईक्षितुं प्रभवेत्, तथैव देह-मनो-बुद्धिभ्यः पृथक् अवस्थायैव तद्गतगुण-दोषौ विवेचयितुं पारयिष्यामः । कश्चित् कथयति— 'अद्यत्वे मम स्मरणशक्तिः किञ्चित् क्षीणा संवृत्ता, अस्यः कः उपायः अनुष्ठेयः ?' इति । यदा एवं ब्रवीति, तदा स स्मरण-शक्तितः व्यति-रिक्तः इति स्फुटं प्रतिभासते । स वदति— 'स्मरण-शक्तिविकृता' अर्थात् तस्य किमपि उपकरणम्, साधनं विकृतमास्ते । कस्यचन बालकः अपहृतो भवति, कस्यचन पुस्तकं अपहृतं भवति, परं कस्यापि आत्मा अपहृतः एवं न भवति । अन्तकालेऽपि तस्यायं देह एव सर्वतः अधिकां विकृतिमापद्यते, वैयर्थ्यं भजते, परं स्वयं स तु अन्तरे तदवस्थ एव अवतिष्ठते । सः अविकलो नीरोगश्च तिष्ठति ।

इदम् अवधातव्यं वस्तु । यदि एतदवगतं भवेत्, तर्हि बहवः
उपद्रवाः उपशाम्येयुः ।

(६९) देहासक्त्या जीवनमवरोधकम्

‘देह एवाहम्’ एषा भावना सर्वत्र प्रसृताऽस्ति । फलतः मनुष्यः
कमपि विचारमकृत्वा देहस्य वर्धनार्थं नानाविधानि साधनानि निरमात् ।
तानि विलोकयतः मनसि आतङ्कः समुदेति । अयं देहः प्रत्नः
समपद्यत, जीर्णः अजायत ; तथापि येन केनापि प्रकारेण परिपालनीयः
इति सततं मनुष्यस्य प्रतिभाति । परंतु इमं देहम्, इमां त्वचं
यूयं कियत्पर्यन्तं प्रोज्जीव्य निदधीध्वम् ? आमरणात् किल ! निधन-
वेलायाम् आपतितायां क्षणमात्रमपि अयं कायः संरक्षितुं न पार्यते ।
मृत्योः पुरस्तात् सर्वोऽपि दर्पः अवस्यति । अस्य फल्गु-शरीरस्य कृते
मानवः विविधानि साधनानि निर्मापयति । अहर्निशम् एतत् शरीरं
ध्यायति । साम्प्रतं कथ्यते—‘देहरक्षणार्थं मांसाशने न काऽपि
आपत्तिः । अयं नरदेहो नाम महार्घः खलु । तं जीवयितुं मांसम्
अश्यताम् । स्वल्पमूल्यः पशोर्देहः’ इति । तत् कुतः रे ! मनुष्यदेहः
कुतो महार्घो निर्धारितः ? कस्मात् कारणात् निर्धारितः ?
अरे, इमे पशवः यत् किमपि खादति । ते स्वार्थमन्तरा नान्यत्
चिन्तयन्ति । मनुष्यः पुनस्तथा न कुरुते । स हि स्वमभितो वर्तिन्याः
सृष्टेः संरक्षणं करोति । अत एव मनुष्यदेहः मूल्यवान् । परं यदि
इदमेव सयुक्तिकम् उत्तरं चेत्, अहो यस्मात् हेतोः मनुष्यदेहो
महार्घः अवधारितः, तमेव हेतुं मांसम् अशित्वा विलोपयसि !
भद्रपुरुष ! संयमेन वर्तसे, सर्वप्राणिनां रक्षार्थम् उद्यतोऽसि, सर्वेषां
सम्यग् अवस्थान-भावना त्वयि विद्यते—एतदालम्ब्यैव तव महत्ता

वर्तते । योऽयं त्वयि पशुभ्यो विशेषो वर्तते, तेनैव खलु मनुष्यः श्रेयान् भवति । अत एव मानव-देहः दुर्लभः अवधारितः । परंतु यदालम्ब्य मनुष्यो महान् अस्ति, तत्रैव आलम्बनं तेन उन्मूलयितुं प्रवृत्तं चेत्, तस्य महत्तारूपं भवनं कथम् अवतिष्ठेत ? साधारणः पशुः यत् अन्य-प्राणिनाम् आमिषस्य अशनक्रियां विधत्ते, तामेव यदि मनुष्योऽपि निःसङ्कोचं कर्तुं प्रवर्तते, तदा तस्य महत्ताधार एव अपवर्जित इव संपद्यते । यस्यां शाखायाम् उपविष्टोऽस्मि, तस्या एव छेदोद्यमवद् इदं कर्म !

अद्यत्वे शल्य-तन्त्रं नानाविधान् चमत्कारान् विदधत् वर्तते । पशौशस्त्र क्रियां विधाय तस्य शरीरे—जीवतस्तस्य शरीरे—रोगकीटाः उत्पाद्यन्ते, तेषां रोगाणां कः कः परिणामो भवति इति च समीक्ष्यते । जीवन्तं पशुमेव सपीडनं विपाद्य यत् ज्ञानम् अर्ज्यते, तस्य विनियोगः अस्य क्षुद्र-मानव-देहस्य समुज्जीवनार्थम् ! इदं सर्वं 'भूतदया'-व्यपदेशेन प्रवर्तते । पशु-शरीरे जन्तून् उत्पाद्य तस्य लसिका मानव-देहे संयोजनीया—ईदृशानि विविधानि दारुणकर्माणि संप्रवृत्तानि । यस्य देहस्य कृते सर्वमिदम् अस्माभिः क्रियते, स तु निमेषमात्रादेव काचवत् स्फुटितो भवति । स कदा स्फुटयेत इति मनागपि ज्ञातुं न शक्यते । मानव-शरीर-त्राणार्थं कृत्स्नोऽयं प्रयासः प्रवृत्तः । परंतु अन्ततो गत्वा अनुभवः कीदृशो जायते ? यथा यथा अस्य मृदुल-कायस्य त्राणाय प्रयत्यते, तथा तथा तस्य विनाशः सम्पद्यमानो वर्तते । एवं प्रतीयमानेऽपि मानवदेहसंवर्धनायासः प्रचलत्येव ।

'कस्मिन् आहारे गृहीते अस्माकं बुद्धिः सार्विकी भवेत् ?' इत्यत्र जात्वपि अवधानं न दीयते । 'मनसः साधुत्वाय, बुद्धेः नैर्मल्यार्थं च किमाचरणीयम् ? कस्य पदार्थस्य साह्यं ग्राह्यम्' इति मानवः

नैव ईक्षते । स 'शरीरस्य भारः कथं वर्धेत ?' इयदेव चिन्तयति । पृथिव्याः मृदुत्थाय अस्मिन् शरीरे कथं लिप्ता भवेत् ? तत् मृद्गोलकं अस्मिन् शरीरे कथञ्कारं स्थितं स्यादिति सञ्चिन्तयन् तिष्ठति । परं लेपं लेपं स्थापितं गोमयपिण्डं शुष्कं सत् यथा अधः भ्रश्यते, तथैव शरीरे सन्निवेशितं मृद्गोलकम्—इयं वसा अन्ते गलति, शरीरं च पुनः प्राक्तनीमवस्थाम् अपद्यते । शरीरे यदियतीं बाह्यां मृदं निवेशयामः—तस्मिन् इयन्तं गरिमाणं वर्धयामः यत् तस्य भारं शरीरं वोढुं न पारयेत्, तस्य प्रयोजनं किम् ? विसंस्थुलतया शरीरस्य एतावद् गरिमवर्धनमेव कुतः ? इदं शरीरम् अस्माकमेकं साधनम् । अतः तत्साधनस्य साधुतया अवस्थापनार्थं यत् किमपि अपरिहार्यं तद् केवलम् अस्माभिः आचरणीयम् । शरीरयन्त्रेण कार्यं कारणीयम् । यन्त्रस्य न किञ्चिद् अभिमानः ! यन्त्राभिमानः कश्चित् भवति किम् ? तर्हि अस्य शरीरयन्त्रस्य सम्बन्धेऽपि ईदृशी स्थितिः कुतो न भवितुमर्हति ?

अयं निष्कृष्टार्थः—'देहोऽयं न साध्यः, किंतु साधनम्' इयं बुद्धिः यदि दृढा भवेत्, तदा पुनः शरीरस्य कृते इयान् फटाटोपः, मनुष्येण वृथा अनुबद्धचमानः नावतिष्ठेत । जीवनम् अन्यादृशमेव भासेत । पुनरस्य शरीरस्य श्रृङ्गारस्तस्य कौतुकं नावहेत् । वस्तुतः अस्मै देहाय साधारणं वासः अलं भवति । परं नहि ! तत् कोमलं चित्रितं चापेक्ष्यते । तदुपरिष्ठात् वल्लीप्रभृत्यालेख्याङ्कनम् अभिलष्यते । पुष्पतीकरणम् अपेक्ष्यते । तदर्थम् अनेके लोकाः प्रयासनीयाः । इदं सर्वं कुतः ? तस्य देवस्य प्रज्ञा नासीत् किम् ? अस्य शरीरस्य कृते कमनीय-वल्ली-प्रसूनादीनाम् अङ्कनस्य आवश्यकतायां सत्यां स यथा व्याघ्रशरीरे कृष्णाङ्कान् निर्ममे, तथैव तव शरीरे

कथं न निर्मितवान् ? किमु इदं तस्य अशक्यम् ? स यथा मयूराय पिच्छ-पुञ्जं प्रादात्, तथैव तुभ्यमपि प्रादास्यत् । परंतु ईश्वरः मनुष्यम् एकवर्णमेव अस्थापयत् । तत्र स्वल्पोऽपि अङ्गो लग्नश्चेत्, तस्य सौन्दर्यं विनश्यति । मनुष्यो यथाऽस्ति तथैव मनोज्ञः । मानवदेहोऽलङ्कारणीयः इति तस्य नैव मनीषितम् । किं सृष्टौ साधारणं सौन्दर्यम् ? चक्षुभ्यां तत् निभालनीयम्, इयदेव मानवस्य कर्तव्यम् । परं स विस्मृतिं गतः । कथ्यते यत् 'जर्मनदेशीयाः अस्मदीयं वर्ण-शिल्पम् अभ्यभावयन्' इति । हन्त, अये ! तव मनसो वर्णः पूर्वमेव अभिभूतः, पश्चात् ते कृत्रिमस्यास्य वर्णस्य अभिरुचिः उदभूत् । तदर्थं त्वं पराश्रितः समभवः । मुधैव अस्य शरीरस्य अवतंसनावर्ते न्यपतः । मनः अवतंसनीयम्, बुद्धिः विकासनीया, हृदयं हृद्यं सम्पाद्यम्—सर्वमिदं दूरमेव अपास्तम् ।

(७०) तत्त्वमसि

तस्मात् त्रयोदशे अध्याये भगवान् यं विचारम् उपदिष्टवान्, स महार्घः । 'त्वं न देहः, अपितु आत्मा असि ।' तत्त्वमसि—अर्थात् स आत्मरूपस्त्वमसि । एष महान् प्रयतः उद्गारः—पावनम् उदात्तं च भाषितम् ! संस्कृतवाङ्मये अयं महत्तरो विचारो गुम्फितोऽस्ति—'इदम् उपरितनं प्रावरणं इदं चर्म त्वं नासि, तत् अकृत्रिमम् अविनाशि च वस्तु त्वमसि ।' यस्मिन् क्षणे मानवस्य मनसि 'तत् त्वमसि' एष विचारः स्फुरेत्, 'अयं देहः अहं नास्मि, स परमात्मा अहमस्मि' अयं च विचारो मनसि आयायात्, तस्मिन्नेव क्षणे कोऽपि अनन्यादृशः अननुभूतः आनन्दो मानसे उदियात् । मामकीनमिदं तद्रूपं विलोपयितुम् अस्यां सृष्टौ न कोऽपि क्षमः । इदं सामर्थ्यं कस्मिन्नपि नास्ति । एष सूक्ष्मो विचारः अस्मिन् उद्गारे संभूतः ।

देहात् परं यत् अविनाशि निष्कलङ्कम् आत्मतत्त्वम्, तत् अहं-
मस्मि । तदात्मतत्त्वार्थं देहोऽयं मया आसादितः । यदा यदा पारमे-
श्वरं तत्त्वं कदर्थितं सम्पद्येत, तदा तदा तद् अवशेषयितुम् अहमिदं
शरीरं त्यजेयम् । पारमेश्वरं तत्त्वम् उज्ज्वलम् अवस्थापयितुं देहं
हातुं सर्वदैव सन्नद्धो भवेयम् । अहं यदिमं देहमधिष्ठाय आगतः, न तत्
आत्मनो दुरवस्थां कर्तुम् । देहे मम शासनेन भाव्यम् । अहमिमं
देहं नियोजयेयम्, एतेन च हित-मङ्गलस्य वृद्धिं विदधीय ।
आनन्दे भरीन तिन्हीं लोक—“त्रिलोक्याम् आनन्दं पूरयेयम् ।” एतं देहम्
अहं महातत्त्वार्थं त्यजेयम्, ईश्वरस्य जयघोषणां च कुर्याम् । धनी
मानवः एकस्मिन् वाससि मलीमसे जाते तत् क्षिपति, अन्यच्च गृह्णाति,
तथैव अहमपि विदध्याम् । कार्य-करणार्थम् अस्य देहस्य उपयोगः ।
यदाऽयं कार्यकरणे अक्षमः परिदृश्येत, तदाऽस्य प्रक्षेपणे मम काऽपि
आपत्तिर्न स्यात् ।

सत्याग्रहेण अस्माकम् इदमेव शिक्षणं मिलति । ‘देहात्मानौ भिन्न-
पदार्थौ भवतः’ इदं तत्त्वं यदा मनुष्यस्य बुद्धिमारोहेत्, अस्य माहात्म्यं
यदा तस्य अनुभवपथम् आयायात्, तस्मिन्नेव समये यथार्थशिक्षणस्य
तात्त्विक-विकासस्य च प्रक्रमो भवेत् । तस्मिन्नेव अवसरे सत्याग्रहः
सिद्ध्येत् । अतः प्रत्येकेन पुरुषेण भावनेयं हृदये अङ्कनीया ।
शरीरं किल निमित्तमात्रं साधनम् । परमेश्वरप्रदत्तम् उपकरण-
मिदम् । यस्मिन् दिने अस्य उपयोगो विलुम्पेत, तस्मिन्नेव दिने इदं
प्रक्षेप्तव्यम् । शीतर्तूपयुज्यमानं हि ऊर्णविस्त्रं ग्रीष्म-दिवसेषु प्रक्षिपामः,
रात्रौ प्रावृतं कम्बलं दिने अपाकुर्मः, प्राभातिकं परिधानं मध्याह्ने
परिवर्तयामः ; तथैव इमं देहं मन्यस्व । यावत्पर्यन्तं देहस्य उपयोगः,
तावत्पर्यन्तं तमवस्थापयेयम् । यस्मिन् दिने नास्य उपयोगः, तस्मिन्नेव

दिने पटवत् इमं निष्कास्य प्रक्षिपेयम् । आत्म-विकासार्थं भगवता इयं युक्तिः प्रदर्श्यते ।

(७१) अत्याचारिणाम् अधिकारः पर्यवसितः

‘अहं देहात् भिन्नः’ इदं यावत् नावधार्येत, तावत् नृशंसाः अस्मासु अत्याचारान् विधास्यन्ति, अस्मान् दासान् करिष्यन्ति, अस्मासु नृशंस-ताम् आचरिष्यन्ति । अत्याचारस्य शक्यता भीतिम् अवलम्ब्यैव वर्तते । एको राक्षसः अवर्तत । स एकं मनुष्यम् अगृह्णात्, तेन च सततं कैङ्कर्यं कारयति स्म । कार्यं न कृतं चेत् राक्षसो भणति स्म—‘खादिष्यामि त्वाम्, निःशेषं करिष्यामि ।’ पूर्वं स मनुष्यो बिभेति स्म । परमग्रे यदा अधिकं त्रासनं प्रावर्तत, तदा सः अवादीत्—‘खाद तावत्, खादितव्यं चेत् खाद ।’ परं राक्षसस्तं खादितुं नाभिलषति स्म । तस्य एको भृत्यः आवश्यक आसीत् । स खादितश्चेत् तस्य कार्यं कः करिष्यति ? केवलं प्रत्यवसरं खादनस्य भयमेव राक्षसो दर्शयति स्म । यदैव तेन ‘खाद तावत्’ इत्युत्तरं लब्धम्, तदैव तस्य अत्या-चाराः निरुद्धाः । अत्याचारिणो जानन्ति यदिमे देहसंलिप्ताः । एषां देहे क्लेश्यमाने तु इमे दासत्वं स्वीकरिष्यन्ति । परंतु देहस्यास्याम् आसक्तौ परित्यक्तायां तदात्वे एव यूयं सम्राजो भविष्यथ, स्वतन्त्रा भविष्यथ । सर्वं सामर्थ्यं युष्माकं हस्तगतं भविष्यति । युष्मासु कस्यापि अधिकारो न प्रवर्तते । ततः अत्याचारिणः आधार एव सञ्छिन्नो जायेत । तस्य आधारभित्तिरेव ‘अहं देहोऽस्मि’ इति भावना । अत्याचारिणो मन्यन्ते यदेषां देहे प्रपीडितमात्रे इमे वशंवदाः भविष्यन्ति । अत एव ते त्रासनीं भाषाम् उपयुञ्जते ।

‘अहं देहोऽस्मि’ अनयैव भावनया अन्येषाम् अत्याचार-प्रपीडनयोः अभिलाषो जायते । परंतु ‘इङ्ग्लैण्ड’-देशाभिजनेन त्यक्तदेहाभिमानेन

च 'क्रैन्मर'- महाशयेन उक्तम्—'मां दहसि चेत् दह, प्रथममिमं दक्षिणं हस्तं दह ।' एवमेव 'रिड्ले'- महाभागेन 'लेटिमर'- महाभागेन च उक्तम्—'अपि यूयम् अस्मान् दिधक्षथ ? कस्तावत् अस्मान् दग्धुं पारयेत् ? वयं धर्मस्य तादृशं ज्योतिः प्रज्वालयन्तः स्मः यत् कदापि निर्वापयितुं न शक्यते । देहस्य इमां 'त्वक्सार'- वर्तिम्, इमां वपां प्रज्वलय्य सत्तत्त्वज्योतिषः प्रकाशनं तु अस्माकं कार्यमेव । देहो नश्येत्, स तु विनश्वर एव ।' 'साक्रेटिस'- महाशयाय विषपानेन मारणरूपो दण्डः आज्ञप्तः । तदा सः अवदत्—'अहमधुना स्थविरः संवृत्तः । दिनचतुष्टयानन्तरं शरीरेण मर्तव्यमेव । यत् मुमूर्षुरासीत्, तत् हत्वा कतमं पुरुषार्थं साधयथ इति यूयमेव जानीत । विमृश्य दृश्यतां तावत्—'देहेन मर्तव्यम्' इति तु निश्चितमेव आसीत् । मरणशीलं वस्तु मारयित्वा का प्रौढिराप्येत ?' यस्मिन् दिने 'साक्रेटिस'- महाशयः मरणार्थं सन्नद्ध आसीत्, तत्पूर्वरात्रौ स शिष्यान् आत्मनः अमरत्व-विषये उपादिशत् । निजशरीरे विषे प्रविष्टे तस्य कीदृश्यो वेदनाः सम्भवेयुः इति स सानन्दं व्याख्यातवान् । तस्य मरणस्य चिन्तैव नासीत् । आत्मनः अमरतासम्बन्धिन्यां कथायां पर्यवसितायां तस्य अन्यतमः शिष्यस्तम् अपृच्छत्—'मृते तत्र भवति कथं निखातनं सम्पाद्यताम् ।' स प्रत्यब्रवीत्—'अहह रे साधुमन्य ! ते मारयितारः, त्वं पुनः निखातयिता ! ते हन्तारो मम शत्रवः, निखातयिता च त्वं मम प्रियतरः किमु ? ते बुद्धिमत्तया मम हन्तारः, त्वं च बुद्धिमत्तया निखातयिता ! कस्त्वं मे निखातयिता ? अहं युष्माकं सर्वेषां पर्याप्तः । त्वं मां कुत्र निखातयिता—मृदि नस्यचूर्णे वा ? मां हन्तुं न कोऽपि क्षमः । निखातयितुमपि न कश्चित् क्षमः । अहं इयति काले किं कथयन् आसम् ? अयमात्मा अमरोऽस्ति । तं कः

मारयेत, कश्च खातयेत ?' वस्तुतः पुनः वर्षाणां सार्धसहस्रद्वयात् स महात्मा साक्रेटिसः सर्वान् अभिव्याप्य तिष्ठति !

(७२) परमात्मशक्तौ विश्वासः

निष्कृष्टार्थेऽयम्—यावत्पर्यन्तं देहासक्तिर्विद्यते, भीतिर्विद्यते, तावत्पर्यन्तं वास्तविकं रक्षणं भवितुं नार्हति । तावत्पर्यन्तं सततं भीतिर्विद्येत । ईषत् निद्रिते अयमातङ्कः प्रवर्तते यत् कुतोऽपि भुजगः आगत्य न सन्दशेत् ? अपि नाम तस्करः 'समुपेत्य मम नाशं न कुर्यादिति । इदं सर्वदा भासेत । मनुष्यः शिरोभागे लगुडं निधाय स्वपिति । किमर्थम् ? स ब्रवीति—'मम समीपे अपेक्ष्यते, यदि चोरादयः आपतेयुस्तदा...' हन्त भद्रपुरुष ! कदाचित् चौरस्तमेव दण्डमुद्यम्य ते शिरसि प्रहरेत् चेत् ? चौरो दण्डं विस्मृत्य आगच्छेत्, अतस्त्वं प्रागेव तं सज्जीकृत्य निदधासि किम् ? कं विश्वस्य स्वपिषि ? तदा केवलं संसार-हस्तायत्तो भवसि । यदि जागृतश्चेत् तदैव आत्मानं रक्षितुं प्रभविष्यसि किल ? निद्रायां कस्त्वं त्रायेत ?

अहं कस्यामपि शक्तौ विश्रम्भं निधाय निद्रां करोमि । यां शक्तिमास्थाय गोव्याघ्रप्रभृतयः श्वापदाः स्वपन्ति, तामेव आस्थाय अहमपि स्वपिमि । व्याघ्रोऽपि निद्राति खलु ? समग्रेण जगता सह वैरमनुबध्नन् यः प्रतिक्षणं पृष्ठतो निरीक्षते, स सिंहोऽपि निद्रा-त्येव । यदि तस्यां शक्तौ प्रत्ययो नाभविष्यत्तदा केचन सिंहाः निद्रां कुर्युः, अन्ये केचन जागृत्य प्रहरिकार्यं विदधीरन्—इति व्यवस्थाम् अकरिष्यन् । यस्यां शक्तौ विश्वस्य क्रूरो वृको व्याघ्रः सिंहश्च स्वपिति, तस्याः विश्वव्यापक-शक्तेः उत्सङ्गे अहमपि स्वपिमि । शिशुः मातुरुत्सङ्गे सुखेन स्वपिति । मन्ये, तस्मिन् अवसरे स बालः आत्मानं संसारस्य सम्राजं मनुते । तस्याः विश्वम्भरायाः मातुरुत्सङ्गे

युष्माभिः अस्माभिश्च तथैव प्रेम-विश्वास-ज्ञानपूर्वकं निद्रातुं शिक्षितव्यम् । यां शक्तिमवलम्ब्य ममेदं कृत्स्नं जीवनं तस्याः शक्तेरधिकः परिचयो मया आसादनीयः । तस्याः शक्तेः अस्माकम् उत्तरोत्तरा प्रतीतिः स्यात् । तस्यां शक्तौ मया यावान् विश्वासः उपचीयेत, तावत् मे रक्षणमधिकं सम्पद्येत । यथा यथा मम तस्याः शक्तेः अनुभवो जायेत, तथा तथैव मे विकासः संभवेत् । अस्मिन् त्रयोदशे अध्याये अस्य क्रमस्य किञ्चित् दिग्दर्शनं कृतम् ।

(७३) परमात्म-शक्तेः उत्तरोत्तरानुभवः

यावत्पर्यन्तं देहस्थस्य आत्मनो विचार एव नोदेति, तावत्पर्यन्तं मनुष्यः साधारण-क्रियास्वेव व्यापृतः तिष्ठति । क्षुत् प्रवृत्ता चेत् अश्येत, पिपासा सम्प्रवृत्ता चेत् जलं पीयेत, निद्रायां समागतायां सुष्येत—एतस्मादधिकं स किमपि न जानाति । एतदर्थं स कलहायेत । एषां प्राप्तये स स्पृहयेत् । अनया रीत्या स शारीरिकीषु क्रियास्वेव मग्नः तिष्ठति । विकासस्य आरम्भः इतः परं प्रक्रम्येत । एतावत्पर्यन्तम् आत्मा केवलं पश्यति । यथा माता कूपाभिमुखं रिङ्गतः स्तनन्धयस्य पृष्ठतः सततं सावधानं तिष्ठति, तथैव अस्मासु दृशं निधाय आत्मा अवतिष्ठते । सर्वाः क्रियाः शान्त्या पश्यति सः । इयं स्थितिः 'उपद्रष्टा-साक्षित्वेन सर्वद्रष्टा' इति कथ्यते ।

अस्यामवस्थायाम् आत्मा पश्यति, परंतु स अद्यापि अनुमतिं न ददाति । किंतु स्वात्मानं केवलं देहरूपं मत्वा क्रियाणां कर्ता अयं जीवः अग्रे प्रबुद्धयते । वयं पशुवत् जीवनं व्यतियापयाम इत्यस्य भानं तस्य जायते । जीवः एवं विचारयितुं प्रवर्तते, तदा तस्य नैतिकभूमिका उपक्रमते । पश्चात् प्रतिपदं स औचित्यानौचित्यं विवेचयति । मनुष्यो विवेकेन प्रवर्तते । तस्य पृथक्करणात्मिका बुद्धिः जागर्ति । स्वच्छन्दं

पतनम् अवरुध्यते । स्वाच्छन्दमपैति, संयमः समायाति । अस्यां नैतिक-
भूमिकायां जीवे समागते तदनु आत्मा तूष्णीमवस्थाय ताटस्थ्येन न
पश्यति । सः अभ्यन्तरतोऽनुमोदते । 'साधु' ईदृशः धन्यताद्योतको
ध्वनिः अभ्यन्तराद् आयाति । आत्मा केवलम् उपद्रष्टा न तिष्ठति,
इदानीं सः 'अनुमन्ता' भवति ।

बुभुक्षितः अतिथिः द्वारमागतः । यूयं पुरस्थां भोजन-स्थालीं
तस्मै दत्त । इत्थं कृते पुनः रात्रौ यदा इयं सत्कृतिः स्मर्यते तदा पश्यत,
कीदृशी निर्वृतिर्भवति ! आत्मा 'शोभनं कृतम्' इति अन्तः मन्दं
गुञ्जति । यदि माता बालकस्य पृष्ठे पाणिं न्यस्यन्ती 'सुष्ठु कृतं
वत्स !' इति वदेत्, तर्हि सर्वमपि सांसारिकं श्रेष्ठं पारितोषिकं स्वेन
आसादितमिति स मनुते । तथैव हृदयवर्तिनः परमात्मनः 'वत्स !
साधु' इति शब्दोऽस्मान् प्रोत्साहयते । भोगमयं जीवनं विमुच्य
नैतिक-जीवन-भूमिकायां जीवोऽस्मिन् अवसरे अवतिष्ठते ।

इतः अग्रेतनी भूमिका ईदृशी ! मनुष्यः कर्तव्य-कर्मभिः निज-
मनोगतानि निश्शेषाणि मालिन्यानि मार्जितुं प्रयतते । यदा एवं
प्रयत्नं कारं कारं जीवः श्राम्यति, तदा स प्रार्थयते—'देव ! मम
प्रयत्नानां परा काष्ठा जाता । मह्यम् अधिकां शक्तिं देहि, अधिकं
बलं देहि' इति । यावदिदं मनुष्यस्य अनुभव-पथं नायाति यत्
'निजेन सकलेनापि प्रयत्नेन एकाकी अहं पर्याप्तो भवितुं न क्षमे',
तावत्पर्यन्तं प्रार्थनायाः महत्त्वं तस्य बुद्धिं नावरोहति । समग्रायां
निजशक्तौ प्रयुक्तायामपि तस्याः अपर्याप्तिताम् अनुभवन् स आर्तो
भूत्वा द्रौपदीवत् परमात्मानम् आह्वयेत् । 'धाव, धाव' इति प्रार्थयेत् ।
पारमेश्वर्याः कृपायाः सहायतायाश्च स्रोतः अक्षुण्णं प्रवहदेव अवति-
ष्ठते । यस्य यस्य पिपासा स्यात्, स स साधिकारमागत्य पानीयं

पिबतु । यस्य न्यूनता भासते, स याचित्वा गृह्णीत । ईदृशी स्थितिः तृतीयभूमिकायामायाति । परमात्मा अधिकमेव समीपस्थः सम्पद्यते । अधुना स केवलं शाब्दिकं साधुवादम् अवितरन् साहाय्याय धावते ।

पूर्वं परमेश्वरः विप्रकृष्टे तिष्ठति स्म । गुरुर्यथा शिष्यं 'गणित-प्रश्नं समाधेहि' इति निर्दिशन् दूरे अवतिष्ठते, तथैव जीवो यावत् भोगमये जीवने संलग्नः, तावत् 'साधु प्रचलतु परिश्रमः' इति वदन् परमात्मा दूरे सन्तिष्ठते । परस्ताद् जीवः नैतिकभूमिकामायाति । अस्मिन् अवसरे परमात्मा केवलं तटस्थः स्थातुं न शक्नोति । 'जीव-द्वारा सत्कर्म सम्पद्यते' एवं विचार्य स शनैरीक्षते, 'साधु' इति च कथयति । अनया प्रणाल्या सम्पद्यमानैः सत्कर्मभिः मानसानि स्थूलानि मलानि मार्ज्यन्ते । पुनर्यदा सूक्ष्म-मलानाम् अपमार्जनस्य वेला समायाति, यदा च तस्य समस्तः प्रयासो विफलो भवति, तदा स परमात्मानम् आह्वयति । सोऽपि तम् 'आम्, आगतः' इति प्रति-ब्रवीति । स धावन् आयाति । भक्तस्य उत्साहे अपर्याप्नुवति सत्येव स तत्र उपतिष्ठते । जगत्सेवकः सूर्यनारायणो युष्माकं द्वारि सन्निधत्ते एव । स हि पिहितं द्वारं विपाट्य अभ्यन्तरे न प्रविशति, यतः स सेवकः । स स्वामिनो मर्यादां पालयति । स द्वारं न आघट्टते । अन्तः स्वामी निद्राति चेत्, स भास्कररूपः सेवकः प्रतीहारात् बहिरवतिष्ठते । मनाक् त्वया कपाटे अपावृते सकलं प्रकाशमादाय अन्तः प्रविशति, ध्वान्तं च अपवारयति । परमात्माऽपि एवमेव आचरति । तस्य निकटे सहायतायां याचितमात्रायां बाहू उद्यम्य समागत एव सः । भीमा-नद्यास्तटे कट्यां पाणि निधाय स सन्नद्धः अवस्थित एव ।

उभारुनि बाहे । विठो पालवीत आहे ।

“बाहू उद्यम्य विट्ठलः आह्वयति” एतादृशं वर्णनं तुकारामप्रभृतयः अकुर्वन् । यथा नासायाम् अपावृतायां पवनोऽन्तः प्रविशत्येव, यथा च प्रतीहारे मनाक् अपावृतमात्रे प्रकाशः अन्तः प्रविशत्येव ।

पवन-प्रकाशरूपौ दृष्टान्तौ अपि न न्यूनौ प्रतिभातः । तदपेक्षयाऽपि परमात्मा अधिकं सन्निकृष्टतरः, आधिक्येन उत्सुकश्च । सः ‘उपद्रष्टा’ ‘अनुमन्ता’ च न तिष्ठति, प्रत्युत ‘भर्ता’ नाम सर्वविधसाह्यप्रदो भवति । मनोमलं निर्णेजयितुम् अनन्यगतिकाः भूत्वा वयम् एवमाह्वयामः— मारी नाड तमारे हाथे, प्रभु संभाळजो रे । —“मम धमनी तव हस्ते, भगवन् ! रक्ष” इति । तू ही एक मेरा मददगार है, तेरा आसरा मुझको दरकार है । —“मम त्वमेव एकः सहायकः, तव अवलम्बो मया अपेक्ष्यते” इति च । तदा स दयाघनः कथं नु दूरे भवेत् ? भक्त-साहाय्यकारी स भगवान्, अपूर्णस्य पूरयिता स प्रभुः अग्रे उपतिष्ठते । ततः स ‘रैदास’-चर्मकारस्य कृत्तिं क्षालयेत्, ‘सजन’-सौनिकस्य पललं विक्रीणीत, ‘कबीर’स्य पटं वयेत्, ‘जनाबाई’-देव्या सह पेषणं वा कुर्यात् ।

इतः अग्रिमं सोपानं नाम ‘परमेश्वर-कृपा-प्रसादात् कर्मणो यानि फलानि अवाप्यन्ते, तानि स्वयम् अनादाय तेषाम् ईश्वरार्पणं विदधीत’ एतादृशी भूमिका आयाति । जीवो देवम् आवेदयति—‘तावकीनं फलं त्वमेव गृहाण ।’ नामदेवः आग्रहम् अकार्षीत् यत् ‘देव ! त्वया दुग्धं पातव्यम्’ इति । अतिमात्रं माधुर्यमस्ति अस्मिन् । तत् सर्वं कर्मफलस्वरूपं दुग्धं नामदेवः परमेश्वराय अर्पयति । अनया रीत्या जीवनस्य सर्वस्वम्, सर्वम् अर्जितं यस्य कृपा-प्रसादात् आसादितम्, तत् तस्मै अर्पणीयम् । धर्मराजो यदैव स्वर्गं प्रवेष्टुं पदं निदध्यात्, तदनुयायी सारमेयस्तत्र गन्तुं निषिद्धः । एतद् दृष्ट्वैव धर्मराजो निजजीवनस्य समस्तपुण्यफलत्वेन प्राप्तं स्वर्गं तत्क्षणमेव पर्यत्यजत् ।

एवमेव भक्तोऽपि समस्तं कर्मफलम् एकपदे एव ईश्वराय अर्पयति ।
‘उपद्रष्टा’, ‘अनुमन्ता’, ‘भर्ता’—एतद्-रूपेण प्रतीतिपथम् अवतीर्णः
परमात्मा अधुना ‘भोक्ता’ सम्पद्यते । शरीरे स परमात्मैव भोगान्
भुञ्जानोऽवतिष्ठते, ईदृशी भूमिकामारोहति स जीवः ।

इतः परं सङ्कल्पकरणमेव मोक्तव्यम् । कर्मणस्त्रीणि सोपानानि
भवन्ति । प्रथमं वसं सङ्कल्पं कुर्मः, तदनु कर्म कुर्मः । पश्चात् फलानि
आयान्ति । कर्मार्थं भगवतः साह्यमादाय यानि फलानि समासादि-
तानि, तानि फलान्यपि तस्मै अर्पितानि । कर्म-कर्ता परमेश्वरः,
फलानाम् आस्वादयिता च परमेश्वरः । अधुना सङ्कल्प-कर्ताऽपि
परमेश्वर एव सम्पद्यताम् । अनया भङ्ग्या कर्मणः आदि-मध्ययोः अन्ते
च सर्वत्र प्रभुरेव तिष्ठतु । ज्ञानदेवेन उक्तम्—

मालिग्रे जेउतें नेलें । तेउतें निवांत चि गेलें ।

तया पाणिया ऐसैं केलें । होआवें गा ॥

“मालाकारः पानीयं यत्र यत्र नयेत्, तत्र तत्र तत् निःशङ्कं याति ।”
मालाकारस्य अभीप्सितान् फल-पुष्प-तरून् तज्जलं परिवर्धयति । तथैव
मम सकाशात् यद् भवितव्यम्, तत् स एव निर्धारयतु । स्वचित्तस्य
समस्त-सङ्कल्पानां स्वामित्वं तस्मिन्नेव अहम् अर्पयेय । यदि मया सर्वो
भारः तुरगपृष्ठोपरि आरोपित एव, तर्हि अतिरिक्तं भारं स्वस्यैव
मस्तके वहन् किमर्थम् उपविशेयम् ? तं भारमपि घोटकस्य पृष्ठे एव
कुतो न निदधीय ? स्वशिरसि भारम् आदायापि यदाऽहम् अश्वं
समुपविशेयम्, तदाऽपि अश्वस्यैव क्लेशो भवेत् । तर्हि पुनस्तस्यैव पृष्ठे
सकलं भारं पातयेयम् ! अनया परिपाट्या जीवनस्य समस्तानां विवि-
धानां चेष्टानाम्—गतागतानाम्, उपवेशन-धावनानाम्, सफलासफलानां
कर्ता अन्ते परमात्मा एव सम्पद्यते । मम जीवनस्य स ‘महेश्वरः’

ईसामसीहः सहसैव स्वात्मानं संस्तम्भयन् अवोचत्----‘प्रभो ! तव इच्छा पूर्णा भवतु, तान् क्षमस्व । ते यत् कुर्वन्ति, तत् न विदन्ति । ख्रिस्तमहाशयस्य अस्मिन् उदाहरणे भूरि महत्त्वम् आपूरितं वर्तते ।’ ‘देहादात्मा कियद् विश्लेषणीयः’ इत्यस्य इदं चिह्नम् । कियदवधि पन्थाः अत्येतव्यः, कियद्दूरं सः अत्येतुं शक्यते इदं ईसामसीह-जीवनाद् अवगम्यते । देहो बीजत्ववत् संसित्वा पतति, तावत्पर्यन्तम् अग्र-लक्ष्यम् आसादितम् । यदा यदा देहाद् आत्मनः पृथक्करणस्य विचारो मे मनसि पदं न्यस्यति, तदा तदा ईसामसीहस्य जीवनं चक्षुः-समक्षम् उपतिष्ठते । देहात् सर्वात्मना पृथग्भवनम्, तत्सम्बन्धस्य विच्छिन्नवद्भवनं च ख्रिस्तजीवनम् उपदिशति ।

देहात्मनोः पृथक्करणमिदं सत्यासत्य-विवेचनमन्तरा ‘कर्तुं’ न शक्यते । अयं विवेकः, इदं ज्ञानं मनसि दृढं कर्तव्यम् । ज्ञानं नाम ‘बोधः’ इत्यर्थोऽस्माभिः क्रियते । परंतु बुद्ध्या ग्रहणमात्रं न ज्ञानम् । यथा मुखे कवलापूरणं क्रियेत, एतावतैव भोजनं न भवति । मुखगत-कवलस्य चर्वणद्वारा गलाधः अवतरणमपेक्ष्यते । ततः उदरे गत्वा तत्र पक्वीभूय रसीभवत् समग्रं शरीरम् अभिव्याप्य रक्तद्वारा पुष्टिं दद्यात् । एतावति व्यापारे संवृत्ते याथाथ्येन भोजनं सम्पद्यते । तथैव बुद्ध्या बोधमात्रे न कृतकृत्यता । ज्ञात्वा जीवने ताद्रूप्यं सम्पादनीयम् । हृदये तत्स्थैर्यं सम्पादनीयम् । तत् हस्तपाद-नेत्रद्वारा आविर्भवतु । सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च विचारपूर्वकं कर्म कुर्वीरन्, ईदृशी स्थितिः स्यात्—इत्यभिप्रेत्य भगवान् अस्मिन् त्रयोदशाध्याये ज्ञानस्य अतिमनोज्ञां व्याख्यां व्यधात् । स्थितप्रज्ञ-लक्षणवदेव इमानि ज्ञान-लक्षणानि सन्ति । “अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम्” इत्यादीन् विंशतिगुणान् भगवान् उपपादितवान् । एतान् गुणान् ‘ज्ञानम्’ इति

अभिधायैव भगवान् नावतिष्ठत, प्रत्युत एतद्विपरीताः ये ये गुणाः, ते सर्वे 'अज्ञान'-पदाभिधेयाः इत्यपि स्पष्टतया न्यरूपयत् । ज्ञानस्य या साधना निरूपिता, सा साधनैव ज्ञानम् । 'साक्रेटिस'-महाशयः अब्रवीत्—'सद्गुणानेव अहं ज्ञानं मन्ये' इति । साध्य-साधने उभे अपि एकरूपे स्तः ।

गीतागतान् इमान् विंशतिगुणान् ज्ञानदेवः अष्टादशस्वेव अन्तर्भावयामास । स इमानि ज्ञानसाधनानि भृशं सदय-हृदयं व्यवर्णयत् । इमानि साधनानि इमान् गुणान् च प्रतिपादयन्तः पञ्चैव श्लोकाः भगवद्गीतायां विद्यन्ते । ज्ञानदेवः प्रथयन् तान् पञ्चश्लोकान् सप्तशतमितैः 'ओवी'-च्छन्दोभिः व्यलिखत् । सद्गुणाः समाजे विकसन्तु, सत्यस्वरूपस्य परमात्मनो महिमा समाजे प्रसरतु इति ज्ञानदेवस्य व्याकुलता आसीत् । स हि इमान् गुणान् वर्णयितुं समस्तं निजानुभवं तेषु ओवी-च्छन्दस्सु सम्पूरयत् । महाराष्ट्रभाषाभाषिषु तस्य इमे अपाराः उपकाराः । ज्ञानदेवस्य प्रतिरोमकुहरम् इमे गुणाः समाविष्टाः अभूवन् । महिषपृष्ठे जातस्य तोत्रवेत्राघातस्य चिह्नं ज्ञानदेवपृष्ठे समुद्भूतम् । प्राणिमात्रस्य ईदृशी समवेदना तस्मिन् आसीत् । ईदृश-कारुण्यापूर्ण-हृदयेन ज्ञानदेवः 'ज्ञानेश्वरीम्' प्रादुरभावयत् । स तेषां गुणानां समीक्षणमकरोत् । तदुल्लिखिताः गुणाः अस्माभिः पठनीयाः, मननीयाः हृदये सम्यगङ्कनीयाश्च । ज्ञानदेवस्य इमां मधुरां भाषाम् आस्वादयन् आत्मानं धन्यं मन्ये । ज्ञानदेवस्य मधुरा वाणी मम वदनं समाविशतु, एतदर्थं मम पुनर्जन्मापि चेत् धन्यता भवेत् । भवतु, उत्तरोत्तरमात्मविकासम् अनुतिष्ठन्तः आत्मानं देहाद् विश्लेषयन्तः सर्वे जनाः समस्तं जीवनं परमेश्वरमयं कर्तुं प्रयतन्ताम् ।

रविवासरः

१५-५-'३२

चतुर्दशः अध्यायः

गुणोत्कर्षः गुणनिस्तारश्च

(७५) प्रकृतेः विश्लेषणम्

बन्धवः !

अद्यतनः चतुर्दशः अध्यायः एकया दृशा गताध्यायस्य पूरक एव । नहि यथार्थतः आत्मनः किमपि सम्पाद्यं नाम । सै तु स्वयं पूर्णः । अस्माकम् आत्मनः नैसर्गिकी एव ऊर्ध्वगामिनी गतिः । परंतु केनापि वस्तुना सह गुरुभूते वस्तुनि आवद्धे यथा तत् अधः आकृष्यते, तथैव शरीरस्य भारगरिम्णा आत्माऽपि नीचैः आकृष्यते । पूर्वाध्याये अस्माभिर्दृष्टं यत् कयाऽपि युक्त्या यदि अस्माभिः देहः आत्मा च पृथक् कर्तुं पार्येत, तर्हि गति-प्रकर्षः सुकरो भवेत् । अस्य विषयस्य दुःसाध्यत्वेऽपि तत्फलमपि महिष्ठम् । आत्मनः पादे निवद्धेयं देह-श्रृङ्खला यदि अस्माभिः सन्त्रोट्येत, तदा विपुला निर्वृतिराप्येत । ततो मनुष्यः देह-दुःखेन दुःखी न भवेत् । स स्वतन्त्रो भविष्यति । इदं देहरूपं वस्तु विजीयेत चेत् मनुष्यान् कः शासितुं पारयेत् ? यः स्वात्मनि शासनं प्रवर्तयते, स विश्वस्य सम्राट् भवति । आत्मनि प्रवृत्तं देहस्य अधिकारम् अपवारयत । देहस्य सुख-दुःखे अनात्मीये भवतः । ते परकीये स्तः । तयोः आत्मना सह तृणमात्रमपि सम्बन्धो नास्ति ।

एते सुख-दुःखे कियन्मात्रं विश्लेषणीये इत्यस्य कल्पना ख्रिस्त-महाशयस्य निदर्शनेन गताध्याये प्रदर्शिता । देहे त्रुटित्वा पतति सत्यपि

सर्वात्मना शान्तेन आनन्दमयेन च कथं भूयेत इति ख्रिस्तमहाभागेन प्रदर्शितम् । किंतु देहादात्मनः इदं विवेचनं यथा एकतो विवेकस्य कार्यम्, तथैव अपरतः निग्रहस्यापि । विवेकासहित वैराग्याच्चै बळ—
“विवेकेन समं वैराग्यस्य बलमपेक्षितम्” इति तुकारामेण उक्तम् । विवेको वैराग्यं च उभयमपि अवश्यमपेक्ष्यते । वैराग्यं नाम एकविधो निग्रहः, तितिक्षा वा । अस्मिन् चतुर्दशाध्याये निग्रहस्य दिग्दर्शनं कृतम् । यथा नौकायाः संवाहनं क्षेपण्या क्रियते । दिङ्-निर्देशकार्यं तु बद्ध-केनिपातिका कुरुते । क्षेपणी-केनिपातिके उभे अपि अपेक्षिते । तथैव देहस्य सुख-दुःखाभ्याम् आत्मनः पृथगवस्थापनाय विवेक-निग्रहौ उभौ अपि आवश्यकौ ।

वैद्यो यथा शरीर-प्रकृतिं परीक्ष्य चिकित्सां निर्दिशति, तथैव भगवता चतुर्दशाध्याये सर्वाः प्रकृतीः परीक्ष्य, पृथक् विविच्य कतमो दोषः प्रमुखः इति प्रदर्शितम् । प्रकृतेः साधीयान् विभागोऽत्र कृतः । राजनीति-शास्त्रे भेदकारक-कौशल्यस्य महत्त्वमस्ति । पुरः स्थितस्य शत्रोः अन्तर्मण्डले भेदनीतिं प्रवर्तयितुं पार्येत चेत्, स क्षिप्रं पराजीयेत । भगवान् अत्र एतदेव अकरोत् ।

मम, युष्माकम्, सर्वजन्तूनाम्—कृत्स्नस्य चराचरस्य च प्रकृतौ त्रयः पदार्थाः भवन्ति । आयुर्वेदे यथा कफ-पित्त-वाताः विद्यन्ते, तथैव अत्र सत्त्व-रजस्तमांसि इमे त्रयो गुणाः प्रकृतौ सम्भूताः । सर्वत्र एषां त्रयाणां सहायत्वं भवति । कुत्रचित् न्यूनता, कुत्रचित् अधिकता वा एतावदेव अन्तरम् । एभ्यः त्रिभ्यो यदा आत्मा विश्लेष्यते, तदैव देहाद् आत्मनो पृथक्करणं शक्यसम्भवं स्यात् । देहात् आत्मनः पृथक्करण-मार्गो नाम इमान् त्रीन् गुणाननुसन्धाय एतेषां निग्रहणम् । निग्रहद्वारा एकैकं विजित्य अन्ते प्रधानवस्त्वभिमुखं गन्तव्यमस्ति ।

(७६) तमोगुणः तज्जयोपायश्च—शरीर-श्रमः

प्रथमं वयं तमोगुणमीक्षामहे । आधुनिक-समाजस्थितौ तमो-
गुणस्याधिकं भयानकः परिणामो दरीदृश्यते । अस्य मुख्यः परिणामः
आलस्यम् । ततः एव अग्रे निद्रा-प्रमादौ समुद्भविष्यतः । यदि
इमे त्रयः पदार्थाः जिताश्चेत् तमोगुणो जितकल्पो भवति । तमसः
परिणामत्रये तु आलस्यमेव एकं बहु भयानकं वस्तु । उत्तमोत्तमा अपि
मनुष्याः अस्मात् आलस्यात् कदर्थिताः संपद्यन्ते । समाजस्य सर्व-
विधायाः सुख-शान्तेः विनाशकोऽयं रिपुः । आवालात् आवृद्धं सर्वं
दूषयति इदमालस्यम् । अयं शत्रुः सर्वान् अभिव्याप्तवान् । अयं
वैरी आक्रमणार्थं छिद्रं प्रतीक्षमाणः सन्तिष्ठते । मनाक् अन्तरे
लब्धे अन्तः प्रविष्ट एव । कवलद्वयमधिकं भुक्तं चेत् शयनार्थं
विवशीकृतवान् । किञ्चिद् अधिकं निद्रितं चेत् नयनाभ्यामालस्यं
प्रस्रवतीव । ईदृशमालस्यं यावत् न पराजीयते, तावत् सर्वं मोघं
सम्पद्यते । किंतु वयं तावत् आलस्यार्थमुत्सुका भवामः । 'रात्रिन्दिवं
परिश्रम्य रूप्यकाः सञ्चेयाः, ततः पुनः विश्रान्तिः लभ्येत' ईदृशो
मनोरथो भवति । विपुल-वित्तार्जनं नाम अग्रेतनस्य आलस्यस्य कृते
सन्नहनम् । वयमेवं कल्पयामो यत् स्थाविरे विश्रान्तिरपेक्ष्यते एव ।
परमियं मिथ्या अवधारणा । यदि वयं दोषान् परित्यज्य वर्तमहे,
तदा स्थविरत्वेऽपि कार्यं करिष्यामः । अनुभवाधिक्यात् वार्धके
अधिकम् उपयोगिनः सम्पद्येमहि । परंतु तस्मिन्नेव समये कथ्यते—
'विश्रान्तिरपेक्ष्यते' इति !

आलस्याय अवसरम् अदातुं दक्षेण भाव्यम् । एतावान् महान्
राजा नलः, परं पादप्रक्षालने तस्य पादकोणः किञ्चित् अनार्द्र एव
अभूत्, तदा तद्द्वारा कलिरन्तः प्राविशदिति कथ्यते ! राजा नलस्तु

अतीव शुद्धः, सर्वात्मना स्वच्छः, परंतु मनाक् पादकोणः अनार्द्रः स्थितः, तावन्मात्रं आलस्यमभवत् तदा कलिरन्तः प्रविवेश । अस्माकं तु निखिलमङ्गम् अनावृतमेव अवतिष्ठते । कुतोऽपि आलस्यमन्तः प्रवेष्टुं पारयेदेव । शरीरमलसं चेत् तदनु मनोबुद्धी आलस्यम् आपद्येते । अद्यतनी समाजस्थितिः अस्मिन् आलस्ये कृतपदा अवतिष्ठते । तस्मादेव भूयांसि दुःखानि समागतानि । यदि वयम् आलस्यमिदं दूरीकर्तुं शक्नुमः, तर्हि कामं साकल्येन सर्वाणि दुःखानि न निवारयितुं शक्नुयाम, परं बहूनि दुःखानि वारयितुं तु नूनं पारयेम ।

अद्यत्वे समाज-संशोधनस्य कथा सर्वत्र प्रवृत्ताऽस्ति । 'साधारण-मनुष्येणापि न्यूनातिन्यूनम् एतावत् सुखम् लब्धव्यमेव, तदर्थं च समाज-रचना कथं भवेत् ?' इत्यादि-चर्चा प्रवर्तते । एकत्र सातिशयं सुखं चेद् अन्यत्र नितान्तं दुःखं वर्तते । कुत्रचित् सम्पत्तेः राशिश्चेत् अन्यत्र दारिद्र्यस्य गभीरः खातः ! इयं सामाजिकी विषमता कथम् अपाकरणीया ? अत्यावश्यकं तावत् सर्वं सुखं सरलतया प्राप्तुम् एक एव उपायोऽस्ति । स च आलस्यं विहाय परिश्रमार्थं सर्वेषां सज्जता ! अस्माकम् प्रधानं दुःखम् आलस्यकृतमेव । शारीरिकं श्रमं कर्तुं यदि सर्वैः कृतनिश्चयैर्भूयेत, तर्हि इदं दुःखमपसरेत् ।

परंतु अद्यत्वे समाजे किं दृश्यते ? एकतः मेदस्विनो निष्प्रयोजनाश्च जनाः संलक्ष्यन्ते । धनिनाम् अवयवाः मेदोबहुलाः प्रवर्धन्ते । तेषां शरीराणां विनियोग एव न क्रियते । अपरतश्च इयान् कार्यभरः प्रचलति, येन समस्तं शरीरमविरतं घृण्यमाणं गलितप्रायं संवृत्तम् । समस्ते समाजे शारीरिकं श्रमम् अपवारयितुमेव प्रवृत्तिः परिलक्ष्यते । ये मरणं यावत् कार्यं कुर्वन्ति, तदपि ते सहर्षं न कुर्वन्ति । मुक्तिरेव नास्ति, अतस्ते परिश्राम्यन्ति । बुद्धिमन्तो जनाः श्रमापवारणार्थम्

अनेकान् व्याजप्रकारान् उद्भावयन्ति । कश्चित् कथयति—‘मुधा, शरीर-श्रमे किमर्थं समयो यापनीयः ?’ परंतु एवं कोऽपि न ब्रवीति यत् ‘कुतः इयं निद्रा सेवनीया, भोजने किमर्थं समयः अपयापनीयः ?’ इति । बुभुक्षा प्रवर्तते अतस्ते खादन्ति, निद्रा आयाति अतस्ते निद्रान्ति । परं शारीरिक-श्रमस्य चर्चयामुपस्थितायां तु इदमेव वदन्ति—‘मुधा शारीरिक-श्रमे समयः कुतः क्षपणीयः ? किमिति कार्यमिदम् अस्माभिः कर्तव्यम् ? वयं तु मानसिकं श्रमं कुर्वाणा एव वर्तमहे ।’ अहो भद्रपुरुष ! मानसिकं कार्यं करोषि चेद् मानसिकम् अन्नं खाद, निद्रामपि मानसिकीं सेवस्व । मनोमयीं निद्रां मनोमयम् अन्नं च ग्रहीतुं योजना प्रस्तूयताम् ।

समाजे हि ईदृशौ द्विविधौ विभागौ स्तः—एकस्तु तेषाम्, ये मरण-पर्यन्तं कार्यं सम्पादयन्ति । अन्यश्च तेषाम्, ये एकत्र स्थितां शलाका-मपि इतः समुत्थाप्य अन्यत्र न निदधते । ममैकः सुहृद् अब्रवीत्—‘कानिचित् शिरांसि, काश्चन रिक्ताः मञ्जूषा इव’ इति । एकत्र केवलं कबन्धाः, अन्यत्र च मुण्डानि । कबन्धेन परिश्राम्यता भाव्यम्, शिरसा च केवलं विचारवता भाव्यम् । एवं राहु-केतू देह-शिरसी स्तः । अनया रीत्या समाजः समापन्नः । परंतु वस्तुगत्या इमे केवलं मस्तकाः कबन्धाश्च भवन्ति चेद् वरम् ; तदा ‘अन्ध-पङ्गु’-न्यायेन कश्चित् प्रबन्धः सुकरः स्यात् । पङ्गुना अन्धस्य मार्गो दर्शनीयः, अन्धेन च पङ्गुः अंसे समुद्रहनीयः । परंतु केवलानां कबन्धानां केवलानां शिरसां च पृथक् समुदाय-द्वयं नास्ति । प्रत्येकं कबन्धः मस्तकश्च भवतः । रुण्ड-मुण्डानां द्वन्द्वानि सर्वत्र परिलक्ष्यन्ते । एतैः किं क्रियताम् ? अतः प्रत्येकेन आलस्यं परिहरणीयमेव ।

आलस्यं प्रहातव्यं नाम शारीरिकः श्रमः कर्तव्य इति । आलस्य-

अतीव शुद्धः, सर्वात्मना स्वच्छः, परंतु मनाक् पादकोणः अनार्द्रः स्थितः, तावन्मात्रं आलस्यमभवत् तदा कलिरन्तः प्रविवेश । अस्माकं तु निखिलमङ्गम् अनावृतमेव अवतिष्ठते । कुतोऽपि आलस्यमन्तः प्रवेष्टुं पारयेदेव । शरीरमलसं चेत् तदनु मनोबुद्धी आलस्यम् आपद्येते । अद्यतनी समाजस्थितिः अस्मिन् आलस्ये कृतपदा अवतिष्ठते । तस्मादेव भूयांसि दुःखानि समागतानि । यदि वयम् आलस्यमिदं दूरीकर्तुं शक्नुमः, तर्हि कामं साकल्येन सर्वाणि दुःखानि न निवारयितुं शक्नुयाम, परं बहूनि दुःखानि वारयितुं तु नूनं पारयेम ।

अद्यत्वे समाज-संशोधनस्य कथा सर्वत्र प्रवृत्ताऽस्ति । 'साधारण-मनुष्येणापि न्यूनातिन्यूनम् एतावत् सुखम् लब्धव्यमेव, तदर्थं च समाज-रचना कथं भवेत् ?' इत्यादि-चर्चा प्रवर्तते । एकत्र सातिशयं सुखं चेद् अन्यत्र नितान्तं दुःखं वर्तते । कुत्रचित् सम्पत्तेः राशिश्चेत् अन्यत्र दारिद्र्यस्य गभीरः खातः ! इयं सामाजिकी विषमता कथम् अपाकरणीया ? अत्यावश्यकं तावत् सर्वं सुखं सरलतया प्राप्तुम् एक एव उपायोऽस्ति । स च आलस्यं विहाय परिश्रमार्थं सर्वेषां सज्जता ! अस्माकम् प्रधानं दुःखम् आलस्यकृतमेव । शारीरिकं श्रमं कर्तुं यदि सर्वैः कृतनिश्चयैर्भूयेत, तर्हि इदं दुःखमपसरेत् ।

परंतु अद्यत्वे समाजे किं दृश्यते ? एकतः मेदस्विनो निष्प्रयोजनाश्च जनाः संलक्ष्यन्ते । धनिनाम् अवयवाः मेदोबहुलाः प्रवर्धन्ते । तेषां शरीराणां विनियोग एव न क्रियते । अपरतश्च इयान् कार्यभरः प्रचलति, येन समस्तं शरीरमविरतं घृष्यमाणं गलितप्रायं संवृत्तम् । समस्ते समाजे शारीरिकं श्रमम् अपवारयितुमेव प्रवृत्तिः परिलक्ष्यते । ये मरणं यावत् कार्यं कुर्वन्ति, तदपि ते सहर्षं न कुर्वन्ति । मुक्तिरेव नास्ति, अतस्ते परिश्राम्यन्ति । बुद्धिमन्तो जनाः श्रमापवारणार्थम्

अनेकान् व्याजप्रकारान् उद्भावयन्ति । कश्चित् कथयति—‘मुधा, शरीर-श्रमे किमर्थं समयो यापनीयः ?’ परंतु एवं कोऽपि न ब्रवीति यत् ‘कुतः इयं निद्रा सेवनीया, भोजने किमर्थं समयः अपयापनीयः ?’ इति । बुभुक्षा प्रवर्तते अतस्ते खादन्ति, निद्रा आयाति अतस्ते निद्रान्ति । परं शारीरिक-श्रमस्य चर्चयामुपस्थितायां तु इदमेव वदन्ति—‘मुधा शारीरिक-श्रमे समयः कुतः क्षपणीयः ? किमिति कार्यमिदम् अस्माभिः कर्तव्यम् ? वयं तु मानसिकं श्रमं कुर्वाणा एव वर्तमहे ।’ अहो भद्रपुरुष ! मानसिकं कार्यं करोषि चेद् मानसिकम् अन्नं खाद, निद्रामपि मानसिकीं सेवस्व । मनोमयीं निद्रां मनोमयम् अन्नं च ग्रहीतुं योजना प्रस्तूयताम् ।

समाजे हि ईदृशौ द्विविधौ विभागौ स्तः—एकस्तु तेषाम्, ये मरण-पर्यन्तं कार्यं सम्पादयन्ति । अन्यश्च तेषाम्, ये एकत्र स्थितां शलाका-मपि इतः समुत्थाप्य अन्यत्र न निदधते । ममैकः सुहृद् अब्रवीत्—‘कानिचित् शिरांसि, काश्चन रिक्ताः मञ्जूषा इव’ इति । एकत्र केवलं कबन्धाः, अन्यत्र च मुण्डानि । कबन्धेन परिश्राम्यता भाव्यम्, शिरसा च केवलं विचारवता भाव्यम् । एवं राहु-केतू देह-शिरसी स्तः । अनया रीत्या समाजः समापन्नः । परंतु वस्तुगत्या इमे केवलं मस्तकाः कबन्धाश्च भवन्ति चेद् वरम् ; तदा ‘अन्ध-पङ्क्तु’-न्यायेन कश्चित् प्रबन्धः सुकरः स्यात् । पङ्क्तुना अन्धस्य मार्गो दर्शनीयः, अन्धेन च पङ्क्तुः अंसे समुद्रहनीयः । परंतु केवलानां कबन्धानां केवलानां शिरसां च पृथक् समुदाय-द्वयं नास्ति । प्रत्येकं कबन्धः मस्तकश्च भवतः । रुण्ड-मुण्डानां द्वन्द्वानि सर्वत्र परिलक्ष्यन्ते । एतैः किं क्रियताम् ? अतः प्रत्येकेन आलस्यं परिहरणीयमेव ।

आलस्यं प्रहातव्यं नाम शारीरिकः श्रमः कर्तव्य इति । आलस्य-

विजयार्थम् एष एव उपायः । यद्ययम् उपायः कर्तव्य-क्षेत्रे नाव-
तारितश्चेत्, अस्य दण्डोऽपि प्रकृत्या दाप्येत एव । व्याधिरूपेण अन्येन
केनापि प्रकारेण वा दण्डो भोक्तव्य एव । यतः शरीरम् अस्मभ्यं
वितीर्णम्, अतः श्रमः कर्तव्य एव । शरीर-श्रमे व्यतीतः कालो भुधा न
गच्छति । तस्य फलमवाप्यते एव । उत्तमं नैरुज्यं लभ्यते । बुद्धिः
प्रदीप्ता, तीव्रा शुद्धा च सम्पद्यते । भूयसां विचारकाणां विचारेष्वपि
तेषाम् उदर-पीडायाः शिरोवेदनायाश्च छायाः संलक्ष्यन्ते । विचारकाः
यदि आतपे, बहिः पवने, सृष्टेः सन्निधौ च परिश्राम्येयुः, तदा तेषां
विचारा अपि उज्ज्वलाः सम्पद्येरन् । शरीर-व्याधेः यथा मनसि
परिणामो जायते, तथैव शरीर-नैरुज्यस्यापि इत्यनुभवसिद्धम् ।
क्षयेण शरीरे ग्रस्ते सति पञ्चगणी-ग्रामे प्रत्यन्त-शैलोपरि पवन-
सेवनार्थं गमनात्, सूर्यरश्मीनां प्रयोगकरणाद् वा पूर्वं यदि कुद्दाल-
मादाय क्षेत्रं खन्यते, उद्यानतरुलतादीनि सिच्यन्ते, परशुना काष्ठादीनि
वा विदार्यन्ते चेत् को दोषः ?

(७७) तमोगुणजयस्य एकः अपरः उपायः

आलस्य-जयोऽयम् एको विषयः, अपरश्च निद्रा-जयः । निद्रा हि
यथार्थतः पवित्रं वस्तु । सेवां कृत्वा श्राम्यतां साधूनां महापुरुषाणां
निद्रा तु योगरूपैव भवति । ईदृशीं शान्तां गाढां निद्रां महाभाग्य-
शालिन एव लभन्ते । निद्रा गाढा भवतु । निद्रायाः श्लाघनीयता
तस्याः आयाम-विस्तारौ नाश्रयते । शय्या कियदायता आसीत्,
मनुष्यो वा तां कियन्तं कालमध्यतिष्ठत्, इदं निद्रा नावलम्बते । कूपे
गभीरे सति तस्य जलं मधुरतरं स्वच्छतरं च स्यात् । तथैव स्वल्पाऽपि
निद्रा यदि गाढा स्यात् तर्हि उत्तमं कार्यं सम्पद्येत । मनोऽवधानपूर्वकं
कृतम् अर्धघटिकाध्ययनं व्याक्षिप्त-चित्तवृत्त्या घटिकात्रयं कृतात्

अध्ययनात् अधिकं फलं प्रसूते । इयमेव स्थितिः निद्राया अपि । अधिका निद्रा हितावहा भवत्येव इति न नियमः । रुग्णः आदिवसं शय्यामधितिष्ठति । शय्यायास्तस्य च अविच्छिन्नं ग्रथनं भवति, परं निद्रायाः प्राप्तिर्न भवति । वास्तविकी निद्रा सैव, यत्र गाढता निःस्वप्नता च भवेत् । मरणोत्तरं जायमानाः यमयातनाः यथा स्युस्तथा भवन्तु नाम, पुरं विनिद्रितस्य दुःस्वप्नव्यापृतस्य च महती यमयातना । वेदे स ऋषिः त्रस्तः सन् निगदति—परा दुःष्वप्यं सुव इति । अर्थात् माऽस्तु, माऽस्तु तादृशी दूषिता निद्रा ! निद्रा हि श्रमापनोदनाय भवति । परं तस्यां यदि विविधाः स्वप्नाः विचारश्च हृदयं अध्यासते चेत् कुतस्तरां श्रमापनोदनम् ?

गाढा गभीरा च निद्रा कथं लभ्येत ? यः उपायः आलस्यापनयनाय कथितः, स एवात्र अतिदेशनीयः । देहे अविरतं कार्येण परिश्राम्यति सति शय्यासंस्पर्शमात्रेण मृतवत् निपतेत् । निद्रा हि तनीयो निधनमेव । ईदृशी सुखमयी निद्रा प्रवर्तताम्, एतदर्थं दिवसे समीचीना पूर्वसिद्धता अपेक्ष्यते । शरीरं श्रान्तं भवेत् । आङ्गलकविः 'शेक्सपियर'-महानुभावोऽकथयत्—'राज्ञः शिरसि मुकुटं विराजते, परं शिरोऽन्तः चिन्ताऽपि जागर्ति ।' तं राजानं निद्रा नोपैति । तस्य इदमपि एकं कारणं यत् स शारीरिकं श्रमं न कुरुते । जाग्रदृशायां यो निद्रां सेवेत, स निद्रासमये जागरितोऽवतिष्ठेत एव । अहनि बुद्धि-शरीरयोः यः परिश्रमाभावः, निद्रैव किल सा । पश्चात् निद्रावसरे विचारयन्ती बुद्धिः परिभ्रमति । शरीरं वास्तविकं निद्रासुखं नासादयति । तदा पुनस्तत् शय्यायां चिराय तन्द्रितं तिष्ठति । यस्मिन् जीवने परमपुरुषार्थः साधनीयः, तज्जीवनं निद्रया ग्रस्येत चेत्, पुरुषार्थः कदा सम्पाद्यताम् ? यदि जीवनार्थं निद्रायामेव व्यपगतम्, तर्हि पश्चात् किं लभ्येत ?

नावशिष्येत । इत्थं सर्वस्यापि तमोगुणस्य जये प्रयत्नमातिष्ठेत् ।

(७८) रजोगुणः तज्जयोपायश्च—स्वधर्म-मर्यादा

अथ रजोगुणविषये किञ्चित् विचारः करणीयः । रजोगुणोऽपि भयानकः शत्रुरस्ति । अयं तमोगुणस्यैव द्वितीयं पार्श्वम् । उभौ अपि शब्दौ पर्यायवाचकौ एव इति वक्तव्यम् । शरीरं चिराय निद्राति चेत्, ततस्तत् चेष्टामारभते । यदा च तद् द्रुतगत्या चेष्टते, ततः शयितुमिच्छति । रजोगुणस्तमोगुणेन तमोगुणश्च रजोगुणेन लभ्यते । यत्रैकः, तत्रापरः अवस्थित एव । यथा करपट्टिका एकेन पार्श्वेन अग्नौ द्वितीयेन च सन्तप्ते भस्मनि निपतति, तथैव मनुष्यस्य उभयोः पार्श्वयोः इमौ रजस्तमोगुणौ सम्बद्धौ एव । रजोगुणः कथयति—‘इतः आयाहि, त्वां तमोगुणाभिमुखम् उत्क्षिपामि ।’ तमोगुणो ब्रवीति—‘मत्पार्श्वम् आगच्छ; रजोगुण-समीपं त्वां प्रक्षिपामि ।’ इत्थम् इमौ रजस्तमोगुणौ परस्पर-सहायकौ भूत्वा मनुष्यं विनाशयतः । यथा पादकन्दुकस्य जनिः पादाघातानुभवार्थमेव, तथैव मनुष्यस्य जनि-रपि रजस्तमसोः पादाघात-सेवनेनैव व्यत्येति ।

रजोगुणस्य प्रधानं लक्षणं नाम विविध-कार्यजात-करणस्य लालसा । अमानुषं कर्म कर्तुं महती आसक्तिः ! रजोगुणात् निरवधिः कर्मसङ्गो भवति । लोभात्मिका कर्मासक्तिरुत्पद्यते । पश्चाद् वासना-विकाराणां रहो दुर्वारं भवति । अत्रत्यं पर्वतं तत्र नीत्वा तत्रत्य-खातपूरणाभिलाषः समुन्मिषति । मृदमापूर्य समुद्रः स्थलीकरणीयः, ‘सहारा’-मरुस्थली च जलमापूर्य समुद्रीकरणीया इति प्रतिभाति । अत्र स्विस्-कुल्यां खनेयम्, तत्र ‘पनामा’-महाप्रणालीं निर्मिमीय—इत्थमेव निरर्थक-फटाटोपस्य समपेक्षा जायते । इदं विनाशयेयम्, तत् योजयेयम् !

भूयान् समयो निद्रायामेव अपवाहितश्चेत्, तमसस्तृतीयः परिणामः प्रमादः अनायासेन पदं लभते । निद्रालोः मनुष्यस्य चित्तं दक्षं सावधानं च न तिष्ठति । तेन अनवधानमुत्पद्यते । अधिकनिद्रया पुनः आलस्यम् उत्पद्यते । आलस्याद् विस्मृतिर्जायते । विस्मृतिर्हि परमार्थस्य नाशकं वस्तु । व्यवहारेऽपि विस्मृत्या हानिर्भवति । परंतु अस्माकं समाजे विस्मृतिः नैसर्गिकी क्रिया सम्पद्यते । विस्मरणं नाम महान् दोषः इति कस्यापि नैव भासते । कश्चित् केनापि सह मिलितुं गमनं निर्धारयति, परं न गच्छति ; परस्तात् पृष्ठश्च प्रतिब्रवीति—‘भ्रातः ! विस्मृतम्’ इति । एवं कथयतो ‘महत् स्वलनं संवृत्तम्’ इति तस्य न प्रतिभाति । श्रोताऽपि समाहितो भवति । ‘विस्मरणस्य न काऽपि चिकित्सा’ इति लोकानां धारणा सम्पन्नेव दृश्यते । परंतु इदमनवधानं द्वयोरपि प्रपञ्च-परमार्थयोः हानिकरम् । इदं विस्मरणं नाम महाव्याधिः । तेन बुद्धौ घुण इव दोषः संलग्नि । जीवनं निस्सारं सम्पद्यते ।

मानसं हि आलस्यं विस्मरणस्यास्य कारणम् । मनः जागरितं चेत्, तत् न विस्मरेत् । शयालुनो मनसः विस्मरण-रोगः संलग्न एव इति भावय । अत एव भगवान् बुद्धः अभाषत—‘प्रमादो मच्चुनो पदम् । “विस्मरणं नाम मरणमेव ।” इमं प्रमादं विजेतुम् आलस्य-निद्रे जीयेताम्, शारीरिकः श्रमः क्रियताम्, निरन्तरं सावधानैश्च भूयताम् । यद् यत् कर्तव्यं तत् तद् विमर्शपूर्वकं क्रियताम् । एवमेव निर्विचारं कार्यं मा प्रवर्तताम् । कर्मणः पूर्वं विचारः, अनन्तरं च विचारः—एवं पूर्वतः परतश्च सर्वत्र विचाररूपः परमेश्वरः अवतिष्ठताम् । ईदृशोऽभ्यासः क्रियते चेत् अनवधानता-व्याधिः दूरमुत्सार्येत । सर्वस्यापि समयस्य कार्यक्रमो निर्धार्यताम् । एकैकोऽपि क्षणः परिगणनीयः । तदा आलस्यस्य कृते अङ्गुलिं प्रवेशयितुमवकाशो

नावशिष्येत । इत्थं सर्वस्यापि तमोगुणस्य जये प्रयत्नमातिष्ठेत् ।

(७८) रजोगुणः तज्जयोपायश्च—स्वधर्म-मर्यादा

अथ रजोगुणविषये किञ्चित् विचारः करणीयः । रजोगुणोऽपि भयानकः शत्रुरस्ति । अयं तमोगुणस्यैव द्वितीयं पार्श्वम् । उभौ अपि शब्दौ पर्यायवाचकौ एव इति वक्तव्यम् । शरीरं चिराय निद्राति चेत्, ततस्तत् चेष्टामारभते । यदा च तद् द्रुतगत्या चेष्टते, ततः शयितुमिच्छति । रजोगुणस्तमोगुणेन तमोगुणश्च रजोगुणेन लभ्यते । यत्रैकः, तत्रापरः अवस्थित एव । यथा करपट्टिका एकेन पार्श्वेन अग्नौ द्वितीयेन च सन्तप्ते भस्मनि निपतति, तथैव मनुष्यस्य उभयोः पार्श्वयोः इमौ रजस्तमोगुणौ सम्बद्धौ एव । रजोगुणः कथयति—‘इतः आयाहि, त्वां तमोगुणाभिमुखम् उत्क्षिपामि ।’ तमोगुणो ब्रवीति—‘मत्पार्श्वम् आगच्छ; रजोगुण-समीपं त्वां प्रक्षिपामि ।’ इत्थम् इमौ रजस्तमोगुणौ परस्पर-सहायकौ भूत्वा मनुष्यं विनाशयतः । यथा पादकन्दुकस्य जनिः पादाघातानुभवार्थमेव, तथैव मनुष्यस्य जनि-रपि रजस्तमसोः पादाघात-सेवनेनैव व्यत्येति ।

रजोगुणस्य प्रधानं लक्षणं नाम विविध-कार्यजात-करणस्य लालसा । अमानुषं कर्म कर्तुं महती आसक्तिः ! रजोगुणात् निरवधिः कर्मसङ्गो भवति । लोभात्मिका कर्मासक्तिरुत्पद्यते । पश्चाद् वासना-विकाराणां रंहो दुर्वारं भवति । अत्रत्यं पर्वतं तत्र नीत्वा तत्रत्य-खातपूरणाभिलाषः समुन्मिषति । मृदमापूर्य समुद्रः स्थलीकरणीयः, ‘सहारा’-मरुस्थली च जलमापूर्य समुद्रीकरणीया इति प्रतिभाति । अत्र स्वस्-कुल्यां खनेयम्, तत्र ‘पनामा’-महाप्रणालीं निर्मिमीय—इत्थमेव निरर्थक-फटाटोपस्य समपेक्षा जायते । इदं विनाशयेयम्, तत् योजयेयम् !

यथा बालो वस्त्र-शकलमादत्ते, तद् विपाटयति, अन्यत् किमपि वा तस्य कुरुते ; तथैव इदमपि । इदं तस्मिन् मेलय, तत् मज्जय, एतत् उड्डायय—एवं रजोगुणस्य अनन्ताः खेलाः भवन्ति । विहगो गगने समुड्डयते, वयमपि तद्वत् उड्डयितुं क्षमाः भवाम । मत्स्यो जले निवसति, वयमपि जलमज्जनशीलां नौकां निर्माय तथैव कुर्याम ! इत्थं नरदेहम् अनुप्राप्यापि मानवस्य पक्षि-मत्स्यसदृश-कार्यकरणे कृतार्थता भासते । नरदेहेऽस्मिन् तस्य परकाय-प्रवेशस्य, अन्यदेहस्थ-कौतुकानुभवस्य च दोहदानि उद्भवन्ति । कस्यचन मङ्गल-ग्रहपर्यन्तम् उड्डीय तत्रत्या वसतिः ईक्षणीया प्रतिभाति । चित्तं सततं भ्रमद् आस्ते । मन्ये, विविध-वासना-पिशाची एव शरीरं प्रविशति । यद् यत्र वर्तते तत् तत्र द्रष्टुमेव न सह्यते । न्यूनाधिक-करणम् अपेक्ष्यते । मयि एतादृशे मनुष्ये जीवति सति इयं सृष्टिः तदवस्थैव कथमवतिष्ठेत् इति तस्य प्रतिभाति । यथा कस्यचन मल्लस्य देहे कण्डूः प्रवर्तते, तां जारयितुं स कदाचित् भित्तिमाघट्टते, जातुचित् तरुं संघट्टते ; तथैव रजोगुणस्य आवेगो जायते । तस्य आवेशे जाते मानवो भूमिं खनित्वा कांश्चित् प्रस्तरान् बहिर्निष्कासयति । तेषां 'हीरकः, माणिक्यम्' इति नामकरणं कुरुते । तस्यैव आवेशस्य वशंवदो भूत्वा स समुद्रे निमज्जति, अधस्तलात् च अवस्करकूटम् उपरि आनीय तस्मै 'मुक्ता'-संज्ञां ददाति । किंतु तस्यां मुक्तायां छिद्रं न भवति, अतः स पुनस्तत्र छिद्रं कारयति । परंतु सा मुक्ता कुत्र धारणीया ? ततः स स्वर्णकारेण कर्णनासिकं छेदयति । ईदृग्विधाश्चेष्टाः नरः किमर्थं कुरुते ? विचार्यमाणे सर्वोऽयं रजोगुणस्य प्रभावः !

रजोगुणस्य द्वितीयः परिणामो मानवे स्थिरतायाः अनवस्थानम् । रजोगुणस्तदात्वे एव फलं कामयते । अतो मनाक् प्रतिबन्धे समुपस्थिते

एव मानवः परिगृहीतं पन्थानं मुञ्चति । रजःप्रधानो मनुष्यः इदं त्यजति, तद् गृह्णाति, एवं सततं हानोपादाने कुरुते । प्रत्यहं प्रत्यग्रं विवेचयति । अन्ततो गत्वा हस्ते किमपि नावशिष्यते । “राजसं चल-मध्रुवम्”—रजोगुणस्य कृतिः लोला अनिश्चिता च भवति । यथा कनीयांसो बालाः गोधूमं वपन्ति, अनुपदं च उत्खाय पश्यन्ति । रजोगुणिनो मनुष्यस्यापि ईदृशी एव स्थितिः । सर्वम् आशु सिद्ध्येदिति सः अधीरो जायते । तस्य संयमो नावशिष्यते । एकस्मिन् स्थाने स्थिरपदमवस्थानं स न जानाति । अत्र किञ्चित् कार्यं कृतवान्, तत्र ईषत् ख्यातिः जाता चेत्, सपदि स्थानान्तरं प्रस्थितः ! अद्य मद्रास-पत्तने मानपत्रम्, श्वः पुनः कलिकातानगरे, परश्वः मोहमय्याम् नाग-पुरे च ! यावत्यो नगरपालिकाः सन्ति, तावन्ति मानपत्राणि आसादनीयानि इति तस्य लालसा जायते । मान इति एकमेव वस्तु स पश्यति । एकस्मिन् स्थाने स्थिरतया कार्यकरणस्य अभ्यास एव तस्य नास्ति । तस्मात् रजोगुणिनो मानवस्य सुतरां भयावहा दशा जायते ।

रजोगुणवशात् मनुष्यो विविध-व्यवसायेषु वृथा चेष्टां करोति । तस्य स्वधर्मो नावतिष्ठते । यथार्थतः स्वधर्माचरणं नाम तदितर-विविधकर्मणां परित्यागः । गीताप्रतिपाद्यः कर्मयोगः रजोगुण-विध्वंसकः उपायोऽस्ति । राजसे गुणे सर्वमेव चञ्चलम् । पर्वत-शिखरे पतत् जलं यदि नानादिशासु प्रवहद् गतं चेत् तत् क्वापि नावशिष्येत । सर्वं नष्टं भवेत् । परंतु तदेव समस्तं जलम् एकस्यां दिशि प्रस्रवत् गच्छेत् तर्हि तदग्रे नदीरूपेण परिणमेत् । तत्र शक्तिरुत्पद्येत, सा च देशहिताय उपयुज्येत । तथैव मनुष्यो नानाविधेषु उद्योगेषु सर्वा निजशक्तिमव्यापार्य, तामेकत्र संकलय्य एकस्मिन्नेव कार्ये सुव्यव-स्थिततया यदा समापूरयेत् तदैव तद्द्वारा किञ्चित् कार्यं सम्पद्येत । अतः स्वधर्मस्य महनीयता ।

स्वधर्मं सततं चिन्तयित्वा तत्रैव सर्वा शक्तिराधातव्या । अन्य-
वस्तुषु दृष्टिरेव न दातव्या । अयमेव स्वधर्मस्य निकषः । नहि कर्म-
योगः अतितरां विलक्षणस्य अद्भुतस्य वा कर्मणः आचरणं नाम ।
केवलं भूयसां कर्मणां करणमपि न कर्मयोगः । गीता-प्रतिपाद्यः
कर्मयोगस्तु विलक्षणं वस्तु । फलमननुसन्धाय केवलं स्वभावतः
प्राप्तानाम् अपरिहार्याणां स्वधर्माणामनुष्ठानम्, तद्द्वारा चित्तशोधनम्
इत्ययं कर्मयोगस्य विशेषः । अन्यथा सृष्टौ साधारणानि कर्माणि
सततं प्रवृत्तान्येव । कर्मयोगो नाम विशिष्ट-मनोवृत्त्या सर्वेषां कर्मणा-
माचरणम् । केदारे धान्यवपनं मुष्टिमितस्य धान्यस्य क्वापि प्रक्षेपणं
च द्वयं सुतरां विलक्षणम्, द्वयोर्मध्ये महदन्तरम् । धान्य-वपने कियत्
फलं लभ्यते, प्रक्षेपणे च कियती हानिरिति वयं पश्यामः एव । गीता
यत् कर्म प्रतिपादयति, तद् धान्य-वपनमिव । तादृशे स्वधर्मरूपे
कर्तव्ये भूयसी शक्तिर्वर्तते । तत्र सर्वे प्रयासा अपर्याप्ताः सम्पद्यन्ते ।
अतस्तत्र अविचार्य शीघ्रकरणस्य अवसर एव नावशिष्यते ।

(७९) स्वधर्मः कथं निर्धारणीयः ?

‘अयं स्वधर्मः कथमवधार्यताम् ?’ एवं यदि कश्चित् पृच्छेत्, तदा
‘स स्वाभाविको भवति’ इत्येव तस्य उत्तरम् । स्वधर्मो हि स्वाभाविको
भवति । तद्गवेषणस्य कल्पनैव विचित्रा प्रतिभाति । मनुष्यस्य
जननसमये तेन सहैव तस्य स्वधर्मोऽपि समजायत । यथा शिशोः
माता गवेषणीया न भवति, तथैव स्वधर्मोऽपि गवेषणीयतां न भजते ।
स तु प्राप्तपूर्वः । संसारोऽयम् अस्मत्तः प्रागपि अवर्तत, अस्मदनन्तर-
मपि स्थास्यति । अस्मत्तः पूर्वम् एको महान् प्रवाह आसीत्, अग्रेऽपि च
स भविष्यति । तादृशस्य प्रवाहस्यान्तरे अस्माकं जनिरभवत् । ययोः
माता-पित्रोः उदराद् वयं समुत्पन्नास्तयोः सेवा, येषां प्रतिवेशिनां मध्ये

उत्पद्यामहे तेषां सेवा—विषयोऽयं निसर्गत एव अस्माभिः प्राप्तः। अन्यच्च मम वृत्तयस्तु मदनुभवसिद्धाः एव खलु ? मम क्षुत् प्रवर्तते, तृष्णा जायते, अतः क्षुधिताय अन्नदानम्, तृषिताय जलदानम्—धर्मोऽयं अनुक्रमत् एव मां प्राप्तः। एवंविधः सेवारूपः भूतदयारूपश्च स्वधर्मोऽस्माकं नान्वेषणीयो भवति। यत्र स्वधर्मोऽन्विष्यते, तत्र किंविधोऽपि परधर्मः अधर्मो वा प्रचलतीति निश्चेतव्यम्।

सेवकस्य सेवा गवेषणीया न भवति। सा स्वयमेव तदन्तिकमुपैति। परंतु इदमवधातव्यं यद् अनायासेन लभ्यं वस्तु नियमेन धर्म्यमेव न भवति। कश्चित् कृषीवलः रात्रौ मां कथयेत्—‘आयाहि, परत्रस्थं सीमापरिधिं चतुः-पञ्चहस्तमग्रे अपसारयामः, मम क्षेत्रं वर्धेत। परैरज्ञातं कार्यं सम्पद्येत।’ यद्यपीदं कार्यं प्रतिवेशी ब्रवीति, तथापि प्रवाहप्राप्तमपि तत् असत्याश्रितत्वात् न मे कर्तव्यम्।

चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था यत् मे मधुरा भासते, तस्य कारणमिदमेव यत् तत्र नैसर्गिकता धर्मश्च वर्तते। स्वधर्मोऽयम् अपवारयितुं न शक्यते। यौ मातापितरौ मया आसादितौ, तावेव मम मातापितरौ। ‘तौ मह्यं न रोचेते’ इति कथनेन कार्यं कथं निर्वहेत् ? पित्रोः आजीविका पुत्रेण स्वभावत एव सम्प्राप्यते। या आजीविका वंश-परम्परया प्राप्ता, सा नीतिविरुद्धा न चेत् तदनुष्ठानम्, अग्रे च तत्समुन्नयनं चातुर्वर्ण्यस्य एकं महद् वैशिष्ट्यम्। अधुना चातुर्वर्ण्यं दूषितं संवृत्तम्। तस्य कार्यं संयोजनं दुष्करं संवृत्तम्। परंतु यदि तत् समीचीनप्रणाल्या प्रवर्त्येत, तदा नितरां शोभनं भवेत्। अन्यथा साम्प्रतं प्राथमिकानि पञ्चविंशतिः, त्रिंशत् वा वर्षाणि नवीनजीवनवृत्ति-शिक्षणे एव व्यतियन्ति। शिक्षितायां वृत्तौ सेवायाः क्षेत्रम् (कर्मक्षेत्रम्) मनुष्योऽन्विष्यति। इत्थं प्रारम्भिकं पञ्चविंशतिवर्षकं वयः शिक्षणे एव व्यतियापितम्। अस्य शिक्षणस्य

जीवनेन सह सम्बन्ध एव नास्ति । कथयन्ति किल लोकाः—‘स भविष्यतो जीवनस्य साधनं सञ्चिनुते’ इति । मन्ये, स शिक्षण-समये नूनं न जीवति स्म । जीवनं परस्तात् भवेत् । कथ्यते यत् पूर्वं सर्वं शिक्षणीयम्, परस्ताद् जीवितव्यमिति । मन्ये, जीवनं शिक्षणं च वस्तुद्वयं पृथक्कृतमिव । परंतु यत्र जीवनेन सह सम्बन्धो नास्ति, तत् मरणमेव उच्येत । भारते आनुपातिकी आयुःसीमा त्रयोविंशतिवर्षात्मिका । अयं पुनः पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं साधन-सम्पादनमेव कुर्वाणः अवतिष्ठते । अनया रीत्या प्रथमं नवीन-वृत्ति-परिशीलने दिवसाः व्यतियन्ति । ततः परं किल सा वृत्तिः प्रवर्तनीया । अनेन उत्साहस्य महनीयतायाश्च वर्षाणि मुधा व्यतियान्ति । यमुत्साहं यदौत्सुक्यं च जनसेवायां क्षपयित्वा देहः कृतार्थनीयः—इत्थं ते उत्साहौत्सुक्ये वृथा व्यतीते स्तः । जीवनं तावत् न क्रीडनकम् । परंतु जीवनस्य वृत्ति-गवेषणे एव महार्घमायुः व्यत्येति, इदं महद् दुःखास्पदम् । एतदर्थमेव हिन्दुधर्मो वर्णधर्म-युक्तिं प्रादुरभावयत् ।

परंतु चातुर्वर्ण्यस्य कल्पना दूरमवस्थाप्येत, तथापि सर्वस्मिन् राष्ट्रे सर्वत्र च—यत्र चातुर्वर्ण्यं न वर्तते तत्रापि—सर्वेषां स्वधर्मः प्राप्त एव । वयं सर्वे एकस्मिन् प्रवाहे कामपि एकविधां दशामादाय गृहीत-जन्मानः, अतोऽस्माकं स्वधर्माचरणरूपं कर्तव्यं स्वभावप्राप्तमेव । अतः दूरस्थानि कर्तव्यानि, यानि लाक्षणिकेन ‘कर्तव्य’-शब्देन व्यवह्रियन्ते, कियदपि शोभनानि दृश्येरन्; तथापि नैव ग्राह्यतामुपयान्ति । प्रायेण दूरस्थानि वस्तूनि कमनीयानि दृश्यन्ते । मनुष्यो दूरगत-वस्तुभ्यः स्पृहयति । स यत्र तिष्ठति तत्रापि सान्द्रो नीहारो वर्तते, परंतु समीपस्थो नीहारस्तेन न लक्ष्यते । स दूरमङ्गुलिं निर्दिशन् ब्रवीति—‘तत्र गाढो नीहारः ।’ तत्रस्थश्च मानवः अमुमङ्गुलिं निर्दिशन् ब्रवीति—

‘तत्र गाढो नीहारः’ इति । नीहारस्तु सर्वत्रैव, परंतु समीपस्थो न दृश्यते । मनुष्यस्य दूरस्थानि वस्तूनि आकर्षकाणि भासन्ते । निकटस्थं वस्तु क्वापि कोणे समुपेक्षितं तिष्ठति, दूरस्थ-वस्तूनां च स्वप्नाः दृश्यन्ते । परंतु एष सम्मोहोऽस्ति, सः अपवारणीय एव । प्राप्तः स्वधर्मः साधारणः स्यात्, न्यूनः प्रतीयेत, नीरसश्च भासेत ; तथापि यो मम प्राप्तः स एव श्रेयान्, स एव सुन्दरः । समुद्रे निमज्जतः पुंसः हस्तलग्नं किमपि भुग्नं विसंस्थुलं च काष्ठखण्डं यदि नाम चिक्कणीकृतं परिष्कृतं सुन्दरं वा न स्यात्, तथापि तदेव तं तारयेत् । चूर्द्धकस्य दारु-कार्यशालायां बहूनि मनोज्ञानि उट्टङ्कितानि दारु-खण्डानि पतितानि स्युः । परं तानि सन्ति कार्यशालायाम्, अयं पुनरत्र सागरे निमज्जति । अत एव वक्रमसुन्दरं काष्ठखण्डमेव अस्य तारकम्, तदेव तेन अवलम्बनीयम् । एवं या सेवा मम सम्प्राप्ता, अमुक्या ज्ञाताऽपि सैव मदुपयोगिनी । तत्रैव तत्परतया अवस्थानं मे शोभते । तत्रैव मम उद्धारो भवेत् । यदि अन्यां सेवां गवेषयितुं गच्छेयम्, तर्हि साऽपि अपगच्छेत् ; इयं तु पूर्वमेव अपसृता । एवमहं सेवावञ्चितो भवामि । तस्मात् स्वधर्मरूपे कर्तव्ये मनो निधातव्यम् ।

यदा स्वधर्मे वयं निमग्नाः भवामः, तदा रजोगुणो न्यूनशक्तिः सम्पद्यते ; यतः चित्तमैकाग्र्यम् आप्नुते । स्वधर्मं विहाय नैव अन्यत्र क्वापि तद् याति । तेन चञ्चलस्य रजोगुणस्य सर्वमपि रहः शिथिलं सम्पद्यते । नदी शान्ता गभीरा च चेत्, तत्र कियदपि जल-मागच्छेत् सा तत् स्वोदरे अन्तर्निवेश्य अवतिष्ठेत् । स्वधर्म-नदी मनुष्याणां समस्तं बलम्, सर्वं रयम्, कृत्स्नां शक्तिं च अभिभावयितुं क्षमेत । स्वधर्मे यावतीं शक्तिमादध्याः, तावती सा अल्पैव भवति । स्वधर्मे शक्तिसर्वस्वम् आपूरितं चेत् रजोगुणस्य द्रुतचेष्टाविधायिनी

वृत्तिरेव अवसिता स्यात् । रजोगुणचापल्यस्य रदन एव भुग्नः कृतः स्यात् । अनया रीत्या रजोगुणस्य जयः कर्तव्यः ।

(८०) सत्त्वगुणः, तज्जयोपायश्च

अधुना सत्त्वगुणोऽवशिष्यते । अनेन सह तु सुतरां सावधानेन वर्तितव्यम् । अस्माद् आत्मा कथं नु पृथक् करणीयः ? सूक्ष्मविचार-गम्योऽयं विषयः । सत्त्वगुणः सर्वात्मना न समुन्मूलनीयः । रजस्तमसोस्तु साकल्येन उच्छेद एव कर्तव्यो भवति । परं सत्त्वगुणस्य भूमिका मनाक् विलक्षणा । यदा किल महान् जनसम्मर्दः एकत्र मिलितो भवति, तस्य इतस्ततः विक्षेपणं च कर्तव्यं विद्यते, तदा अधिकारिणः रक्षापुरुषान् एवमाज्ञापयन्ति—‘आकट्याः ऊर्ध्वम् अग्निचूर्णगुलिका मा क्षिप्यन्ताम्, ततः अधो भागः विध्यताम्’ इति । अनेन मनुष्यो न म्रियते, परम् आहतो भवति । तथैव सत्त्वगुणः आहतः करणीयः, न पुनर्विध्वंसनीयः । रजस्तमसोः अपसृतयोः शुद्धः सत्त्वगुणोऽवशिष्यते । यावत् शरीरं तावत् कस्यामपि भूमिकायां स्थातव्यम् अवश्यप्राप्तम् । रजस्तमसोः विनाशे यः सत्त्वगुणोऽवशिष्यते, कथं नाम तस्मात् पृथक् भवितव्यम् ?

सत्त्वगुणस्य अभिमानः संलग्नो भवति । सः अभिमानः आत्मानं शुद्धस्वरूपाद् अधः पातयति । दीपप्रकाशः स्वच्छतया बहिः प्रसरतु, एतदर्थं ज्योतिस्सम्बद्धं कज्जलम् अपमार्जनीयम् । कज्जलं तु अपमार्जितम्, परं दीप-काचे धूलिः संलग्ना चेत् साऽपि प्रोञ्छनीया । तथैव आत्मनः प्रभा-परिसरे यत् तमोगुण-कज्जलं संलिप्तम्, तस्य समूलकाषं कषणम् अपेक्षितमेव । तदनन्तरं रजोगुण-धूलिः अपमार्जनीया । तमोगुणे संक्षालिते, रजोगुणे च अपसारिते शुद्धसत्त्वगुणरूपः काचोऽवशिष्यते । ‘स सत्त्वगुणः

उत्सारणीयः' इत्युक्ते काचः स्फोटनीयः किम् ? नैव, काचे स्फुटिते, दीपस्य कार्यं न सिद्धयेत् । ज्योतिषः प्रकाश-प्रसरणाय काचः अपरिहार्य एव । एष शुद्धः चाकचिक्ययुतः काचो न स्फोटनीयः । 'चक्षुषी तेन नाभिभूयेताम्' इति लघीयसा पत्रशकलेन स व्यवधापनीयः । नेत्रे पराभूते न भवेताम् । 'सत्त्वगुणो जेतव्यो नाम तन्निमित्तकोऽभिमानः, तन्मूला चासक्तिर्दूरीकर्तव्या । सत्त्वगुणात् कार्यं तु ग्राह्यमेव, परं तत् अवधान-पुरस्सरं युक्त्या ग्राह्यम् । सत्त्वगुणः निरभिमानो विधातव्यः ।

'अयं सत्त्वगुणस्य अभिमानः कथं जीयेत ?' इति प्रश्ने एकः उपायो वर्तते । सत्त्वगुणः स्वस्मिन् स्थास्तुः विधातव्यः । तेन सत्त्वगुणस्य अभिमानः सातत्येन अपैति । सन्ततं सात्त्विक-कर्मणाम् आचरणस्य स्वभाव एव आधातव्यः । सत्त्वगुणः कश्चिद् घटिकामात्रावस्थायी प्राघुणिक इव मा भूत्, अपितु स पारिवारिकेषु अन्यतमो विधातव्यः । यदा कदा अस्माभिः क्रियमाणायाः क्रियायाः अभिमानः अस्मासु जायते । यद् वयं प्रत्यहं स्वपिमः, तत् अन्यान् न कथयामः । परंतु कस्यचन रुग्णस्य पक्षं यावत् औन्निद्र्यं स्यात्, ततः परं स्वल्पा निद्रा प्रवर्तेत चेत्, स कथयति—'भ्रातः ! दिष्ट्या ह्यः स्तोकं निद्रा प्रवृत्ता !' अयं विषयः तस्य महत्त्वशाली भासते । यद्वा इतोऽपि शोभनम् उदाहरणमिष्यते चेत्, तत् श्वासोच्छ्वास-क्रियारूपं भवेत् । यावद्दिवसमेकरूपेण श्वासोच्छ्वासौ प्रवर्तेते । तथापि वयं तद्विषये यं कमपि न कथयामः । 'श्वासोच्छ्वासौ परिग्रहीता अहं श्रेष्ठः अस्मि' ईदृशं विकथनं कोऽपि न कुरुते । हरिद्वारे गङ्गायां विसृष्टा शलाका 'कलिकाता'-पर्यन्तं सार्धसप्तशतक्रोशान् यावत् वहन्ती गच्छेत्, तर्हि सा अभिमानं नावहेत् । सा तु प्रवाहेण सह प्रवहन्ती सहजतया तत्र समागता । किंतु कश्चित् नदीपूरे प्रतिस्रोतः यदि दशहस्तमात्रं

तरन् गच्छेत्, तर्हि स कियत् विकत्थनं कुर्यात् ? तात्पर्यमेतत्—यत् स्वाभाविकं वस्तु भवति, तस्य अभिमानो न प्रवर्तते ।

कस्मिंश्चित् एकस्मिन् सुकर्मणि अस्माभिः सम्पाद्यमाने सति तदभिमानः प्रवर्तते । कुतः ? यतः तत् कार्यं सरलतया न संवृत्तम् । डिम्भेन कस्मिन्नपि समीचीन-कृत्ये कृते माता तत्पृष्ठं सस्नेहं पाणिना परामृशति । अन्यथा तत्पृष्ठस्य मातृ-यष्टिक्रूया सहैव सदा मेलनं भवति । रात्रौ गाढे अन्धकारे यदि एक एव खद्योतो भवेत्, तदा तस्य प्रौढिः किं वर्ण्यताम् ? स समग्रं निजं ज्योतिः सहसा न समुन्मेषयति, अन्तरा अन्तरा लोपयन् सस्थगनं प्रकाशस्य स्फुरणास्फुरणे कुर्वन् तिष्ठति । यदि तस्य प्रकाशः सर्वदा सन्तिष्ठेत, तदा दर्पो न जायेत । नैरन्तर्याद् वैचित्री न प्रतिभासते । तथैव अस्माकं क्रियासु यदि सत्त्वगुणः सततं प्रादुरेतुं प्रवर्तेत, तर्हि सोऽग्रे अस्माकं स्वभावः एव सम्पद्येत । सिंहस्य शौर्याभिमानो न जायते । तस्य तत्प्रतिभासः एव न भवति । तथैव सात्त्विकी वृत्तिः इयद् अनायासं प्रवर्तताम्, येन तत्स्मरणमपि अस्माकं न जायेत । प्रकाशदानं हि सूर्यस्य नैसर्गिकी क्रिया । तन्निमित्तः तस्य अभिमानो न जायते । तत्प्रतिफलरूपेण सूर्यस्य मानपत्रदानार्थं यदि गम्येत, तदा स कथयेत्—‘किं नाम अहं विलक्षणं करोमि ? अहं प्रकाशं ददामि नाम किमधिकं करोमि ? प्रकाश-दानमेव हि मम जीवनम् । यदि प्रकाशं न दद्याम्, तदा विनश्येयम् । नाहमन्यत् किमपि जाने ।’ यथेदं सूर्यं प्रति भासते, तथैव सात्त्विकमनुष्यं प्रत्यपि भासेत । सत्त्वगुणः प्रतिरोमकुहरं संचार्येत । सत्त्वगुणस्य तादृशः स्वभाव एव सम्पन्नश्चेत्, तस्य अभिमानो नोदियात् । सत्त्वगुणं ग्लपयितुम्, सत्त्वगुणं जेतुम् इयमेका युक्तिर्जाता ।

अधुना द्वितीया युक्तिर्नाम सत्त्वगुणस्य आसक्तिरपि हातव्या ।

अहङ्कारः आसक्तिश्च उभे विभिन्ने वस्तुनी भवतः । अयमीषत् सूक्ष्मो, विचारः दृष्टान्तमुखेन च क्षिप्रमवगम्येत । सत्त्वगुणस्य अहङ्कारे अप-
सृतेऽपि आसक्तिरवतिष्ठते । श्वासोच्छ्वासयोरेव उदाहरणमादीयते ।
श्वासोच्छ्वासयोः अभिमानस्तु न प्रतिभाति, तथापि तत्र महती
आसक्तिर्भवति । 'पञ्चनिमिषावधि श्वासोच्छ्वासौ निरुद्धचेताम्'
इत्युक्ते तथा कर्तुं न पार्यते । नासायाः श्वासोच्छ्वासयोः अभिमानः
कामं मा भासताम्, परं सा सततं पवनमाददाना अवतिष्ठते । 'साक्रेटिस'-
महाशयस्य अस्त्येका विनोदावहा कथा ! तस्य नासिका स्थूला वक्रा
च आसीत् । जनास्तम् उपहसन्ति स्म । किन्तु विनोदशीलः साक्रेटिस-
महाशयो वदति स्म—'मदीयैव नासा मनोज्ञा । स्थवीयसा नासापुटेन
पर्याप्तः पवनः अभ्यन्तरे आदातुं शक्यते । अत एव सा रमणीया
भवति ।' तात्पर्यमिदं यत् नासायाः श्वासोच्छ्वासाभिमानो न वर्तते,
परंतु आसक्तिर्विद्यते एव । सत्त्वगुणस्यापि एतादृशी एव आसक्ति-
र्भासते । यथा—भूतदया । अयं नितराम् उपयोगी गुणः, परंतु
तस्यापि आसक्तेर्दूरे अवस्थानमपेक्ष्यते । भूतदया भवतु, परम्
आसक्तिर्मा भूत् ।

साधवः सत्त्वगुणावलम्बनेन अन्येषां मार्गदर्शकाः भवन्ति । तेषां
देहो भूतदया-निमित्तेन सर्वजनीनः संवृत्तः आस्ते । मक्षिकाः यथा गुड-
शकलं प्रावृण्वन्ति, तथैव सर्वोऽयं प्रपञ्चः साधून् प्रेमान्तरीयकेण
आच्छादयति । सतामभ्यन्तरे स्नेहस्य एतावान् प्रकर्षो जायते यत्
समस्तः संसारस्तान् स्निह्यति । सन्तः स्वदेहासक्तिं मुञ्चन्ति, परंतु
निखिलजगतः आसक्तिस्तेषु रूढपदा भवति । सर्वं जगत् तेषां देहं
परित्रातुं प्रवर्तते । परंतु इयमपि आसक्तिः सद्भिः दूरमुत्सादनीया ।
इदं यत् विश्वप्रेम, इदं यत् महत् फलम्, ततः आत्मा दूरीकरणीयः ।

अहं कोऽपि असाधारणोऽस्मि, एवं तैः कदाऽपि न प्रतीयेत । अनेन प्रकारेण सत्त्वगुणो मनसि जारणीयः ।

प्रथमम् अहङ्कारो जीयताम्, परतः आसक्तिश्च जेया । सातत्येन अहङ्कारः जय्यो भवेत् । फलासक्तिं परिहरता सत्त्वगुणाश्रयणेन आसाद्यमानं फलमपि ईश्वराय अर्पयता आसक्तिर्जेतव्या । जीवने सत्त्वगुणे स्थास्नौ संवृत्ते कदाचित् सिद्धिरूपेण क्वचिच्च यशोरूपेण फलं सम्मुखं उपतिष्ठते । परं तत्फलमपि फलं मन्यताम् । रसालतरुः स्वकीयम् एकमपि फलं स्वयं न खादति । तत्फलं कियदपि मोहकं भवेत्, सरसं भवेत्, तत्फलखादनात् तदखादनमेव तस्य मधुरतरं भासते । उपभोगापेक्षया त्यागः स्वादीयान् भवति । युधिष्ठिरः समस्तपुण्यानां साररूपं स्वर्ग-सुखात्मकं महत् फलमपि अन्ते पदा प्राक्षिपत् । जीवने सर्वेषां त्यागानामुपरि तेन महात्यागरूपः प्रतिष्ठाकलशः अधिरोपितः । तन्मधुर-फलम् आस्वादयितुं स नूनम् अधिकृतः । तथापि यदि तेन तद् आस्वादितं स्यात् तदा तद् नष्टं स्यात् । “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।”—इदं चक्रं पुनस्तस्य पृष्ठलग्नं स्यात् । धर्मराजस्य कियानयं त्यागः ! स सर्वदैव मम नयनयोः पुरस्तादवतिष्ठते । इत्थं सततं सत्त्वगुणम् आकलयता तदहङ्कारो जीयताम् । ताटस्थ्येन अवस्थाय सर्वाणि फलानि ईश्वराय समर्प्य तदासक्तिर्जिता चेत् सत्त्वगुणो जितः स्यात् ।

(८१) अन्तिमो विषयः—आत्मज्ञानं, भक्तेराश्रयश्च

अधुना अन्तिमो विषयः वक्तुमवशिष्यते । यूयं कामं सत्त्वगुणिनो भवत, अहङ्कारं विजयध्वम्, फलासक्तिमपि त्यजत; तथापि यावत्पर्यन्तं देहोऽयं संलग्नः, तावत्पर्यन्तं मध्ये मध्ये रजस्तमसोः

आक्रमणानि भविष्यन्त्येव । 'इमौ गुणौ जितौ' इति मुहूर्तं भासेतापि, तथापि तौ पौनःपुन्येन तरसा प्रवर्तेयाताम् । तस्मात् सततम् अप्रमत्तेन भाव्यम् । सामुद्रं जलं रहसा अन्तः प्रविश्य यथा खातान् निर्माति, तथैव रजस्तमसोः तरस्वी प्रवाहो मनोभूमिं प्रविश्य अन्तः खातान् उद्भावयति । अतः मनागपि छिद्रं मा स्थाप्यताम् । द्रढीयान् प्रतीहारी नियोक्तव्यः । किञ्च यावत्पर्यन्तम् आत्मज्ञानं नोदेति, आत्मदर्शनं न जायते, तावत् कियति पाटवे प्रयुक्तेऽपि प्रत्यूहः शक्यसम्भावनः । अतो यथा-कथमपि तत् आत्मज्ञानम् आसादयत ।

केवलेन सततम् अवधान-समुद्योगेन कार्यमिदं न निर्वहेत् । तर्हि पुनः कथं सम्भवेत् ? किम् अभ्यासेन ? नैव । एक एव उपायः, स च तावत् 'नितान्तव्याकुलतया हार्देन भावेन भगवतो भक्तिसंसाधनम् ।' रजस्तमसी जीयेताम्, सत्त्वगुणे स्थेमानमानीय तत्फलासक्तिरपि जीयेत । परंतु एतावता न कृतकृत्यता । यावत् न आत्मज्ञानप्रादुर्भावः, तावत् न निर्वाहः । अन्ततो गत्वा तस्य परमेश्वरस्य कृपा अपेक्ष्यते एव । प्रेममय्या भक्त्या तस्याः कृपायाः पात्रता स्वात्मनि सम्पादनीया । भगवतः कृपां विना अन्यः उपायः मद्दृष्टिपथं नोपैति । अस्य अध्यायस्य उपान्ते अर्जुनेन प्रश्नोऽयम् उद्भावितः । भगवता च तदुत्तरम् एवं प्रादायि—'अत्येकाग्रमनसा निष्कामां मद्भक्तिं विधेहि । मां सेवस्व । यः एतादृशीम् उपसत्तिं कुर्यात्, स मायामेतां तरेत् । नो चेत् इयं मम माया दुरत्यया वर्तते' इति । अयं भक्तेः सुगमः पन्थाः । तदर्थम् अयमेव एकः उपायो जागर्ति ।

पञ्चदशः अध्यायः

पूर्णयोगः—सर्वत्र पुरुषोत्तम-दर्शनम्

(८२) प्रयत्नमार्गात् भक्तिर्न भिन्ना

अद्य वयम् एकया दृष्ट्या गीतायाः पर्यवसानं उपगताः स्मः । पञ्चदशे अध्याये सर्वेषां विचाराणां परिपूर्णता समपद्यत । षोडशः सप्तदशश्च अध्यायौ परिशिष्टरूपौ, अष्टादशश्च अध्यायः उपसंहार-रूपः । अतो भगवान् अस्य अध्यायस्य पर्यवसाने एतस्य अध्यायस्य 'शास्त्र'-संज्ञां व्यधत्त ।

“इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।”

—एवं भगवान् उपसंहारे सामानाधिकरान्ते । भगवतः इदम् आभाषणम् 'अयम् अन्तिमः अध्यायः' इत्यभिप्रेत्य नास्ति, प्रत्युत अद्यावधि जीवनस्य यत् शास्त्रं ये च सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः, तेषां पूर्णता अस्मिन् अध्याये समपद्यत—इत्येव तदाशयः । अस्मिन् अध्याये परमार्थः पर्यवसितः । वेदानां सारसर्वस्वम् अत्र सन्निविष्टम् । मनुष्यस्य परमार्थे प्रवर्तनमेव वेदानां कृत्यम् । तत् अस्मिन् अध्याये समभवत् । अतः अनेन अध्यायेन 'वेदानां सारः' ईदृशी सम्मानभूमिः समासादिता ।

त्रयोदशे अध्याये देहाद् आत्मनः पृथक्-करणस्य आवश्यकता अस्माभिः आलक्षिता । चतुर्दशे तत्सम्बन्धिनः प्रयत्नवादस्य स्तोत्रं पर्यवेक्षणं कृतम् । रजस्तमसोः निग्रहपूर्वकं त्यागः कर्तव्यः, सत्त्वगुणं विकास्य तदासक्तिर्जेया, तत्फलस्य च त्यागः कर्तव्यः—अनया परिपाट्या प्रयत्नाः प्रवर्तनीयाः । अन्ते च कथितम्—‘इमे प्रयत्नाः सम्पूर्णतया

सफलीभवितुं च आत्मज्ञानस्य अपरिहार्यता' इति । इदमात्मज्ञानं भक्तिमन्तरा दुरवापम् ।

किंतु भक्तिमार्गः प्रयत्नमार्गात् कश्चिद् विलक्षणो मार्गो नास्ति, इदं सूचयितुम् अस्य पञ्चदशाध्यायस्य आरम्भे एव संसारः एकेन महावृक्षेण उपमितः । अस्मिन् वृक्षे त्रिगुण-परिपोषिताः प्रचण्डाः शाखाः सन्ति । 'अनासक्ति-वैराग्यशस्त्राभ्यां एतस्य तरोः समुच्छेदनं कार्यम्' इति अध्यायोपक्रमे एव निगदितम् । पूर्वाध्याये यः साधनमार्गः प्रदर्शितः, तस्यैवात्र प्रारम्भे पुनर्निरूपणं कृतमिति स्फुटमेव । रजस्तमसोः उन्मूलनं सत्त्वगुणस्य परिपोषणं च विधाय तद्विकासः क्रियेत । एकं विनाशकं कार्यम्, द्वितीयं च विधायकम् । सङ्गताभ्याम् उभाभ्याम् एक एव मार्गः सम्पद्यते । केदारे प्ररूढानां घासादीनामुत्सारणं बीजवापनं च एकस्या एव क्रियायाः अङ्गद्वयम् । इदमपि तादृशमेव । रामायणे रावण-कुम्भकर्ण-विभीषणाः त्रयो भ्रातरः सन्ति । तत्र कुम्भकर्णस्तमोगुणः, रावणो रजोगुणः, विभीषणश्च सत्त्वगुणः । अस्माकं शरीरे एतेषां त्रयाणां रामायणं प्रवर्तमानमास्ते । अस्मिन् रामायणे रावण-कुम्भकर्णयोः नाश एव विहितः । केवलम् अवशिष्टं यद् विभीषणतत्त्वं तत् यदि हरिचरण-शरणं जायेत, तदा समुन्नति-साधकं पोषकं च भवितुं शक्नुयात्; अतस्तत् सङ्ग्राह्यम् । अस्माभिः चतुर्दशे अध्याये विषयोऽयम् अवलोकितः । अस्मिन् पञ्चदशाध्यायारम्भे पुनः स एव समुपस्थितः । सत्त्व-रज-स्तमोभिः आपूरितमिमं संसारम् असङ्गशस्त्रेण छिन्त । रजस्तमसोः निरोधं कुरुत । सत्त्वगुणं विकास्य पवित्राः भवत । तदासक्तिं विजित्य निर्लेपाः संवर्तध्वम्, अनेन कमलस्य आदर्शं भगवद्गीता निदर्शयति । भारतीय-संस्कृतौ जीवने आदर्श-वस्तूनि उत्कृष्टोत्कृष्ट-

वस्तूनि च कमलेन उपमितानि । कमलं भारतीय-संस्कृतौ प्रतीकायते । उत्तमोत्तम-विचाराणां व्यञ्जकं नाम कमलम् । तत् हि स्वच्छं पवित्रं च सत् अलिप्तमवतिष्ठते । पावित्र्यम् अलिप्तता चेति द्विविधा शक्तिः कमले सन्निहिता । भगवतो विभिन्नानि अङ्गानि कमलेन उपमीयन्ते । यथा—नेत्र-कमलम्, पद-कमलम्, कर-कमलम्, मुख-कमलम्, नाभि-कमलम्, हृदय-कमलम्, शिरः-कमलम् इत्यादि । सर्वत्र सौन्दर्य-पावित्र्याभ्यां सममेव अलिप्तता सन्तिष्ठते—इदं प्रत्यायनीयं स्वमनसि च अङ्कनीयम् ।

पूर्वाध्याये प्रतिपादितानां साधनानां पूर्णतानयनार्थम् अयम् अध्यायः प्रवर्तते । प्रयत्ने भक्तिः आत्मज्ञानं च सङ्गते भवेतां चेत्, पूर्णता समागता स्यात् । भक्तिरपि प्रयत्नमार्गस्यैव एको भागः । आत्मज्ञानं भक्तिश्च इमे द्वे तस्या एव साधनाया अङ्गभूते । मध्ये-वेदम् ऋषिः आख्याति—

यो जागार तं ऋचः कामयन्ते,
यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

“यो जागर्ति तं वेदाः स्निह्यन्ति, तत्सन्दर्शनार्थं ते समायान्ति ।” अयमाशयः—यो जागरितोऽवतिष्ठते, तत्सन्निधिं वेदनारायणः समुपैति । तत्सविधे ज्ञानमायाति, भक्तिरागच्छति । प्रयत्नमार्गात् ज्ञान-भक्ती भिन्ने न स्तः । प्रयत्ने एव माधुर्याधायके इमे तत्त्वे, इत्थम् अस्मिन् अध्याये निरूपणीयं वर्तते । एकाग्रचित्तेन भक्ति-ज्ञानयोः स्वरूपमिदम् आकर्ण्यताम् ।

(८३) भक्त्या प्रयत्नः सुकरः सम्पद्यते

यथा जीवनं शकलयितुं नाहं पारयामि, तथैव कर्म ज्ञानं भक्तिश्च मया विभिन्नानि कर्तुं न शक्यन्ते, नापि च एतानि विभिन्नानि । अत्र

दृष्टान्तः—अस्मिन् कारागारे पाकस्यैव कार्यं दृश्यताम् । पुरुषाणां पञ्चशत्याः सप्तशत्याः वा कृते कर्तव्यं पाचककार्यम् अस्माकमेव मध्ये केचन अनुतिष्ठन्ति । यद्यत्र कर्मणि पाककार्यं सम्यग् अजानानाः प्रवर्तेरन्, तर्हि पाकः कर्तव्यः समापद्येत । करपट्टिकाः अपक्वाः भवेयुः, दग्धाः वा सम्पद्येरन् । किन्तु मन्यताम्, पाकस्य समीचीनं ज्ञानं तेषामस्ति । तथापि यदि हृदि तस्मिन् पाक-कर्मणि प्रीतिर्न भवेत्, भक्तिभावना न विद्येत—‘इमाः करपट्टिकाः मद्बन्धूनां नाम नारायणस्यैव भोजनार्थाः, अतः साधु पचामि, नूनमियं प्रभुसेवा’ ईदृशी भावना हृदये न चेत्—तर्हि पाकज्ञाने सत्यपि न ते पाककार्ये योग्याः निर्धार्येरन् । यथा पाककर्मणि पाक-ज्ञानमपेक्षितम्, तथैव तत्र प्रेमापि । हृदि भक्तितत्त्वस्य रसे असति पाकः सुस्वादुतां नैव भजेत । अत एव मातरं विना इदं पाक-कार्यं न सिद्ध्यति । मातर-मन्तरा को नाम इदं कार्यं विस्रम्भेण वात्सल्येन च कुर्यात् । अन्यच्च एतदर्थं तपस्याऽपि अपेक्ष्यते एव । तापमसोढ्वा परिश्रमं विना च एतत् कार्यं कथं भवेत् ? एतेन इदं सिद्ध्यति यत् एकस्मिन्नेव कार्ये प्रेम ज्ञानं कर्म च त्रयमपि अपेक्ष्यते । जीवने सर्वाणि कर्माण्यपि एतेषु त्रिषु गुणेषु अवतिष्ठन्ते । त्रिपदकस्य आसनस्य एकस्मिन्नपि पादे गलिते तद् अवस्थातुं न शक्नोति । त्रयोऽपि पादाः समपेक्षिताः । ‘तिपायी’ इति तद्वाचक-नाम्नैव तत्स्वरूपं संलक्ष्यते । ईदृशी एव जीवनस्यापि स्थितिः । ज्ञानम्, भक्तिः कर्म च अर्थात् श्रमसातत्यम्—इमे जीवनस्य त्रयः पादाः । एषु त्रिषु स्तम्भेषु जीवनरूपा द्वारका (जीवनस्वरूपम्) निधापनीया । त्रयः पादाः सम्मिलिताः एकवस्तुतां भजन्ते । त्रिपदकासनस्य (‘तिपायी’-संज्ञकस्य) दृष्टान्तः साकल्येन सङ्गच्छते । तर्केण यूयं भक्ति ज्ञानं कर्म च विभिन्नं साधयत, परंतु प्रत्यक्षं

तानि विभाजयितुं न शक्येरन् । मिलितैः त्रिभिः एकमेव विशालं वस्तु सम्पद्यते ।

एवं स्थितेऽपि एतेषु भक्तेः विशेषो नास्ति इति न वक्तुं शक्यम् । कस्मिन्नपि कर्मणि यदा भक्तितत्त्वं सङ्गच्छेत, तत्कार्यं सुलभं भासेत । नहि सुलभतया भासनं नाम क्लेशाः नैव भवेयुरिति । परं ते क्लेशाः क्लेशतया न प्रतीयेरन् । ते आनन्दतया भासेरन् । कष्टानि पुष्पाणीव प्रतिभासेरन् । ‘भक्तिमार्गः सरलो भवति’ इत्यस्य कोऽर्थः ? इति प्रश्ने अस्यायं भावः—भक्तिसमाश्रयणेन कर्मणो भारो न भासते । कर्मणः काठिन्यमपैति । कियत्स्वपि कर्मसु कृतेषु तानि अकृतानीव भासन्ते । महापुरुषः ख्रिस्तः एकत्र कथयति—‘त्वमुपवासं करोषि चेत् त्वन्मुखं कृतोपोषणमुखमिव मा लक्ष्यताम् । आननम् अङ्ग-रागलिप्तकपोलमिव प्रफुल्लितम् आनन्दितं च सन्दृश्यताम् । उप-वासेन क्लिश्यति इति न कोऽपि जानीयात् । तात्पर्यमेतत् यद् वृत्तिः इयती भक्तिमयी सम्पद्येत, येन कष्टानां विस्मरणं भवेत् । किमिति वयं न वदामो यत् ‘शूराः देशभक्ताः हसन्त एव मृत्यु-फलकमारोहन् ?’ इति । सुधन्वा सन्तप्ततैलकटाहे पतितः सन्नपि हसन् आसीत् । मुखेन ‘कृष्ण ! विष्णो ! हरे ! गोविन्द !’ इति कीर्तयन् अवर्तत । अस्य कथनस्य अयमेव अर्थः यत् अपारे कष्टे समापतितेऽपि भक्ति-माहात्म्यात् तत् तस्य नैव प्रत्यभात् । जलमध्ये स्थितायाः नौकायाः प्रचालनं न कठिनम् । परंतु स्थलात् शिलातो वा समाकृष्य तस्याः नयने कियान् श्रमः संजायते इति दृश्यताम् । नौकायाः अधस्तात् पानीयं भवेत् चेद् वयं तया सरलतया तरन्तः गच्छेम । तथैव अस्माकं जीवनं-नौकायाः अधो यदि भक्तिरूपं तोयं भवेत् तर्हि इयं नौका सानन्दं समाकृष्य नेतुं शक्येत । परंतु यदि जीवनं शुष्कं भवेत्, मार्गं मरुस्थली

चेत्, कण्टक-प्रस्तर-शकलानि गर्त-खाताः वा स्युः, तर्हि अस्याः नौकायाः संकृष्य नयनं नितान्तं विकटतरं जायेत । भक्तितत्त्वं जीवन-नौकायाः कृते जलवत् सम्पद्य सौलभ्यम् आवहति ।

भक्तिमार्गेण साधनायां सुलभता सम्पद्यते । परंतु आत्मज्ञानं विना सर्वात्मना त्रैगुण्यातिक्रमणं न आशासनीयम् । तर्हि आत्मज्ञानस्य किं साधनम् ? सत्त्वगुणं सातत्येन आत्मसात् कृत्वा तदहङ्कारं तदीय-फलासक्तिं च जेतुं भक्तेः प्रयत्नः—इदमेव तत् । अनेन साधनेन सततम् अव्याहतं प्रयतमानः एकस्मिन् दिने आत्मदर्शनं प्राप्नुयादेव । तावत्-पर्यन्तम् अस्मत्प्रयत्नस्य पर्यवसानं न भवेत् । अयं परम-पुरुषार्थस्य विषयः । नहि आत्मदर्शनं नाम किमपि विनोदकं वस्तु । तत् हि सरलम्, अनायासेन भवेत् इति न । तदर्थं सतत-प्रयत्न-धारा प्रवर्तनीया । परमार्थमार्गे तु अयमेव केवलं पणः यत् 'अहमेकं क्षणमपि निराशो न भवेयम् । मुहूर्तमात्रमपि निराशो भूत्वा प्रयत्नं विहाय तूष्णीं नावतिष्ठेय ।' परमार्थस्य अन्यत् साधनं नास्ति । जातुचित् साधकः क्लान्तो भवति, तेन च तन्मुखात् अयम् उद्गारो बहिर्निःसरति—

तुव कारन तप संजम किरिया

कहो कहाँ लौ कीजे !

“भगवन् ! तव हेतोः कियत्कालपर्यन्तं तपः अनुतिष्ठन् आसीय ?” परम् एष उद्गारो गौणः । तपःसंयमयोः इयान् अभ्यासो भवेत् यत् तौ स्वभावरूपतामेव आपद्येयाताम् । ‘कियद्दूरे साधनाम् आचरेयम् ?’ इयं शब्दावलिः भक्तिमार्गे न शोभते । भक्तिः अधीरतां निराशतां च कदाऽपि न जनयेत् । उद्वेगस्तत्र कदाऽपि न भासताम् । भक्तौ उत्तरोत्तरम् उत्साहोल्लासौ कृतपदौ भवेताम् । एतदर्थम् अतिमनोरमः विचारोऽस्मिन् अध्याये प्रस्तुतः ।

(८४) सेवायाः त्रिपुटी—सेव्यः, सेवकः सेवा-साधनानि च
 अस्मिन् संसारे अनन्ताः पदार्थाः अस्माभिः दृश्यन्ते । एतेषां
 सर्वेषां त्रयो विभागाः करणीयाः । कश्चित् भक्तः उषसि प्रबुद्धश्चेत्,
 तन्नयनयोः पुरस्तात् त्रीणि वस्तूनि उपतिष्ठन्ते । स प्रथमं भगवन्तं
 ध्यायति । पश्चात् परमात्मनः पूजासाधनानि प्रस्तौति । अहं सेवकः
 भक्तः, स सेव्यो भगवान् स्वामी च—इमे द्वे वस्तुनी सदैव तत्सन्निधौ
 सन्नद्धे भवत एव । अवशिष्टा समस्ता सृष्टिस्तावत् परमात्मनः
 पूजा-साधनानि । गन्धः, पुष्पाणि, धूपः, दीपः—एतदर्थम् इयमखिला
 सृष्टिः । त्रीण्येव वस्तूनि सन्ति—सेवकः भक्तः, सेव्यः परमात्मा,
 सेवा-साधनत्वेन इयं सर्वा सृष्टिश्च, अयमुपदेशोऽस्मिन् अध्याये
 वर्तते । किंतु यः सेवकः एकं मूर्तिविशेषं पूजयति, तस्य सृष्टिगतानि
 समस्तान्यपि वस्तूनि पूजा-साधनानि न भासन्ते । स पुष्पवाटिकातः
 चत्वारि पुष्पाणि अवचित्य आनयति । कुतश्चित् धूपवर्तिम् आनयति ।
 किमपि वस्तु नैवेद्यरूपेण निवेदयति । स सर्वाणि वस्तूनि उत्तमा-
 धमत्वेन पर्यालोचयितुमिच्छति । परंतु पञ्चदशे अध्याये यद् उदारं
 शिक्षणं विद्यते, तत्र शोधनरूपनिर्वाचनस्य आवश्यकता न भवति ।
 यानि यानि तपस्यायाः कर्मणश्च साधनानि, तानि सर्वाणि परमात्मनः
 सेवासाधनानि भवन्ति । तेषु कानिचन गन्धरूपेण, कानिचित् पुष्प-
 रूपेण, कतिचिच्च नैवेद्यरूपेण भावयामः । अनया रीत्या सर्वाणि
 कर्माणि पूजाद्रव्याणि विधेयानि—ईदृशीयं दृष्टिरस्ति । जगति
 केवलं वस्तुत्रयमेव । गीता यं वैराग्यरूपं साधनमार्गम् अस्माकं
 मनसि दृढत्वेन दिदृक्षते, तस्य मार्गस्य भक्तिमयं स्वरूपं सा उपनयति ।
 ततः कर्मभावमपाकरोति । तेन च सौलभ्यमादधाति ।

आश्रमे यदि नाम कस्यापि अधिकं कार्यम् आपतेत्, तर्हि तस्य

मनसि अयं विचारो नैव समुदेति यत् 'अहमेव अधिकं कार्यं किमर्थं करवाणि ?' अत्र महान् सारोऽस्ति । पूजामाचरतः पुंसः घण्टाद्वयस्य स्थाने घण्टाचतुष्टयं पूजावकाशो लब्धश्चेत् किं स समुद्विजन् एवं वदेत् यत् 'किं भ्रातः ! अद्य घण्टाचतुष्टयं पूजा कर्तव्या समापतिता !' नहि, अधिक एव आनन्दस्तेन आप्येत । आश्रमे ईदृशोऽनुभवो जायते । परं स आजीवनं सर्वत्र जायेत, जीवनं सेवापरायणं भवेत् । सेव्यस्तादृशः स पुरुषोत्तमः, तस्य सेवार्थं सर्वदा सन्नद्धोऽहम् अक्षरः पुरुषः ! 'अक्षरः पुरुषः' नाम कदापि न पलायनशीलः, सृष्ट्यारम्भात् प्रभृति सेवाकर्ता सनातनः सेवकः इति । यथा हनूमान् श्रीरामस्य पुरतः सदैव कृताञ्जलिः प्रस्तुत एव । तस्य आलस्यम् अविदितचरम् । तादृशहनूमानिव चिरंजीवोऽयं सेवकः प्रस्तुतोऽस्ति ।

एतादृशः आजन्मसेवक एव अक्षरः पुरुषः । परमात्मरूपा इयं संस्था जीवति, अहं च तस्याः सेवकोऽपि सदैवास्मि । प्रभुः स्थिरश्चेदहमपि स्थिरः । द्रक्ष्यामः किल इमं विनोदम्—स सेवाम् आददानः श्राम्यति, अहं सेवां कुर्वाणः श्राम्यामि वा ? स दश अवतारान् आदत्त चेत् ममापि दश भवन्तु । स रामः अभवत् चेदहं हनूमान् भवामि । स कृष्णः समपद्यत चेद् अहम् उद्धवो भवामि । यावन्तस्तस्य अवताराः, तावन्तो ममापि भवन्तु । आवयोः ईदृशी मधुरा स्पर्धा प्रवर्तताम् । एवं प्रतियुगं परमेश्वरस्य सेवानुष्ठाता, कदापि नाशम् अनासादयिता अयं जीवः अक्षरः पुरुषः । 'स पुरुषोत्तमः स्वामी, अहं च जीवस्तस्य किङ्करः' एतादृशी भावना सततं हृदये संधारणीया । प्रतिक्षणं विपरिणमन्ती, अनन्तरूपाणि अभिनयन्ती इयं सृष्टिश्च—इमानि सर्वाणि पूजासाधनानि सेवासाधनानि समापादनीयानि । प्रत्येकं कर्म तावत् पुरुषोत्तमस्य पूजैव ।

सेव्यः परमात्मा पुरुषोत्तमः, सेवकश्च जीवोऽयम् अक्षरः पुरुषः । परंतु इयं साधनरूपा सृष्टिः क्षरा भवति । सा 'क्षरा' इत्यत्र विपुलः अर्थो निहितः । नहि इदं सृष्टेर्दूषणम्, किंतु भूषणमेव । तेन सृष्टौ नित्यं नवीनता वर्तते । ह्यस्तनं पुष्पम् अद्य विनियोगं नार्हति, तत् निर्माल्यं संवृत्तम् । सृष्टिः नश्वरी इदम् अहोभाग्यम् ! सेवायाः इदं वैभवं नाम । यथा प्रत्यहं सेवार्थं नवीनानि प्रसूनानि, तथैव इदं शरीर-मपि नव-नवं धृत्वा परमेश्वरसेवां विधास्यामि । 'स्वकीयानाम् उपकरणानां प्रतिदिवसं नूतनं स्वरूपं ददानस्तैः तस्य पूजां कुर्याम् । नश्वरत्वा-देव अत्र सौन्दर्यमस्ति । चन्द्रमसः अद्यतनी ज्योत्स्ना तु श्वः न अवस्थास्यते । इन्दोः अनुदिनम् अपूर्वं लावण्यम् ! द्वितीयायां वर्धमानं विधुमवलोकयतः कियान् आह्लादो जायते ? इन्दुशेखरस्य भाले सा द्वितीया-चन्द्रस्य सुषमा आविर्भूता । अष्टमी-चन्द्रस्य सौन्दर्यं सविशेषं भवति । अष्टम्यां गगने विशिष्टाः मुक्ताः एव दरीदृश्यन्ते । पूर्णिमायां चन्द्रस्य कौमुद्या अभिभूतास्तारका नैव दृश्यन्ते । पूर्णिमायां परमात्मनः मुखचन्द्रः संदृश्यते । अमायाः आनन्दस्तु अतीव गभीरः । अमावस्यायाः रात्रिः कियती स्तब्धा शान्ता च भवति । चन्द्रस्य आतङ्क-कारिणः प्रकाशस्य अभावे असंख्यातास्तनवः स्थूलाश्च तारकाः पूर्ण-स्वातन्त्र्येण सचमत्कारं विद्योतन्ते । अमायां स्वातन्त्र्यस्य समग्रो विलासो जायते, स्वकान्तेः प्रौढिं प्रदर्शयन् चन्द्रः अत्राद्य नोपतिष्ठते । आत्मने प्रकाशं ददता सूर्येण सह तद्दिने तेन एकरूपता समासादिता-परमेश्वरे स सम्मिलितः आस्ते । मन्ये, तस्मिन् दिवसे चन्द्रो जीवानाम् एवं निदर्शयन् वर्तते यत् स्वात्मार्पणं कृत्वाऽपि अस्मत्तः जगतः कश्चिद् आतङ्को मा भूदिति । एवं चन्द्रस्य स्वरूपं क्षरं भवति । स परिणमति, परंतु प्रतिपरिणति विजातीयमानन्दं ददाति ।

सृष्टेः नश्वरतैव तावत् तस्याः अमरता । सृष्टेः रूपं मन्दं मन्दं प्रवहन् अस्ति । यदि इयं रूप-गङ्गा प्रवहन्ती न भवेत्, तर्हि तस्याः पल्वलं सम्पद्येत । नद्याः जलम् अखण्डं प्रस्रवदस्ति । जलं सततं विपरिवर्तते । अयमेको बिन्दुर्गतः, अन्यः आगतः । तेन तज्जलं जीवद् भवति । नवीनताप्रयुक्त एव वस्तूनामानन्दः । ग्रीष्मतौ परमात्मनः विजातीयान्येव पुष्पाणि । वर्षासु नितान्तहरितानि दूर्वादलानि समारोहणीयानि; शरदि तानि रम्याणि पद्मानि अर्पणीयानि । एवं तत्तदृतुकालोद्भवैः फलपुष्पैः देवस्य पूजा आचरणीया । तेन च सा पूजा अम्लाना, नित्यनवीना प्रतीयते, उद्वेगश्च न जायते । शिशवे 'क'-कारः लिखित्वा दीयते, कथ्यते च—'अस्मिन्नेव लेखनीमावर्तय, इदं बृहदाकारं कुर्याः' इति । इयं क्रिया शिशुम् उद्वेजयति । 'अक्षरं बृहत् कुतः क्रियेत ?' इति तेन न बुद्ध्यते । स लेखनीं तिर्यक् धृत्वा क्षुद्रं तदक्षरं बृहत् करोति । ततोऽग्रे नवीनानि अक्षराणि, तेषां समुदायं च स पश्यति । विविधानि पुस्तकानि स पठितुं प्रवर्तते । साहित्ये नानाविध-गद्यपद्य-कुसुम-मालानाम् अनुभवं स लभते । तस्य निरतिशयः आनन्दो जायते । तथैव सेवा-विभागे, नूतन-नूतनसाधनैः सेवायाः गृध्नुता वर्धते, सेवा-वृत्तिर्विकसति ।

सृष्टेर्नश्वरता प्रतिदिनं प्रत्यग्राणि प्रसूनानि प्रफुल्लयति । ग्रामान्तिके विद्यमानं श्मशानं ग्रामस्य रमणीयतां पोषयति । पुराणाः मानवाः प्रयान्ति, नवीनाश्च बालकाः समुत्पद्यन्ते । नवा सृष्टिः एधमाना विद्यते । बाह्यं तत् श्मशानं यदि विलोपयेः, तर्हि तत् तव गृहमागत्य वसेत् । त्वं तानेव मानवान् दर्शदर्शम् उद्विजेथाः । ग्रीष्मे तु औष्ण्यं भवति, पृथ्वी सन्तप्यते, परं त्वं तेन पर्याकुलो मा भूः । इदं विपरिवर्तते ।

प्रावृषेण्य-सुखानुभवार्थं सन्तप्तता अपेक्ष्यते । यदि मेदिनी सम्यक् सन्तप्ता न भवेत्, तर्हि वृष्टौ पतितायां सा केवलं पङ्किला भवेत् । तृणधान्यानि नोत्पद्येरन् । अहमेकदा निदाघे परिभ्रमन् आसम् । शिरः तातप्यते स्म । आनन्दः अभासत । मामेकः सुहृद् अब्रवीत्—‘शिरः सन्तपेत्, आतपे कष्टमनुभवेत् ।’ अहं प्रत्यब्रवम्—‘इयम् अधस्तनी मृत्तिका सन्तप्यते । इदं मार्तिकं पिण्डमपि सन्तप्यतां तावत् ।’ शिरः सन्तप्तं भवेत्, पश्चात् वर्षधारा तत्र संपतेत् चेत्, कीदृशी निर्वृतिर्जायेत ? यः औष्ण्ये न सन्तप्तः, स वृष्टौ पतन्त्यां पुस्तके शिरः समावेश्य समासीत । गृहान्तःकोष्ठे, तस्मिन् कुस्थाने एव उपविष्टो भवेत् । बहिरस्य विपुलस्य अभिषेकपात्रस्य अधस्तात् उत्तिष्ठन् न नृत्येत् । परंतु सः अस्माकं महर्षिः मनुः महारसिकः सृष्टिप्रणयी च ! स स्मृतौ अलिखत्—‘वृष्टिः पतितुं प्रवृत्ता चेत् अनध्यायी भवेत्’ इति । मेघे वर्षति सति आश्रमान्तराले पाठं घोषंघोषम् अवतिष्ठेत् किम् ? वृष्टौ तु नर्तनीयम्, गातव्यम्, सृष्ट्या सह एकरूपेण भाव्यम् । वर्षासु द्यावापृथिव्यौ परस्परं सम्मिलतः । तत् भव्यं दृश्यं कियन्तमानन्दम् आवहति ! इदं सृष्टिः स्वयमस्मान् बोधयन्ती सन्तिष्ठते ।

सारांशोऽयम्—सृष्टेः क्षरता, नश्वरता नाम साधनानां नवीनता । ईदृशी नवनवप्रसवा साधनदात्री इयं सृष्टिः, सपरिकरबन्धं सेवार्थं सन्नद्धः स सनातनः सेवकः, स सेव्यः परमात्मा च ! अधुना प्रवर्ततां नाम खेला । स परमपुरुषः पुरुषोत्तमः, नूतनानि विचित्राणि सेवासाधनानि समुपस्थापयन् मत्सकाशात् भावाद्रीं सेवाम् आददानः अवतिष्ठते । स मह्यम् अनेकानि सेवा-साधनानि ददानः खेलयन् अवस्थितः । विचित्रान् प्रयोगान् मत्तः कारयन् आस्ते । यदि ईदृशी दृष्टिः जीवने समागता स्यात्, तदा कियान् आनन्दो लभ्येत !

(८५) अहंता-शून्या सेवैव भक्तिः

गीता समभिलषति यत् अस्माकं यावत्यः कृतयः भक्तिप्रचुराः सम्पद्येरन् । घटिकां घटिकार्धं वा यत् परमेश्वरस्य पूजनं क्रियते, तत् समीचीनमेव । प्रातः-सायं यदा किल रमणीया सूर्यप्रभा रञ्जयन्ती सन्तिष्ठते, चित्तं स्थिरीकृत्य घटिकाम् अर्धघटिकां वा प्रपञ्चविस्मरणम् अनन्तस्य चिन्तनं च समुत्कृष्टो विचारः । एष सदाचारो नैव हातव्यः, किंतु गीतायाः एतावतैव समाधानं नास्ति । आप्रभातात् आसायं यावन्ति कर्माणि अस्माभिः अनुष्ठीयन्ते, सर्वाणि तानि भगवत्पूजार्थं प्रवर्तन्ताम् । स्नानं कुर्वतः, भुञ्जानस्य, चत्वरं मार्जयतश्च परमात्म-स्मरणं भवेत् । अङ्गण-मार्जन-वेलायां तस्य एवं भासेत यदहं अस्मत्प्रभोः जीवननाथस्य अङ्गणं शोधयन् अस्मि । समस्तानि कर्माणि अनयैव दृष्ट्या पूजाकर्माणि भवेयुः । अस्यां दृष्टौ समागतायां जीवने कीदृशं वैलक्षण्यमायाति, तद् दृश्यताम् । पूजकः पूजार्थं पुष्पाणि कियता अवधानेन चिनोति, तानि पिटिकायाम् सम्यक् स्थापयति, तानि सम्मर्दितानि मा भूवन् इति अवहितो भवति, तानि परिम्लानानि मा सम्पद्यन्तामिति उपनासं न नयति । तथैव जीवने दैनन्दिनेषु निखिलेषु कर्मसु दृष्टिः निधीयेत । अयमस्माकं ग्रामः, अत्रास्माकं प्रतिवेशिरूपेण नारायणो रमते । अस्मिन् ग्रामे अहं स्वच्छतां निर्मलतां च आदधीय । गीता ईदृशीं दृष्टिम् अस्मभ्यं दातुमीहते । समस्तानि कर्माणि नाम प्रभुपूजा ! अत्र विषये गीतायाः औत्सुक्यं वरीवर्ति । गीतासदृश-ग्रन्थराजस्य 'घटिकायाः अर्धघटिकायाः वा पूजया परितुष्टिः न भवति । समस्तं जीवनं हरिमयं भवतु, इयमेव गीतायाः लालसा वर्तते । पुरुषोत्तम-योगम् अभिदधती गीता कर्ममये जीवने पूर्णता-मादधाति । स सेव्यः पुरुषोत्तमः, अहं तस्य सेवकः, सेवा-साधनभूता

चेयं सृष्टिः—तत्त्वस्यास्य सकृद् दर्शनं सम्पद्येत चेत्, पुनरन्यत् किमपेक्ष्येत ? अतः तुकारामः कथयति—

ज्ञालिया दर्शन करीन मी सेवा ।

आणिक कांहीं देवा न लगे दुजें ॥

“दर्शने जाते अहं सेवां कुर्याम् ! अन्यत् किमपि न काङ्क्षामि ।”

ततोऽस्मद्द्वारा अविच्छिन्ना सेवैव भवेत् । तदा ‘अहम्’नामा कोऽपि नास्ति इति जायेत । अहम्-अहन्ता विलुप्ता स्यात् । सर्वं परमात्मार्थं भवेत् । परहितार्थं जीवितव्यम्, इतोऽन्यो विषय एव नावतिष्ठेत । ‘आत्मस्थम् अहंभावमपाकृत्य स्वजीवनं हरिपरायणं विदध्याम् ।’ एवं निश्चित्य जीवनं भक्तिमयं कुर्यादिति गीता वारंवारं ब्रवीति । सेव्यः परमात्मा, अहं सेवकः साधनरूपा चेयं सृष्टिः ! परिग्रहस्य नामापि प्रोञ्छितम् । जीवने अन्या चिन्तैव नास्ति ।

(८६) ज्ञानलक्षणम्—अहं पुरुषः, स पुरुषः, अयमपि पुरुषः

अद्यावधि इदं संलक्षितमस्माभिः यत् एवं रीत्या कर्मणि भक्तिः मेलनीया इति । परंतु तत्र ज्ञानमपि अपेक्षितम् । अन्यथा गीतायाः समाहितिर्न स्यात् । परंतु नायमस्यार्थो यत् इमानि त्रीणि वस्तूनि परस्परं विभिन्नानि । व्यवहारार्थं वयं विभिन्नान् वाचकशब्दान् कल्पयाम इत्येव । कर्म नाम भक्तिरेव । विलक्षणा काऽपि भक्तिः न कर्मणि मेलनीया । सैव वार्ता ज्ञानस्यापि । ‘इदं ज्ञानं कथं भवेत् ?’ इति प्रश्ने गीता कथयति—‘सर्वत्र पुरुषदर्शनेन इदं ज्ञानं लभ्येत ।’ त्वं सेवा-कर्ता सनातनः सेवकः—त्वं सेवा-पुरुषः, स पुरुषोत्तमः सेव्य-पुरुषः ; एवं नानारूपधारिणी नाना-साधनदायिनी धारावाहिनी इयं सृष्टिरपि पुरुष एव ।

इयं दृष्टिः आधातव्या नाम किं कर्तव्यम् ? सर्वत्र अविकलो निर्मलश्च सेवाभावो विधातव्यः । तव उपानत् करकर-शब्दं तनुते । तत्र

किञ्चित् तैलं लिम्प । तत्र परमात्मन एव अंशो वर्तते । तमुपानहं-
 सम्यक् निदध्याः । तत् सेवा-साधनं 'चक्र'-यन्त्रम् ! तस्मिन् तैलं
 निक्षिप । तत् शब्दायते—नेति नेति, 'सूत्रं नैव निर्मिमे' इति ! तत्
 चक्रयन्त्रम्—तत् सेवासाधनमपि पुरुष एव । तस्य परिभ्रामकं
 सूत्रम्—तत् यज्ञोपवीतं सुरक्षितं निधेहि । समस्तां सृष्टि चैतन्यमयीम्
 अवधारय । तां जडां मा मन्यस्व । प्रणवस्य श्रव्यं गानं गायत् इदं
 चक्रयन्त्रं जडं किमु ? परमात्मनो मूर्तिरेव तत् । भाद्रपदीयायाम्
 अमायाम् अभिमानं संत्यज्य वयं बलीवर्दस्य पूजां* कुर्महे । अति-
 महनीयोऽयं प्रकारः । प्रत्यहं तदुत्सवकल्पनां मनसि निधाय वृषभस्य
 सम्यक् संगोपनं कुर्वाणाः भवन्तस्तेन वृषभेण तदर्हमेव सेवां कारयेयुः ।
 तदुत्सवदिने या भक्तिः, सा तस्मिन्नेव दिने समाप्तेति मा भवतु ।
 वृषभः परमात्मन एव तनुः । तत् हलम्, कृषेस्तानि सर्वाणि उप-
 करणानि सम्यक् अवस्थापय । सेवायाः सर्वाणि साधनानि पवित्राणि
 खलु । कियती उदारा इयं दृष्टिः ! नहि पूजनं नाम मूर्तौ गन्ध-
 पुष्पाक्षतारोपणमात्रम् । पूजाभाण्डानां दर्पणवत् स्वच्छतया अवस्था-
 पनं भाजनानां पूजा । दीपस्तम्भः सम्यक् प्रोज्झितो भवेत्, इयं
 दीपस्य पूजा । वास्याः धारानिशितीकरणादिना घासलवनोपयोगिता-
 सम्पादनं नाम तस्याः पूजा । प्रतीहारभ्रमणाधारकीलकादिषु लग्नस्य
 लोहकिट्टस्य अपाकरणम्, तत्र तैललेपश्च तदीया अर्चैव ननु । जीवने
 सर्वत्रेयं दृष्टिराधेया यत् सर्वाणि सेवाद्रव्याणि उत्कृष्टानि विमलानि
 च भवेयुः । सारांशोऽयम्—अहमक्षरः पुरुषः, स च पुरुषोत्तमः,
 एवमियं साधनरूपा सृष्टिः—सर्वमिदं पुरुष एव, सर्वेऽपि परमात्मान

* महाराष्ट्रदेशीयः एकः विशिष्टः उत्सवः, यो 'पोळा' इति नाम्ना
 प्रथितोऽस्ति ।

एव । सर्वत्र एकमेव चैतन्यं रममाणं विलसति । इयं दृष्टिर्जीवने समासादिता चेद् अस्माकं कर्मणि ज्ञानमपि समागतम् ।

कर्मणि भक्तिरापूरिता । अधुना ज्ञानमपि आपूर्य जीवनस्य अपूर्वं दिव्यं रसायनं निर्मितम् । एवं हि गीता अन्ततो गत्वा अस्मान् अद्वैतमार्गं समानयत् । सर्वस्यां सृष्टौ त्रयः पुरुषाः अवतिष्ठन्ते । एकः पुरुषोत्तम एव इमानि त्रीणि रूपाणि अगृह्णात् । त्रयमपि संयुक्तं सत् एकपुरुषतायामेव पर्यवस्यति । केवलम् अद्वैतमेव वर्तते । एवं गीता अस्मान् उच्चतमे शिखरे इव स्थाने आनीय स्थापयति । कर्म, भक्तिः ज्ञानं च एकरूपमेव समपद्यत । जीवः, शिवः, सृष्टिश्च एतत् त्रयम् एकरूपतामापन्नम् । कर्म-भक्ति-ज्ञानेषु विरोध एव नावशिष्टः । ज्ञानदेवेन 'अमृतानुभवे' महाराष्ट्रजानां प्रियो दृष्टान्तः प्रादर्शि—

देव देऊळ परिवार । कीजें कोरुनि डोंगर ।

तैसा भक्तीचा वेव्हार । कां न होआवा ॥

“एक एव प्रस्तरः उत्कीर्णः, तत्र प्रास्तरं मन्दिरम्, प्रास्तरी भगवन्मूर्तिः, देवस्य पुरतः प्रास्तरः एको भक्तः, तदन्तिके प्रास्तराणि एव पुष्पाणि—एवम् एकस्मादेव महाप्रस्तरात् एतत् सर्वं उट्टङ्कनादिना सम्पद्यन्ते ; एक एव अखण्डः प्रस्तरस्तत्र सर्वाणि रूपाणि अभिनयन् वर्तते । तथैव भक्तेर्व्यवहारेऽपि कुतो न भवेत् ?” स्वामि-सेवक-सम्बन्धम् आवहतामपि ऐक्यं कथं न भवितुमर्हति ? इयं बाह्या सृष्टिः, इमानि पूजाद्रव्याणि, सर्वे पदार्थाः पृथग् भवन्तोऽपि कुतो न आत्मरूपा भवेयुः ? पुरुषत्रयमपि एकमेव खलु । ज्ञानं कर्म भक्तिः—त्रीण्यपि वस्तूनि सम्मेल्य जीवनस्य एको विपुलः प्रवाहः प्रवर्त्येत । एवमयं परिपूर्णः पुरुषोत्तमयोगः । सेवकः, स्वामी, सेवा-द्रव्यं च एकरूपमेव अभिसन्धाय भक्तिप्रेम्णोः खेलां विदध्यात् ।

ईदृशोऽयं पुरुषोत्तम-योगो यस्य पुरुषस्य हृदयमधिरूढः, स एव तात्त्विकीं भक्तिमनुतिष्ठति ।

“स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ।”

एतादृशः पुरुषः ज्ञानी भवन्नपि पूर्णतया भक्तः । यस्मिन् ज्ञानं भवति, तस्मिन् प्रेम भवत्येव । पारमेश्वरं ज्ञानं पारमेश्वरं च प्रेम न पृथक् वस्तु । ‘कारवेल्लः तिक्तः’ इति ज्ञाते तत्र प्रेम नोत्पद्यते । क्वचिद् अपवादोऽपि सम्भवेत् नाम, परंतु यस्य तिक्तता ज्ञाता, तस्य सकाशात् उद्वेगो भवत्येव । परं घनसितायाः ज्ञाने समुत्पन्नमात्रे चित्तं विद्रुतं भवितुं प्रवर्तते । अनुपदमेव प्रेम्णः स्रोतः प्रवहति । परमेश्वरस्य ज्ञानम्, तद्विषये प्रेम्णः उदयश्च एक एव पदार्थः । परमेश्वरस्य रूपमाधुरी कुत्सितया सितया उपमेया किमु ? तस्मिन् मधुरे परमेश्वरे ज्ञाते सपदि एव प्रेमभावोऽपि समुदियात् ? मन्ये, ज्ञानोदयः प्रेमोदयश्च भिन्ने क्रिये एव न स्तः । अद्वैते भक्तेः सन्दर्भोऽस्ति न वा ? इति वादं मा कुरुत । ज्ञानदेवो ब्रवीति स्म—

हैं चि भक्ति हैं चि ज्ञान ।

एक विठ्ठल चि जाण ॥

“सैव भक्तिः, तदेव ज्ञानम् । एकं विठ्ठलमेव जानीहि ।” भक्तिज्ञानं च एकस्यैव वस्तुनो नामद्वयम् ।

जीवने परमभक्तेः उदयानन्तरं सम्पद्यमानं कर्म भक्तिज्ञानाभ्याम् अतिरिक्तं न जायते । कर्म, भक्तिः ज्ञानं च सम्मिलितम् एकमेव रमणीयं रूपमादत्ते । अस्मात् रम्यात् रूपात् अद्भुता प्रेममयी ज्ञानमयी च सेवा स्वभावत एव प्रादुरेति । जनन्यां मम स्नेहो वर्तते, परंतु एष स्नेहः कर्मद्वारा प्रकटितो भवेत् । स्नेहः सदैव परिश्रमं करोति । स सेवायां प्रकटो भवेत् । स्नेहस्य बाह्यं रूपं नाम सेवा । प्रेम अनन्तैः सेवाकर्मभिः अलङ्कृतं सद् नृत्यति । प्रेम्णि सति ज्ञानम्

आयात्येव । यस्य सेवा मया विधातव्या, तस्य कतमा सेवा प्रिया भवति इत्यस्य ज्ञानं मम कृते अपरिहार्यम् । अन्यथा सा सेवाऽपि अपसेवा भवेत् । सेव्यस्य वस्तुनो ज्ञानं प्रेम्णः आवश्यकम् । प्रेम्णो प्रभावस्य कार्यद्वारा प्रसारणार्थं ज्ञानस्य आवश्यकता । परंतु मूले प्रेम अपेक्षितम् । तत् न भवेत् चेत् ज्ञानं मोघम् । प्रेम्णा जायमानं कर्म साधारणकर्मभ्यो भिद्यते । केदाराद् आगतं श्रान्तं पुत्रं परिलक्ष्य वृद्धा माता वात्सल्येन गदति—‘वत्स ! अपि श्रान्तोऽसि ?’ किंतु लघिष्ठेऽपि अस्मिन् मातृ-कर्मणि कियत् सामर्थ्यं विद्यते ! जीवने सर्वेष्वपि कर्मसु ज्ञानं भक्तिं च आपूरयत । एष पुरुषोत्तम-योगोऽभिधीयते ।

(८७) सर्वो वेदसारो ममैव करतलगतः

अयं सर्वेषां वेदानां सारः । वेदाः अनन्ताः सन्ति, परंतु अनन्तवेदानां संक्षिप्ततमः सरलश्च सारस्तावत् अयं पुरुषोत्तम-योगः । कुत्रायं वेदोऽस्ति ? वेदानां महती विचित्रता भवति । वेदानां सारः क्वास्ति ? अध्यायारम्भे एव आम्नातम्—“छन्दांसि यस्य पर्णानि ।” अहो स वेदोऽस्मिन् वृक्षे प्रतिपन्नम् अभिव्याप्तः । वेदस्तासु संहितासु तावकी-नेषु पुस्तकेषु प्रच्छन्नो न तिष्ठति । स तु सर्वत्र संसारे विकसितः । स आङ्गलकविः ‘शेक्सपीयर’-महाशयः अभाषत—‘प्रवहत्सु निर्झरेषु सद्ग्रन्थाः लभ्यन्ते, पाषाणेभ्यः प्रवचनानि श्रूयन्ते ।’ सारांशः अयम्—नहि वेदाः संस्कृतवाण्याम्, नापि संहितासु । ते किल सृष्टौ निहिताः । सेवा क्रियेत चेत् ते दृश्येरन् । प्रभाते करदर्शनम्—उषसि प्रबुद्धा एव करतलं पश्यत । सर्वो वेदस्तस्मिन् हस्ते वर्तते । ‘सेवा कुर्याः’ इति स वेदः उपदिशति । ईक्षस्वेदं यत् गतदिवसे करः कृतश्रमो-ऽस्ति न वा ? अद्य श्रमितुं प्रस्तुतो न वा ? तत्र कर्मजाः किणाः जाताः न वा ? सेवानुष्ठानैः करः संघृष्टश्चेत् ब्रह्मलिखितं (दैवं) समुन्मि-षति—ईदृशोऽस्ति ‘प्रभाते करदर्शनम्’ इत्यस्यार्थः ।

पृच्छन्ति जनाः—‘वेदः कुत्रास्ति ?’ हन्त तव उपकण्ठमेव वर्तते । श्रीशङ्कराचार्यैः अष्टमे वर्षे वेदोऽधिगतः इति कथयन्ति । तपस्वी स शङ्कराचार्यो मन्दमतिः, एतदर्थं तस्य अष्टौ वर्षाणि व्यतीतानि । परं युष्माकम् अस्माकं च जन्मत एव वेदः संप्राप्तः । अष्टानां वर्षाणां का आवश्यकता ? अहमेव जीवन् वेदोऽस्मि किल ! इदानीं यावद् आगता सर्वा परम्परा मयि जीर्णा । तस्याः परम्परायाः अहं फलरूपः । तस्य वेदबीजस्य यत् फलम्, तदेवाहं खलु ! मद्रूपे फले मया अनन्त-वेदानां बीजानि सञ्चितानि । मदुदरे वेदाः पञ्चाशद्-गुणितं स्थौल्यमापन्नाः । सारांशोऽयं यद् वेदानां सारोऽस्माकं करतलगतः । सेवा-प्रेम-ज्ञानानि आश्रित्य जीवनं रचनीयम् । अस्यैव अर्थः ‘वेदः करतलगतः’ इति । यमर्थमहं व्याख्यामि, स एव वेदः । वेदो बहिर्नि-वर्तिष्ठते । सेवामूर्तयः सन्तः सङ्गिरन्ते—वेदां चा तो अर्थ, आम्हांसी च ठावा । “वेदानामर्थं वयमेव जानीमः” इति । ‘सर्वे वेदाः मामेव विदन्ति, अहमेव सर्ववेदानां रसः (सारः) पुरुषोत्तमः’ इति भगवान् वदति । एतादृशमेतद् वेदानां सारतत्त्वम्, अमुं पुरुषोत्तम-योगं वयं जीवने समन्वयामश्चेत्, कियती निर्वृतिर्भवेत् ! पश्चात् स पुरुषः यद्यत् करोति, ततः वेद एव प्रादुरेति इति गीता सूचयति । अस्मिन् अध्याये सर्वस्या अपि गीतायाः सारो वर्तते । गीतायाः प्रबोधनमत्र साकल्येन आविर्भूतम् । तदस्मिन् जीवने सङ्गमनाय सर्वैः अहर्निशं प्रयतनीयम् । किमन्यत् ?

रविवासरः

२९-५-'३२

ज्ञानम्, किञ्चिच्च कर्म—एवम् उपयुक्तता-वादोऽपि मह्यं न रोचते ।
 पूर्वं कर्म, तदनु भक्तिः, अनन्तरं ज्ञानम्—ईदृशं क्रम-वादमपि नाहं
 स्वीकुर्याम् । त्रयाणामपि वस्तूनां संवादो विधीयताम्—ईदृशः
 सामञ्जस्य-वादोऽपि न मे अभीष्टः । अहमेवम् अनुबुभूषामि यत्
 कर्मैव भक्तिः, तदेव च ज्ञानमिति । मोदकस्य अवयवे माधुर्यम्,
 तस्य आकारो गुरुत्वं च पृथक् पृथक् नावतिष्ठते । यदा वयं मोदकस्य
 शकलं मुखे निक्षिपामः, तस्मिन्नेव क्षणे तस्य आकारमपि खादामः,
 तस्य गुरुत्वमपि जारयामः, तस्य माधुर्यमपि आस्वादयामः । त्रयमपि
 एकत्र भवति । मोदकस्य प्रतिकर्णं गुरुत्वाकारमाधुर्याणि भवन्ति ।
 नैतादृशी स्थितिः यद् अमुकखण्डे आकार एव, अमुकखण्डे माधुर्यमेव,
 अमुकखण्डे च गुरुत्वमेव इति । तथैव जीवनस्य प्रतिस्वं क्रियायां
 परमार्थः आभूतः स्यात् । प्रत्येकं कृत्यं सेवामयम्, प्रेममयम्, ज्ञानमयं
 च भवेत् । जीवनस्य प्रत्यङ्गं कर्म-भक्ति-ज्ञानानि संभृतानि भवेयुः ।
 अयं पुरुषोत्तम-योग इति अभिधीयते । 'समस्तं जीवनं केवलं परमार्थ-
 मयं कुर्यात्' विषयोऽयं वक्तुं सुकरः, परं तद्गते भावे विचार्यमाणे
 केवलायाः निर्मलसेवायाः सम्पादनार्थं चेतसि शुद्धज्ञान-भक्त्योः हार्दः
 स्नेहः अपेक्ष्यते । अतः कर्म-भक्ति-ज्ञानानि सर्वांशः एकरूपाण्येव
 भवन्ति । इयं परमदशा पुरुषोत्तम-योग इति आख्यायते । जीवनस्य
 अन्तिमा मर्यादा अत्र संप्राप्ता ।

अधुना अस्मिन् षोडशे अध्याये किमभिहितम् ? यथा सूर्यो-
 दयात् प्राक् प्रभा प्रसर्तुमुपक्रमते, तथैव जीवने कर्म-भक्ति-ज्ञानैः
 पूर्णस्य पुरुषोत्तम-योगस्य उदयात् प्राक् सद्गुणानां प्रभा बहिः प्रादुर-
 प्रवर्तते । परिपूर्णस्य जीवनस्य भविष्यन्त्याः अस्याः प्रभायाः वर्णं
 अस्मिन् षोडशे अध्याये विहितम् । इयं प्रभा येन अन्धकारेण युद्धयन्

षोडशः अध्यायः

परिशिष्टम् : १. दैवीनामासुरीणां च वृत्तीनां कलहः

(८८) पुरुषोत्तमयोगस्य पूर्व-प्रभा-दैवी सम्पत्तिः

गीतायाः प्राथमिक्यां पञ्चाध्याय्यां जीवनस्य समस्ता योजना काऽस्ति ? कथं वा अस्माकं जनिः कृतकृत्या सम्पद्येत ? इत्यस्माभिः अवलोकितम् । पश्चात् आषष्ठाध्यायाद् एकादशाध्यायं यावत् भक्तिः विभिन्नैः प्रकारैः मीमांसिता । एकादशे अध्याये भक्तेर्दर्शनं प्राप्तम् । द्वादशे अध्याये सगुण-निर्गुणभक्त्योः साम्यं पर्यालोच्य भूक्तस्य असामान्यानि लक्षणानि दृष्टानि । आद्वादशाध्यायान्तं कर्म भक्तिश्च इमे द्वे तत्त्वे सविमर्शं निरूपिते । ज्ञानरूपस्तृतीयो भागोऽवशिष्ट आसीत् । स च अस्माभिः त्रयोदशे, चतुर्दशे पञ्चदशे च अध्याये समालोचितः । आत्मनो देहात् पृथक्करणम्, तदर्थं त्रैगुण्य-विजयः, अन्ते सर्वत्र परमात्मदर्शनमिति । पञ्चदशे अध्याये जीवनस्य सम्पूर्णं शास्त्रं पर्यवेक्षितम् । पुरुषोत्तम-योगे जीवनस्य पूर्णता सम्पद्यते । एतत्परं किमपि नावशिष्यते ।

कर्म-ज्ञान-भक्तीनां पार्थक्यं न मया सह्यते । केषांचित् साधकानाम् एतादृशी निष्ठा भवति यत् तेभ्यः केवलं कर्मैव रोचते । केऽपि भक्तिं स्वतन्त्रं मार्गं कल्पयन्ति, तत्रैव च सर्वा निर्भरतामभ्युपयन्ति । केचन ज्ञानं मुख्यमिति मन्यन्ते । जीवनं नाम केवलं कर्म, केवला भक्तिः, केवलं ज्ञानं वा—इत्थं कैवल्य-वादम् उररीकर्तुं नाहमभिलषामि । एतद्वैपरीत्येन कर्म-भक्ति-ज्ञानानाम् एकत्रावस्थानरूपं समुच्चय-वादमपि नाहं सम्मन्ये । किञ्चित् भक्तिः, किञ्चित्

ज्ञानम्, किञ्चिच्च कर्म—एवम् उपयुक्तता-वादोऽपि मह्यं न रोचते ।
 पूर्वं कर्म, तदनु भक्तिः, अनन्तरं ज्ञानम्—ईदृशं क्रम-वादमपि नाहं
 स्वीकुर्याम् । त्रयाणामपि वस्तूनां संवादो विधीयताम्—ईदृशः
 सामञ्जस्य-वादोऽपि न मे अभीष्टः । अहमेवम् अनुबुभूषामि यत्
 कर्मैव भक्तिः, तदेव च ज्ञानमिति । मोदकस्य अवयवे माधुर्यम्,
 तस्य आकारो गुरुत्वं च पृथक् पृथक् नावतिष्ठते । यदा वयं मोदकस्य
 शकलं मुखे निक्षिपामः, तस्मिन्नेव क्षणे तस्य आकारमपि खादामः,
 तस्य गुरुत्वमपि जारयामः, तस्य माधुर्यमपि आस्वादयामः । त्रयमपि
 एकत्र भवति । मोदकस्य प्रतिकणं गुरुत्वाकारमाधुर्याणि भवन्ति ।
 नैतादृशी स्थितिः यद् अमुकखण्डे आकार एव, अमुकखण्डे माधुर्यमेव,
 अमुकखण्डे च गुरुत्वमेव इति । तथैव जीवनस्य प्रतिस्वं क्रियायां
 परमार्थः आभूतः स्यात् । प्रत्येकं कृत्यं सेवामयम्, प्रेममयम्, ज्ञानमयं
 च भवेत् । जीवनस्य प्रत्यङ्गं कर्म-भक्ति-ज्ञानानि संभृतानि भवेयुः ।
 अयं पुरुषोत्तम-योग इति अभिधीयते । 'समस्तं जीवनं केवलं परमार्थ-
 मयं कुर्यात्' विषयोऽयं वक्तुं सुकरः, परं तद्गते भावे विचार्यमाणे
 केवलायाः निर्मलसेवायाः सम्पादनार्थं चेतसि शुद्धज्ञान-भक्त्योः हार्दः
 स्नेहः अपेक्ष्यते । अतः कर्म-भक्ति-ज्ञानानि सर्वांशः एकरूपाण्येव
 भवन्ति । इयं परमदशा पुरुषोत्तम-योग इति आख्यायते । जीवनस्य
 अन्तिमा मर्यादा अत्र संप्राप्ता ।

अधुना अस्मिन् षोडशे अध्याये किमभिहितम् ? यथा सूर्यो-
 दयात् प्राक् प्रभा प्रसर्तुमुपक्रमते, तथैव जीवने कर्म-भक्ति-ज्ञानैः
 पूर्णस्य पुरुषोत्तम-योगस्य उदयात् प्राक् सद्गुणानां प्रभा बहिः प्रादुरेतुं
 प्रवर्तते । परिपूर्णस्य जीवनस्य भविष्यन्त्याः अस्याः प्रभायाः वर्णनम्
 अस्मिन् षोडशे अध्याये विहितम् । इयं प्रभा येन अन्धकारेण युद्धयन्ती

प्रादुर्भवति, तस्य अन्धकारस्यापि वर्णनमत्र कृतम् । अदृष्टस्य कस्यापि वस्तुनः प्रामाण्याय किमपि प्रत्यक्षं वस्तु सन्द्रष्टुं वयं वाञ्छामः । कथमिदम् अवगम्यतां यत् सेवा, भक्तिः ज्ञानं च जीवने समुपस्थितानि विद्यन्ते इति ? क्षेत्रे वयं परिश्राम्यामः, धान्यराशिं च परिमाय गेहम् आनयामः । तथैव वयं याः साधनाः कुर्मः, ताभ्यः अस्माकम् अनुभवपथं किमायातम् ? कियत्यः सद्वृत्तयः हृदयाभ्यन्तः सङ्कलिताः ? कति सद्गुणाः आत्मसात्कृताः ? जीवनं यथार्थतः कियत् सेवामयं संवृत्तम् ? अस्य सर्वस्य पर्यवेक्षणं कर्तुमेषोऽध्यायोऽस्मान् बोधयति । जीवनस्य कला कियत् प्रवृद्धा इति द्रष्टुम् अयमध्यायो बोधयति । जीवनस्य वर्धमानायाः अस्याः कलायाः गीता 'दैवी सम्पत्तिः' इति नाम विदधाति । एतद्-विरुद्धाः याः वृत्तयस्ताः 'आसुरी सम्पत्' इति कृतनामधेयाः । षोडशे अध्याये दैव्याः आसुर्याश्च सम्पत्तेः द्वन्द्वं प्रदर्शितम् ।

(८९) अहिंसायाः हिंसायाश्च सेना

यथा प्रथमे अध्याये एकतः कौरवाः, परतश्च पाण्डवाः परस्परं सम्मुखमवतिष्ठन्ते, तथैव सद्गुणानां दैवी सेना दुर्गुणानां च आसुरी सेना अत्र परस्परमाभिमुख्येन समुपस्थापिते स्तः । अतिचिराय मानव-मनसि सदसत्प्रवृत्तीनां यः कलहः प्रचलितः, तस्य रूपकभङ्ग्या वर्णन-पद्धतिरपि चिरात्प्रवृत्ता । वेदे इन्द्र-वृत्रयोः, पुराणे देव-दानवानां राम-रावणयोश्च, पारसीकानां धर्मग्रन्थे 'अहुरमज्झद-अहरिमान'योः, ख्रिस्त-धर्मे 'प्रभु-सैतान'योः, यवन-धर्मे च 'परमेश्वर-इब्ली-सयोः, एवं सर्वेष्वपि धर्मेषु कलहाः वर्तन्ते । काव्येषु स्थविष्ठानां महतां च विषयाणां वर्णनं सूक्ष्मवस्त्वात्मना क्रियते चेत्, धर्म-ग्रन्थे सूक्ष्माणां मनोभावानां वर्णनं स्पष्टं स्थूलं च रूपमाधाय क्रियते । काव्ये स्थूलानां सूक्ष्मरूपेण वर्णनं चेद् अत्र सूक्ष्माणां स्थूल-

रूपेण वर्णनम् । अनया परिपाट्या नेदं द्योत्यते यद् गीतायाः उपक्रमे यद् युद्धवर्णनं प्रदर्शितं तत्केवलं काल्पनिकमिति । सा च ऐतिहासिक-घटनाऽपि संभवेत् । परंतु कविस्तां घटनां स्वेष्टलक्ष्यसाधनाय समुपयुङ्क्ते । कर्तव्यसम्बन्धे मोहे समुन्मिषिते किं प्रतिविधेयम् ? अयं विषयो युद्धस्य रूपकेण उपस्थापितः । अस्मिन् षोडशे अध्याये सदसतोर्युद्धं प्रदर्शितम् । गीतायां युद्धस्य रूपकमपि अस्ति ।

कुरुक्षेत्रं बहिरपि वर्तते, अस्माकं मनसि अपि । सूक्ष्मेक्षणे कृते यद् द्वन्द्वं मनसि प्रावर्तत, तदेव बहिः मूर्तं सन्दृश्यते । बहिर्यः शत्रुः सन्तिष्ठते, स ममैव मानसिको विकारः साकारो भवन् उपस्थितः । दर्पणे यथा मदीये एव सदसती प्रतिबिम्बे दृश्यते, तथैव मे मानसिकाः भद्राभद्रविचाराः बहिः मित्र-शत्रुरूपेण मया संलक्ष्यन्ते । यथाऽहं जाग्रदवस्थानुभूतं स्वप्ने पश्यामि, तथैव मनोगतं बहिः पश्यामि । बाह्यान्तरयोः युद्धयोः मनागपि अन्तरं न विद्यते । यथार्थतः युद्धम् अन्तः एव प्रवर्तते ।

अस्माकमन्तःकरणे एकपार्श्वे सद्गुणाश्चेत्, द्वितीयपार्श्वे दुर्गुणाः उपस्थिताः । ते स्वस्व-व्यूहरचनां साधुतया विधाय अवस्थिताः । सैन्ये यथा सेनापतेरावश्यकता भवति, तथैव सद्गुणाः एकं सेनापतिं निरधारयन् । तस्य सेनापतेर्नाम 'अभयम्' इति । अस्मिन् अध्याये अभयस्य प्राथमिकं स्थानं संकल्पितम् । इदं वृत्तम् अकाण्डे न संवृत्तम् । हेतुपुरस्सरमेव प्रथमम् अभय-शब्दः प्रयुक्तः स्यात् । यतः अभय-मन्तरा न कोऽपि गुणः समेधते । यथार्थतां विना सद्गुणानां न किमपि मूल्यम् । सा च निर्भयतामपेक्षते । भययुक्ते वातावरणे सद्गुणाः नैव प्रबलं वर्धन्ते । भययुक्तवातावरणे सद्गुणा अपि दुर्गुणाः संपत्स्यन्ते । सत्प्रवृत्तयोऽपि दुर्बलाः भवेयुः । निर्भयता-गुणः सर्वेषां

सद्गुणानां प्रधाननायकः । परंतु सैन्यस्य अग्रे पृष्ठे च उभयत्र अवधानं दातव्यं भवति । साक्षात् आक्रमणं सम्मुखत एव भवति, परं पृष्ठमार्गतः प्रच्छन्नाक्रमणमपि संभाव्यते । सद्गुणानां सम्मुखं स्थिर-कूटवद् निर्भयता-गुणः सज्जोऽवस्थितश्चेत् नम्रता तत्पृष्ठस्य रक्षां कुरुते । ईदृशीयं नितान्तरमणीया रचना विहिता । अत्र षड्विंशतिर्गुणाः निरूपिताः । एषु पञ्चविंशत्यां गुणेषु आत्मसात्कृतेषु यदि नाम तेषामहङ्कारः प्रवर्तेत, तदा सहसैव पृष्ठमार्गेण आक्रमणं सम्पद्य अर्जितं सर्वमपि अपह्नियेत । अत एव पृष्ठभागे नम्रताख्यः सद्गुणोऽवस्थापितः । यदि नाम नम्रता न स्यात्, तर्हि जयः कदा पराजयरूपेण परिणतो भवेत् इत्यपि न ज्ञायेत । अनया रीत्या अग्रे अभयं पृष्ठे च नम्रतां निधाय सर्वेषां सद्गुणानां विकासः कर्तुं पार्येत । अनयोर्द्वयोः गुणयोर्मध्ये ये चतुर्विंशतिः गुणाः वर्तन्ते, ते प्रायेण अहिंसाया एव पर्यायभूताः सन्ति इति कथनेऽपि न दोषः । भूतदया, मार्दवम्, क्षमा, शान्तिः, अक्रोधः, अहिंसा, अद्रोहः—एते अहिंसाया एव विभिन्नाः पर्यायशब्दाः । अहिंसा-सत्ययोः इमे सर्वेऽपि गुणाः अन्तर्भवन्ति । सर्वेषां सद्गुणानां सङ्क्षेपे कृते सति अन्ते अहिंसा-सत्ये द्वे एव वस्तुनी अवशिष्येते । अनयोः अभ्यन्तरे शिष्टाः सर्वेऽपि गुणाः समाविष्टाः । परं नम्रता-निर्भयतयोः स्थितिरन्यादृशी । निर्भयतया प्रगतिः कर्तुं पार्येत, नम्रतया च रक्षणं भवति । सत्याहिंसयोः द्वयोर्गुणयोः मूलधनमादाय निर्भयतया अग्रे गन्तव्यम् । जीवनमेतत् विशालम्, तत्र अप्रतिहतः सन् सञ्चरेत् । पादस्खलनं मा भूत्, अतो नम्रता सह अवस्थापिता चेदलम् । तदा सत्याहिंसे सर्वत्र प्रयुञ्जानाः निर्भयतया अग्रे प्रतिष्ठध्वम् ! तात्पर्यमेतत् यत् सत्याहिंसयोर्विकासो निर्भयता-नम्रताभ्यां सम्भवेत् ।

एकतः सद्गुणानां सैन्यम् अवस्थितम्, अपरतश्च दुर्गुणानामपि सैन्यं, सन्नद्धं वर्तते । दम्भाज्ञानादीनां दुर्गुणानां विषये अधिकविवरणं नावश्यकम् । एते खलु अस्माकं परिचितचराः । दम्भस्तु अस्मासु सारूप्यं प्राप्त इव । अखिलं जीवनं हि दम्भे अवस्थापितमिव । अज्ञानमधिकृत्य उच्येत चेत्, अज्ञानरूपम् इदमेकं शोभनं मिषम् अस्माभिः प्रतिपदं पुरस्तात् स्थाप्यते । मन्ये, अज्ञानं तावत् विशेषतो महान् अपराध एव भास्ति । परं भगवान् कथयति—‘अज्ञानं पापमस्ति ।’ साक्रेटिस-महाशयः एतद्विपरीतमभ्यधात् । न्यायालये स्वस्य अभियोगावसरे सोऽब्रवीत्—“युष्माभिर्यत् पापं मन्यते, तत् अज्ञानमस्ति, तच्च क्षम्यम् । अज्ञानमन्तरा पापं कथं सम्भवेत्, अज्ञानं च कथं दण्डयेत्” इति । परं भगवान् ब्रवीति—“अज्ञानमपि पापमेव । ‘राजनियमानाम् अज्ञानमिति न उपोद्बलिका युक्तिः भवितुमर्हति’ इति राजनियमेषु प्रतिपादितमस्ति । ऐश्वराणां नियमानाम् अज्ञानमपि महान् अपराधः । भगवद्वचनस्य साक्रेटिस-कथनस्य च आशयः एक एव । ‘स्वाज्ञानं कया दृष्ट्या प्रेक्षणीयम्’ इदं भगवान् वदति चेत्, साक्रेटिस-महाशयः ‘परस्य पापं कथमीक्षेत ?’ इति निर्दिशति । परस्य पापं क्षन्तव्यम्, परंतु स्वाज्ञानस्यापि क्षमाकरणं पापम् । स्वाज्ञानं नैव अवशेषणीयम् ।

(९०) अहिंसा-विकासस्य क्रमश्चत्वारि स्थानानि

एवम् एकतो दैवी सम्पत्तिः, परतश्च आसुरी सम्पत्तिः—एवं द्वे सैन्ये तिष्ठतः । अनयोः आसुरी-सम्पत्तिर्हातिव्या, दैवी सम्पत्तिश्च संश्लेषणीया । सत्याहिंसादीनां दिव्यानां गुणानां विकासस्तु अनादिकालतः सम्प्रवृत्तः । मध्ये व्यतीते कालेऽपि पर्याप्तो विकासः समभूत्, तथापि अद्यापि विकासस्य भूयान् अवसरः । विकासस्य सीमा

पर्यवसिता—इति न संभवति । यावदस्माकं शरीरस्य समाजे स्थिति-
स्तावत् विकासस्य अनन्तः अवकाशोऽस्ति । वैयक्तिक-विकासे
सम्पन्ने सत्यपि सामाजिकः, राष्ट्रियः जागतिकश्च विकासः अवशिष्यते
एव । व्यष्ट्या निजविकासस्य पोषक-द्रव्यम् उपयुज्य समाजस्य
राष्ट्रस्य च परोलक्षव्यक्तीनां विकासोपक्रमः करणीयो भवति । यथा
मानवद्वारा अनादिकालतः प्रवर्तितोऽपि अहिंसायाः विकासः अद्यापि
प्रवर्तते एव ।

अहिंसा कथं क्रमशः विकसिता, नूनमिदं विलोकनीयम् । तेनेदं
स्फुटं दृश्येत यत् पारमार्थिको जीवन-विकासः उत्तरोत्तरं कथं
प्रचलन् अस्ति, अद्यापि च पूर्णः कथं तस्य अवकाश इति । अहिंसकः
पुरुषः इदं विचारयितुं प्रावर्तते यद् हिंसकानाम् आक्रमणं कथम्
अपवार्येत ? प्रथमं समाज-रक्षार्थं क्षत्रियवर्गो निर्धारितः, परं स एव
पश्चात् समाजं भक्षयितुमुपाक्रमत । तदानीमहिंसकाः ब्राह्मणाः
विचारयितुं प्रवृत्ताः यत् एभ्यः क्षत्रियेभ्यः समाजः कथं त्रायेत इति ।
स्वयमहिंसकोऽपि परशुरामः हिंसावृत्तिमालम्ब्य क्षत्रियाणां विनाशन-
मुपक्रान्तवान् । ‘क्षत्रियाः हिंसावृत्तिं परित्यजन्तु’ एतदर्थं स हिंसकः
संवृत्तः । अयमपि अहिंसाया एव प्रयोगः ; परंतु स सफलतां
न गतः । एकविंशतिकृत्वः क्षत्रियाणां विनाशे कृतेऽपि ते अव-
शिष्टा एव ; यतो हि प्रयोगोऽयं मूलत एव सदोष आसीत् । येषां
क्षत्रियाणां नाशार्थम् अहम् उद्युक्तः अभवम्, एवं कृतवता मया तेषु
एकोऽन्यः स्वात्मरूपः क्षत्रियो वर्धितः । एवं चेत् स क्षत्रियवर्गः कथं
विनष्टो भवेत् ? स्वयमेव अहं हिंसकः क्षत्रियोऽभवम् । इदं बीजं
स्थास्नु एव अभवत् । बीजमवशेष्य वृक्षेषु कृत्तेषु कर्तकेन पौनः-
पुन्येन वृक्षाः समुत्पन्ना एव दृश्येरन् । परशुरामस्तु भद्रपुरुष आसीत्,

तथापि अयं प्रयोगो महत् वैचित्र्यं भेजे । स्वतः क्षत्रियो भूत्वा सः पृथिवीं निःक्षत्रियां द्रष्टुमैच्छत् । वस्तुतस्तेन स्वं समवलम्ब्यैव प्रयोगः प्रवर्तितव्य आसीत् । तेन निजमेव शिरः कर्तयित्वा प्रथमं प्रदर्शनीयमासीत् । परशुरामस्य यद् दोषं प्रादर्शयम्, न तत् तदपेक्षयाऽहम् अधिकचतुरः इति प्रदर्शनाय । अहं तु बालोऽस्मि, तस्य स्कन्धे समासीन इव । अतो मया स्वभावत एव अधिकं दृश्यते । परशुराम-प्रयोगस्य आधार एव दूषित आसीत् । हिंसामयो भवन् हिंसा अपाकर्तुं नैव शक्या । प्रत्युत तेन हिंसकानां सङ्ख्यायैव वर्धते । परं तदा विषयोऽयं कस्यापि मनसि नास्फुरत् । तदानीन्तनाः सज्जनाः, ये हि अतीव अहिंसाप्रिया आसन्, ते यथामति विचार्य प्रयोगमन्व-तिष्ठन् । परशुरामस्तदानीन्तनो नितराम् अहिंसावादी पुरुषः । हिंसा-मुद्दिश्य हिंसा तेन न कृता । तेन अहिंसा-स्थापनार्थं सा हिंसा प्रवर्तिता ।

स प्रयोगो मुधा बभूव । पश्चात् रामयुगं प्रावर्तत । तदानीं ब्राह्मणाः पुनर्विचारं प्रावर्तयन् । ते त्यक्तहिंसाः अभूवन् । स्वयं हिंसा नैव कर्तव्या इति तैर्निर्धारितम् । परं राक्षसानामाक्रमणेभ्यः परित्राणं कथं विधीयताम् ? ते एवं समैक्षन्त यत् क्षत्रियाः हिंसकाः सन्त्येव, तद्द्वारैव इमे राक्षसाः संहननीयाः । कण्टकं कण्टकेन शोधयेत्, स्वयं सर्वथा पृथक् अवस्थातव्यम् । विश्वामित्रो यज्ञरक्षार्थं राम-लक्ष्मणौ समानीय ताभ्यां राक्षसान् व्यनाशयत् । अद्य वयं विचारयामः यत् याहि अहिंसा स्व-संरक्षिता नास्ति, यस्याः स्वकीयौ चरणौ न भवतः, तादृशी खञ्जा विकला च अहिंसा कथमवतिष्ठेत् ? परंतु वसिष्ठ-विश्वामित्रसदृशैः क्षत्रियाणां बलं समास्थाय स्वात्मत्राणं न्यूनतावहमिति न प्रतिभातम् । किंतु रामसदृशः क्षत्रियो यदि न लब्धश्चेत् विश्वामित्रेण उक्तं स्यात्—‘अहं श्रियेय, परंतु हिंसां

न विदध्याम् ।' हिंसकेन सता हिंसा-निवारणप्रयोगः कृतपूर्वः, अधुना स्वकर्तृका अहिंसा तु नैव परित्याज्या इति निश्चितमासीत् । यदि कोऽपि क्षत्रियो न लभ्येत, तदा अहिंसको म्रियेत इति तदानीन्तनी स्थितिरासीत् । अरण्य-काण्डे एकः प्रसङ्गो वर्तते । रामो जिज्ञासितवान्—'कीदृशोऽयं राशिः ?' विश्वामित्रः प्रत्यब्रवीत्—'अयं ब्राह्मणानाम् अस्थिराशिः । अहिंसकाः ब्राह्मणाः आक्रामतां हिंसक-राक्षसानां प्रतीकारं नाकार्षुः । ते अम्रियन्त । तेषां अस्थनामय राशिः ।' ब्राह्मणानामस्यां अहिंसायां त्यागभावे सत्यपि स्वसंरक्षणार्थं परमुखापेक्षित्वमपि अवर्तत । एतादृशेन दौर्बल्येन अहिंसायाः पूर्णता न भवति ।

अग्रे साधवस्तृतीयं प्रयोगं प्रावर्तयन् । ते निरधारयन्—'परेषां साह्यं नैव याचनीयम् । अस्मदीया अहिंसैव अस्मान् रक्षिष्यति । एतादृशं रक्षणमेव वास्तविकं रक्षणम् ।' साधूनामेष प्रयोगो वैयक्तिक आसीत् । अमुं व्यक्तिगतं प्रयोगं ते पूर्णतामनैषुः । परंतु अस्मिन् प्रयोगे वैयक्तिकता अवर्तत । एवं स्थितिरासीत् यत् समाजे यदि हिंसकानामाक्रमणं प्रभवेत्, स च समाजो यदि साधून् उपेत्य पृच्छेत् 'वयं किं करवाम ?' इति, तदा तस्य प्रश्नस्य साधवः कदाचित् निर्णीतमुत्तरं दातुं न प्रभवेयुः । मन्ये, व्यक्तिगत-जीवने परिपूर्णमहिंसाम् अनुतिष्ठद्भिः सद्भिस्तदा सामाजिका एवं बोधिताः भवेयुः—'वयं दुर्बलाः स्मः' इति । साधूनामिदं दोषोद्घाटनं नूनं मे बाल-साहसम् । परमहं तेषाम् अंसे समासीन इव यत् पश्यामि, तत् कथयामि । ते मां क्षाम्यन्तु, क्षमिष्यन्त्येव, यतस्तदीया क्षमा विपुला वर्तते । अहिंसा-साधनस्य सामुदायिकः प्रयोगः करणीयः इति साधूनां न प्रत्यभासत इति न, किंतु तदानीन्तनी स्थितिः

तेषां तादृशी अनुकूला न प्रत्यभात् । ते स्वस्य कृते एव पृथक् पृथक् प्रयोगान् अन्वतिष्ठन् । ते पृथक् पृथक् कृतैः प्रयोगसाधनैः शास्त्रं व्यरच्यत । सञ्चित्ताद् अनुभवराशेरेव शास्त्रं निष्पद्यते ।

साधूनां प्रयोगानन्तरं तुरीयः प्रयोगोऽधुना अस्माभिः क्रियते । समस्त-समाजेन संभूय अहिंसात्मक-साधनैः हिंसायाः प्रतीकार-करणरूपः अद्यतनः प्रयोगोऽस्माभिः प्रवर्तितः । इत्थमस्माभिः चतुर्विधाः प्रयोगाः दृष्टाः । प्रयोगेषु प्रतिस्वम् अपूर्णता अवर्तत, वर्तते चापि । विकास-प्रणाल्यामिदम् अपरिहार्यमेव । तथापि तत्-तत्समये ते प्रयोगाः पूर्णा एव इति वक्तव्यम् । दशसहस्रवर्षेभ्योऽनन्तरम् अद्यतने अस्माकम् अहिंसात्मक-युद्धेऽपि पर्याप्ता हिंसा संलक्ष्येत । शुद्धायाः अहिंसायाः प्रयोगः इतोऽपि अग्रे प्रवर्तयिष्यते । न केवलं ज्ञानस्य कर्मणः भक्तेरेव वा, अपितु सर्वेषां सद्गुणानां विकासः प्रवर्तमानोऽस्ति । एकं वस्तु पूर्णमस्ति, तच्च परमात्मा । भगवद्-गीतायां पुरुषोत्तम-योगः पूर्णो वर्तते । परंतु वैयक्तिके सामूहिके च जीवने तस्य पूर्णो विकासः सम्पादनीयः । वचनानामपि विकासो जायते । ऋषयो मन्त्राणां द्रष्टारः मन्यन्ते स्म, न तु कर्तारः ; यतस्तैः मन्त्राणाम् अर्थः समलक्ष्यत । किंतु स एव न तदर्थः । तैः एकोऽर्थो दृष्टः, इतः अग्रे अस्माभिः विकसितस्तदर्थो द्रष्टुं शक्येत । तदपेक्षया अस्माभिः अधिकं दृश्यते, नायमस्माकं अल्पोऽपि महिमा । तानवलम्ब्यैव वयमग्रे यामः । अहमत्र अहिंसाया एव विकास-मधिकृत्य कथयन् अस्मि ; यतः सर्वेषां सद्गुणानां साधारणतया सारे निर्मथिते एका अहिंसैव निष्पद्येत । किंच-अहिंसात्मके युद्धे वयमद्य सङ्गताः, अतोऽस्य तत्त्वस्यैव विकासः कथं प्रवर्तमानोऽस्ति इति अवलोकितम् ।

(९१) अहिंसायाः एको महान् प्रयोगः—मांसाहार-परित्यागः

हिंसकानामाक्रमणे अहिंसकैः कथं परित्राणं क्रियेत ? इदमेकम् अहिंसायाः पार्श्वम् अस्माभिर्दृष्टम् । मानवानां पारस्परिके कलहे अहिंसायाः कीदृशो विकासः प्रचलन् अस्ति इत्यस्माभिः आलो-
कितम् । परंतु मनुष्याणां पशुभिः सहापि कलहो वर्तते । मनुष्योऽद्यापि पारस्परिकं कलहं न व्यलोपयत्, पशुं च जठरे प्रवेश्य जीवति । मनुष्याः स्वयमद्यापि अन्योन्यविरोधं प्रशमयितुं न क्षमन्ते, नापि च स्वतो हीनान् दुर्बलान् पशून् भक्षयित्वा जीवितुं जानन्ति । परस्सहस्राणि वर्षाणि जीवित्वा कथं जीवितव्यम् ? इत्यस्य विचारोऽद्यापि मनुजेन न कृतः । मानवो मानववत् जीवितुं न शक्नोति । परंतु अस्यापि विषयस्य विकासः प्रचलन् अस्ति । एकस्मिन् समये मनुष्यस्य सर्वोऽपि निर्वाहः पशुष्वेव आयतते स्म । परंतु मतिमद्भ्यः उदारजनेभ्यः इदं न रोचते स्म । 'मांसं भक्षणीयमेव चेत् यज्ञे विधातितानां पशूनामेव' इति तैर्नियमनं कृतम् । हिंसा-निरोधार्थमेव एष यत्न आसीत् । बहवस्तु मांसाशनं सर्वथा पर्यहरन् । परंतु यैः एकान्ततो मांसाशनं परिहर्तुं नापारि, तेषां कृते 'यज्ञे परमेश्वराय मांसं समर्प्य किञ्चित् तपः अनुष्ठाय वा तत् खादन्तु' इति अनुमतिः प्रदत्ता । 'यज्ञे एव मांसं खाद' इति नियमनेन हिंसा निरुद्धचेत् इति प्रतीयते स्म । परंतु अग्रे यज्ञोऽपि साधारणं वस्तु समपद्यत । यः कोऽपि मांसाय अस्पृह्यत्, स यज्ञं कृत्वा मांसं खादितुं प्रावर्तत । तदा भगवान् बुद्धः अग्रे समाययौ । सः अवोचत्—'मांसं खादनीयं चेत् खाद, परं देवनाम्नो व्यपदेशेन मा खाद' इति । अनयोर्द्वयोरपि वाक्ययोः तदेव एकं लक्ष्यं हिंसायाः निरोधनं नाम । यथा शकटी कथमपि संयम-मार्गं समानेया इति । 'यज्ञं होमं वा कुरुत, मा वा', उभयतोऽपि मांसाशनपरित्याग

एव अस्माभिः शिक्षितः । अनया रीत्या अस्माभिः शनैः शनैः मांसाशनं परित्यक्तम् ।

जागतिके इतिहासे भारतवर्षे एवायं महान् प्रयोगः समभवत् । कोटिशो जनाः मांसाशनं परित्यजन् । अद्य वयं मांसं न खादामः इत्यत्र नास्माकम् आहोपुरुषिका । पूर्वजानां सुकृतेन तदस्माकं नैसर्गिकं संवृत्तम् । अद्य वयं यदा कथयेम पठेम वा यत् 'प्राचीनाः ऋषयो मांसं खादन्ति स्म' इति, तदा अस्माकमाश्चर्यं भासेत । 'ऋषिर्मांसं च ?' धिक् ! सर्वथा विपरीतमेतत् । किंतु मुनयः मांसमश्नन्तः आसन्, तथापि संयमेन ते तत् परित्यजन् । त्यागस्य श्रेयस्तेषामस्ति । तं क्लेशं वयमद्य नानुभवामः । तेषां अर्जितं पुण्यमस्माभिः अनायासेनैव लब्धम् । भवभूतेः 'उत्तर-रामचरित'-नाटके एकः प्रसङ्गोऽस्ति । वाल्मीकेराश्रमं वसिष्ठः समागच्छत् । तस्य स्वागतार्थं लघ्नीयान् गो-वत्सो निहतः । तदा एकः अल्पवयाः बालकः अधिकवयसं माणवकमपृच्छत्—'अद्य अस्माकमाश्रमे श्मश्रुलो व्याघ्रः समागतः । सः अस्माकं वत्समभक्षत्, इदं सत्यं खलु ?' ज्यायान् वदति स्म—'अरे, सोऽस्ति वसिष्ठमहर्षिः, मैवं वोचः ।' पूर्वं ते मांसं खादन्ति स्म, वयं चाद्य न खादामः इत्यस्य 'तदपेक्षया वयं महत्तराः' इत्यर्थो नास्ति । तेषामनुभवस्य लाभः अस्माभिः अनायासेन संप्राप्तः । स च अनुभवोऽस्माभिः विकासनीयः । अस्माभिः दुग्धस्यापि प्रयोगः सर्वथा परित्यक्तव्यः । मनुष्येण अन्यप्राणिनो दुग्धपानमपि गौणमेवास्ति । दशसहस्रवर्षानन्तरभाविनो जनाः अस्मद्विषये कथयिष्यन्ति—'किमिति अस्माकं पूर्वजानां दुग्धपान-त्यागोऽपि व्रतत्वेन कर्तव्यतां गतः ? कथं नाम ते दुग्धम् अपिबन् ? कथमेतावन्तस्ते असंस्कृताः ?' अयं निष्कर्षः—निर्भयतया नम्रतया च अस्माभिः अनवरतं प्रयोगम्

आचरद्भिः अग्रे प्रयातव्यम् । सत्यस्यातिमहान् विकासः संपादनीयः । विकासस्य पर्याप्तः अवकाशो विद्यते । कोऽपि गुणोऽद्यापि पूर्ण विकासं न गतः ।

(९२) आसुर्याः संपत्तेस्त्रिधा महत्त्वाकाङ्क्षा-सत्ता,
संस्कृतिः सम्पत्तिश्च

अस्माभिर्दैव्याः संपत्तेः विकासः कर्तव्यः, आसुर्या सम्पत्तेश्च दूरे अवस्थातव्यम् । दूरतः अवस्थानार्थमस्याः आसुर्याः संपत्तेः वर्णनं भगवान् अकरोत् । अस्मिन् आसुरसंपत्तिवर्णने विषयत्रयमेव मुख्यमस्ति । असुराणां चरित्रस्य सारः सम्पत्तौ, सत्तायां संस्कृतौ च त्रिषु पदार्थेषु वर्तते । 'अस्माकमेव संस्कृतिः उत्कृष्टा, सैव समस्ते जगति प्रसह्य प्रसारणीया' ईदृशी महत्त्वाकाङ्क्षा तेषां भवति । अस्माकमेव संस्कृतिः कुतः प्रसारणीया ? इति पृष्ठे कथ्यते यत् सा समीचीना अस्ति । कुतः सा समीचीना इति चेद् ? यतः सा अस्माकमस्ति । आसुरी व्यक्तिः, तादृशव्यक्तिभिः संस्थापितं साम्राज्यं वा भवतु, उभयोः एतद् विषयत्रयम् आवश्यकमेव ।

ब्राह्मणाः न मन्यन्ते किमु यत् 'अस्माकं संस्कृतिः सर्वश्रेष्ठा ! सर्वं ज्ञानमस्माकं वेदेषु वर्तते । वैदिक-संस्कृतेर्विजयः सर्वस्मिन् जगति भवतु । अग्रतश्चतुरो वेदान् पृष्ठतः सशरं धनुः एवं सज्जाः भूत्वा सम्पूर्ण-पृथिव्यां भवन्त एव स्वसंस्कृतेः पताकां नर्तयेयुः' इति । परंतु पृष्ठभागे सशरं धनुः समायातं चेत् पुरःस्थितानां वेदानां समाप्तिरेव मन्यताम् । यवना अपि एवं मन्यन्ते यत् 'कुराने यत् किमप्यस्ति, तावदेव सत्यम् । ख्रिस्तानुयायिनामपि तथैव भाति । 'अन्यधर्मेषु यः कोऽपि मनुष्यः कियतीमपि अभ्युन्नतिं कुर्यात्, स ख्रिस्ते यदि श्रद्धां न कुर्यात्, तर्हि तेन स्वर्गो न प्राप्येत ।' देव-मन्दिरस्य एकमेव

द्वारं तैरवस्थापितम्, तत् च खिस्तस्य । लोकाः स्वगृहे अनेकान् प्रतीहारान् गवाक्षान् च निर्मापयन्ति । परंतु वराकस्य परमात्मनो गृहे तैरेक एव प्रतीहारोऽवस्थाप्यते ।

“आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।”

एवं सर्वेषां भासते । ‘अहं तावत् भारद्वाजकुलोत्पन्नः, मम सा परम्परा अप्रतिहतं प्रचलन्ती आस्ते ।’ पाश्चात्यानामपि इयमेव दशा—‘अस्माकं धमनीषु ‘नॉर्मन’-वीराणां रुधिरं प्रवहति’ इति । अस्माकमपि गुरु-परम्परा न भवति किम् ? मूलगुरुः प्रथमः शङ्करः, पश्चात् ब्रह्मदेवः अन्यो वा कश्चित् प्रसञ्जनीयः, तदनु नारदः, परतो व्यासः, पश्चात् अन्यः कोऽपि ऋषिः, पुनर्मध्ये पञ्चानां दशानां वा नामानि सन्निवेश्य तदनु मम गुरुः, पश्चाच्च अहम्—ईदृशी परम्परा प्रदर्श्यते । वयं महात्मानः, अस्माकं संस्कृतिश्च श्रेष्ठा, एतत् वंशावल्या साध्यते । अङ्ग ! तव संस्कृतिः साधिष्ठा चेत्, तव कृत्यैः सा दृश्यतां तावत् । तस्याः प्रभा आचरणेषु प्रसरतु । परंतु नैतद् भवति । या संस्कृतिः स्वजीवने नास्ति, स्वगृहे च नास्ति, तस्याः जगति प्रसारणाकाङ्क्षा आसुरी विचार-सरणिः कथ्यते ।

यथा मे संस्कृतिः मनोज्ञा, तथैव जागतिक्याः सर्वस्याः सम्पत्तेः प्रतिग्रहाहोऽपि अहमेव । समस्ता सम्पत्तिः मया अपेक्ष्यते । तां च अहमर्जयिष्याम्येव । किमर्थं सा अर्जनीया ? इति चेत्, ‘सर्वत्र समान-तया वितरणार्थम् ।’ एतदर्थं किं स्वात्मानं सम्पत्तौ निखातयेयम् ? सः ‘अकबरः’ कथयन् आस्ते—‘अधुनाऽपि इमे राजपुत्राः (राज-पूत) मम साम्राज्ये कुतो न विलीयन्ते । यद्येकं साम्राज्यं भवेत्, तदा शान्तिरवतिष्ठेत् ।’ ‘अकबर’-सम्राजः एतत् प्रामाणिकतया भासते स्म । आधुनिकानाम् असुराणाम् एवमेव भासते यद् निःशेषा

सम्पत्तिः एकत्र संकलनीया इति । कुतश्चेत् ? अत्रोत्तरम्—तस्याः पुनर्वितरणार्थम् ।

तदर्थं मम अधिकारो भवतु । समस्तोऽधिकारः एकस्मिन् हस्ते केन्द्रितो भवेत् । निखिलं जगत् मम शासन-तन्त्रान्तर्गतं अवतिष्ठेत् । स्व-तन्त्रानुसारेण—मम तन्त्रानुसारेण जगत् प्रवर्तते । यत्किमपि मदधीनम्, तत् मन्मतानुसारं वर्तते, तदेव स्व-तन्त्रम् ! इत्थम् आसुर्यां सम्पत्तौ संस्कृति-सत्ता-सम्पत्तिषु त्रिषु प्रधानविषयेषु आग्रहो विद्यते ।

आसीत् एकस्तादृशः कालो यदा समाजे ब्राह्मणानां प्रभुत्वमवर्तते । ते शास्त्राणि रचयेयुः, राजनियमान् च विदधीरन् । राजा तान् प्रणमेत् । स कालः परिवृत्तः, क्षत्रियाणां च समयः प्राक्रमत । तैरश्वाः मुच्यन्ते स्म, दिग्विजयः क्रियते स्म । क्षत्रिय-संस्कृतिः आगता गता च । ब्राह्मणो गदति स्म—‘अहमध्यापयिता, अन्ये अध्येतारः । मामन्तरा कोऽन्यो गुरुः ?’ ब्राह्मणानां संस्कृतेरभिमान आसीत् । क्षत्रियाणां शासने आग्रहः अवर्तते, ‘असौ मया हतः, श्वस्तं हनिष्यामि’ अस्मिन् विषये तेषां महान् निर्बन्धः । तदनु वैश्यानां समयः उदितः । ‘पृष्ठे कामं प्रहर, परं जठरे मा प्रहर’ अत्रैव वैश्यानां सर्वमपि दर्शनं निहितम् । सर्वमपि उदर-भरण-कौशलं शिक्षणीयम् । ‘इदं धनं मदीयमस्ति, तदपि च मामकीनं भवेत्’ अयमेव जपः ! एष एव संकल्पः ! आङ्गलाः अस्मान् कथयन्ति किल—‘स्व-राज्यम् इष्यते चेद् गृह्यताम् । केवलमस्माकं सिद्धं वस्तुजातं विक्रेतुमत्र विपण्याम् अवकाशो दीयेत चेदलम् । परस्तात् स्वकीयां संस्कृतिं यूयमेव सम्यग् अभ्यस्यत । कौपीनं परिधाय स्व-संस्कृतिः संरक्ष्यताम् ।’ अद्यत्वे प्रवर्तमानानि युद्धान्यपि व्यापारमूलकान्येव भवन्ति । अयमपि

समयः अपसरेत् । अपसरणस्य उपक्रमोऽपि संप्रवृत्तोऽस्ति । एवमादयः सर्वे आसुर-सम्पत्तेः प्रकाराः भवन्ति ।

(९३) काम-क्रोध-लोभेभ्यो मुक्तेः शास्त्रीयः संयम-मार्गः

आसुरीं सम्पत्तिं दूरमुत्सारयितुं प्रयतेत । संक्षेपेण आसुरी सम्पत्तिर्नाम कामः, क्रोधः, लोभश्च । इमे काम-क्रोध-लोभाः समस्तं जगत् नर्तयन्तो वर्तन्ते । इदानीमनेन नृत्येन अलम् । इदं परित्यक्त-व्यमेव । क्रोध-लोभौ कामाद् उत्पद्येते । कामस्य अनुकूलायां परिस्थितौ लोभः, प्रतिकूलायां च क्रोधः समुत्पद्यते । गीतायां अनेकत्र एभ्यः त्रिभ्यः दूरे अवस्थातव्यमिति निगदितम् । षोडशाध्यायावसाने इदमेव अभिहितम् । काम-क्रोध-लोभरूपाणि इमानि नरकस्य त्रीणि महान्ति द्वाराणि सन्ति । एषु द्वारेषु प्रचुरे गमनागमने भवतः । अनेके लोकाः यातायातं कुर्वन्ते । नरकस्य मार्गः एतावान् विशालोऽस्ति । ततः तैलशकट्यो यान्ति । पथि बहवः सहयात्रिणः सम्मिलन्ति, किंतु सत्यस्य पन्थाः सङ्कीर्णोऽस्ति ।

ईदृशाभ्यां काम-क्रोधाभ्यां स्वात्मपरित्राणं कथं क्रियेत ? संयम-मार्गमवलम्ब्य कर्तुं शक्येत । शास्त्रीयः संयम-मार्गः अवलम्बनीयः । साधूनामनुभव एव शास्त्रम् । साधवः प्रयोगमुखेन यान् सिद्धान्तान् अलभन्त, तैरेव शास्त्रं विरच्यते । अस्य संयम-सिद्धान्तस्य अवलम्बः क्रियताम् । मुधैव शङ्कामुद्भावयन्तो मा आध्वम् । 'संसारात् काम-क्रोधौ अपसरेतां चेत् संसारस्य कार्यं कथं निर्वहेत् ? संसारेण तु संसर्तव्यमेव । स्वल्पशोऽपि काम-क्रोधौ नावशेषणीयौ किमु ?'— ईदृशीं शङ्कां कृपया मा समुद्भावयत । काम-क्रोधौ अपरिमितौ वर्तन्ते । युष्माकं यावती आवश्यकता, ततोऽधिकौ एव तौ वर्तन्ते । मुधैव किमिति बुद्धिभेदं जनयथ ? काम-क्रोध-लोभाः भवदीप्सिताद्

शक्तिकामितम् आधिक्येनैव वर्तन्ते । 'कामे मृते सन्ततिः कथमुत्पद्येत' ईदृशीं चिन्तां मा कृथाः । यूयं कियन्त्यपि सन्तानानि काममुत्पादयत । तथापि एकस्मिन् दिने तादृशं समुन्मूलनं भविष्यति, यत्र मनुष्याणां नाम पृथिवीतः संपूर्णं विलुप्येत् । शास्त्रज्ञाः (वैज्ञानिकाः) एवमामनन्ति यत् धरित्री मन्दं मन्दं शीतला सम्पद्यते । एकस्मिन् समये पृथ्वी सुतराम् उष्णा अवर्तत । तदानीं तत्र जीवो न आसीत् । एकस्तादृशः कालः समायास्यति, यदा पृथिवी नितान्तं शीतला भवेत्, जीवसृष्टिश्च कात्सर्येण विलयं गच्छेत् । अस्यां प्रक्रियायां लक्षशो वर्षाणि अपेक्ष्यन्ते । यूयं कियतीमपि सन्ततिं परिवृहयत, अन्ते अयं प्रलयो भविष्यति इति निश्चप्रचम् । परमेश्वरः धर्म-रक्षार्थमवतरति, न पुनः सङ्ख्या-रक्षणार्थम् । यावत्पर्यन्तं धर्म-परायणः एकोऽपि मनुष्यो विद्यते, एकोऽपि पापभीरुः सत्यनिष्ठश्च जीवति, तावत्पर्यन्तं नास्ति चिन्ता । ईश्वरस्य दृष्टिः तदभिमुखं प्रवर्तते । येषां धर्मो विनष्टः, तादृशानां परस्सहस्राणां लोकानामवस्थानम् अनवस्थानं च तुल्यमेव ।

इदं सर्वं मनसि अभिसन्धाय सृष्टौ यथाक्रमं वर्तध्वम्, संयमेन यात । स्वाच्छन्द्येन मा वर्तध्वम् । नहि लोक-सङ्ग्रह-करणं नाम लोकस्य कथनानुसारं वर्तनम् । मनुष्याणां समुदाय-संवर्धनं सम्पत्तेः संकलनं च न तावत् संशोधनं (सुधारः) नाम । विकासः सङ्ख्यामालम्ब्य नावतिष्ठते । समाजो यदि निर्मर्यादं वर्धेत, तदा मनुष्याः परस्परं हिंसेयुः । प्रथमं पशु-पक्षिणः भक्षयित्वा मानव-समाजः उन्माद्येत् । ततः परं स्वीयानेव बालकान् निकृत्य भक्षणं तस्य आपतेत् । 'काम-क्रोधयोः कोऽपि सारो विद्यते' एतत्कथनं यदि स्वीक्रियेत, तर्हि अन्ततो गत्वा मनुष्यः मनुष्यान्तरं विदार्य विदार्य भक्षयेत् इत्यत्र तिलमात्राऽपि

शङ्का मा भूत् । लोक-संग्रहो नाम मनोरमायाः विशुद्धायाश्च नीते-
मार्गस्य लोकानां कृते प्रदर्शनम् । कामक्रोध-विमुक्तिवशात् यदि
भूलोकगतो मानवो नश्येत् नाम, तर्हि मङ्गललोके स समुत्पद्येत,
अतः सा चिन्ता मा भूत् । अव्यक्तः परमात्मा सर्वत्र अभिव्याप्तोऽस्ति ।
स ते चिन्तां विधास्यति । प्रथमं त्वं मुक्तो भवेः । अग्रेतन-
मधिकं मा प्रेक्षस्व । सृष्टेः मानवजातेश्च चिन्तां मा कुर्याः ।
त्वं तावकीनां नैतिकीं शक्तिं समेधय । काम-क्रोधौ सर्वतः उत्सारय ।
आपुला त्वं गळा घेई उगवूनि । —“प्रथमं निरुद्धं स्वगलं तावत् मोचय ।”
एतावत् क्रियेत चेत् तदपि प्रभूतं भवेत् ।

संसार-समुद्रात् दूरं तटे अवस्थाय समुद्रस्य विनोदावलोकः आनन्द-
मावहति । यः समुद्रे निमज्ज्योन्मज्जति, यस्य नासा-मुखं जलं
प्रविशति, तस्य समुद्रेण कः आनन्दः ? साधवः सागरतीरमध्यास्य
आनन्दमास्वादयन्ति । संसारे निर्लिप्ततावस्थानरूपस्य साधुवृत्तस्य
स्वजीवने आत्मसात्करणमन्तरा आनन्दो नास्ति । नलिनीदलवत्
अलिप्तो भवेः । बुद्धः अभाषत—‘साधवः उदग्रपर्वतस्य शिखरे स्थित्वा
ततोऽधस्तनं संसारं समीक्षन्ते । तदा पुनस्तैरयं संसारः क्षोदीयान्
दृश्यते ।’ यूयमपि उपरि आरुह्य पश्यत । तेनायं विशालोऽपि विस्तारः
क्षुद्रः प्रतिभासेत । पश्चात् संसारे चित्तं नैव रमेत ।

सारांशोऽयम्—भगवान् अस्मिन् अध्याये सचित्त-विकलवं अभाषत
यत् आसुरीं सम्पत्तिं दूरीकृत्य दैवीं सम्पत्तिम् अन्तिकमानयत इति ।
तथा यत्नः क्रियताम् ।

सप्तदशः अध्यायः

परिशिष्टम् : २. साधकस्य कार्यक्रमः

(९४) सुबद्धव्यवहारेण वृत्तिनिर्मुक्ता भवति

मदीयाः प्रियाः बन्धवः !

वयं शनैः शनैः गीतायाः उपान्त्यभागमागच्छामः । पञ्चदशे अध्याये जीवनस्य सम्पूर्णं शास्त्रम् अवेक्षितम् । षोडशे अध्याये एकं परिशिष्टं दृष्टम् । मानवस्य मनसि, मनसः प्रतिबिम्बभूते समाजे च द्वयोः वृत्त्योः, द्वयोः संस्कृत्योः, द्वयोः सम्पत्त्योर्वा कलहः प्रवर्तमानः अस्ति । तासु दैवी सम्पत्तिविकासनीया इत्युपदेशः षोडशाध्याये प्रथमे परिशिष्टे संलब्धः । अद्य सप्तदशाध्याये द्वितीयं परिशिष्टम् अवेक्षणीयमस्ति । एकया दृष्ट्या इदं वक्तुं शक्यं यदस्मिन् अध्याये कार्यक्रम-नामको योगोऽभिहितः । गीता अस्मिन् अध्याये दैनिकं कार्यक्रमं सूचयति । अद्यतनीये अध्याये नित्यक्रिया विचारणीया ।

यदि वयं कामयामहे यदस्माकं वृत्तिः प्रसन्ना निर्मुक्ता च भवेत्, तदा अस्माभिः स्वकीयो व्यवहारः नियमबद्धो विधेयः । अस्माकं दैनिकः कार्यक्रमः कस्यांचित् निश्चितायां भूमिकायां प्रवर्तनीयः । तथा मर्यादया, तेन निश्चितनियमित-रीतिविशेषेण वा अस्माकं जीवनं यदा प्रचलेत्, तदैव मनो निर्मुक्तं सत् स्थातुं प्रभवेत् । नदी स्वैरं वहति, परं तस्याः प्रवाहः नियमितो वर्तते । यदि स नियमितो न स्यात्, तदा तस्याः निर्मुक्तता मोघा सम्पद्येत । अत्र ज्ञानिनामुदाहरणं दृष्टिपथमानीय-ताम् । अयं सूर्यो ज्ञानिनामाचार्यः । प्रथमतो भगवान् अमुं विवस्वन्तमेव कर्मयोगमुपदिदेश । विवस्वतश्च मनुः, अर्थात् विचारशीलो मानवस्त-

मधिगतवान् । सूर्यः स्वतन्त्रो मुक्तश्च वर्तते । तस्य नियमितताया-
मेव तदीयायाः स्वतन्त्रतायाः सारो विद्यते । अस्माकमनुभवसिद्धि-
मेतद् यद् निर्धारितमार्गेण भ्रमण-गमनाभ्यासः स्यात्, तर्हि पन्थानम्
अदृष्ट्वाऽपि मनसो विचारयन्तो वयं परिभ्रमितुं पारयामः । यदि
प्रत्यहं भ्रमणाय नवं नवं पन्थानं कल्पयेम, तदा समस्तमवधानं
पथे एव देयं भवेत्, तेन च मनसो मुक्तता न तिष्ठेत् । निष्कर्षोऽयं
यत् जीवनं न भङ्गायेत, जीवने निर्वृतिराप्येत—एतदर्थमस्माभिः
कार्यक्रमो निर्धारणीयः ।

एतदर्थं भगवान् अस्मिन् अध्याये कार्यक्रमं कथयति—जन्मना
सहैव वयं तिस्रः संस्थाः समादाय उत्पद्यामहे । आसां तिसृणां
संस्थानां कार्यं सुष्ठु विदधत् मानवः संसारं सुखमयं करोतु इति ।
काः पुनस्ताः तिस्रः संस्थाः ? अस्मान् परिवृण्वत् इदं शरीरमेव
एका संस्था । अस्मान् परितः प्रसरत् इदं विपुलं ब्रह्माण्डम्, इय-
मनन्ता सृष्टिः, यस्याः किल वयमेकांशभूताः—एषा द्वितीया संस्था ।
एवमेव यस्मिन् समाजे वयं गृहीतजन्मानः, स समाजः अर्थात् अस्माकं
जननं प्रतीक्षमाणौ तौ पितरौ, भगिन्यः, भ्रातरः, प्रतिवेशिनः, पार्श्व-
वेशिनश्च—तृतीया संस्था । वयमासां तिसृणां संस्थानाम् अहरहः
उपयोगं कुर्मः, ताश्च क्षिणुमः । गीता समीहते यद् अस्मदर्थं क्षीय-
माणानामासां संस्थानां ह्रासं पूरयितुं वयं सततं प्रयतेमहि, जीवनं
च कृतार्थयेम । अहङ्कारं दूरतः उत्सार्य एतत्संस्थाविषयकमिदं जन्म-
प्राप्तं कर्तव्यमस्माभिः समाचरणीयमेव ।

इदं कर्तव्यं नूनं निर्वोढव्यम् । परंतु तस्य योजना कीदृशी ? यज्ञ-
दान-तपसां मेलनेनेयं योजना सम्पद्यते । अस्माकं परिचितचराणा-
मपि एतेषां शब्दानामर्थं वयं सम्यग् नावगच्छामः । अर्थमवगत्य यदि

तान् जीवने सङ्गमयेमहि, तर्हि इमाः तिस्रः संस्थाः सफलाः भवेयुः,
अस्माकं जीवनमपि निर्मुक्तं प्रसन्नं च भवेत् ।

(९५) तदर्थं त्रिविधः क्रियायोगः

अर्थमिममवगन्तुं प्रथमं यज्ञस्य प्रयोजनं विचारयामः । सृष्टिसंस्थया
सह वयं प्रतिदिनं व्यवहरामः । यदा शतं मनुष्याः यदि नाम
एकत्र निवसन्ति, तदा द्वितीयदिने एव तत्रस्था सृष्टिदूषिता भवति ।
तत्रत्यं वायुं वयं दूषयामः । तत् स्थानं वयं कदर्थयामः । अन्नमश्नीमः,
सृष्टिं चापि क्षपयामः । सृष्टिसंस्थायाः अयं ह्रासोऽस्माभिः पूरणीयः,
एतदर्थं यज्ञ-संस्था निरमीयत । यज्ञस्य उद्देश्यं किम् ? सृष्टेः जायमा-
नस्य ह्रासस्य आपूरणं नाम यज्ञः । परस्सहस्रेभ्यो वर्षेभ्यो वयं
पृथिवीं कर्षामः । तेन तस्याः सारो हीयते, वयं तां क्षिणुमः । यज्ञो
वदति—‘पृथिव्याः सारं प्रत्यर्पय, पृथ्वीं कर्ष, सूर्यस्य उष्णता तदन्तः
प्रविशतु । पोषकं द्रव्यं (खाद) तत्र विकिर ।’ ह्रासस्य आपूरणं यज्ञस्यैकं
प्रयोजनम् । अन्यत् प्रयोजनम्—प्रयुज्यमानानां वस्तूनां शुचिताधानम् ।
वयं कूपस्य उपयोगं कुर्मः । तेन तत्परिसरस्थलं कश्मलमापद्यते, जलं
सञ्चीयते । कूपासन्ना च या सृष्टिः कदर्थिता भवति, सा शोधनीया ।
तत्रत्यं जलं निःसारणीयम्, पङ्कश्च अपाकरणीयः । ह्रासपूरणेन
शुचिताधानेन च सहैव साक्षात् किञ्चिन्निर्माणमपि तृतीयं फलं
यज्ञे सन्निविष्टं वर्तते । अस्माभिः वस्त्रमुपयुज्यते । प्रत्यहं पुनः
सूत्राणि निष्पाद्य वस्त्राणि समुत्पादनीयानि । कार्पासस्य कृषिः,
धान्यस्य उत्पादनम्, सूत्रस्य च निष्पादनमपि यज्ञक्रियैव । यज्ञे यद्
उत्पादनीयं न तत् स्वार्थसाधनार्थम्, अपितु अस्माभिः यो ह्रासः
सम्पाद्यते, तस्य आपूरणात्मिका कर्तव्यभावनैव तत्र अपेक्षिता ।
नैष परोपकारः । वयं पूर्वत एव अधमर्णाः । जन्मत एव ऋणभारं

शिरसि निधाय समागताः स्मः । इदमृणं शोधयितुं या निर्मितिः, करणीया, स यज्ञो नाम—सेवैव, नहि परोपकारः । तथा सेवया तद् ऋणं शोधनीयमस्ति । तथा चेदं पर्यवस्यति—प्रतिपदं वयं सृष्टिसंस्थायाः यदुपयोगं कुर्मः, तद्-ह्रासपूरणार्थं तच्छोधनार्थं नववस्तुत्पादनार्थं च यज्ञः करणीय इति ।

द्वितीया संस्था नाम मानव-समाजः । मातापितरौ, गुरुः, सुहृद् एते अस्मदर्थं प्रयतन्ते । सामाजिकस्यास्य ऋणस्य शोधनार्थं दानं निर्दिष्टमस्ति । सामाजिकस्य ऋणस्य शोधनार्थं क्रियमाणः प्रयोगो नाम दानम् । नेदं दानं परोपकारः, यतः समाजतो मया अपारा सेवा आत्ता । अहमस्मिन् जगति असहायो दुर्बलश्च आसम् । अनेनैव समाजेन कनीयानहं प्रौढत्वमापादितः । एतदर्थं मया समाज-सेवा विधातव्या । परस्मात् किमपि अनादाय कृता सेवा नाम परोपकारः । अत्र तु पूर्वमेव समाजात् प्रभूतं गृहीतमास्ते । एतस्मात् सामाजिकात् ऋणाद् आत्मानं मोचयितुं या सेवा करणीया, सैवात्र दानम् । मानव-समाजस्य उन्नत्यर्थं यत् साहाय्यं विधीयते तत् दानं नाम । सृष्टेः ह्रासपूरणार्थं क्रियमाणः श्रमो हि यज्ञः । समाजस्य ऋणशोधनार्थं शरीरेण, द्रव्येण अन्यैः साधनैर्वा कृतं साहाय्यं दानं भवति ।

इतोऽन्या एका तृतीया संस्था वर्तते । सा नाम शरीरम् । शरीरस्यापि प्रतिदिनं क्षयो जायते । वयं सर्वाणि मनोबुद्धीन्द्रियाणि व्यापारयामः, अपचाययामश्च । देहरूपायामस्यां संस्थायां ये विकाराः, ये च दोषाः समुत्पद्यन्ते, तच्छुद्ध्यर्थं तपः आम्नातम् ।

अनया प्रणाल्या सृष्टि-समाज-शरीररूपाणां तिसृणां संस्थानां कार्यं यथा सम्यक् प्रचलेत्, तथा वर्तनमस्माकं कर्तव्यं भवति । वयं योग्याः अयोग्या वा अनेकाः संस्थाः निर्मिमीमहे । किंतु इमाः

तिस्रः संस्थाः नास्माभिः निर्मिताः । ताः किल निसर्गतोऽस्माभिः प्राप्ताः । नहि इमाः संस्थाः कृत्रिमा नाम । ईदृशीनां तिसृणां संस्थानां यज्ञ-दान-तपस्साधनैः न्यूनतापूरणम् अस्माकं नैसर्गिको धर्मो भवति । यदि वयम् अनया रीत्या प्रवर्तेमहि, तर्हि अस्मासु सपदि विद्यमाना अविद्यमाना वा सर्वा शक्तिरत्र नियोजिता स्यात् । तदा इतराणि कार्याणि कर्तुम् अन्या शक्तिर्नैव शिष्येत । सृष्टेः, समाजस्य एतच्छरीरस्य च तिसृणामासां संस्थानां सुन्दरतया अवस्थापनार्थम् अस्मदीया समस्ता शक्तिः व्ययीकरणीया भवेत् । 'कबीर'वत् वयमपि यदि वक्तुं पारयेम यत् 'हे देव ! त्वं यादृशं प्रावरणं मह्यं प्रादाः, तादृशमेव अहं परावर्त्य गच्छामि, सम्यक् परीक्ष्य गृहाण एतत् प्रावरणम्', तर्हि सा कियती सफलता स्यात् ? परंतु तादृशसफलतायाः अवाप्तये यज्ञ-दान-तपसां त्रिविधः कार्यक्रमः स्वीयाचरणे अस्माभिः प्रवर्तनीयः ।

यज्ञ-दान-तपस्सु विद्यमानो भेदोऽस्माभिरवगतः । परं वस्तुतः विचार्यमाणे अत्र अन्तरं नास्त्येव ; यतः सृष्टिः, समाजः शरीरं च त्रयमिदं न सर्वथा विभिन्नाः संस्थाः । अयं समाजो न सृष्टेर्बहिर्भूतः । इदं शरीरमपि सृष्टेर्बाह्यं नास्ति । त्रयमपि संभूय एकैव भव्या सृष्टिसंस्था संपद्यते । अतो यः उत्पादनश्रमः करणीयः, यत् दानं विधेयम्, यच्च तपः आचरणीयम्, सर्वमपि एतत् व्यापकदृशा यज्ञशब्देन व्यपदेष्टुं शक्यम् । गीतया चतुर्थे अध्याये द्रव्ययज्ञ-तपो-यज्ञप्रभृतयो यज्ञाः निर्दिष्टाः । गीता हि यज्ञशब्देन विशालमर्थं क्रोडीकरोति ।

आसां तिसृणां संस्थानां कृते या या सेवा क्रियेत, सा सर्वाऽपि यज्ञरूपैव स्यात् । सा निरपेक्षा जाता चेत् तावतैव अलम् । आसां

सेवानां मध्ये फलाकाङ्क्षा तु कथमपि पदं नादधाति । यतो हि, फलं तु अस्माभिः पूर्वमेव गृहीतम् । ऋणं तु अग्रे एव शिरसि अधिरूढम् । गृहीतमेव परावर्तनीयमस्ति । यज्ञेन सृष्टि-संस्थायाः, दानेन समाजसंस्थायाः तपसा च शरीरसंस्थायाः साम्यावस्था आधीयते । इत्थं तिसृणामपि संस्थानां साम्यावस्थापादनस्य अयं कार्यक्रमः । अनेन शुद्धिर्भवेत्, दूषितभावश्च विनश्येत् ।

येयं सेवा अनुष्ठीयेत, तदर्थं कश्चित् भोगोऽपि भोग्यो भवेत् । भोगोऽपि यज्ञस्यैव एकमङ्गम् । इमं भोगं गीता 'आहारः' इति अभिदधाति । एतस्मै शरीर-रूपयन्त्राय अन्नरूपमिन्धनं देयम् । आहारोऽयं यद्यपि न स्वयं यज्ञरूपः, तथापि यज्ञसिद्धयङ्गभूतस्तु अस्त्येव । अत एव ब्रूमः—उदरभरणं नोहे जाणिजे यज्ञकर्म । "अस्माभिर्यदन्नं भुज्यते, न तद् उदरभरणम्, किंतु तद् यज्ञकर्म मन्तव्यम्" इति । पुष्पवाटिकातः पुष्पाणि अवचित्य, आनीय देवशिरसि तेषां यदारोपणं सा पूजा उच्यते । परंतु पुष्पोत्पादनार्थं पुष्पवाटिकायां कृतः श्रमोऽपि पूजैव । शरीराय यदि आहारो दीयेत, तदैव तत् कार्यक्षमं भवेत् । यज्ञ-साधकानि कर्माण्यपि यज्ञ एव । गीता हि एतानि कर्माणि 'तदर्थीयं कर्म' (यज्ञार्थकं कर्म) इति आख्याति । इदं शरीरं सेवार्थं सदा सन्नद्धं भवतु, एतदर्थं अस्मै शरीराय यां भोगरूपाम् आहुतिं ददामि, सा आहुतिर्यज्ञरूपा । सेवार्थं कृतः आहारः पवित्रो भवति ।

सर्वस्यास्य विषयस्य मूलाधारभूतया श्रद्धया भाव्यम् । 'सर्वा सेवा परमेश्वराय अर्पणीया' अयं भावः अपेक्षितः । अयम् अति-महत्तरो विषयः । ईश्वरार्पणबुद्धिं विना सेवामयता न सम्पद्यते । ईश्वरार्पणतारूपस्य प्रधानस्य वस्तुनः विस्मरणेन कार्यं न निर्वहेत् ।

(९६) साधनायाः सात्त्विकीकरणम्

अस्माकं क्रियाः कदा परमात्मने अर्पणीयाः भवेयुः ? यदा ताः सात्त्विक्यः सञ्जायेरन् । यदा अस्माकं सर्वाणि कर्माणि सात्त्विकानि भवेयुः, तदैव तानि परमेश्वरार्पणार्हाणि सम्पद्येरन् । सर्वाणि यज्ञ-दान-तपांसि सात्त्विकानि अपेक्ष्यन्ते । क्रियाः सात्त्विक्यः कथं क्रियेरन्, इत्यस्य तत्त्वं चतुर्दशे अध्याये अस्माभिर्दृष्टम् । अस्मिन् अध्याये गीता तत्तत्त्वस्य विनियोगमुपदिशति ।

अस्याः सात्त्विकता-योजनायाः गीता द्विविधमुद्देश्यं प्रतिसन्द-धाति । बाह्यतः यज्ञ-दान-तपोरूपेण या हि मामकीना विश्वसेवा प्रवृत्ता, सैव अन्तस्तः आध्यात्मिक-साधनरूपेण व्यपदेश्या भवेत् । सृष्टेः सेवा साधना च—उभयोर्विभिन्नौ कार्यक्रमौ नापेक्षितौ । वस्तुतः साधना सेवा च—उभे विभिन्ने वस्तुनी न स्त एव । द्वयोः कृते एक एव प्रयत्नः, एकमेव च कर्म । अनया रीत्या कृतं कर्म पुनरन्ते परमात्मने अर्पणीयम् । सेवा + साधना + ईश्वरार्पणता—एष योगः एकयैव क्रियया संसाध्यः ।

यज्ञस्य सात्त्विकतापादनार्थं वस्तुद्वयमत्यावश्यकम्—एकं निष्फल-तायाः अभावः, द्वितीयं च सकामतायाः अभावः । आभ्यामपि यज्ञे भाव्यम् । यज्ञे यदि सकामता स्यात्, तर्हि स राजसो यज्ञो भवेत्, नैष्फल्यं चेत् स तामसः सम्पद्येत ।

इदं सूत्र-निष्पादनं नाम यज्ञः । यदि सूत्र-निष्पादनावसरे तत्र कर्मणि आत्मा न योजितश्चेत्, चित्तैकाग्र्यं न साधितं चेत् स सूत्रयज्ञो जडो भवेत् । बाह्यतः कार्ये प्रवर्तमाने यदि नाम अन्ततो मनसो योगो न स्यात्, तदा सा सर्वा क्रिया विधिहीना सम्पद्येत । विधिहीनं कर्म जडं भवति । विधिहीनायां क्रियायां तमोगुणः प्रादुरेति । सा क्रिया समुत्कृष्टा

रचनां कर्तुं न शक्नोति । तस्याः क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्न जायेत । यज्ञे -
सकामताराहित्येऽपि ततः समुत्कृष्टं फलं लभ्येत । यदि कर्मणि मनो
न लग्नम्, आत्मा न पूरितश्चेत् तत् कर्म भाराय कल्पेत । कुतस्तरां
पुनस्ततः उत्कृष्टं फलम् ? बाह्यं कर्म विहतं चेत्, अभ्यन्तरे मनसो योगो
नासीदिति निश्चितम् । कर्मणि आत्मा आपूर्यताम्, मनसा अन्तः
मेलनं सम्पाद्यताम् । सृष्टिसंस्थायाः ऋणशोधनाय अस्माभिः उत्कृष्टं
फलं सम्पादनीयमेव । कर्मणि फलहीनता नापतेत्, अतः आन्तरिक-
मेलनस्य विधियुक्तता अपेक्षिता ।

अनया रीत्या निष्कामतामात्मसात् कृत्वा विधिपूर्वकाणि
सफलानि कर्माणि जायेरन्, तदैव चित्तशुद्धिर्भवितुं प्रवर्तते । चित्त-
शुद्धेः को निकषः ? तदर्थं बाह्यं कर्म परीक्षणीयम् । यदि तत्
निर्दुष्टं शोभनं च न स्यात्, तदा चित्तमपि मलिनमिति अवगन्तुं न
काऽपि क्षतिः । कर्मणि सौष्ठवं पुनः कदा आयाति ? चित्तशुद्धिपूर्वकं
सपरिश्रमं च कृते कर्मणि यदा परमेश्वरः स्वाभिरुचेः स्वप्रसादस्य च
मुद्राङ्कनं करोति—प्रसन्नः परमेश्वरः यदा सस्नेहं करेण पृष्ठमिव कर्म
परामृशति, तदा तत्र सौष्ठवमुत्पद्यते । सौष्ठवं नाम पवित्रस्य श्रमस्य
सम्प्राप्तः पारमेश्वरः प्रसादः । मूर्ति-निर्माणे तन्मयतामापन्नस्य
शिल्पिनस्तादृशोऽनुभवः उन्मिषितुं प्रवर्तते यदियं रमणीया मूर्तिः
मद्वस्तात् न निष्पन्ना, किंतु मूर्तेराकारं निष्पादं निष्पादं अन्तिमे
क्षणे कुतोऽपि आगत्य सौन्दर्यं तत्र आविर्भवति । चित्तशुद्धि-
मन्तरा इयमैश्वरी कला प्रादुर्भवेत् किमु ? मूर्तौ इदमेव निखिलं
कौशलं यदस्माकम् अन्तःकरणस्थं सौन्दर्यं तत्र आपूरितं वर्तते ।
मूर्तिर्नाम चित्तस्य प्रतिकृतिः । अस्माकं सर्वाणि कर्माणि नाम अस्माकं
मनसो मूर्तयः । मनसि सुन्दरे ताः कर्ममय्यो मूर्तयोऽपि मनोज्ञाः

सम्पद्येरन् । बाह्यस्य कर्मणः शुद्धिः मानसिक्या शुद्ध्या मनसश्च शुद्धिः बाह्येन कर्मणा समं समीक्षणीया ।

अन्यदेकं वक्तव्यम् अवशिष्टम्, तत् हि अस्मिन् सर्वस्मिन् कर्मणि मन्त्रोऽपि अपेक्षित इति । मन्त्रहीनं कर्म वृथा । सूत्र-निष्पादनावसरे 'एतैः सूत्रैरहं निर्धनजनतया आत्मानं योजयन् अस्मि' अयं मन्त्रो मनसि आवश्यकः । यद्ययं मन्त्रो हृदि न स्यात्, तर्हि अनेकघटिकापर्यन्तं कर्म विधीयेत चेत्, तत् मोघम् । सा क्रिया चित्तं न शोधयेत् । 'तस्मात् तूलपिण्डात् अव्यक्तः परमात्मा सूत्ररूपेण प्रकटीभवन् अस्ति' इमं मन्त्रं तस्यां क्रियायां संयोज्य तां क्रियां समीक्षस्व । सा क्रिया अतिसात्त्विकी रमणीया च भवेत्, सा क्रिया पूजा भवेत्, यज्ञरूपा सेवा स्यात् । तेन लघुना तन्तुना समाजेन जनतया जगदीश्वरेण च यूयं सम्बद्धा भवत । बालकृष्णस्य लघुतमे मुखे माता यशोदा समस्तं विश्वं समैक्षत । युष्माभिस्तस्मिन् मन्त्रमये तन्तौ अपि विशालं विश्वं दृश्येत ।

(९७) आहार-शुद्धिः

एतादृशी सेवा अस्मत्तः संभवतु, एतदर्थम् आहारशुद्धिरपि आवश्यकी । यादृश आहारः, तादृशं मनो जायते । आहारः परिमितो भवेत् । 'कीदृशः आहारः ?' एतदपेक्षयाऽपि 'स कियान् भवेत् ?' इदं विशेषतो महत् विचारणीयं वस्तु । नहि आहारस्य विवेचनं नाम महत्त्वहीनं वस्तु, किंतु 'यः आहारो गृह्यते, स यथापरिमाणमस्ति न वा ?' अयं विषयस्ततोऽपि महत्तरः । वयं यत् खादामः, तस्य परिणामस्तु भवेदेव । उत्कृष्टा सेवा स्वात्मद्वारा सम्पद्यतामिति वयं खादामः । आहारोऽपि यज्ञाङ्गम् । सेवारूपो यज्ञः सफलो भवतु, एतदर्थमाहारो गृह्यते, अनया भावनया आहारं निरीक्षध्वम् ।

स शुद्धः स्वच्छश्च भवतु । एकको मानवः स्वजीवने कियतीमाहार-
 शुद्धिं कुर्यात् इत्यस्य सीमैव नास्ति । तथापि आस्माकीनेन समाजेन
 आहारशुद्धयर्थं तपस्तप्तम् । भारते आहार-शुद्धये भूयान् प्रयासः
 अभूत् । अस्मिन् प्रयोगे सहस्राणि वर्षाणि व्यतीयुः । तत्र च कियती
 तपस्या व्यपगता इति वक्तुं न पार्यते । जगतीतले एकं भारतवर्षमेव
 तादृशो देशो यत्र अनेका जातयः निर्मासाशनाः सन्ति । याश्च
 जातयो मांसाशनं कुर्वते, तासामपि आहारे नित्यमपि मांसं न मुख्यं
 वस्तु । किंच ये मांसमश्नन्ति, तेऽपि तस्मिन् कर्मणि हीनता-
 मनुभवन्ति । मनसा तु तैर्मांसं परित्यक्तमेव अस्ति । मांसाशनं
 निरोद्धुमेव यज्ञाः प्रावर्तन्त, तदर्थमेव च यज्ञाः न्यरुद्धयन्त । भगवता
 श्रीकृष्णेन तु यज्ञस्य व्याख्यैव परिवर्तिता । स हि दुग्धस्य महिमानं
 वर्धयामास । नहि श्रीकृष्णेन अनन्यसाधारणानि कर्माणि अल्पीयांसि
 कृतानि । तथापि 'भारतीयजनता कृष्णस्य कतमेन नाम्ना प्रेमोन्मत्ता
 जाता ?' इति प्रश्ने 'गोपालकृष्णः' इदमेव उत्तरम् । 'गोपालकृष्णः'
 इदमेव नाम भारतीयानां प्रेयोऽस्ति । स च कृष्णः—यस्य अन्तिके
 गौः, येन च अधरे धृता मुरलिः, गोसेवां कुर्वाणः स गोपालकृष्ण एव—
 आबालवृद्धं परिचितः । गोरक्षणस्य महान् उपयोगो मांसाशन-
 निरोधार्थं जातः । गोदुग्धस्य महिमा प्रावर्धत, तेन च मांसाशनं
 न्यूनतां गतम् ।

एवमपि कात्स्न्येन आहारशुद्धिर्नाभवत् । अतोऽस्माभिः सा
 वर्धनीया । वङ्गवासिनो जनाः मत्स्यान् अश्नन्ति इति बहूनां विस्मयो
 जायते । परं तेभ्यो दोषदानं नोचितं भवेत् । वङ्गेषु केवलम्
 ओदनम् अश्यते । तेन शरीरस्य पर्याप्तं पोषणमसंभवि । एतदर्थम्
 अनुसन्धानं करणीयं भवेत् । तत्र च मत्स्यानभक्षयित्वा कस्य

धनस्पतेः सेवनेन सैव पुष्टिः जायेत ? इत्यस्य विचारः प्रवर्तते । असाधारण-त्याग-प्रियाः पुरुषाः प्रादुर्भविष्यन्ति, तादृशाश्च प्रयोगाः संपत्स्यन्ते । एतादृशाः पुरुषा एव समाजमुन्नमयन्ति । सूर्यः प्रज्वलन् वर्तते, अत एव कथंचित् जीवनोपयोगिनी अष्टानवतिमिता (९८०) उष्णता अस्माकं शरीरे तिष्ठति । समाजे यदा वैराग्यरूपास्तातप्य-मानाः भास्कराः आविर्भवन्ति, श्रद्धया प्रचलत्स्थितेः बन्धनानि छिन्दन्तो विना पक्षौ ध्येयाकाशे यदा ते उड्डयितुं प्रवर्तन्ते, तदा कथंचिदपि संसारोपयोगि अल्पं स्वल्पं वा वैराग्यमस्मासु कृतास्पदं जायते । मांसा-शनं निरोद्धुम् ऋषीणां कियती तपस्या कर्तव्याऽभवत्, कियन्तः प्राणाः समर्पणीयाः अभूवन् ! इयं कल्पना ईदृशे अवसरे मे मनसि आगच्छति ।

सारांशः--अद्य अस्माकमाहारशुद्धिः इयती सामुदायिकी सम्पन्ना । अपरिमितान् त्यागान् विधाय पूर्वजैः अर्जितमिदं धनं मा हापयत । भारतीय-संस्कृतेरिदं वस्तु मा निमज्जयत । अस्माभिः यथा-कथमपि न जीवितव्यम् । येन कथमपि जीवितव्यं तस्य कार्यं तु सरलम् । पशवोऽपि कथमपि जीवन्ति । यथा पशवः, तथैव किं वयम् ? नूनं पशूनाम् अस्माकं च अन्तरं विद्यते । तस्य अन्तरस्य वर्धनमेव 'संस्कृति-संवर्धनम्' अभिधीयते । अस्मदीयं राष्ट्रं मांसाशन-त्यागस्य महान्तं प्रयोगमकरोत् । तमग्रे समुन्नयत । यस्यां भूमिकायां यूयं वर्तध्वे, ततः पश्चान्मा गमत ।

अद्यत्वे केषांचन मांसाशनमभीष्टं प्रतिभाति, अत एव इयं सूचना दीयते । अद्यत्वे प्राचीन-प्रतीचीनसंस्कृत्योः परस्परयोः उपरि प्रभावः संपद्यमानो वर्तते । अन्ततो गत्वा अनेन समीचीन एव उदकं स्यादित्यहं श्रद्धधामि । प्रतीचीन-संस्कृत्या अस्मासु रूढं श्रद्धाजाड्यं शैथिल्यं भजदास्ते । अन्धश्रद्धायाः शिथिलीभावेऽपि न काचित् क्षतिः ।

यत् समीचीनं स्यात्, तत् स्थायि भवेत्, दूषितं च प्रदग्धं भवेत् ।
किंतु अन्धां श्रद्धामपाकृत्य तस्याः स्थानम् अन्धा अश्रद्धा मा अधि-
तिष्ठतु । नहि केवलं श्रद्धैव अन्धीभवति । 'अन्धा' इति विशेषणं
न श्रद्धयैव स्वायत्तीकृतम्, अश्रद्धाऽपि अन्धीभवितुं शक्नुयात् ।

मांसाहारविषये अद्यत्वे पुनर्विचारः उपक्रान्तः । यत् किमपि
स्यात् नाम, यदा कोऽपि नवीनो विचारो निःसरति, तदा मे प्रमोदो
भवति । इदं तु ज्ञायते एव यत् लोकाः जाग्रति, अग्रे गन्तुं संमर्दं
कुर्वन्ति च । जाग्रतेः लक्षणानि वीक्ष्य समाधानं भवति । परंतु जाग्रतौ
चक्षूषि विमर्दयन्तस्तथैव गच्छेम चेत् निपतनस्य संभवः स्यात् ।
अतः पूर्णतया जागरणपर्यन्तम्, चक्षुषोः सम्यक् उन्मीलनपर्यन्तं हस्तपादं
समर्पादं तिष्ठतु । सम्यक् विमृश्यताम् ; व्यवहितम्, तिर्यक्, परितश्च
आलोच्यताम् । धर्मे विचाररूपा 'कर्तरी' प्रयुज्यताम् । एतया विचार-
रूपकर्तर्या यो धर्मः कृतो भवेत्, स व्यर्थ एव आसीदिति मन्यताम् ।
ये खण्डा एवं कृत्तास्ते यान्तु नाम । यो हि ते कर्तर्या न कृतो भवेत्,
प्रत्युत यत्र तव कर्तरी एव त्रुट्येत, स एव वास्तविको धर्मः । धर्मो
विचारात् न बिभेति । विचारः कामं क्रियेत, परंतु कार्यं सहसा मा
कृथाः । अर्धप्रबुद्धो यदि कार्यं कुर्यात् तर्हि निपतेत । विचाराः अति-
तरसा प्रवृत्ता अपि आचाराः कियत्-कालं अवरोद्धव्याः । कृतौ
संयमं कुरुत । पूर्वाजितं पुण्यं मा हापयत ।

(१८) गीतायाः अविरोधि-जीवनस्य योजना

आहारशुद्ध्या चित्तं शुध्येत् । शरीरमपि बलं लभेत । समाज-सेवा
सम्यक् प्रचलेत् । चित्ते सन्तोषो जायेत । समाजे सन्तोषः प्रसरेत् ।
यस्मिन् समाजे यज्ञ-दान-तपःक्रियाः विधियुक्ताः समन्त्राः प्रवर्तमानाः

स्युः, तस्मिन् समाजे विरोधो न भवेत् । द्वौ दर्पणौ आभिमुख्येन निधीये-
यातां चेत्, यथा अत्रत्यं तत्र दर्पणे तत्रत्यं च अत्र दर्पणे संलक्ष्येत, तथैव
व्यक्ति-समाजयोः बिम्ब-प्रतिबिम्बन्यायेन सन्तोषः प्रादुर्भवेत् । यो हि
मे सन्तोषः स हि समाजस्य, समाजस्य च सन्तोषो मम । यदा उभौ
अपि सन्तोषौ परीक्षणीयौ भवेताम्, तदा एकरूपौ एव स्याताम् ।
सर्वत्र अद्वैतस्य अनुभवो जायेत । द्वैतं द्रोहश्च अस्तं गच्छेताम् । ईदृशी
सुव्यवस्था यया योजनया समाजे स्थातुं शक्नुयात्, तादृशीं योजनां गीता
निरूपयति । अस्माभिः प्रात्यहिकः कार्यक्रमो यदि गीतायोजनानुसारेण
प्रचाल्येत, तदा कियत् समीचीनं भवेत् !

किंतु अद्य वैयक्तिक-जीवनस्य सामाजिक-जीवनस्य च परस्परं
कलहः प्रचलति । अयं कथं दूरीक्रियेत, अस्य चर्चा संप्रति सर्वत्र
प्रचलिता । व्यक्तेः समाजस्य च का मर्यादा ? व्यक्तिः गौणभूता
समाजो वा गौणभूतः ? कतरः श्रेष्ठः ? केचन व्यक्तिवादस्य समर्थकाः
समाजं जडं मन्वते । सेनापतेः सम्मुखं कश्चिदेकः सैनिकः समागतश्चेत्
तेन सह संभाषणावसरे सेनापतिः सौम्यां भाषां प्रयुङ्क्ते । तं पूज्यता-
बोधकपदेनापि सम्बोधयेत् । परंतु सैन्यं स यथेच्छमाज्ञापयेत् । मन्ये सैन्यं
जडम्, काष्ठगोलकमेव तत् । अस्मात् तत्र प्रचालयतु, तस्मात् चात्र ।
व्यक्तिर्हि चैतन्यमयी, समाजस्तु जडः । अस्यानुभवः अत्रापि जायते ।
दृश्यतां मम सम्मुखं द्वित्रशतं जनाः सन्ति । परंतु मम भाषणं तेभ्यो
रोचतां मा वा, अहं तु भाषमाण एवास्मि । यत् प्रस्फुरति तदहं
कथयन् अस्मि । मन्ये, यूयं सामाजिकाः जडा एव, परंतु यदि मम समक्षं
कश्चिदेकः पुरुषः समागच्छेत्, तदा तस्य कथनं मया श्रोतव्यमापतेत्,
विचारपुरस्सरम् उत्तरं च देयं भवेत् । परंतु अत्राहं युष्मान् अनेक-
घटिकासु स्थापयन् अस्मि ।

इत्थं समाजो जडः व्यक्तिश्च चेतना इति व्यक्ति-चैतन्यवादं यथा-
 केचन प्रतिपादयन्ति, तथैव केचन समुदायं महीयांसं मन्वते ।
 'मम केशाः स्खलिता, हस्तो भग्नः, चक्षुषी वितेजस्के अभूताम्,
 दन्ताः गलिताः; किमेतावदेव, एकः फुफ्फुसोऽपि अपगतः, तथापि अहं
 जीवामि । प्रत्येकम् अवयवो जडः । एकस्य नाशेन सर्वनाशो
 न जायते । सामुदायिकं अवयविरूपं शरीरं प्रचलत्येव । एवम्
 इमे द्वे परस्पर-विरोधिन्यौ विचार-सरण्यौ आस्ताम् । यूयं यया
 दृशा पश्यथ, तादृशम् अनुमानं समुद्भावयथ । यादृग् वर्णमुपनेत्रं
 तादृग्वर्णा सृष्टिः !

कश्चित् व्यक्तेः प्राधान्यम् अभ्युपगच्छति, कश्चित् च समाजस्य ।
 अस्य इदमेव कारणं यत् समाजे जीवितार्थं कलहस्य कल्पना प्रसृता ।
 परंतु किं जीवनं कलहार्थम् ? तदपेक्षया कुतो न म्रियताम् ? कलह-
 स्तु मरणायैव । अत एव वयं स्वार्थ-परमार्थयोर्भेदं कल्पयामः । 'स्वार्थे
 परमार्थे च भेदो वर्तते' इमां कल्पनां यः उद्भावितवान्, स धन्यो
 नाम ! मूलतो यत् वस्तु एव नास्ति, तत्सत्तां भासयितुं समर्थ-प्रतिभः
 नूनमयम् अभिनन्दनीयः प्रतिभाति । अलीकं भेदं स समुद्भावयत्
 लोकान् च प्राबोधयत्—इदं महत् चित्रम् ! चीनदेशभित्तेरेव अयं
 प्रकारः । क्षितिजस्य सीमां निर्धार्य तस्य अपर-पार्श्वे किमपि नास्ति
 इति अङ्गीकरणवत् अयं वादः । अस्य सर्वस्य कारणं यज्ञमयजीवनस्य
 अभावः । तस्मादेव व्यक्ति-समाजयोः अन्तरमभूत् ।

व्यक्ति-समाजयोः यथार्थतो भेदो दुर्घटः । कमपि प्रकोष्ठं द्वेधा
 विभाजयितुं यवनिका अवलम्बिता ; सा च पवनवेगाहता कदाचित्
 पुरतः कदाचिच्च पृष्ठतो गता चेत्, जातुचित् अयं भागो महान्,

कदाचिच्च स इति प्रतिभाति । प्रकोष्ठस्य अमू विभागौ वायोः रंहः
 अवलम्बेते । नहि तौ स्थासन् । गीता तु एतादृशान् कलहान् नाभिजा-
 नाति । इमे कल्पना-प्रसूताः किल । अन्तःशुद्धेर्नियमं परिपालयत इति
 गीता ब्रवीति । ततो व्यक्तिहितस्य समाजहितस्य च परस्परं विरोधो न
 उन्मिषेत् । परस्पर-हिते न बाध्येयाताम् । अस्याः बाधायाः अपाकरणम्,
 विरोधस्यास्य उत्सारणमेव गीतायाः कौशलम् । गीतोक्तस्य अस्य
 नियमस्य जीवने सङ्गमयिता यदि एकोऽपि मिलितश्चेत्, तेन राष्ट्रं
 समृद्धं सम्पद्येत । 'राष्ट्रम्' नाम राष्ट्रिया व्यक्तिः । यस्मिन् राष्ट्रे एता-
 दृशाः ज्ञानिनः आचारवन्तश्च पुरुषाः न स्युः, कथं तद् राष्ट्रं मन्यताम् ?
 किं नाम भारतवर्षम् ? भारतवर्षं नाम रवीन्द्रनाथः, भारतवर्षं
 नाम गान्धी, किंवा तादृशानि पञ्च दश वा नामानि । भारताद् इतरत्
 जगत् एतानेव पञ्च दश वा पुरुषान् आलम्ब्य भारतवर्षस्य स्वरूपं
 कल्पयति । द्वौ चत्वारो वा प्राचीनाः, चत्वारः पञ्च वा मध्यकाल-
 भवाः, पञ्च दश वा अधुनातनाः पुरुषाः गृहीताः, तैश्च सह गङ्गा-
 हिमालयौ मेलितौ चेत् सम्पन्नं भारतवर्षम् ! इयमेव भारतवर्षस्य
 व्याख्या, शेषं तु सर्वमस्याः व्याख्यायाः भाष्यभूतम् । भाष्यं नाम
 सूत्राणां विस्तरः । दुग्धात् दधि दध्नश्च तक्र-नवनीते ! नहि दुग्ध-दधि-
 तक्र-नवनीतानां परस्परं कलहः । दुग्धस्य निकषस्तत्र कियत् नवनीतम्
 इति अवलोक्य परिमीयते । तथैव व्यक्तयः समाजस्य निकषायिताः ।
 व्यक्ति-समाजयोः विरोधो नास्ति । कथं वा भवेत् ? व्यक्त्योरपि
 परस्परं विरोधो माऽस्तु । एकव्यक्त्यपेक्षया अपरा व्यक्तिः सम्पन्नतरा
 चेत् का क्षतिः ? कोऽपि विपद्ग्रस्तो मा तिष्ठतु, सम्पन्नानां सम्पत्तिश्च
 समाजार्थं विनियुज्येत चेदलम् ! मम दक्षिणे कञ्चुकस्यूते पणाः
 स्युः वामे वा, उभौ अपि मामकीनौ एव । यदि कोऽपि पुरुषः धनी

सम्पद्येत, तेनाहं धनी सम्पद्ये, राष्ट्रं च धनि सम्पद्यते—एतादृशी, युक्तिः साधयितुं शक्येत ।

तथापि वयं भेदं कुर्मः । शिरः कबन्धं च पृथक् जायेयातां चेत् उभे अपि विनश्येताम् । अतो व्यक्ति-समाजयोर्भेदं मा कृद्वम् । एकैव क्रिया स्वार्थपरार्थयोः अविरोधिनी कथं कार्या इति गीता समुपदिशति । नहि मत्कक्षास्थित-पवनस्य बाह्यस्थानस्थस्य च पवनस्य विरोधः । यद्यहम् अनयोर्विरोधं प्रकल्प्य कक्षां पिदध्यां तदा प्रतिरुद्ध-श्वासो म्रियेय । अविरोधम् अभिज्ञाय कक्षाम् अपावृणुयां चेत् निरवधिः पवनः अन्तः प्रविशेत् । यस्मिन् क्षणेऽहं निजभूमिं स्वगृह-खण्डं च अन्येभ्यः पृथक् करोमि, तदैव अनन्तायाः सम्पत्तेः वञ्चितो भवामि । मदीयं तत् लघुतरं गृहं दग्धं भग्नं चेत् 'मम सर्वस्वं गतम्' इति विलपन् रोदिमि । परंतु तथा कुतः कल्प्यते रुद्यते वा ? कुतो वा पूर्वं सङ्कुचिता कल्पना क्रियेत, परस्तात् च रुद्येत ? 'इयं रूप्यकाणां पञ्चशती मदीया' इति उक्तमात्रे सृष्टौ वर्तमानायाः अपार-सम्पत्तेरहं दूरं गतः । 'इमौ द्वौ भ्रातरौ मम' इति कल्प्येत चेत् असङ्ख्याः भ्रातरो दूरं गताः, इदं वयं नावगच्छामः । हन्त ! मनुष्यः स्वात्मानं कियत् परिच्छिन्नं विदधाति ! मनुष्यस्य स्वार्थ एव परार्थो भवेत् । व्यक्ति-समाजयोः साधीयान् सहयोगो येन पथा भवेत्, तादृशं सरलं प्रशस्तं पन्थानं गीता दर्शयति । जिह्वायाः उदरस्य च को नाम विरोधः ! उदरेण यावद् अपेक्ष्येत, तावदेव अन्नं तस्मै जिह्वया दीयेत । उदरेण 'अलम्' इति उक्ते जिह्वा विरमेत् । उदरं हि एका संस्था, जिह्वा च अपरा । सर्वासामासां संस्थानामहं किल सम्राट् । आसु सर्वासु अद्वैतमेव वर्तते । कुत आनीतः दुर्भगोऽयं विरोधः ? एकस्मिन्नेव देहे यथा एतासां संस्थानां न वास्तविको विरोधः,

अपितु सहकार एव, तथैव समाजेऽपि वर्तते । समाजे सहकार-
बुद्धिर्वर्धनीया, एतदर्थं गीता चित्तशुद्धिपूर्वाः यज्ञ-दान-तपःक्रियाः
निर्दिशति । ईदृशैः कर्मभिः व्यक्ति-समाजयोः द्वयोरपि कल्याणं
सिद्ध्येत् ।

यस्य जीवनं यज्ञमयं भवति, स सर्वस्य आत्मीयः । प्रत्येकं पुत्रः
एवं मनुते यत् माता मां स्निह्यति, तथैव अयं पुरुषः सर्वेषां स्वीयः
भासते । अखिलं जगत् तं कामयते । ईदृशः पुरुषोऽस्माकं प्राणाः,
मित्रमिति सर्वेषां प्रतिभासते ।

ऐसा पुरुष तो पहावा । जनांस वाटे हा असावा ॥

“ईदृशः पुरुषो द्रष्टव्यः, यं जनाः ‘अयमत्र निवसतु’ इति अभि-
लषन्ति” एवं समर्थरामदासः अवोचत् । इत्थं जीवन-निर्माणस्य युक्ति
गीता प्रादर्शयत् ।

(९९) समर्पणस्य मन्त्रः

गीता पुनः अन्यदपि किञ्चित् निरूपयति यत् जीवनं यज्ञमयं
कृत्वा पुनस्तत् सर्वमीश्वराय अर्पणीयम् । जीवनं सेवामयं चेत् पुनः
ईश्वरार्पणं कुतः ? परंतु ‘सर्वं जीवनं सेवामयं भवतु’ इति तु स्वभावतः
एव वयं ब्रूमः, तथापि तस्य निर्वाहोऽतीव कठिनः । अनेकैर्जन्मभिः
इदं यत्किञ्चित् सिद्ध्येत् । किंच सर्वोऽपि कर्मकलापो भवेत् नाम
सेवामयः— सर्वांशः सेवामयः, तथापि नेदं वक्तुं शक्यते यत् सर्वोऽपि
स पूजामयः संवृत्त एव इति । अतः ॐ तत् सत् इति मन्त्रेण सर्वाणि
कर्माणि ईशाय अर्पणीयानि ।

सेवाकर्मणः साकल्येन सेवामयता दुर्घटा । परार्थे स्वार्थः समापत-
त्येव । केवलं परार्थो न सम्भवत्येव । लेशतोऽपि मामकीनः स्वार्थो
यत्र नावतिष्ठेत, तादृशं कर्म कर्तुमेव अशक्यम् । अतः प्रतिदिनम्
अधिकाधिका निष्कामा निःस्वार्था च सेवा मत्तो भवेदिति इच्छेत् ।

उत्तरोत्तरं सेवा अधिकं शुद्धा भवेदिति इच्छा चेत्, क्रियाजातम् ईश्वराय अर्पयेत् । ज्ञानदेवेन कथितमस्ति—

नामामृतगोडी वैष्णवां लाधली । योगियां साधली जीवनकळा ॥

“वैष्णवैर्नामामृत-माधुर्यं संप्राप्तम् । योगिनां जीवन-कला सिद्धा ।”
नामामृतगतं माधुर्यं जीवन-कला च न पृथक् । नाम्नः आन्तरिको घोषो बाह्या जीवनकला च, द्वे अपि सङ्गते । योगी वैष्णवश्च अभिन्नौ एव । परमेश्वराय क्रियायामर्पितायां स्वार्थः, परार्थः परमार्थश्च-
एकरूपाः सम्पद्यन्ते । प्रथमं तावत् त्वम् अहं च यौ विभिन्नौ स्थितौ, तौ एकीकरणीयौ । त्वं च अहं च सम्भूय ‘आवाम्’ जातौ । पुनः आवां ‘सः’ च एकीकरणीयाः । प्रथमतो मया अनया सृष्ट्या सह सङ्गमः साधनीयः, ततश्च परमात्मना सह, अमुमाशयम् ॐ तत् सत् इति मन्त्रः सूचयति ।

परमात्मनः अनन्तानि नामानि वर्तन्ते । तैर्नामभिः व्यासो विष्णुसहस्रनामाख्यं स्तोत्रं प्रणिनाय । यानि यानि नामानि वयं कल्पयामः, सर्वाणि तानि तस्यैव सन्ति । यत् नाम मनसि स्फुरेत्, तद्बोध्यार्थेन तमस्यां सृष्टौ पश्येम, तदनुरूपं जीवनं च रचयेम । मनसि परमेश्वरस्य यत् नाम भावयेम, तदेव सृष्टौ प्रेक्षणीयम्, तदनुसारं च सम्पद्येमहि—इदमहं ‘त्रिपदां गायत्रीम्’ आख्यामि ।

यथा परमेश्वरस्य ‘दयामयः’ इति नाम गृहीतम्, स दयालुरिति स्वीकृतम्, तदा स दयालुः अस्यां सृष्टौ चक्षुषी समुन्मील्य प्रेक्षणीयः । भगवान् प्रत्येकं बालकानां सेवार्थं मातरम् उपकल्पितवान् । जीवनार्थं पवनं कल्पितवान्, अनया रीत्या तस्य दयामयस्य सृष्टौ दयायाः योजना विलोकनीया, स्वजीवनं चापि दयामयं सम्पादनीयम् । भगवद्-गीताकाले परमेश्वरस्य यत् नाम प्रथितमासीत्, तदेव भगवद्गीतया सूचितमस्ति । तत् हि नाम—“ ॐ तत् सत् ” इति ।

‘ॐ’ इत्यस्य अर्थः ‘आम्’—परमात्मा अस्ति, अस्यां विंश्यां शताब्द्यामपि परमेश्वरोऽस्ति । स एव अद्य, स उ श्वः—‘स एव अद्य भवति, स एव ह्यः बभूव, स एव श्वो भविता ।’ स सर्वदा वर्तमानः । सृष्टिरपि वर्तमाना । परिकरं बद्ध्वा साधनार्थम् अहमपि सन्नद्धः अस्मि । तदैव मया ‘ॐ’ इदमक्षरम् आत्मसात् कृतं मन्येत, यदाऽहम् अनया भावनया आपूरितः स्याम्, यत् ‘अहं साधकः, स च देवः, इयं च सृष्टिः पूजाद्रव्यम्—पूजोपकरणम्’ इति । स विद्यते, अहमस्मि, मम साधना चास्ति—एवम् ॐकारभावो मनसि कृतपदो भवेत्, साधनायां प्रकटितो भवेत् । सूर्यं यदा कदापि पश्यत, स किरणैः साकमेव अवतिष्ठते । किरणान् दूरे निधाय स कदापि न तिष्ठति । स किरणान् न विस्मरति । तथैव कस्मिन्नपि अक्षरे साधनायाः निरीक्षणेच्छा चेत्सा अस्माकं सन्निधौ दृष्टा स्यात् । तथा सत्येव ॐ इति अक्षरम् अस्माभिः स्वात्मसात् कृतमिति वक्तुं पार्येत ।

इत परं ‘सत्’ । ‘परं ब्रह्म सत् अस्ति’ इत्यस्य अर्थः ‘शुभमस्ति, मङ्गलमस्ति’ इमां भावनां मनसि आधाय तस्य माङ्गल्यं सृष्टौ अनुभवेत् । जलस्य तां उपरितनीं स्थितिं पश्यत ! जलमध्यात् एकं घटं पूरयत । तेन जातः खातः क्षणादेव सम्भृतो भवेत् । कियत् माङ्गल्यमिदम् ! कियती प्रीतिरियम् ! नदी गर्तं न सहते, गर्तम् आपूरयितुं धावते । नदी वेगेन शुद्धयति—‘सृष्टिरूपा नदी वेगेन शुद्धयति ।’ अत एव सर्वा सृष्टिः शुभा मङ्गला च । ममापि कर्म तादृशमेव जायताम् । परमेश्वरस्य इदं ‘सत्’ नाम आत्मसात् कर्तुम् आस्माकीनाः समस्ताः क्रियाः निर्मलाः भक्तिमय्यश्च भवेयुः । सोमरसः यथा तितउद्वारा (चलनी द्वारा) अशोध्यत, तथैव अस्मदीयानि सर्वाणि कर्माणि साधनाश्च नित्यं परीक्ष्य तत्र निर्दोषता आधीयेत ।

अवशिष्टं 'तत्' । तत् नाम किमपि भिन्नम्—प्रथमपूरुषपरामर्शकं, सर्वनाम भवति । किमपि विजातीयम्—अस्याः सृष्टेः अलिप्तं किञ्चित् । परमात्मा हि अस्याः सृष्टेः विजातीयो नाम अलिप्तः । सूर्ये समुदिते कमलानि विकसन्ति, पक्षिणः उड्डीयन्ते, अन्धकारो विनश्यति । परंतु सूर्यः क्वापि दूरे तिष्ठति । एभिः सर्वैः परिणामैः स सर्वथा असम्पृक्तः तिष्ठति । स्वकर्मसु अनासक्तिराधेया, अलिप्तता समानेया । तदैव 'तत्' इति नाम जीवने समन्वितं भवेत् ।

अनया रीत्या 'ॐ तत् सत्' इदं वैदिकं नाम समादाय गीता सर्वाः क्रियाः परमेश्वराय अर्पणीया इति अस्मान् अबोधयत् । सर्वेषां कर्मणाम् ईश्वरार्पण-विचारः पूर्वं नवमे अध्याये प्रवृत्तः । "यत् करोषि यद् अश्नासि" अस्मिन् श्लोके इदमेव व्याख्यातम् । स एव विषयः सप्त-दशे अध्याये विवृतः । परमेश्वराय अर्पणीया क्रिया सात्त्विकी भवेत् ; तदैव सा परमेश्वरार्पणार्हतां भजेत, इदमत्र सविशेषमाख्यातम् ।

(१००) पापापहारि हरिनाम

इदं सर्वं समीचीनम् । परंतु एकः प्रश्नो जायते—'ॐ तत् सत्' इदं नाम पवित्रपुरुषैः आत्मसात् करणीयमस्ति । पापिनो मनुष्याः कथं तत् कुर्वन्तु ? पापिनां मुखे यत् शोभेत तादृशं किमपि नाम अस्ति न वा ? 'ॐ तत् सत्' इति नाम्नि साऽपि शक्तिः वर्तते । ईश्वरस्य कस्मिन्नपि नाम्नि असत्यात् सत्याभिमुखं नेतुं शक्तिरस्ति । पापेभ्यो निष्पापताभिमुखं नेतुं तत् नाम प्रभवति । जीवनं शनैः शनैः शोधयेत् । परमात्मा अवश्यं साहाय्यं करिष्यति । तव दौर्बल्ये स ते करं गृह्णीयात् ।

‘एकतः पुण्यमयं परंतु अहङ्कारि जीवनम्, अन्यतश्च पापमयं परं

नम्रं जीवनम्—अनयोः अन्यतरत् यथाभिरुचि परिगृह्यताम् इति यदि कश्चिद् वदेत्, तदाऽहं कामं वाचा वक्तुं न पारयेयम्, तथापि मनसा कथयेयं यत् येन पापेन परमेश्वरस्य स्मरणं भवेत्, तत् पापमेव मां प्राप्नुयात् । पुण्यमय-जीवनेन परमेश्वरस्य विस्मृतिः भवेत् चेत् यस्मिन् पापमय-जीवने स स्मर्येत, तदेव जीवनं गृहाण इति मे मनो वदेत् । नेदम् अस्य तात्पर्यं यदहं पापमयं जीवनं समर्थयमानोऽस्मि । पापं तावत् पापं न भदति, यावान् पुण्यस्य अहङ्कारः पापरूपोऽस्ति ।

बहु भित्तौ जाणपणा । आड न यो नारायणा ॥
“अहं वैदुष्याद् अतीव बिभेमि, यतस्तत् नारायणे मयि च अन्तरं विदधीत” एवं तुकारामः अवोचत् । सा श्रेष्ठता मा भूत् । तदपेक्षया पापी दुःखी च भवेयं चेत् तदेव वरम् ।

जाणतें लेंकरूं । माता लागे दूरी धरूं ॥
विद्वांसं बालकं माताऽपि दूरे अवस्थापयति ।” परंतु अज्ञं बालकं माता क्रोडे गृह्णीयात् । अहं स्वावलम्बी पुण्यवान् न बुभूषामि । परमेश्वरावलम्बनोऽहं पापी भवामि, इदमेव मे प्रेयः । परमात्मनः पावित्र्यं मदीयपापानि विनाश्यापि अतिरिच्यते । वयं पापं वारयितुं प्रयतेमहि । यदि तानि वारितानि न भवेयुः, तर्हि हृदयमाक्रन्देत्, मनो व्यथितं भवेत्, पश्चात् परमात्मनः स्मरणं भवेत् । सः कौतुकं पश्यन् अवतिष्ठते । तं वद—“अहं पापीयान्, अत एव ते द्वारमुपसृतोऽस्मि । पुण्यवान् ईश्वर-स्मरणे अधिकृतः, यतः सः कृतपुण्यः । पापिनः ईश्वर-स्मरणे अधिकारः, यतः स पापी अस्ति ।

अष्टादशः अध्यायः

उपसंहारः, फलत्यागस्य पूर्णता-ईश्वर-प्रसादः

(१०१) अर्जुनस्य अन्तिमः प्रश्नः

बन्धवः !

ईश्वरस्य कृपया अद्य वयं आ-अष्टादशाध्यायं सम्प्राप्ताः । प्रतिक्षणं परिवर्तमाने अस्मिन् जगति कस्यापि सङ्कल्पस्य पूर्णतया भवनम् ईश्वरहस्तगतम् । तत्रापि कारागारे तु प्रतिपदमनिश्चितता अनुभव-पथमध्यास्ते । अत्र वयं किमपि कार्यं प्रारभेमहि, तस्य पूर्णतां च पश्येम, ईदृशी अपेक्षा दुष्पूरा खलु । अस्माकमियं गीता पूर्णा भविष्यति इति आशा प्रारम्भे नासीत् । किंतु परमात्मनः इच्छा आसीत्, अत एव वयं अन्तं यावत् समागताः स्मः ।

चतुर्दशे अध्याये सात्त्विको राजसः तामसश्च इति जीवनस्य कर्मणो वा त्रयः प्रकाराः कृताः । तेषु राजस-तामसौ अपाकृत्य सात्त्विकः संग्राह्य इति अस्माभिर्दृष्टम् । तदनन्तरं सप्तदशे अध्याये स एव विषयः प्रकारान्तरेण दृष्टः । यज्ञो दानं तपः, किंवा एकेनैव शब्देन कथनीयं चेत्, यज्ञ एव जीवनस्य सारः । यानि यज्ञोपयोगीनि आहारादि-कर्माणि तान्यपि सात्त्विकानि यज्ञरूपाणि कृत्वैव ग्राह्याणि । यावन्ति यज्ञरूपाणि सात्त्विकानि च कर्माणि तावन्त्येव स्वीकरणी-यानि, अन्यानि च त्याज्यानि इति सूचना सप्तदशे अध्याये अस्माभि-र्लब्धा । 'ॐ तत् सत्'-मन्त्रः कुतः स्मर्येत, एतदपि अस्माभिरव-लोकितम् । 'ॐ' इत्यस्यार्थः सातत्यम्, 'तत्' इत्यस्य अलिप्तता, 'सत्' इत्यस्य च सात्त्विकता । अस्मदीयायां साधनायां यदा सातत्यम्, अलि-प्तता सात्त्विकता च नूनं भवेत्, तदैव सा साधना परमेश्वरार्पणार्हा

सम्पद्येत । एतावता इदं ज्ञायते यत् कानिचित् कर्माणि परिह्रिय-
माणानि, कानिचित् च अनुष्ठीयमानानि भवन्ति ।

गीतायाः सर्वोऽपि उपदेशः सन्दृश्येत चेत् तत्र तत्र कर्माणि नैव
त्याज्यानि इति बोधितमास्ते । कर्मफलानां त्यागं गीता समुप-
दिशति । कर्माणि सततं समाचरणीयानि तत्फलानि च परिहरणीयानि
इति गीतया उपदिष्टम्, तत् सर्वत्र द्रष्टव्यम् । परमयम् एकः पक्षः ।
अपरः पक्षश्च अयं ज्ञायते यत् कानिचन कर्माणि स्वीक्रियेरन्, कानि-
चिच्च त्यज्येरन् । अतोऽन्ते अष्टादशाध्यायस्य उपक्रमे पार्थः पप्रच्छ—
“एकः पक्षोऽयम्, किमपि कर्म फलत्यागपूर्वकं क्रियेत इति । द्वितीयश्च
पक्षः, कानिचित् कर्माणि नियतमेव परित्याज्यानि, कानिचिच्च
करणीयानि । अनयोः सामञ्जस्यं कथं सम्पाद्येत ?” जीवनस्य दिशा
स्पष्टं परिज्ञेया, अतोऽयं प्रश्नः । फलत्यागस्य रहस्यं ज्ञातुम् एष
प्रश्नोऽस्ति । यत् हि शास्त्रं संन्यासपदेन अभिदधाति, तत्र कर्म स्वरूपतः
परित्याज्यं भवति । अर्थात् कर्मणः स्वरूपं त्याज्यं भवति । फलत्यागे
च कर्मणः फलतः त्यागो विधेयो भवति । एवं सति प्रश्नोऽयं यत्
गीतोक्तफलत्यागः साक्षात् कर्मत्यागमपेक्षते किमु ? अपि नाम फल-
त्यागस्य निकषे संन्यासस्य कश्चित् उपयोगः ? संन्यासस्य मर्यादा
कियत् दूरगामिनी ? संन्यास-फलत्यागयोः मर्यादा कीदृशी कियती च—
एष पार्थस्य प्रश्नोऽस्ति ।

(१०२) फलत्यागस्य निकषः सार्वभौमः

उत्तरं ददानो भगवान् स्फुटमभिहितवान् यत् फलत्यागरूपो
निकषः सार्वभौमं वस्तु । फलत्यागस्य सिद्धान्तः सर्वत्र सङ्गमयितुं
शक्यते । ‘सर्वेषां कर्मणां फलत्यागः करणीयः’ इत्यनेन सह ‘राजसानां
तामसानां च कर्मणां त्यागः करणीयः’ इत्यस्य अविरोधः । केषांचित्

कर्मणां स्वरूपमेव ईदृशं भवति यत् फलत्यागयुक्तौ प्रयुक्तायां त्वरितं, तानि कर्माणि स्वत एव (अनुष्ठानमार्गात्) प्रभ्रश्यन्ति । 'फलत्याग-पुरःसरं कर्म आचरणीयम्' इत्यस्य अयमेवार्थो यत् कानिचित् कर्माणि परित्याज्यान्येव । फलत्यागपूर्वकं कर्मवारणे प्रत्यक्षतः केषाञ्चित् कर्मणां त्यागः स्वाभाविकः आगच्छत्येव ।

अयं विषयः मनाक् सूक्ष्मेक्षिकया विचारणीयः । यानि काम्यानि कर्माणि, येषां प्रवृत्तौ कामना प्रयोजिका भवति, तानि तु 'फलत्याग-पूर्वकम् अनुष्ठीयन्ताम्' इति कथनमात्रेणैव परिस्रवन्ति । फल-त्यागस्य सम्मुखे काम्यानि निषिद्धानि च कर्माणि अवस्थातुमेव न पारयन्ति । न हि फलत्यागपूर्वकं कर्म-करणं नाम केवलं कृत्रिमा यान्त्रिकी तान्त्रिकी च क्रिया । अस्मिन् निकषे 'कानि कर्माणि आचरणी-यानि, कानि च नाचरणीयानि' इदं स्वयमेव अवधारितं भवति । केचिदेवं वदन्ति—'गीता फलत्यागपूर्वकं कर्म क्रियताम्' इत्येव सूचयति । कानि कर्माणि करणीयानि इति तु न सूचयति ।" एवं भासते, परं यथार्थतस्तथा नास्ति । यतः 'फलत्यागपुरस्सरं कर्म क्रिय-ताम्' इति कथनेनैव कानि कर्माणि कर्तव्यानि, कानि च न कर्तव्यानि इत्यवगम्यते । हिंसात्मकानि कर्माणि, असत्यमयानि कर्माणि, चौर-कर्माणि च फलत्यागपूर्वकं कर्तुमेव न शक्यन्ते । फलत्यागनिकषे प्रयुक्ते सति सद्य एव तानि प्रस्खलन्ति । सूर्यस्य प्रभायां प्रसृताया-मेव सर्वाणि वस्तूनि उज्ज्वलानि दृश्यन्ते, परमन्धकारः उज्ज्वलो दृश्यते किमु ? स तु विनश्यत्येव । निषिद्धानां काम्यानां च कर्मणा-मपि इयमेव स्थितिः । कर्माणि फलत्यागनिकषे कर्षणीयानि । यानि कर्माणि अहं कर्तुं प्रवर्ते, किं तानि अनासक्तिपूर्वकं फललेशस्यापि अपेक्षामनभिसन्दधत् कर्तुं शक्नुयाम् ? इति पूर्वमवेक्षणीयम् ।

फलत्याग एव कर्मकरणस्य निकषः खलु ! एतन्निकषानुसारेण काम्यानि कर्माणि स्वयमेव त्याज्यानि सिध्यन्ति । तेषां संन्यास एव साधीयान् । अधुना शुद्धसात्त्विककर्माणि अवशिष्यन्ते । तानि च अनासक्तबुद्ध्या अहङ्कारवर्जनपूर्वकम् अनुष्ठेयानि । काम्यानि कर्माणि त्याज्यानि, एतदपि एकं कर्मैव संवृत्तम् । फलत्याग-कर्तरी तत्रापि प्रयोक्तव्या । काम्यकर्मणां त्यागोऽपि स्वभावतो भाव्यः ।

इत्थं त्रीणि वस्तूनि अस्माभिः अवेक्षितानि । प्रथममिदम्—यानि कर्माणि आचरितव्यानि, तानि फलत्यागपूर्वकम् आचरणीयानि । द्वितीयमिदम्—राजसानि तामसानि च कर्माणि निषिद्धानि काम्यानि च कर्माणि फलत्यागरूप-कर्तर्यां प्रवृत्तमात्रायां विना प्रयासं स्वात्मनैव प्रभ्रश्यन्ति । तृतीयं त्विदम्—योऽयं त्यागो भवेत्, तस्मिन्नपि फल-त्यागरूप-कर्तरी प्रयोक्तव्या । एतावान् त्यागो मया विहित इति अहङ्कारः प्ररूढपदो मा भूत् ।

राजसानि तामसानि च कर्माणि कुतः त्याज्यानि ? यतस्तानि शुद्धानि न सन्ति । अशुद्धत्वात् तानि कर्तुः चित्तं लिम्पन्ति । परंतु विशेषतो विचार्यमाणे इदं विज्ञायते यत् सात्त्विकान्यपि कर्माणि सदोषाणि भवन्ति । यानि यानि कर्मपद-वाच्यानि, तेषु सर्वेषु कोऽपि दोषो विद्यते एव । कृषिरूपः स्वधर्मो गृह्येत चेत् स किल शुद्धा सात्त्विकी क्रिया । परंतु यज्ञमय्यामस्यां स्वधर्मरूपायां कृषौ अपि हिंसा समांपतति । हल-कर्षणादिना कियन्तः कीटकाः म्रियन्ते । कूपोपकण्ठं पाङ्कजलता मा भूदिति प्रस्तरैः कुट्टिमकरणेन जन्तवो म्रियन्ते । प्रभाते द्वारे समुद्घाटिते यदैव सूर्यस्य प्रकाशः अन्तः आपतति, तदैव असङ्ख्याः जन्तवो विनश्यन्ति । यां वयं शुद्धीकरणक्रियां कथयामः, सा अन्ततो मारण-क्रिया भवति । सारांशः—

यदि सात्त्विकेषु स्वधर्मरूप-कर्मस्वपि दोषः आपतति चेत् किं क्रियेत ?

मयेदं कथितचरं यत् अधुनाऽपि सर्वेषां गुणानां विकासः सम्पादनीयः । ज्ञान-भक्ति-सेवाहिंसानां किञ्चिन्मात्रोऽनुभवः संप्राप्तः । नहि पूर्वं सर्वोऽनुभवो लब्धचरः । जगत् अनुभवं कुर्वत् अग्रे प्रसरति । मध्ययुगे एतादृशी एका कल्पना प्रास्फुरत् यत् कृषि-कर्मणि हिंसा जायते, अतः अहिंसका जनाः कृषिकर्म मा कुर्वन्तु, ते वाणिज्यं कुर्वन्तु । धान्योत्पादनं पापं नाम, परं धान्यविक्रयणं न पापमिति कथयन्ति स्म । किंतु इत्थं क्रियायाः अपवारणं न हितावहम् । यदि नाम मनुष्यः एवं कर्मसंकोचं कारं कारं वर्तेत चेत् अन्ते स्वात्मनाशः आपद्येत । मनुष्यः कर्मतो मुक्तये यथा यथा विचारयिष्यति, तथा तथा कर्मणो विस्तारः अधिकमेव वर्धेत । किं भवदीय-धान्यव्यापाराय कस्यचन कृषि-करणं नावश्यकम् ? एवं सति तस्यां कृषौ जातायाः हिंसायाः फल-भाक् भवानपि न भवति किम् ? कार्पासोत्पादनं पापं चेत् तर्हि उत्पन्नस्य तस्य विक्रयणमपि पापमेव । कार्पासोत्पादनं सदोषं मत्वा तत्कर्मपरिहारः प्रज्ञापराध एव । एतेषां कर्मणां परिवर्जनम्, इदं कर्म माऽस्तु तत्कर्म माऽस्तु, एवं च न किमपि कुर्यात्-एवं पर्यवेक्षमाणस्य दृष्टौ सात्त्विको दयाभावो नावशिष्यते । प्रत्युत दयाभावोऽस्तं गत इत्येव अवगन्तव्यम् । पल्लवेषु लूनेषु वृक्षो न म्रियते । सः अधिकपल्लव-पूरितो भवति । क्रियायाः संकोचनं नाम आत्मसंकोचनमेव ।

(१०३) क्रियातो निर्मुक्तेः वास्तविकी रीतिः

अतः प्रश्नस्तावत् ईदृशो यत् सर्वस्यां क्रियायां दोषश्चेत् तर्हि सर्वाः क्रियाः किमु न मोक्तव्याः ? अस्य उत्तरम् एकदा दत्तपूर्वम् । 'सर्वकर्मणां त्यागः कर्तव्यः' इयं कल्पना अतिमनोज्ञा । विचारोऽयं मोहकः खलु । परंतु इमानि असङ्ख्य-कर्माणि कथं नाम परिहरणी-

ग्रानि ? राजसानां तामसानां च कर्मणां या त्यागपद्धतिः, सैव सात्त्विक-कर्मपरित्यागेऽपि किमु ? सदोषाणि सात्त्विक-कर्माणि कथं त्यक्तव्यानि ? अत्र ईदृक् वैचित्र्यमस्ति यत् जगति मनुष्यो यदा सेन्द्राय तक्षकाय स्वाहा इत्थं कर्तुं अभिप्रैति, तदा तु इन्द्रस्य अमरत्वात् स तु नैव म्रियते, तक्षकोऽपि अम्रियमाणः स्थास्तुः सन् उपविशति । सात्त्विक-कर्मसु पुण्यमस्ति, स्वल्पो दोषश्च । परंतु स्वल्पीयसा दोषेण साकं पुण्यस्य आहुतिं दातुमिच्छथ चेत्, पुण्य-क्रिया अन्तःसारतया न म्रियेत, केवलं दोषक्रियैव समेधेत । एता-दृशेन विमिश्रितेन विवेकहीनेन त्यागेन पुण्यरूपः इन्द्रस्तु नैव म्रियते, दोषरूपस्तक्षकोऽपि मार्यमाणो न म्रियते । अतस्तेषां त्यागस्य रीतिः का ? मार्जारो हिंसां कुरुते, एतदर्थं स दूरमुत्सारित-श्चेत् मूषकाः हिंसां कुर्युः । सर्पो हिंसां कुरुते, एतदर्थं स दूरं मुत्सारितश्चेत् कृषिं परशताः कीटकाः हिंसिष्यन्ति । क्षेत्रस्थे पक्वे धान्ये विनष्टे परस्सहस्राः मानवाः मरिष्यन्ति । एतदर्थं विवेकयुक्तस्त्यागः अपेक्ष्यते ।

मत्स्येन्द्रनाथः गोरक्षनाथमब्रवीत्—‘इमं बालकं क्षालयित्वा समानय’ इति । गोरक्षनाथो बालकस्य पादौ धृत्वा सम्यक् उत्पात्य निपात्य संक्षाल्य च वृतौ शोषयितुं प्रसारयामास । मत्स्येन्द्रनाथस्तम् अपृच्छत्—‘अपि नाम बालकं क्षालयित्वा समानयेः ?’ गोरक्षनाथः प्रतिभाषते स्म—‘तमुत्पात्य निपात्य संक्षाल्य च शोषणार्थं प्रासार-यम् ।’ बालक-क्षालनस्य इयं रीतिः किमु ? नहि वस्त्र-क्षालनस्य मनुष्य-क्षालनस्य चैका रीतिः । द्वयोः प्रकारयोः नूनमन्तरम् अस्त्येव । एवमेव राजस-तामस-कर्मणां त्यागे सात्त्विक-कर्मणां त्यागे च भिन्नता भवति । सात्त्विक-कर्मत्यागस्य लैशी विजातीयैव ।

विवेक-हीनतया प्रवर्तने काऽपि अस्त-व्यस्तता समापतति ।
तुकारामः कथयति—

त्यागे भोग माझ्या येतील अंतरा ।

मग मी दातारा काय करूं ॥

“त्यागेन उपभोगाः मम मनसि प्रादुर्भवेयुः । हे दानशूर भगवन् !
मया कथं नु क्रियताम् ।” यदि लघीयांसं त्यागं कर्तुं प्रवर्तेत, तदा महान्
भोगः आपतति । तेन स स्वल्पफलत्यागोऽपि मिथ्या संजायते ।
तनुतर-त्यागपूरणार्थं महान्ति महान्ति इन्द्र-भवनानि निर्मुप्यन्ते,
एतदपेक्षया स कुटीर एव वरीयानासीत् । स एव अलम् । कौपीनं
धृत्वा समस्तविलासभोगसङ्कलनात् स साधारणकञ्चुकः, द्वादशबन्धनी
(बगलबन्दी) च अधिकं श्रेयः । अतो भगवता सात्त्विककर्मणां
त्यागस्य रीतिरेव अन्यादृशी अभ्यधायि । सर्वाणि सात्त्विककर्माणि
समाचरणीयानि, परंतु तेषां फलानि सन्त्रोट्य प्रक्षेपणीयानि । कानि-
चित् कर्माणि निःशेषं त्याज्यानि भवन्ति, केषाञ्चिच्च फलानि
त्रोटनीयानि भवन्ति । शरीरे कोऽपि बहिः कलङ्कः संलग्नश्चेत्
संक्षाल्य निस्सार्येत । परंतु चर्मवर्णो नैसर्गिकः कृष्णश्चेत् तस्य सुधा-
चूर्णलेपनेन किं भवेत् ? स कृष्णो वर्णः तदवस्थ एव तिष्ठतु । तत्र
दृक्पातमेव न कुर्याः । तममङ्गलं मा ब्रूयाः ।

एको मनुष्यः आसीत् । तस्य स्वगृहम् अमङ्गलमभासत ।
अतः स तत् परित्यज्य क्वापि ग्राममेकं जगाम । तस्मिन् ग्रामेऽपि
तस्य कश्मलं प्रत्यभात् । ततः स अरण्यं अव्रजत् । तत्र एकस्य
रसालतरोः अधः उपाविशत् । उपरिष्ठात् एकः पक्षी तन्मूर्ध्नि विष्ठां
विसर्जयामास । इदम् अरण्यमपि अभव्यं मत्वा स नदीमध्यम्
अध्यास्त । नद्यां महामत्स्याः क्षुद्रमत्स्यान् अदन्ति स्म । इदमव-

लोकयतः तस्य जुगुप्सा समजनि । समस्ता सृष्टिः अमङ्गला वर्तते,
अत्र मरणमन्तरा नान्या गतिः—एवं विचार्य स जलमध्यात् बहि-
रागत्य काष्ठानि प्राज्वालयत् । अत्रान्तरे एको गृहस्थः आगत्य
तमवादीत्—‘कुतोऽयम् आत्मघातः ?’ सः अवोचत्—‘इदं जगत्
अमङ्गलमस्ति’ इति । स गृहस्थोऽब्रवीत्—‘तवेदं दुर्गन्धं शरीरम् !
इयं वपा अत्र प्रज्वलिता चेत् कियद् दौर्गन्ध्यं प्रसरेत् ? वयमत्रैव
अन्तिके निवसामः, क्व गच्छेम ? एकस्मिन् केशे दग्धे पूतिगन्धः
प्रसरति । त्वदीया तु सर्वा वपा प्रज्वलेत्, तेनात्र कियद् दौर्गन्ध्यं
प्रसरेदिति किञ्चित् विचारय ।’ स मनुष्यः सनिर्वेदम् अवादीत्—
‘अस्मिन् जगति जीवनस्य व्यवस्था नास्ति, मरणस्य चापि व्यवस्था
नास्ति । ततः किं करवाणि ?’

सारांशः—‘अमङ्गलम्, अमङ्गलम्’ इत्युक्त्वा सर्वं परित्यज्येत
चेत् अवस्थानमेव न सम्भवेत् । लघूनि कर्माणि परित्यक्तुमिच्छेः
चेत् महान्ति कर्माणि मूर्धानमधितिष्ठेयुः । कर्म स्वरूपतः बहिष्ठात्
परिहारात् न परिह्रियते । प्रवाहप्राप्तस्य कर्मणो विपरीतं गन्तुं
यदि कोऽपि स्वशक्तिं उपयुञ्जीत—प्रवाहात् विप्रतीपं गन्तुं प्रवर्तेत,
तर्हि अन्ते श्रान्तस्तेनैव प्रवाहेण प्रवाह्यमाणो गच्छेत् । प्रवाहानुकूलं
तादृक् कर्म अनुष्ठायैव ततः स्वात्मतरणस्य उपायो निरीक्षणीयः ।
तेन मानसिको लेपः प्रक्षीणो भवेत्, चित्तं च क्रमशः शुद्धयेत् । उत्तरोत्तरं
क्रियाः स्वत एव विलुप्येयुः । कर्मत्यागमन्तरा क्रिया लुप्येत् । कर्म
त्यक्तमेव न भवेत् । क्रिया पुनः प्रभ्रश्येत् ।

क्रिया-कर्मणोः अन्तरमस्ति इति अवगम्यताम् । उदाहरणार्थं
मन्यतां तावत्—एको महान् कोलाहलः संप्रवृत्तः, तस्य निरोधश्च
अपेक्ष्यते । कश्चित् रक्षापुरुषः समेत्य कोलाहल-निरोधार्थं तारस्वरेण

आक्रोशेत्—‘कोलाहलो निरुद्धचताम्’ इति । तत्रत्य-घोष-निरोधार्थं उद्घोषणरूपं कर्म तेन करणीयमासीत् । अपरः कोऽपि तत्र समा-गच्छेत्, तूष्णीमवस्थाय अङ्गुलीं च प्रदर्शयेत् । इयत्या एव क्रियया जनाः जोषभावं भजेरन् । तृतीयः कोऽपि पुरुषः केवलं तत्र उपस्थितो भवेत्, तावतैव जनाः शान्ताः समासीरन् । एकस्य तीव्रा क्रिया समभूत्, द्वितीयस्य मनाग् मृदुला, तृतीयस्य च सूक्ष्मा समपद्यत । उत्तरोत्तरं क्रिया तु न्यूना, न्यूनतरा न्यूनतमा च अभवन् । परंतु लोकेषु मौनस्थापनस्य कर्म समानमेव जातम् । यथा यथा चित्तं शुद्धयेत्, तथा तथा क्रिया तीव्रतां जह्यात् । तीव्रतातः सौम्यताम्, सौम्यतातः सूक्ष्मतां सूक्ष्मतातश्च शून्यतां गच्छेत् । कर्म भिन्नम्, क्रिया च भिन्ना । कर्मणो व्याख्यैव एषा—‘कर्तुः यदिष्टतमं तत् कर्म ।’ कर्मणि प्रथमा द्वितीया वा विभक्ती स्तः (कर्मवाच्य-कर्तृवाच्ययोः यथाक्रमम्) । क्रियार्थं तु एकं स्वतन्त्रमेव क्रिया-पदं प्रयुज्यते ।

कर्मणः क्रियायाश्च वैलक्षण्यं स्फुटमवगम्यताम् । कश्चित् कुपितश्चेत् बहु प्रजल्पन् सर्वथा मूकीभूय वा स्वक्रोधं प्रकटयेत् । ज्ञानी पुरुषः लेशमात्रामपि क्रियां न कुरुते, तथापि अनन्तानि कर्माणि विधत्ते । तस्य केवलं सत्तैव अपारं लोकसंग्रहं कर्तुं पारयेत् । तस्य ज्ञानिनः केवलमुपस्थितिरेव पर्याप्ता । यद्यपि तस्य हस्तौ पादौ च कार्यं न कुरुतः, तथापि स कार्यं कुरुते । क्रिया सूक्ष्मतां गच्छति, प्रत्युत कर्म वर्धितुं प्रवर्तते । विचारस्यायं प्रवाहः इतोऽपि अग्रे नीयेत चेत्, इदं वक्तुं शक्यते यत् साकल्येन चित्ते शुद्धे सति अन्ते क्रिया शून्या भवेत्, कर्माणि पुनरनन्तानि प्रचलिष्यन्तीति । पूर्वं तीव्रम्, अग्रे तीव्रात् सौम्यम्, सौम्यात् सूक्ष्मम्, सूक्ष्मात् शून्यम्—अनेन

सूत्राहेणैव क्रियाशून्यत्वं प्राप्येत । परंतु ततः परम् अनन्तानि कर्माणि विना परिश्रमेण सम्पद्येरन् ।

आपाततः कर्मणि अपवार्यमाणे तद् दूरं नापसरति । निष्कामतया कर्म कारं कारं शनैः शनैः तदनुभवो जायेत । 'ब्राउनिंग'-नामा कविः 'दम्भी धर्मगुरुः' इत्यर्थकेन अभिधानेन (शीर्षक से) एकां कविताम् अरचयत् । तं धर्मगुरुम् (पोप को) कश्चित् मनुष्यो जगाद—'एतावत् किमर्थमभिनयसि ? किमर्थमयं प्रपदगामी कञ्चुकः ? अयमुपरितनः अवडम्बरः कुतः ? इयं गम्भीरा च मुद्रा किमर्था ? तदा स प्रत्यब्रवीत्—'इदं किमर्थं विदधामि, तत् आकर्णय ! इदं नाटकं कारं कारं अज्ञातोऽपि श्रद्धास्पर्शः संभवितुं शक्यः ।' अतो निष्कामां क्रियाम् अनुतिष्ठता भाव्यम् । शनैः शनैः निष्क्रियत्वमात्मसाद् भवेत् ।

(१०४) साधकार्थं स्वधर्मस्य विवरणम्

अयं निष्कर्षः—राजसानि तामसानि च कर्माणि सर्वात्मना परित्याज्यानि । सात्त्विकानि कर्माणि अनुष्ठेयानि । पुनरयं विवेकोऽनुसन्धातव्यो यत् सात्त्विकं कर्म स्वभावतः प्राप्तं सदोषमपि न त्यजेत् । भवतु नाम स दोषः । तद्दोषापवारणं पर्यवेक्षेत चेत्, अन्ये असङ्ख्याः दोषाः शिरः समारोहेयुः । त्वदीया विरूपा नासा तथैव तिष्ठतु । तां संकर्त्य रमणीयां सम्पादयितुं यतिष्यसे चेत्, सा ततोऽपि भीषणतरा विसंस्थुला च दृश्येत । सा यथावस्थैव समीचीना । सदोषाण्यपि सात्त्विक-कर्माणि प्रवाह-सङ्गतानि सन्ति, अतो न त्याजानि । तानि आचरणीयान्येव । परंतु तेषां फलत्यागः कर्तव्यः ।

अन्यदेकं वस्तु कथनीयमस्ति—यत् कर्म प्रवाहप्राप्तं न स्यात्, तत् सौष्ठवेन कुर्यामिति ते कियदपि प्रतिभायात्, तर्हि अपि तत् मा कुरु । यत् प्रवाहागतं तदेव कुर्याः । महान्तं फटाटोपं कृत्वा अन्यत्

नूतनं कर्म बलात् शिरसि मा वह । फटाटोप-पुरस्सरं करणीयं कर्म
 कियदपि रम्यं भवेत्, तथापि तद् दूरमवस्थापय । तस्य मोहो मा
 भूत् । धारावाहितया प्राप्तस्य कर्मण एव फलत्यागः शक्यसंभवः ।
 'इदं कर्म समीचीनम्, तच्च मनोज्ञमस्ति' एवंविधेन लोभेन मनुष्यः
 सर्वत्र धावेत् चेत्, कुतस्तरां फलत्यागः ? समस्तं जीवनम् अस्तव्य-
 स्ततामियात् । फलाशयैव स परधर्मरूपं कर्म कर्तुमुत्सहेत्, फलमपि
 च हस्तगतं न भवेत् । जीवने क्वापि स्थिरता न आप्येत । तत्कर्मणः
 आसक्तिः चित्ते बद्धमूला भवेत् । सात्त्विक-कर्मणोऽपि लोभो भासेत
 चेत्, सोऽपि दूरीकरणीयः । यदि तानि विविधानि सात्त्विक-कर्माणि
 कर्तुं प्रतीक्षसे, तदा तत्र राजसता तामसता च समापतेत् । तस्मात्
 प्रवाहप्राप्तं सात्त्विकं स्वधर्ममेव कुर्याः ।

स्वधर्मे स्वदेशीयो धर्मः, स्वजातीयो धर्मः, स्वकालिकश्च धर्मः
 अन्तर्भवन्ति । इमे त्रयः संभूयैव स्वधर्मतामाप्नुवन्ति । मदीयवृत्तेः
 किमनुकूलम्, किं चानुरूपम्, किं कर्तव्यं मदर्थमनुप्राप्तम् ? इदं
 सर्वं स्वधर्माविधारणे समायात्येव । युष्मासु युष्मत्तानामकं किमपि
 अस्ति, अत एव यूयं यूयं स्थ । सर्वेषां प्रतिस्वं कोऽपि विशेषो
 वर्तते । अजस्य विकासः अजावस्थायामेव निहितः । अजः सन्
 एव स स्वात्मानं विकासयेत् । अजो यदि 'अहं गौः भवानि' इति वदेत्,
 तत् अशक्यसंभवं भवेत् । स्वभावतः प्राप्तम् अजत्वं हातुं स न क्षमेत् ।
 तदर्थं तेन स्वशरीरं मोक्तव्यं भवेत् । नवीनो धर्मः, नवीनं च जन्म
 ग्राह्यं भवेत् । परंतु अस्मिन् जन्मि तत् अजत्वमेव पावनम् ।
 वृषभमण्डूकयोः कथा वर्तते खलु ! मण्डूक्याः परिपुष्टिः सीमिता
 वर्तते । यदि सा वृषभवत् वर्धितुमुत्सहेत्, तदा म्रियेत । अन्यस्य
 रूपं नानुकार्यम् । अतः 'परधर्मो भयावहः' इत्युक्तम् ।

पुनः स्वधर्मेऽपि द्वौ मार्गौ वर्तते । एकः परिवर्तनशीलः, अपरश्च अपरिवर्तनशीलः । अद्यतनोऽहं श्वो न स्थाताऽस्मि, श्वस्तनश्च परश्वो न स्थास्यामि । अजस्रमहं परिवर्ते । शैशवावस्थागतस्य बालस्य केवलं संवर्धनं नाम स्वधर्मः । तारुण्ये मयि पर्याप्ता कर्मशक्तिश्चेत् तया समाजसेवां कुर्वीयं । प्रौढावस्थायां मामकीनस्य ज्ञानस्य इतरेषां लाभः स्यात् । एवं कतिपये स्वधर्माः परिवर्तमानाः, कतिपये च अपरिवर्तमानाः । एभ्य एव प्राचीना शास्त्रीया संज्ञा देया चेत् वयम् एवं वदेम—‘मनुष्यस्य कृते वर्णधर्मः आश्रमधर्मश्च विद्येते । तयोर्वर्णधर्मः अपरिवर्तनीयः, आश्रमधर्मः पुनः परिवर्तते ।’

‘आश्रम-धर्माः परिवर्तन्ते’ नाम अहं ब्रह्मचारिपदं सार्थकं कृत्वा गृहस्थो भवामि । गृहस्थाश्रमात् वानप्रस्थः, वानप्रस्थाच्च संन्यासी सम्पत्स्ये । आश्रमधर्मे एवं विपरिवर्तमानेऽपि वर्णधर्मो न विपरिवर्तितुं शक्यः । स्वकीया नैसर्गिकी मर्यादा न खलु मया त्यक्तुं शक्या, स प्रयत्नो वितथोऽस्ति । युष्मासु विद्यमाना युष्मत्ता युष्माभिर्न वारयितुं पार्येत । अस्यामेव कल्पनायां वर्णधर्म-योजना अवतिष्ठते । वर्णधर्मस्य कल्पना मधुरा किल । किं वर्णधर्मः सर्वथा निश्चलः ? अजस्य यथा अजता, गोश्च गोत्वम्, तथैव ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वम्, आहोस्वित् क्षत्रियस्य क्षत्रियत्वमपि ? वर्णधर्मः एतावान् दृढो नास्तीति अहं स्वीकरोमि । परंतु इदं तत्त्वं सविचारं ग्राह्यम् । वर्णधर्मो हि यदा सामाजिक-व्यवस्थानिष्पादक-युक्तित्वेन विनियुज्यते, तदा तत्र अपवादः समुन्मिषेदेव । स च अपवादः अभ्युपगन्तव्य एव भवति । स हि गीतया अभ्युपगतः । निष्कर्षोऽयम्—इमौ द्वौ धर्मौ परिज्ञाय अवान्तरो धर्मः सुन्दरः मत्तोमोहकश्च दृश्येत, तथापि स हातव्यः ।

(१०५) फलत्यागस्य समुच्चितः फलितोऽर्थः

फलत्याग-कल्पनायाः यो विकासोऽस्माभिः, अक्रियत, ततः अग्रिमोऽर्थो निष्पद्यते—

- (१) राजसानां तामसानां च कर्मणां सर्वथा त्यागः ।
- (२) तस्य त्यागस्यापि फलत्यागः । तस्यापि अहङ्कारो न भवेत् ।
- (३) सात्त्विक-कर्मणां स्वरूपतः त्यागमकृत्वा केवलं तेषां फलत्यागः ।
- (४) सात्त्विक-कर्माणि यानि फलत्यागपूर्वकम् आचरणीयानि, तानि सदोषाण्यपि समनुष्ठेयानि ।
- (५) सततं फलत्यागपूर्वकं तानि सात्त्विक-कर्माणि कारं कारं चित्तं शुद्ध्येत । एवं तीव्रात् सौम्यम्, सौम्यात् सूक्ष्मम्, सूक्ष्मात् शून्यम्—अनया भङ्ग्या सर्वः क्रियाकलापो भ्रश्येत् ।
- (६) क्रिया भ्रश्येत्, परंतु कर्म—लोकसंग्रहरूपं कर्म—सम्पद्यमानमेव अवतिष्ठेत् ।
- (७) सात्त्विक-कर्माणि प्रवाह-प्राप्तमेव आचरणीयम् । यत् प्रवाह-प्राप्तं न भवति, तत् कियदपि शोभनं भवेत्, तथापि दूरे अवस्थापनीयम्, तस्य मोहो मा भवतु ।
- (८) स्वभावतः स्वधर्मोऽपि पुनर्द्विविधः—परिवर्तमानः, अपरिवर्तमानश्च । वर्णधर्मो न परिवर्तते, आश्रमधर्मः पुनः परिवर्तते । परिवर्तनशीलेन स्वधर्मेण परिवर्तमानेनैव भाव्यम् । तेन प्रकृति-विशुद्धा भवेत् ।

प्रकृतिः प्रवहमाना अपेक्ष्यते । यदि निर्झरः प्रवहमानो नावतिष्ठेत्, तदा ततः पूतिगन्धः प्रसरेत् । तथैव आश्रमधर्मस्यापि स्थितिः । मनुष्यः प्रथमं कुटुम्बं परिगृह्णाति । स्वविकासार्थं कुटुम्बबन्धने आत्मानं

निपातयति । तत्र विविधोऽनुभवो जायते । परंतु कुटुम्बे समागत्य यदि स्थायितया तत्रैव निगडितो भवेत्, तदा विनाशः सम्पद्येत । यत् कुटुम्बे अवस्थानं पूर्वं धर्मरूपमासीत्, तदेव अधर्मरूपं भवेत् ; यतः स धर्मो बन्धनकारी संवृत्तः । परिवर्तमानो धर्मः आसक्तिवशात् न त्यक्तश्चेत्, नूनं भयावहा स्थितिरापतेत् । समीचीनस्यापि वस्तुनः आसक्तिर्मा भूत् । आसक्त्या घोरोऽनर्थः आपद्यते । फुफ्फुसान्तराले क्षयस्य अणुकीटाः यदि अनवधानेन प्रविशेयुस्तदा सर्वं जीवनं निस्सारं सम्पादयेयुः । सात्त्विके कर्मणि आसक्तिरूपाः कीटाः यदि अनवधानेन प्रविशेयुः, तर्हि स्वधर्मो दुर्विपक्तुं प्रवर्तेत । स सात्त्विक-धर्मः राजस-तामसयोः पूतिगन्धेन युक्तो भवेत् । कुटुम्ब-परिग्रहो नाम विपरिवर्तमानः स्वधर्मः । स यथासमयं त्यक्तो भवेत् । तथैव राष्ट्र-धर्मः । राष्ट्रधर्मे आसक्तिरापतेत् । 'इदमस्माकं राष्ट्रमेतावदेव दृश्येत' इति यदि निर्धार्येत, तर्हि इयं राष्ट्रभक्तिः भयानकं वस्तु सम्पद्येत । अनेन आत्मविकासो निरुद्धयेत । तेन चित्ते आसक्तिः रूढपदा भवेत्, अधःपातश्च स्यात् ।

(१०६) साधनायाः या परा काष्ठा, सैव सिद्धिः

सारांशः—जीवन-फलं हस्तगतं कर्तुमिच्छथ चेत् अमुं फल-त्याग-चिन्तामणिम् आश्रयत । स युष्माकं पन्थानं निर्दिशेत् । फलत्यागस्य तत्त्वं स्वकीयां मर्यादामपि द्योतयति । अयं चिन्ता-मणिरूपो दीपः अन्तिके चेत्, कतमं क्रियेत, कतमं च अपवार्येत, कतमं कदा परिवर्त्येत—इदं सर्वमवगम्येत । परंतु अधुना अन्य एव एको विषयः विचारणीयः—किं साधकेन सम्पूर्णक्रियाणां परिभ्रंश-स्वरूपा-याम् अस्यामन्तिमस्थितौ अवधानं दीयेत ? 'क्रियामन्तरा कर्म भवेत्' एतादृश्यां ज्ञानिदशायां साधकेन दृष्टिराधातव्या किमु ?

नैव, अत्रापि फलत्याग-निकष एव योजनीयः । अस्माकं जीवनस्य स्वरूपं इयत् मनोज्ञमस्ति—यत् अस्माकम् अपेक्षितम्, अकृतेऽपि दृक्पाते तत् स्वत एव आप्येत । जीवनस्य सर्वेषां महत्तमं फलं तावत् मोक्षः । तस्मिन् मोक्षे, तस्याम् अकर्माविस्थायामपि लोभो मा भूत् । सा स्थितिः अज्ञानतामेव अस्माकम् आत्मसाद् भवेत् । नहि संन्यासः एतादृशं वस्तु यत् अकाण्डे पञ्चनिमेषाधिक-द्विवाद-न-वेलायां समापतेत् । संन्यासो न यान्त्रिकं वस्तु । तत् त्वदीये जीवने कथं विकसिष्यतीति त्वया नैव अवबुद्धयेत् । तस्मात् मोक्ष-चिन्तां परित्यज ।

भक्तः सदैव ईश्वरम् एवमेव आवेदयति—‘इयं भक्तिरेव मह्यम् अलम् । स मोक्षः, तत् अन्तिमं फलं नाहं कामये ।’ मुक्ति-र्नाम प्रकारान्तरेण भुक्ति-विशेष एव खलु ! मोक्षो नाम भोग एव, एकं फलमेव । अस्मिन् मोक्षरूपे फलेऽपि फलत्याग-कर्तरी प्रयुज्य-ताम् । तेन हि मोक्षो नापसरेत् । कर्तरी त्रुटयेत् । फलं दृढतरं भवेत् । यदा मोक्षस्य आशां परित्यजथ, तदैव अजानानाः मोक्षाभि-मुखं व्रजेत् । साधना एव इयत्या तन्मयतया प्रवर्तताम्, येन मोक्षो विस्मृतो भवेत्, स च त्वां गवेषयन् त्वत्सम्मुखं समागत्य अवतिष्ठ-ताम् । साधकः स्वसाधनायामेव रज्यते । “मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि”—अकर्मदशायाः मोक्षस्य वा आसक्ति मा विधेहि, इत्थं भगवान् पूर्वमेव आख्यातवान् । अधुना पुनरन्ते कथयति—“अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।” अहं मोक्षदान-समर्थोऽस्मि । त्वं मोक्षचिन्तां मा कार्षीः, साधनाया एव चिन्तां कुर्याः । मोक्षस्य विस्मरणात् साधना उत्कृष्टा भवेत् । मोक्ष एव मुह्यन् त्वदभिमुखमागच्छेत् । मोक्ष-निरपेक्षवृत्त्या केवलं साधनास्वेव संलग्नस्य कण्ठे मोक्षलक्ष्मी-र्वरमालामर्पयति ।

यत्र साधनायाः परा काष्ठा भवति, तत्र सिद्धिः बद्धाञ्जलिः सन्तिष्ठते । येन गृहं गन्तव्यम्, स यदि 'गृहम्, गृहम्' इति जपन् वृक्षाधस्तले एव उपविशेत् चेत्, तर्हि गृहं दूरं तिष्ठेत्, अरण्ये एव अवस्थान-प्रसङ्गः समापतेत् । गृहस्य स्मरणं निधाय यदि स पथि विश्राम्येत्, तर्हि पार्यन्तिक्याः विश्रान्तेः दूरमवतिष्ठेत् । मया संचलनोद्योगः प्रवर्तनीय एव, तेन गृहं द्राग् अग्रे समवाप्येत् । मोक्षस्य सालस्येन स्मरणे मदुद्योगे, मत्साधनायां शैथिल्यमापद्येत्, तेन च मोक्षो दूरगो भवेत् । मोक्षस्य उपेक्षणं सततं साधना-प्रवर्तनं च अयमेव मोक्षस्य अन्तिका-नयनस्य उपायः । अकर्म-स्थितेः विश्रान्तेश्च अतिलोभो मा भूत् । साधनायामेव हार्दं निदध्याः, येन मोक्षो नियतं सिद्ध्येत् । 'उत्तरम् उत्तरम्' इति उद्घोषणेन उदाहृताः प्रश्नाः नोत्तरिताः स्युः । मया या उदाहरण-प्रक्रिया समधिगता, सा प्रक्रियैव मां क्रमशः उत्तरं प्रापयेत् । सा प्रक्रिया यत्र अवसिता भवेत्, तत्र उत्तरं सुनिश्चप्रचमेव । समाप्तेः पूर्वमेव समाप्तिः कथं भवेत् ? उदाहरण-प्रक्रियातः पूर्वम् उत्तरं कथं लभ्येत । साधकावस्थायां सिद्धावस्था कथं वर्तेत ? जले निमज्जन्ता परतीरगतः आनन्दो ध्यायेत चेत् कथं युक्तं भवेत् ? तस्मिन् अवसरे प्रतिहस्तम् अग्रे सन्तरणे एव सकलं ध्यानम्, सर्वा च शक्ति-राधात्तव्या । प्रथमं साधनां समापयेः, सागरमतिलङ्घयेः, मोक्षस्तु स्वयमेव उपतिष्ठेत् ।

(१०७) सिद्धपुरुषस्य त्रिप्रकारिका भूमिका

ज्ञानिनः अन्तिमावस्थायां सर्वाः क्रियाः प्रभ्रश्यन्ति, शून्यरूपाः भवन्ति । परंतु तस्यामपि अन्तिमावस्थायां क्रियाः न भवेयुरिति नास्ति । ज्ञानिद्वारा क्रिया समुत्पद्येत, न वा समुत्पद्येत ! इयम् अन्तिमा अवस्था नितान्तं रमणीया उदात्ता च । तस्यामवस्थायां

यद्यद् भवेत्, तस्य सर्वस्य चिन्ता तस्य न भवति । यद्यद् भवेत्, सर्वं शुभम्, समीचीनमेव स्यात् । साधनायाश्चरमायां दशायां स अवतिष्ठते । तत्र सर्वाणि कर्माणि कुर्वन्नपि स किमपि न करिष्यति । संहरन्नपि संहर्ता न भवेत् । कल्याणं कुर्वन्नपि कल्याणकारी न भवेत् ।

इयमन्तिमा मोक्षावस्था नाम साधकस्य साधनायाः परा काष्ठा । साधकस्य साधनायाः परा काष्ठा नाम तस्याः सहजावस्था । अहं किमपि कुर्वन् अस्मि इत्यस्य कल्पनैव न भवति तत्र । यद्वा अहमिमां दशां साधकस्य साधनायाः अनैतिकतां कथयेयम् । नहि इयं सिद्धावस्था नैतिकी अवस्था । शिशुः सत्यं वदति, किंतु न तत् नैतिकम् ; यतः 'किमसत्यम् ?' इत्यस्य तस्य कल्पनैव नास्ति । असत्यस्य कल्पनायां सत्यां यत् सत्यकथनं तत् नैतिकं कर्म भवति । सिद्धावस्थायां पुनरसत्यरूपं वस्तु एव न भवति । तत्र सत्यमेव प्रतिष्ठितं भवति, अतस्तत्र नीतिर्नास्ति । तत्र निषिद्धं क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते । श्रवणानर्हं कर्णयोर्न प्रविशति । अदर्शनीयं नेत्रे नैव पश्यतः । यदेव भवितव्यं तदेव हस्ताभ्यां स्वभावतः सम्पद्यते । तत् करणीयं न भवति । यत् वारणार्हं तस्य वारणं कर्तव्यतां नापद्यते, प्रत्युत तत् स्वयमेव वार्यते । ईदृशी इयं नीतिशून्या अवस्था वर्तते । येयं साधनायाः परा काष्ठा, येयं सहजावस्था, अनैतिकता अतिनैतिकता वाऽस्ति, तस्याम् अतिनैतिकतायां नीतेः परमः उत्कर्षोऽस्ति । 'अतिनैतिकता'-शब्दो मम सम्यक् स्फुरितः । अथवा इयं दशा 'सात्त्विक-साधनायाः निःसत्त्वता' इत्यपि वक्तुं शक्येत ।

कतमेन प्रकारेण इयं दशा वर्ण्यताम् ? यथा हि उपरागात् पूर्वमेव वेधः प्रवर्तते, तथैव देहपातानन्तरम् आगमिष्यन्त्याः मोक्षदशायाः

दोहदाः देहपातात् पूर्वमेव प्रवर्तन्ते । देहे अवस्थिते एव भाविन्याः मोक्षस्थितेः अनुभवः प्रादुरेतुं प्रवर्तते । ईदृश्याः स्थितेः वर्णने वाणी प्रस्खलति । स यथेच्छं हिंसां करोतु, तथापि न किमपि कुरुते । तस्य क्रिया साम्प्रतं कतमेन मानेन मीयताम् ? जायमानं तत् सर्वं सात्त्विकमेव कर्म भवेत् । सर्वस्मिन् क्रियाजाते प्रपच्य पतितेऽपि स जगतः लोकसङ्ग्रहं कुर्वीत । अत्र कतमा भाषा लप्यताम्, इदमेव नावगम्यते ।

अस्यामन्तिभावस्थायां त्रयो भावाः अवतिष्ठन्ते । एकः सः—वामदेवस्य दशा । तस्यायं प्रथितः खलु उद्गारोऽस्ति—“अस्मिन् विश्वस्मिन् यत् किमपि वर्तते, तद् अहमस्मि”—अहं मनुरभवम् । ज्ञानी पुरुषो निरभिमानः तिष्ठति । तस्य देहाभिमानः अपैति । सर्वाः क्रियाः प्रपक्वाः सत्यः स्खलन्ति । तदा तस्यैका भावावस्था समुदेति । सा अवस्था एकस्मिन् देहे न माति । नहि भावावस्था नाम क्रियावस्था, अपितु भावनायाः उत्कटावस्था सा ।

इयं भावावस्था स्वल्पशः अस्माकं सर्वेषाम् अनुभवपथमारोहणीया भवति । बालकस्य दोषेण माता दोषवती गुणेन च गुणवती जायते । बालकस्य दुःखेन सा दुःखिनी सुखेन च सुखिनी भवति । मातुरियं भावावस्था बालकावधिरेव । स्वयं दोषमकृत्वाऽपि सा वत्सस्य दोषं स्वात्मनि स्वीकुरुते । ज्ञानी पुरुषोऽपि भावनायाः उत्कटतया सर्वस्य जगतो दोषान् उररीकुरुते । भुवनत्रयस्य पापेन स पापी जायते, पुण्येन च पुण्यवान् । तथापि स भुवनत्रयस्य पाप-पुण्याभ्यां मात्रयाऽपि न स्पृश्यते । प्रसिद्धे रुद्रसूक्ते ऋषिः आचष्टे—यवाश्च मे तिलाश्च मे गोधूमाश्च मे । “मह्यं यवाः दीयन्ताम्, मह्यं तिलाः दीयन्ताम्, मह्यं गोधूमाः अप्यन्ताम्” इति । ईदृशं सततमर्थयमान एव स आस्ते । चित्रं तस्य ऋषेः जठरं कियद् बृहत् ! किंतु सः

अर्थयमानः सार्धहस्तत्रय-परिच्छिन्नदेहस्थो नास्ति । तस्य आत्मा विश्वाकारः सम्पद्य वदन् अस्ति । अमुमहं 'वैदिकः विश्वात्मभावः' इति व्याहरामि । वेदे अस्याः भावनायाः परमः उत्कर्षो दरीदृश्यते ।

गुर्जराभिजनः साधुः नरसीमेहता-महानुभावः कीर्तनं विदधानः एवं गदति—

बापजी पाप में कवण कीधां हशे ।

नीम लेतां ताहं निद्रा आवे ॥

“हे ईश्वर ! अहं तादृशं कतमं पापम् अकरवम्, येन ते कीर्तनं कुर्वाणस्य मम निद्रा प्रवर्तते ।” क्षणं विचारयन्तु—निद्रा किं 'नरसी-मेहता-महाशयं बाधते स्म ? सा तु श्रोतृन् आच्छादयति स्म । परंतु श्रोतृभिः एकरूपतामापद्य नरसीमेहता-महोदयः विचारयति । इयं तस्य भावावस्था । ज्ञानि-पुरुषस्य एतादृशी भावावस्था जायते । अस्यां भावावस्थायां सर्वं पाप-पुण्यं तद्द्वारा प्रवर्तते इति युष्माभिर्दृश्येत । स स्वयमपि तथा वदेत् । सः ऋषिः आख्याति ननु—‘अकरणीयानि बहूनि कार्याणि अहमकार्षम्, करोमि, करिष्यामि च । अस्यां भावावस्थायां सम्प्राप्तायाम् आत्मा पक्षीव उड्डीयते । स पार्थिवता-मतिक्रम्य गच्छति ।

अस्याः भावावस्थाया इव ज्ञानिनः एका क्रियावस्थाऽपि वर्तते । ज्ञानी तु स्वभावतः किं कुर्यात् ? स यद्यद् अनुतिष्ठेत्, तत् सर्वं सात्त्विकमेव भवेत् । यद्यपि अद्यावधि मनुष्यदेहस्य मर्यादा विद्यते, तथापि तस्य सर्वो देहः, सर्वाणि इन्द्रियाणि सात्त्विकानि सञ्जातानि । अत एव तस्य सर्वं क्रियाजातं सात्त्विकमेव भवेत् । व्यावहारिक-दृष्ट्या दृश्येत चेत्, तस्य आचरणे सात्त्विकतायाः परा कोटिर्दृश्येत । विश्वात्मभावेन दृश्येत चेत्, सर्वस्य त्रिभुवनस्य पाप-पुण्ये नूनं स

कुरुते । किञ्च एवं स्थितेऽपि सः अलिप्तो भवति ; यतः इदं संलिप्तं शरीरं तेन अवतार्यं प्रक्षिप्तमस्ति । क्षुद्रदेहं प्रक्षिपेत् तदैव स विश्वरूपो भवेत् ।

भावावस्थां क्रियावस्थां चान्तरा ज्ञानिनः एका तृतीयाऽपि स्थितिर्वर्तते । सा ज्ञानावस्था नाम* । अस्यामवस्थायाम् स पाप-मपि न सहते, पुण्यमपि न सहते । सर्वम् अन्विष्यान्विष्य प्रक्षिपति । इदं त्रिभुवनं वह्निशलाकया दग्धुं स सन्नद्धो • भवति । एकमपि कर्म देहेन कर्तुं स सन्नद्धो न भवति । तस्य स्पर्शोऽपि तेन न सह्यते । ईदृश्यः तिस्रोऽवस्थाः ज्ञानिनो मोक्ष-दशायाम्—साधनायाः परमोत्कृष्टदशायां सम्भवेयुः ।

येयं अक्रियावस्था नाम अन्तिमा दशा, सा कथमात्मसात् क्रियताम् ? वयं यानि यानि कर्माणि कुर्मस्तेषां सर्वेषां कर्तृत्वं स्वस्मिन् नैव अध्यारोपणीयम्, ईदृशोऽभ्यासः करणीयः । एवं मननीयं यदहं केवलं निमित्तमात्रम् ; कर्मणः कर्तृत्वं मयि नास्ति । अकर्तृत्ववादस्य भूमिकेयं प्रथमं नम्रतया ग्राह्या । किंतु नानेन सम्पूर्णं कर्तृत्व-मपेयात् । मन्दं मन्दम् अस्याः भावनायाः विकासो भवेत् । आदौ एवं प्रतिभासतां यत् 'अहं नाम केवलं तुच्छः, तस्य हस्तस्थं क्रीडनकम्, स मां नर्तयति ।' ततः परं 'सर्वं कृत्वा तदपि सर्वमस्य देहस्य, न मम तस्य संस्पर्शः, सर्वं हि इदं क्रियाजातम् अस्य शवस्यास्ति ; परंतु नाहं शवः, किंतु शिव एवास्मि' इत्थं भावयन् देहलेपेन स्तोकमपि लिप्तो मा भूः । एवं सति मन्ये, देहस्य सम्बन्ध एव नास्ति, एतादृशीं ज्ञानिनोऽवस्थां स प्राप्नुयात् । अस्यामवस्थायां पूर्वोक्ताः तिस्रोऽवस्थाः भवन्ति । एका तस्य क्रियावस्था, यस्यामति-निर्मलाः आदर्शायिताः क्रियाः तद्द्वारा सम्पद्येरन् । द्वितीया भावा-वस्था, यस्यां स इदमनुभवेत् यत् "त्रिभुवनस्य कृत्स्ने पाप-पुण्ये

अहं करोमि ।” तथापि तस्य लेशमात्रोऽपि स्पर्शो न स्यात् । तृतीया तस्येयं ज्ञानावस्था । अस्यामवस्थायां स लेशमात्रमपि कर्म स्वान्तिके अवस्थापयितुं नानुमन्येत । सर्वं कर्म भस्मसात् कुर्वीत । आभिः तिसृभिः अवस्थाभिः ज्ञानिपुरुषस्य वर्णनं कर्तुं शक्येत ।

(१०८) त्वमेव त्वमेव त्वमेव (‘तुही...तुही...तुही’)

एतत् सर्वमभिधाय भगवान् अर्जुनं ब्रवीति—“अर्जुन ! अहं त्वां यदिदं अवदम्, किं तत् सर्वं त्वं सम्यक् आकर्णयेः ? इदानीं पूर्णं विचार्य यथा ते प्रतिभासेत, तथा कुरु । भगवान् अर्जुनाय उदारतया स्वातन्त्र्यं प्रादात् । भगवद्गीताया अयं विशेषः । तथापि भगवान् पुनर्दयापरोऽभवत् । प्रदत्तम् इच्छा-स्वातन्त्र्यं पुनस्तेन स्वायत्तीकृतम्—“अर्जुन ! स्वीयामिच्छां स्वीयां साधनां सर्वमिदं परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ” इति । स्वस्मिन् शरणागतिमुपदिश्य प्रदत्तं स्वातन्त्र्यं स पर्यवारयत् । अस्यायमर्थो यत् “तव स्वतन्त्रा तादृशी इच्छैव नोदेतु । स्वस्येच्छां मा प्रवर्तय, परमेश्वरस्य इच्छया प्रवृत्तिं कुरु ।” स्वातन्त्र्यं माऽस्तु, एवमेव स्वभावतो मम भासताम् । अहं न भवामि, किंतु सर्वं त्वमेवेति भवेत् । स अजो जीवन् ‘मे मे मे’ इति करोति । अर्थात् ‘अहम् अहम् अहम्’ इति वदन् आस्ते । परंतु मरणोत्तरं यदा तस्य तन्तुः कार्पास-शोधक-धनुषो मौर्वीस्थाने सम्बद्धयते, तदा ‘दादू’ कविर्वदति—तुही...तुही...तुही अर्थात् ‘त्वमेव त्वमेव त्वमेव’ इत्थं तत् क्वणति । अधुना तु सर्वं तुही तुही तुही—‘त्वमेव त्वमेव त्वमेव’ ।

रविवासरः

१९-६-’३२

परिशिष्टम्

गीताध्याय-सङ्गतिः

प्रास्ताविकम्

‘कोचरब’ - स्थाने यदा आश्रमः संस्थापितः, तदाप्रभृत्येव विनोबा मम सहयोगिनः सन्ति । तैर्विपुलं तत्कार्यं कृतम्, यत् हि मया काङ्क्षितम्, मम वा प्रियमासीत् । गीताध्याय-सङ्गतिरेव दृश्यताम् । मया प्रार्थितं स्वल्पतरम्, विनोबा-महोदयेन च बहु दत्तम् । पाठकैः इदमपि अवगन्तव्यं यत् चतुर्दशसु दिवसेषु गीता-पारायणस्य प्रथमा कल्पना, ततः परं च सप्तसु दिवसेषु तत्पारायणस्य द्वितीया कल्पना यरवडा-मन्दिरे एव उत्स्फुरिता । मया विनोबा-महोदयाय स्वकीयः क्रमः सूचितः, तदुपरि तेषां प्रमाण-मुद्रा परिष्कारो वा याचितः । तत्स्थाने तैः ‘गीताध्याय-सङ्गतिः’ एव प्रेषिता । मन्ये, यदि इदं वस्तु दृष्टेः पुरतः उपस्थाप्येत, तर्हि गीतायां ध्यानावस्थितो भूत्वा तदीय-शिक्षां जीवने उपयोजयितुं कामयमानस्य लाभः स्यात् ।

महाबलेश्वरः

३०-५-१४५

म. क. गि. ५

पूज्यगान्धिनां सकाशे प्रेषितं पत्रम्

पूज्य बापूः,

गीतायाः साप्ताहिकः पाठक्रमः कीदृशः स्यात् ? इति विषये श्रीमद्भिर्यादृशाः विचाराः उपस्थापिता आसन्, तेषाम् उत्तरदानम् अहं न विस्मृतवान् । परंतु संक्षेपेण उत्तराणि अदत्वा तान् प्रश्नान् निमित्तीकृत्य गीतायाः अन्तर्गतानाम् अध्यायानां सङ्गति-विषयिणी स्वीया कल्पना एकवारं विस्तरेण भवतां पुरस्तात् स्थापनीया इत्यासीत् मदीयो विचारः । तदद्यावधि कर्तुं न शक्तोऽस्मि । परंतु संप्रति भवतां प्रश्नानाम् उत्तराणि तु दातव्यान्येव इति संक्षेपेण तानि दातुं प्रयते ।

गीतायाः प्रथमाध्यायस्तु बीजरूप एवास्ति । परंतु तस्यैव स्वल्पीयान् भागो द्वितीये अध्याये निविष्टः । तस्य कारणम्—भगवतः प्राथमिकं वक्तव्यम् (अ० २, श्लो० २-३), पार्थस्य हरिशरणता (अ० २ श्लो० ७) च अनयोः स्वातन्त्र्येण स्थान-प्रदानस्य आवश्यकता प्रत्यभासत इति । साक्षात् गीतायाः उपक्रमस्तु द्वितीयाध्यायस्य एकादशश्लोकतो जातः । ततः प्रभृति सम्पूर्णे द्वितीयाध्याये गीता-प्रतिपाद्यो मुख्यो विषयः सम्पूर्णतया ससंक्षेपं निरूपितः ।

(१) जीवनस्य शास्त्रम्—आत्मनः अमरत्वादिकम्, यस्य गीता 'साङ्ख्यबुद्धिः' इति नाम विदधाति ।

(२) जीवनस्य कला—समभावपूर्वकं कर्माणि कथमनुष्ठेयानि इति, यां गीता 'योगबुद्धिः' इति कथयति ।

(३) जीवनस्य शास्त्रं कला च—साङ्ख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्च ।
द्वे अपि यस्मिन् स्थिरतां गते, तादृशस्य परमादर्शरूपस्य गुरुमूर्तेः
वर्णनम्, यद् गीता 'स्थितप्रज्ञ' इति पदेन अभिदधाति ।

(४) स्थितप्रज्ञतायाः अन्तिमः परिणामः—ब्रह्मनिर्वाणम् ।
ब्रह्मनिर्वाणे संप्राप्ते वास्तविकं वक्तव्यं किमपि नावशिष्यते ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—'स्थितप्रज्ञः', 'ब्रह्मनिर्वाणम्' इमौ द्वौ शब्दौ
गीतां त्यक्त्वा संपूर्णे संस्कृत-वाङ्मये अर्थात् गीतातः प्राचीने वाङ्मये
क्वापि नोपलभ्येते । अतः गीतायाः इदं शब्द-द्वयं स्वतन्त्रं (स्वोपज्ञम्)
विशिष्टं च वर्तते । भक्तः, ज्ञानी, योगी, मुक्तिः, परमपद-प्राप्तिः,
अपुनरावृत्तिः—इत्यादयः शब्दाः यद्यपि गीतायां विद्यन्ते, परं ते गीतया
स्वतन्त्रतया निर्मिता एव इति न वक्तुं शक्यते ।

सम्पूर्णो भावः स्वल्पेनैव उक्तः । तस्य विस्तरेण पुनरावृत्तिः
पार्थ-प्रश्नानुसारेण तृतीयाध्यायतः आपञ्चमाध्यायं कर्तव्याऽस्ति ।
अर्जुनस्तृतीये अध्याये प्रश्नं यदि नोदभावयिष्यत्, तदा गीता द्वितीये
अध्याये एव पर्यवसिता अभविष्यत् इति निश्चयप्रचम् । जीवनस्य
तत्त्वज्ञानं जीवन-कला (कौशलम्), आदर्श-गुरुः, अन्तिमं फलितं च
कथितं चेत् तदा किमन्यत् वक्तव्यमवशिष्येत ?

तृतीये अध्याये कर्माचरणस्य कारणानि भगवान् कथयति । बुद्धिः
श्रेष्ठा इति सत्यम्, परं सा विना कर्मणा नैव लभ्यते । तदर्थं किं कर-
णीयम् ? तल्लभार्थं व्यक्तेः आजीविका (शरीर-यात्रा), समाजसेवा
(यज्ञः), चित्तशुद्धिः (संसिद्धिः), लोकसंग्रहश्च—एतानि कर्माचरणस्य
उत्तरोत्तरं कारणभूतानि । तृतीयोऽध्यायः 'गीतायाः कुञ्चिका'
इति यत् कथ्यते, तत् सत्यमेव । यदि अर्जुनः प्रश्नं नोदभावयि-

ष्यत्, तर्हि कुञ्चिकेयं अस्माभिर्नालिप्स्यत । भगवान् तु पूर्वमेव
ब्रह्मनिर्वाणपर्यन्तं सर्वमुक्तवान् ।

इतोऽनन्तरं चतुर्थे अध्याये कर्मणो व्यापकं व्याख्यानं कृतम् । 'कर्म'
इत्युक्ते जीवने प्रवाहे कर्तव्यत्वेन प्राप्तं बाह्यं कर्म इति तु सत्यमेव,
वस्तुनामपेक्षा जायते, परंतु ततोऽन्यत् तत्कर्म समत्वपूर्वकं कर्तुम्
अनेकेषाम् अपेक्षा अस्ति । यथा—इन्द्रिय-निग्रह-तपःस्वाध्याय-
संयमेत्यादीनि । तानि वास्तविक-विचारदृष्ट्या कर्माण्येव भवन्ति ।
यदि स्वधर्मरूपं प्रत्यक्षं कर्म, तत्साहाय्यार्थं अन्तःशुद्धिकारकाणि
व्यापकानि विशिष्टानि वा कर्माणि एवं द्विविधो योगः उपलभ्येत,
तदा अन्तिमे समये सा अकर्म-दशा प्राप्ता भवेत् । इयानेव चतुर्था-
ध्यायस्य विषयः ।

परंतु इयमकर्म-दशा द्विविधा इति प्रतिभासते—(१) सर्वाणि
कर्माणि अनुष्ठितान्यपि अकृतानीव भवन्ति (योगः), सर्वाणि कर्माणि
च अननुष्ठितान्यपि कृतानीव भवन्ति (संन्यासः) । अस्याः द्विवि-
धायाः अकर्म-दशायास्तुलना पञ्चमे अध्याये वर्तते ।

योगः संन्यासश्च उभौ अपि तत्त्वतः अभिन्नौ एव (अ० ५
श्लो० ३-५) । किंतु साधकदृष्ट्या संन्यासापेक्षया योगः सुलभो भवति
(अ० ५ श्लो० ६-१२) । तत्र संन्यासः केवलम् अन्तिम-भूमिकैव
भवितुमर्हति । परंतु योगः साधकावस्थारूपो भूत्वाऽपि अन्तिमावस्था-
रूपोऽपि भवति इति फलति । एतदग्रे पूर्णयोगिरूप-संन्यासिपुरुषस्य
मनोज्ञं वर्णनं पञ्चमाध्यायीय-त्रयोदश (अ० ५, श्लो० १३)—
श्लोकतः षड्विंश-(२६)-श्लोकपर्यन्तं कृतम् । अन्तिमाः चतुर्विंश-
पञ्चविंश-षड्विंश-(२४, २५, २६)-श्लोकाः तत् ब्रह्मनिर्वाणं
प्रतिपादयन्ति यत् गीता योगिनः संन्यासिनो वा अन्तिमं प्राप्तव्य-
स्थानं निर्धारयति । अत्र श्लोकत्रये त्रिवारम् 'ब्रह्म-निर्वाण'-

पदं समुच्चारितम् इत्यपि अवधातव्यम् । अयं निष्कर्षः—द्वितीये अध्याये यत् निश्चितम्, तदेव पुनः पञ्चमाध्यायस्य षड्विंशश्लोकं यावत् निश्चीयते ।

परंतु इतोऽनन्तरं पञ्चमाध्यायस्थ-श्लोकत्रयेण (२७, २८, २९) किं कार्यं क्रियते ? प्रश्नोऽयं सारभूतोऽस्ति, यतोऽस्य प्रश्नस्य उत्तरे अस्मत्प्रश्नोत्तरं निहितमस्ति । तदर्थं द्वादशाध्यायो विचार-पथं समायाति । मम मते द्वादशाध्यायः इत्युक्ते भक्तेः दृष्ट्या पञ्चमाध्याय एव भवति । तथैव पञ्चमाध्यायः इत्युक्ते कर्मणो दृष्ट्या द्वादशाध्याय एव भवति । भक्तिरीत्या सर्वथा कर्माणि अन-नुष्ठाय समस्तकर्मणाम् अनुष्ठानरूपा संन्यास-दशा प्रकारान्तरेण निर्गुणोपासना भवति । तथैव समस्तं कर्म अनुष्ठाय अलिप्ततया अवस्थानरूपा योगावस्था प्रकारान्तरेण सगुणोपासना भवति । अनयोर्द्वयोरुपासनयोः तुलना द्वादशाध्याय-प्रतिपाद्यो विषयः । किञ्च अस्यास्तुलनायाः निर्णयः पञ्चमाध्यायकृत-निर्णयवत् सर्वात्मना सम एव । तात्त्विकदृष्ट्या योगसंन्यासौ यथा एकविधौ, तथैव सगुण-निर्गुणोपासने एकविधे एव, यतः द्वे अपि साधकं भगवदभिमुखं कुरुतः । परंतु साधकदृष्ट्या विचारे योगो यथा सुलभः, तथैव सगुणोपासनं सुलभम् । योगं विना प्रकारान्तरेण संन्यास-प्राप्तिः अशक्यप्राया (अ० ५ श्लो० ६ पूर्वार्धम्) । तथैव सगुणं विना प्रकारान्तरेण निर्गुणावाप्तिरशक्यप्राया (अ० १२ श्लो० ५ उत्तरार्धम्) । द्वादशाध्यायीय-पञ्चमश्लोकस्य (अ० १२ श्लो० ५) अनेन उत्तरार्धेन सह अष्टादशाध्यायीयैकादशश्लोकपूर्वार्धस्य (अ० १८, श्लो० ११ पूर्वा-र्धम्) तुलनया इदमवगम्यते यत् कर्मदृष्ट्या भक्तिदृष्ट्या च एक एव प्रश्नः कथमुत्तिष्ठते कथं च तस्य एकमेव उत्तरं सङ्गच्छते इति ।

संन्यास-निर्गुणोपासनयोः कृते देहः अन्तरायोऽस्ति, इदं कृत्स्नं विवेचनं पञ्चम-द्वादशाध्याययोः सम्बन्ध-बोधनार्थं वर्तते । अत एव द्वादश अध्याये फलत्याग-बोधकाः शब्दाः समायान्ति (अ० १२, श्लो० ११-१२) । पञ्चमाध्यायस्य उपसंहारश्च भक्तिवर्णनेन कृतोऽस्ति (अ० ५, श्लो० २९) ।

इदानीं प्रश्नोऽयं समुन्मिषति यत् सगुण-निर्गुणोपासने पूर्वं कुत्रापि वर्णयित्वा तयोस्तुलना द्वादशाध्याये कृताऽस्ति, आहोस्वित् सर्वोऽप्ययं विषयो द्वादशाध्याये नवीनतया समागतः ? अस्येदम् उत्तरं यत् पूर्ववर्णित-विषयस्य अत्र तुलनया परिसमाप्तिः कृता । आपञ्चमाध्यायं गीतायाः मुख्यो विषयः समाप्ति गतः । आषष्ठाध्यायात् सप्तदशाध्यायं यावत् द्वादश अध्यायाः निष्कामकर्मणः सिद्धयर्थं विविधानि साधनानि प्रतिपादयन्ति । अष्टादशः अध्यायश्च उपसंहार-रूपः । साधनाध्यायानां मध्यस्थिताः आषष्ठात् द्वादशाध्यायं यावत् सप्त अध्यायाः उपासना-काण्ड-प्रतिपादकाः, तथापि पुनः आषष्ठात् अष्टमं यावत् त्रयोऽध्यायाः प्राधान्येन अव्यक्तोपासनां निर्दिशन्ति । एवं आनवमाध्यायात् आद्वादशं चत्वारोऽध्यायाः प्राधान्येन व्यक्तोपासनामाख्यान्ति । 'प्राधान्येन' इति कथनस्य अयं भावः—गीता तार्किकपद्धत्या खण्डशो वर्णनं न कुरुते । सगुणे निर्गुणः समाविशति, निर्गुणे च सगुणः समायाति—इत्येवं गीताया दृष्टिर्वर्तते ।

षष्ठाध्यायात् प्रभृति अष्टमाध्यायपर्यन्तं निर्गुणोपासना, अव्यक्तोपासना वा, नवमाध्यायतः द्वादशाध्याय-पर्यन्तं सगुणोपासना व्यक्तोपासना वा कथं समागता ? इत्यस्य विचारः इदानीं प्रसक्तो भवति । परंतु ततः पूर्वं पञ्चमाध्यायस्य अन्तिमास्त्रयः श्लोकाः किं प्रतिपादयन्ति, इत्याख्यातुम् अयमवसरः संप्राप्तः । पञ्चमाध्यायस्य सप्तविंशा-

षट्ठाविंश-श्लोकौ तु अव्यक्तोपासनां सूचयतः । एकोनत्रिंशः श्लोकश्च व्यक्तोपासनां सगुणोपासनां वा सूचयति । अयमन्तिमः श्लोकः पञ्चमाध्यायीय-चतुर्दश-पञ्चदशश्लोकयोः आपाततो विरोधीव भासते इति तु ज्ञातमेव । अत एव आभासमानं विसंवादं दूरयितुम् एकोनत्रिंशश्लोक-प्रतिपाद्ये अनासक्ति-योगे सगुण-निर्गुणसमन्वय-बोधनं कृतम् । सारांशोऽयं यत् पञ्चमाध्यायस्य अन्तिमं श्लोकत्रयं षष्ठाध्यायात् प्रभृति आद्वादशाध्यायावधि प्रतिपाद्यामानायाः द्विविधोपासनायाः प्रस्तावनारूपं विद्यते ।

गीतोक्तनिर्गुणोपासनायाः कल्पनामवगन्तुं द्वादशाध्यायस्य प्रथम-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाः श्लोकाः उपयोगिनः । गीता तैः श्लोकैः निर्गुणोपासनायाः वर्णनम् 'अव्यक्तोपासना' 'अक्षरोपासना' च इति संज्ञया कुरुते (अ० १२ श्लो० १-३), तदङ्गरूपेण च "संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः" (१२।४ पूर्वार्धम्) इत्यनेन इमां साधनां निर्दिशति, अयं सर्वोऽपि मार्गः क्लेशकर इति च अभिप्रैति ।

अयम् 'अक्षरोपासना'-शब्दः श्लेषात्मकः । 'अक्षरम्' नाम अविनाशि ब्रह्म इत्येकः अर्थः, ॐकारः इति च द्वितीयोऽर्थः । अनयोः "संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः" इत्यनेन गीतया समस्तः षष्ठाध्यायः सूचितः इति स्पष्टम् । सप्तमे अष्टमे च अध्याये (७।२४; ८।३, २०, २१ इत्यादिषु श्लोकेषु) अव्यक्ताक्षरोपासना स्पष्टं प्रतिपादिता । ॐकाररूपाक्षरोपासना च अष्टमाध्यायीये त्रयोदशे श्लोके (८।१३) वर्तते । ॐकारोपासनायाः साधनरूपेण षष्ठाध्याय-कथितस्य साधनस्य पुनः प्रतिपादनम् अष्टमाध्यायीय-दशम-द्वादशश्लोकाभ्याम् (८।१०, १२) कृतम् । षष्ठाध्यायस्थ-पार्थप्रश्नेन अयं सर्वो मार्गः

कठिन इति “अनेकजन्मसंसिद्धः” इत्यादिना च सूचितमेव । काठिन्येऽपि नैराश्यस्य कारणं नास्ति इत्यपि तत्र ध्वनितमेव ।

एषा सर्वाऽपि अव्यक्तोपासना नाम पतञ्जलेः योगशास्त्रम् । योगशास्त्रान्तर्गतोऽयं विषयः योगशास्त्र-शब्दैः मध्यगतानि सूत्राणि परित्यज्य क्रममपरित्यज्य च संक्षिप्य लिखामि—

(१) अथ योगानुशासनम् । (२) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । (३) तदा द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थानम् । (४) अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः । (५) ईश्वर-प्रणिधानाद्वा । (६) तस्य वाचकः प्रणवः । (७) तज्जपस्तदर्थभावनम् ।

तत्र प्राथमिक-सूत्रचतुष्टयस्थ-सर्वविषयस्य प्रतिपादकः गीतायाः षष्ठोऽध्यायः । पञ्चमसूत्र-विषयं सप्तमोऽध्यायः प्रतिपादयति । षष्ठ-सप्तमसूत्रस्थं विषयं च अष्टमोऽध्यायो बोधयति । ‘ईश्वर-प्रणिधानाद्वा’ इदं सूत्रम् अभ्यासवैराग्ये साध्येताम्, ईश्वरप्रणिधानं वा विधीयतामिति न विकल्पयति, अपितु अभ्यास-वैराग्याभ्यां साकम् ईश्वर-प्रणिधानं योजयति इति ध्येयम् । ईश्वर-प्रणिधानं नाम अव्यक्तेश्वरस्य ध्यानम् ।

अयं कृत्स्नोऽपि योगशास्त्र-विषयः षष्ठाध्यायात् अष्टमाध्याय-पर्यन्तं साकल्येन समागतः । अनेन सहैव अनिमार्ग-धूममार्ग-विषयिणीं योगशास्त्र-परिभाषामपि निरूप्य अष्टमाध्यायः उपसंहृतः ।

अधुना वयं व्यक्तोपासनाम् अभिमुखीकुर्मः । गीता-प्रतिपाद्या व्यक्तोपासना अव्यक्त-विरोधिनी नास्ति । तस्याः अभिप्रायः—व्यक्तम् अव्यक्तस्यैव स्फुटं रूपं भवति इति । इयमेव उपासना श्रीमद्-भागवत-तुलसी-रामायणादिषु वर्णिता, साधु-महात्मभिर्गीयमानः प्रसिद्धो भक्तिमार्गश्च । एवमयं नवमाध्यायात् आद्वादशाध्यायं प्रतिपाद्यो विषयः ।

अव्यक्तोपासनायाः स्वरूपं 'ध्यान'-पदेन वक्तुं शक्यते । भक्ति-मार्गो नाम प्रेम । इदमेव 'राजमार्ग'-पदेन 'राजविद्या'-पदेन वा कथ्यते (९।२) । अस्य मुख्यं वैशिष्ट्यं 'प्रत्यक्षावगमत्वम्' अस्ति (९।२) । अत्र केवलं श्रद्धा समपेक्षिता, अस्य आचरणं चातिसुलभम् ('सुसुखं कर्तुम्' ९।२) । अव्यक्तोपासनवदत्र काठिन्यं न भवति । केवलं श्रद्धायाः अभावादेव लोकाः एतदभिमुखाः न भवन्ति । अत्र सर्वैरागन्तव्यम् एतादृशोऽयं सरलो मार्गः (९।३) । इयं मानुष-रूपिणी ईश्वरस्यैव मूर्तिरस्ति । तस्या एव सेवा हि अस्य मार्गस्य वैशिष्ट्यम् । मानुषरूपस्य अवज्ञा-करणं नाम ईश्वरस्यैव अवज्ञा-करणम् (९।११) । मानुषरूपस्य अवज्ञा-करणेन अर्जुनस्य अनुतापो जातः (११।४१) । भक्तिरूप-नूतनदृष्टेलभिनेन अर्जुनो मानुषं रूपं दृष्ट्वा हर्षमनुभवति (११।५१) इति सत्यम्, सर्वयज्ञेषु ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठः इत्यपि तथ्यम्, परंतु हरि-प्रेम्णा रञ्जिताः लोकाः हरिनाम-स्मरणरूपं जपयज्ञं श्रेष्ठं मन्यन्ते (१०।२५) । ज्ञानदाता भगवान् समर्थोऽस्ति (१०।१०, ११) । षष्ठाध्यायोक्तात् संपूर्णेन्द्रियाणां सर्वैर्मनोव्यापारैः सार्धं नियमनाद् भक्तिमार्गेण तेषाम् ईश्वराय अर्पणं युक्तं भवति (९।२७) । अयं मार्गः पापयोनि-पुण्ययोन्यादिकं कमपि भेदं नैव जानाति । अयं धर्मः सर्वेषां वर्णानां कृते अनावृतोऽस्ति, यतोऽत्र केवलं प्रेम एव अपेक्ष्यते (९।३२) । नित सेवा नित कीर्तन ओच्छव— "नित्य-सेवा, नित्य-कीर्तनम्, नित्योत्सवश्च" इति अस्य मार्गस्य स्वरूपम् (९।१४; १०।९; ११।३६) । प्रणमनं नम्रीभवनं च सर्वश्रेष्ठम् (९।१४, ३४; ११।३६, ३७, ३९, ४० इ०) । नवमाध्यायगत-द्वितीय-तृतीयश्लोकस्थाभ्यां 'धर्म्यम्', 'अश्रद्धानाः' चेति पदाभ्यां द्वादशाध्यायीय-विंशश्लोक-स्थयोः 'धर्म्यामृतम्' 'श्रद्धधानाः' चेति पदयोः साम्ये पर्यालोचिते

इदमवगन्तुं शक्येत यद् द्वादशे अध्याये यो विषयः परिसमाप्यते, तस्य उपक्रमो नवमाध्याये एव कृतः ।

‘ये तु धर्म्यामृतमिदम्’ (१२।२०) नाम द्वादशाध्यायोक्तं भक्तलक्षणरूपं धर्म्यामृतमिति तु सत्यमेव, परं ‘नवमाध्यायात् प्रभृति द्वादशाध्यायपर्यन्तमुक्तं धर्म्यामृतम्’ अयमप्यर्थः सूचितो भवति । ‘अमृत’-शब्देन सह नवमाध्याय-तृतीयश्लोकगत-‘मृत्यु’शब्दस्य तुलना क्रियताम् । तथैव नवमाध्यायस्य अन्तिमः श्लोकस्तु एकादशाध्यायस्य अन्तिम-श्लोकरूपो भवति । द्वादशाध्याय-प्रथमश्लोके श्रूयमाणः ‘एवम्’-शब्दः इमौ द्वौ श्लोकौ लक्ष्यीकृत्यैव प्रवृत्त इति अवगन्तव्यम् । नाहम् अधिकं विस्तरं करोमि; संक्षिप्य कथयामि, दशमैकादशद्वादशरूपाध्यायत्रयात् नवमोऽध्यायः कथमपि पृथक् कर्तुं न शक्यते । नवमोऽध्यायः मातृस्थानीयः, दशमैकादशौ तस्य पुत्रौ इव भवतः । एकादशस्य प्रथमश्लोके अर्जुनो ‘मोहोऽयं विगतो मम’ इति यद् ब्रवीति, तत् नवमाध्यायमभिलक्ष्यैव, एकादशाध्यायीय-प्रथमश्लोके (११।१) ‘परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्’ इत्युक्तम्, तद् नवमाध्यायस्य ‘राजविद्या, राजगुह्यम्’ एव भवति । षष्ठाध्यायात् अष्टमाध्यायपर्यन्तम् उक्तायाः अव्यक्तोपासनायाः, नवमाध्यायात् द्वादशाध्यायपर्यन्तस्य प्रोक्तस्य भक्तिमार्गस्य च भेदो यदि स्वल्पेन कथनीयश्चेत् ॐकारस्य रामनाम्नश्च भेद इव भवति ।

युष्माकं मुख्यप्रश्नस्य उत्तरं तु यद्यपि एतावता संपद्यते, तथापि विषयपूर्त्यर्थम् अग्रिमाध्यायानां सङ्गतिमपि समुल्लिखामि ।

त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाध्यायाः नाम ज्ञानमार्गः । ज्ञानमार्गो भक्तिमार्गात् भिद्यते इति तु स्पष्टमेव । परंतु गीता ज्ञानमार्गोऽपि भक्ति संयोजितवती । दृश्यताम् ‘मद्भक्तः’ (१३।१८) अयं श्लोकः, चतुर्दश-

ध्यायीय-षड्विंशश्लोकः, पञ्चदशाध्यायीयैकोनविंशश्लोकश्च (१४।२६; १५।१९) । परंतु एष मार्गः अव्यक्तोपासनातः भिन्नोऽस्ति । अव्यक्तोपासनायां ध्यानस्य, भक्तिमार्गे प्रेम्णः, ज्ञानमार्गे विचारस्य विवेकस्य वा प्राधान्यमस्ति । ध्यानमार्गे नाम मुख्यतः पातञ्जल-योगः । भक्तिमार्गे नाम वैष्णव-सम्प्रदायः । तथैव ज्ञानमार्गे नाम साङ्ख्य-वेदान्तौ । दृश्यताम्—पञ्चदशाध्यायीय-पञ्चदशश्लोके (१५।१५) 'वेदान्तकृत्' इति कथनम् । ज्ञानमार्गस्य निरूपणानन्तरं वस्तुतः गीता समाप्ता । पञ्चदशाध्यायीय-विंशश्लोके (१५।२०) 'इति गुह्यतमं शास्त्रम्' इत्यस्य पञ्चदशोऽध्यायः इत्यर्थः इति यद्यपि सत्यमेव, परंतु 'इतःपर्यन्तं कथितं सर्वमपि गीताशास्त्रम्, इत्यर्थमहं मन्ये । गीता 'शास्त्र'-शब्दं सर्वप्रथमम् अत्रैव प्रयुक्तवती । परस्तात् तमेव शब्दम् अग्रे सा षोडशाध्यायावसाने सप्तदशाध्यायारम्भे च पुनः प्रयुङ्क्ते ।

इतः अग्रिमौ षोडश-सप्तदशाध्यायौ परिशिष्टरूपौ इत्यहं मन्ये । तत्र गीतायाः सर्वमपि समाज-शास्त्रं समायातम् । समाज-शास्त्रस्य सर्वोऽपि आधारः समाजान्तर्गतानां व्यक्तीनां शुभवृत्तीनां नाम सद्गुणानां (१६ अध्यायः) तथा तदनुरूप-शुभकृतीनां नाम सात्त्विक-यज्ञ-दान-तपसाञ्च अवलम्बेन आस्ते । इमौ द्वौ अध्यायौ अपि नवमाध्यायस्य परिशिष्टभूतौ । षोडशाध्यायो नाम नवमाध्यायीय-द्वादश-त्रयोदशश्लोकयोः (१।१२-१३) परिशिष्टम् । सप्तदशाध्यायेन षोडशाध्यायस्य सङ्गतिस्तु सप्तदशाध्यायीयप्रथमश्लोकस्थेन (१७।१) अर्जुन-प्रश्नेन प्रदर्शितैव । परंतु ततोऽन्यत् स अध्यायो नवमाध्यायीय-सप्तविंशश्लोकोक्तस्य भक्तिमार्गीयमुख्यप्रकारस्य विस्तरेण स्पष्टीकरणं कुर्वन् परिशिष्टरूपोऽस्ति ।

‘यदश्नासि’	नाम	सप्तदशाध्यायोक्तः	‘आहारः’ ।
‘यज्जुहोषि’	”	”	‘यज्ञः’ ।
‘ददासि’	”	”	‘दानम्’ ।
‘तपस्यसि’	”	”	‘तपः’ ।
‘तत् कुरुष्व मदर्पणम्’	नाम	”	ॐ तत् सत्-प्रकरणम् ।

समर्पण-विधिः भक्तिमार्गस्य आत्मा । परंतु नहि समर्पण-करणं नाम यस्य कस्यापि पदार्थस्य समर्पण-करणम् । शुद्धं सात्त्विकमेव समर्पणीयं भवति । इदं सप्तदशाध्यायः प्रतिपादयति । सप्तदशाध्यायस्य आश्रमदृष्ट्या ‘कार्यक्रम-योगः’ इति नामकरणम् अहं विदधामि । उषसि प्रबुद्ध्य च आदौ प्रार्थना करणीया (श्रद्धा), तदनु लध्वशनम् (प्रातराशम्) कृत्वा सेवा-कार्यस्य उपक्रमः करणीयः (यज्ञः, दानम्, तपः) तथा अन्ते सन्ध्याकालिक-प्रार्थनायां सर्वमिदं समर्पणीयम् (ॐ तत् सत्) ।

एतदनन्तरम् अष्टदशाध्यायो नाम समस्तायाः विवेचनायाः पुनः एकदा सङ्क्षेपेण दिग्दर्शनम् । गीतायाः प्राथमिकी पञ्चाध्यायी यं मुख्यं विषयं निरूपयति, तत् एव अष्टादशाध्यायस्य आरम्भो जातः, समाप्तिश्च सर्वसाधनेषु अत्युत्तमे साधने नाम नवमाध्यायतः वर्णिते भक्तिमार्गे कृता । नवमाध्यायीयः ‘प्रथमश्लोकः (९।१) चतुस्त्रिंश-श्लोकः (९।३४) च इति श्लोकद्वयम् एकत्र पठित्वा तदनु अष्टादशाध्यायीय-चतुःषष्टितम-पञ्चषष्टितमश्लोकौ (१८।६४, ६५) पठनीयौ । गीतायां नवमाध्यायस्य एकं विशिष्टं स्थानमस्ति । एष अध्यायः साधूनां प्रियतमः । महात्मा ज्ञानेश्वरः नवमाध्यायं पठन् समाधिस्थोऽभूत् । स्त्री-शूद्राद्यर्थं नवमाध्यायः अत्युपयुक्तः । तस्मिन् भक्तिमार्गः अत्युत्कर्षं गतः तम्

अध्यायं श्रुत्वा अर्जुनस्य अतिशयितः आनन्दो जातः (‘प्रीयमाणाय’ १०।१) । अत एव भगवान् दशममध्यायं स्वयमेव श्रावितवान्, तेन अर्जुनस्य मोहनाशो जातः (११।१) । द्वादशाध्यायस्तस्य श्रेष्ठ-
तायाः निश्चयीकरणं नाम । षोडश-सप्तदशौ अध्यायौ तस्य
परिशिष्टौ । अष्टादशाध्यायस्य अन्तिमो भागो नाम नवमाध्यायस्यैव
पुनरुच्चारणम् ।

अनेन प्रकारेण गीताध्यायानां सङ्गति-विषयिणी मामकीना कल्पना
स्वल्पेनैव प्रदर्शिता ।

उपरितन-विवेचनायां भवदीयानां प्रश्नानां समुत्तराणि समायान्ति ।
प्राथमिक-पञ्चाध्यायानां षष्ठाध्यायस्य च प्रतिपाद्यो विषयः सर्वथा
भिन्नः । यदि समत्व-प्राप्ते साधनमिति मत्वा षष्ठाध्यायः
पञ्चमाध्यायेन सङ्गम्येत, तदाऽपि भ्रमो जायेत । आसन-प्राणायाम-
प्रत्याहारादिरेव समत्वप्राप्तेः अद्वितीयः उपाय इति प्रतिभासः
उद्भवेत् । तत्तु सर्वथा अनभीप्सितम् । वस्तुतः समत्वं हि गीतायाः
मध्यबिन्दुभूतम्, तच्च सर्वैः साधनैः प्राप्तव्यफलभूतमिति गीतायाः
समपेक्षितं वर्तते । दृष्टान्तार्थम्—त्रयोदशाध्याय-प्रतिपादितस्य विवेक-
स्यापि फलं समत्वम् अपेक्षितम् । (१३।२७, २८) । अतः षष्ठो-
ऽध्यायः पञ्चमाध्यायेन संयोजनीयतां नार्हति । द्वादशाध्यायस्य
विचार-सरणेस्तत् अनुकूलं न भवेत् इति मया पूर्वम् उक्तमेव ।
अव्यक्तोपासनाऽपि अन्ततः उपासनैव, अतस्तत्रापि प्रकारान्तरेण
भक्तिभावो गृहीत एव । तथा दृष्ट्या षष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायेषु
त्रिष्वपि न्यूनाधिकतया भक्तेरुल्लेखः अस्त्येव । तथापि यो
‘भक्तिमार्गः’ इति कथ्यते, स नवमाध्यायादेव प्रवर्तते । नवमाध्यायस्य

प्रथमश्लोके 'इदं तु' अत्रत्यः यः 'तु'कारः, स च अष्टमाध्यायात् नवममध्यायं पृथक् कर्तुमेव प्रयुक्तः ।

संक्षेपेण सर्वं कथितम् । अधुना गीतायाः साप्ताहिकं पाठक्रमं सनिष्कर्षम् उपस्थापयामि—

शुक्रवासरे— अध्यायौ १-२ स्थिरबुद्धिः (सर्वं संक्षेपेण) ।
शनिवासरे— अध्यायाः ३-४-५ निष्काम कर्म (सर्वं विस्तरेण) ।
रविवासरे— „ ६-७-८ ध्यानयोगः (अव्यक्तोपासना) ।
सोमवासरे— „ ९-१०-११-१२ भक्तिमार्गः (राजविद्या
अव्यक्ताविरोधिनी व्यक्तो-
पासना) ।

मङ्गलवासरे— अध्यायाः १३-१४-१५ ज्ञानमार्गः (विचार-विवेकौ) ।
बुधवासरे— अध्यायौ १६-१७ शुभवृत्तिः (शुभकृतिसहिता) ।
गुरुवासरे— अध्यायः १८ त्यागः ।

वर्धा (संवसथः)

१६-६-१३४.

विनोबाकृतः दण्डवत् प्रणामः ।

‘गीता-प्रवचनानि’ के कठिन शब्दों का अर्थ

संस्कृत गीता-प्रवचन में आये हुए कठिन शब्दों के हिन्दी पर्याय-शब्द यहाँ दिये जा रहे हैं। विशेषणों के आगे (वि०) दिया है। वे विशेष्य के अनुसार तीनों लिङ्गों में बन सकते हैं। अव्यय शब्दों के लिए (अ०) है। वे उसी रूप में सभी लिङ्गों एवं वचनों में रहेंगे। क्रियापद शब्दों के लिए (क्रि०) है। हिन्दी अर्थ प्रसंग के अनुसार दिये गये हैं। उनके और अर्थ नहीं दिये हैं। शेष शब्दों के आगे लिङ्ग के संकेत नहीं हैं। पाठक उन्हें शब्द के रूप से ही समझ सकते हैं।

अकाण्डे (अ०)—अकस्मात्
अग्निचूर्णम्—बारूद
अङ्कः—दाग, धब्बा
अङ्ग ! (अ०)—अरे !
अङ्गरक्षिका-स्यूतम्—कोट की जेब
अङ्गरागः—पाउडर
अजिरम्—आँगन
अञ्जसा (अ०)—शीघ्र
अटवी—जंगल
अतिवेलः (वि०)—असीम
अधमर्णः (वि०)—कर्जदार
अनाविलः (वि०)—स्वच्छ, साफ
अन्तरायः—विघ्न, बाधा
अन्वहम्—प्रतिदिन
अपचीयेत (क्रि०)—कम हो
अपनोदय (क्रि०)—हटाओ
अपार्थकः (वि०)—निरर्थक

अपावृण्वन्ति (क्रि०)—खोलते हैं
अभिजन-ग्रामः—जन्मस्थान
अभ्यर्णम्—निकट
अभ्यूहः—तर्क, अंदाज
अम्लानः (वि०)—ताजा, विना
मुरझाया
अयोमयी मञ्जूषा—तिजोरी
अरण्यानी—घोर जंगल
अरिष्टः—रीठा
अलोकः (वि०)—असत्य
अवकर-कूटम्—कचरे का ढेर
अवचिनुयात् (क्रि०)—चुने
अवदातम्—शुद्ध
अवितथः (वि०)—सत्य
अवतंसनम्—आभूषण
अवसितः (वि०)—समाप्त
अष्टालम् (वि०)—अठकोनी

अहमहमिका-स्पर्धा, होड़
 अहिफेनः-अफीम
 अक्षोट-वृक्षः-अखरोट का पेड़
 आवट्टते (क्रि०)-धक्का देता है
 आटोपः-विस्तार
 आनुपातिकी-औसत
 आपणः-बाजार
 आपांसुलपादम्-किसान तक
 आपिपीलिकम्-चींटी तक
 आभीक्ष्ण्यम्-बार-बार
 आयाम-विस्तारौ-लंबाई-चौड़ाई
 आलेख्यम्-चित्र
 आवसथः-निवास-स्थान
 आस्थान-मण्डपः-दरबार
 आहिण्डते (क्रि०)-धूमता है
 आहोपुरुषिका-बड़प्पन
 इन्द्रगोपः-बीरबहूटी
 इष्टका-ईंट
 उच्छूयते (क्रि०)-सूजता है
 उट्टङ्गनम्-खुदाई
 उत्कोचः-रिश्वत
 उत्सङ्गः-गोद
 उदग्रः (वि०)-उत्कृष्ट
 उदर्कः (वि०)-भविष्य (परिणाम)
 उन्नदन् (वि०)-गर्जना करनेवाला
 उयकण्ठम्-पास, निकट
 उपनेत्रम्-ऐनक

उपरागः-ग्रहण (सूर्य-चन्द्र का)
 उपसत्तिः-शरणागति
 उपस्क (स्का) रः-मसाला
 उपानत्-जूता
 उपलब्धः (वि०)-निन्दित
 उप्यताम् (क्रि०)-बोझ्ये
 उररीकर्तुम् (अ०)-स्वीकार करने
 के लिए
 उषित्वा (अ०)-रहकर
 ऊर्गा-वस्त्रम्-ऊनी कपड़ा
 ऊनम् (वि०)-कम
 एकपदे (अ०)-एक क्षण में
 एकविंशतिकृत्वः (अ०)-इक्कीस बार
 ओदनः-भात
 अंसः-कंधा
 कक्षा-कोठरी
 कञ्चुकः-कुर्ता
 कटाहः-कढ़ाई
 कणिशः-बाल
 कण्टक-वृत्तिः-काँटों की बाड़
 कपर्दः-शंकरजी का जटाजूट
 कर्पदिका-कौड़ी
 कबन्धः-धड़
 करपट्टिका-रोटी, चपाती
 कवलः-कौर
 कवोष्णम्-गुनगुना-(कुछ गरम)
 कश्मलम्-पाप

कगच-कूपकः-बोतल
 कारवेल्लः-करैला
 किणः-घट्ठा
 कुञ्चिका-कुंजी
 कुटीरः-छोटी झोपड़ी
 कुट्टिमकरणम्-पक्का बनाना
 कुल्या-नहर
 कुहरम्-भीतरी भाग (गर्भगृह)
 कूटार्थः-पहेली
 कूर्चपुञ्जम्-दाढ़ी का ढेर
 कूलम्-तट
 केदारः-खेत
 केनिपातिका-पतवार
 कृत्तिः-चमड़ा
 कृत्स्नः (वि०)-सम्पूर्ण
 कृष्णक-द्रव्यम्-खिजाब
 कृष्णफलकः-श्यामपट्ट
 क्रमते (क्रि०)-चलता है
 क्रीडनकम्-खिलौना
 क्रीडा-पुत्तलिका-गुड़िया
 क्षपणीयः (वि०)-नाशयोग्य
 क्षारद्रव्यम्-सोड़ा
 क्षिप्रम् (अ०)-शीघ्र
 क्षेपणी-नाव के डाँड
 क्षोदिष्ठः (वि०)-क्षुद्रतम
 (बहुत छोटा)
 क्ष्वेडितम्-सिंह की दहाड़

खञ्जः-लंगड़ा
 खद्योतः-जुगनू
 खातः-गड्ढा
 खेटकः-गाँव
 गण्डः-गाल
 गवाक्षः-खिड़की
 गह्वरः-गुफा
 गुल्मः-झाड़-झंखाड़
 गोधूमः-गेहूँ
 गृध्नुता-लोभीपन
 गृह्यः-पालतू
 घन-सिता-मिश्री
 घुणः-घुन
 चक्रयन्त्रम्-चरखा
 चक्रवाहनम्-साइकिल
 चटका-गौरैया
 चरमोपेय-स्वस्थानम्-मुकाम (मंजिल)
 चषकः-प्याला
 चाणकः-बेसन की कढ़ी (मराठी में
 —पिठल)
 चुल्ली-चूल्हा
 जनिः-उत्पत्ति, जन्म
 जपापुष्पम्-जवाकुसुम
 जम्बालम्-कीचड़
 जरती-बुढ़िया
 जलमज्जनशीला-पनडुब्बी
 जवनिका-पर्दा

जानुचित् (अ०) - कभी भी
 जानुदघ्नः - घुटने भर
 जिह्वाः - डेढ़ा
 जोषभावम् - चुप्पी
 ज्यायान् (वि०) - बड़ा
 टङ्कः - छेनी
 डिभः - बालक
 तनुवायः - जुलाहा
 तपस्विनी (वि०) - बेचारी
 तरः - वेग
 तरङ्गिणी - नदी
 तिक्तः - कड़ुवा
 तिग्मम् (वि०) - तीक्ष्ण
 तित्तड - चलनी
 तित्तीर्षति (क्रि०) - तैरना चाहता है
 तीर्थक्षेत्रायन्ते (क्रि०) - तीर्थ बन
 जाते हैं
 तुङ्ग-तुङ्गा (वि०) - ऊँची-से-ऊँची
 तुण्डम् - मुँह (चोंच)
 तुरीयः - चौथा
 तूलवर्तकः - पूनी
 तूष्णीम् (अ०) - चुप
 तैलशकटी - मोटर
 तोत्र-वेत्रम् - चाबुक-बेंत
 दूर्वा - कलछुल
 दारु - लकड़ी
 दारुकार्य-शाला - बढ़ईखाना

दीनारः - दोनार (सोन का सिक्का)
 दीपशलाका - दियासलाई
 दुर्जरम् (वि०) - पचने में कठिन
 दुरापः (वि०) - दुष्प्राप्य
 दुःसमाधिः (वि०) - असमाधेय
 द्यावाभूमी - जमीन-आसमान
 द्राक् (अ०) - शीघ्र
 द्राघीयः (वि०) - अतिदीर्घ
 द्रोणी - घाटी
 द्वादशबन्धनी - बगलबन्दी
 धक्ष्यते (क्रि०) - जलेगा
 धमनी - नाडी
 धूप (म) वर्तिः - धूपवत्ती
 धूमशकटम् - रेलगाड़ी
 धोरणी - परम्परा
 नतन्दिवम् (अ०) - रात-दिन
 नभस्वान् - वायु
 नमनीयम् - नम्र होने योग्य
 नरीनर्तनीयम् - बार-बार नाचने योग्य
 नस्यम् - सुँघनी
 निकषः - कसौटी
 निखातनम् - गाड़ना (दफनाना)
 निगडितः (वि०) - बँधा
 निगूहितः (वि०) - छिपाया
 निर्झरः - झरना
 निर्णेजनम् - धोना, साफ करना
 निर्वृतिः - आनन्द

निलीनम् (वि०) - छिपा हुआ
 निष्कृष्य (अ०) - निचोड़कर
 निश्चप्रचम् (अ०) - निश्चित
 नीहारः - कोहरा
 नेपथ्यम् - पोशाक
 नैरुज्यम् - नीरोगता (स्वस्थता)
 न्युष (अ०) - रहकर
 पक्व-वटकः - बड़ा (उड़द का)
 पङ्किला (वि०) - कीचड़ से सना
 पत्रात्मकरूप्यकम् - नोट
 पटकुटी - तम्बू
 पणः - शर्त, पैसा
 परुषम् (वि०) - कठोर
 परोलक्षम् - लाखों
 पर्यहरन् (क्रि०) - छोड़ दिये
 पललम् - मांस
 पल्वलम् - डबरा
 पल्ली - बिस्तुइया
 पशुखेलः - सर्कस
 पस्पन्दाते (क्रि०) - हिलीं
 पादकन्दुकः - फुटबॉल
 पादत्राणम् - जूता
 पादमार्गः - पगडंडी
 पारावतः - कबूतर
 पारेतर्कम् - तर्क से परे
 पार्यन्तिकी (वि०) - अन्तिम
 पिटिका - डलिया
 पूतिगन्धः - दुर्गन्ध

पेषणी - चक्की
 पोषकद्रव्यम् - खाद
 पृथुकः - चिउड़ा
 पृषत् - बूंद
 प्लोषणम् - झुलसना
 प्रणाली - नहर
 प्रतिभूः - जिम्मेदार
 प्रतिवेशी - पड़ोसी
 प्रतिश्रुतिपत्रम् - हुण्डी
 प्रतीकायते (क्रि०) - प्रतीक बन जाता है
 प्रतीहारभ्रमणा -
 धारकीलकः - दरवाजे का कब्जा
 प्रतीहारः - दरवान
 प्रत्नम् (वि०) - पुराना
 प्रत्यग्रम् (वि०) - नवीन
 प्रत्यन्तशैलः - पहाड़ की टेकरी
 प्रत्येमि (क्रि०) - विश्वास करना है
 प्रत्यूहः - विघ्न
 प्रथनम् - विस्तार
 प्रपद्गामी (वि०) - पैरों को चूमनेवाला
 प्रमाण- (चिह्नम्) मुद्रा - मुहर
 प्रयतः - पवित्र
 प्रसह्य (अ०) - जबरदस्ती से
 प्रस्त्रवणम् - झरना
 प्राक्रमत (क्रि०) - शुरू हुआ
 प्राघुणिकः - अतिथि
 प्राणवायुः - हाइड्रोजन
 प्रातिस्विकी (वि०) - व्यक्तिगत

प्राहिणोत् (क्रि०) — भंजा
 प्रोज्झनीया (वि०) — पोंछने योग्य
 प्रोज्झितम् (वि०) — पोंछ दिया गया
 फल्गुः (वि०) — व्यर्थ
 बद्ध-परिकरता — कमर कसना
 बभ्रमीति (क्रि०) — बार-बार घूमता है
 बह्वृन्दम् — मोरपंख की छतरी
 बीजावापः — बीज बोना
 मरः — बोझ
 भसितम् — भभूति (भस्म)
 भाटकः — भाड़ा
 भारगरिमा — भारी बोझ
 भारवोढा — बोझ ढोनेवाला
 भारायमाणम् — बोझिल
 भारायेत (क्रि०) — बोझिल होगा
 भुग्नम् (वि०) — टूटा हुआ
 भृतिः — मजदूरी
 भृशम् (अ०) — अत्यन्त
 मण्डूकी — मेढूकी
 मनाक् (अ०) — थोड़ा
 मन्दुरा — घुड़साल
 मसीपात्रम् — दावात
 महासुषिरभित्तिः — मेहराब
 मसृणम् — चिकना
 मसृण-लेपः — स्नो
 महानसः — रसोईघर
 महार्घम् — बहुमूल्य
 महाशाला — बड़ी दालान

माणवकः — छात्र
 माण्डित (क्रि०) — धोता है
 मिषम् — बहाना
 मुकुरः — आईना
 मुद्रापयति (क्रि०) — छपाता है
 मुधा (अ०) — व्यर्थ
 मूषा-निषिक्तः (वि०) — साँचे में
 हुआ
 मेदुरः — गड़गड़ाहट
 मेलकः — मेला
 मोघः (वि०) — व्यर्थ
 मौर्वी — धनुष की डोरी
 मृत्यु-फलकम् — फाँसी का तख्ता
 मृत्स्ना — मिट्टी
 मृल्लोष्ठम् — मिट्टी का ढेला
 यावनालः — जोंधरी
 योषित् — महिला
 रक्तिकामात्रम् (वि०) — रक्तीभर
 रक्षापुरुषः — पुलिस
 रदनः — दाँत
 रम्भाः — केले का पेड़
 रसगोलकः — रसगुल्ला
 रसालः — मीठा आम
 रिङ्गत् (वि०) — घुटने से चलनेवाला
 रंहः — वेग
 लगुडः — डण्डा
 लघ्वशनम् (प्रातराशम्) — कलेवा
 लप्यताम् (क्रि०) — बोलें

लसिका—लस
 लाजाः—लावा
 लिप्स्यन्ति (क्रि०)—पाने की इच्छा करते हैं
 लुण्ठकः—लूटनेवाला
 लूनः—कटा हुआ
 लेढुम्—चाटने के लिए
 वयति स्म (क्रि०)—बुनता था
 वयस्यः—मित्र
 वराकः—गरीब (बेचारा)
 वर्धकः—बढ़ई
 वल्ली-विलासः—बेल-बूटा
 वसा—चर्बी
 वाचोयुक्तिः—दलील
 वाशितम् (वि०)—पशु-पक्षियों की चीख
 वास्या—हँसिया
 विकारकारिवायुः—आक्सीजन
 वितथा (वि०)—झूठ
 वितस्तिः—बित्ता
 विद्रुमः—मूंगा
 विपणिः—बाजार
 विप्रकृष्टम् (वि०)—दूर
 विप्रतीपम् (वि०)—विरुद्ध
 विप्रलम्भकः (वि०)—ठगनेवाला
 विमलीकरण-द्रव्यम्—साबुन
 विवासयितुम् (अ०)—निर्वासित करने के लिए
 विविक्तसेवी—एकान्तवासी

विसंज्ञाकारकम्—क्लोरोफार्म
 विस्रम्भः—विश्वास
 विहङ्गिका—बहंगी
 वीजयन्ति (क्रि०)—हवा करते हैं
 वृक्षे वृक्षान्तर-भागारोपणम्—कलम
 वृजिनम्—पाप
 वृतिः—चहारदीवारी, बाड़
 वेपथुः—कँपकँपी
 वेशवारः—गरममसाला
 व्यजनम्—पंखा
 व्यतियापयामः (क्रि०)—बिताते हैं
 व्यादातुम् (अ०)—खोलने के लिए
 शकटः—गाड़ी
 शकुन्तः—पक्षी
 शकृत्—मल
 शक्रधनुः—इन्द्रधनुष
 शणास्तरणम्—टाट
 शतघ्नी—तोप
 शतघ्नीगोलकः—तोप का गोला
 शलाका—तिनका
 शल्यतन्त्रम्—सर्जरी, चीर-फाड़ का शास्त्र
 शाणतन्तुजपेशिः—सन का बोरा
 शास्त्रज्ञः—वैज्ञानिक
 शिखरिणी—दही का श्रीखण्ड
 शिविका—पालकी
 शुक्तिः—सीप
 शुनकः—कुत्ता
 श्रावंश्रावम् (अ०)—सुन-सुनकर

श्वः—कल
 श्वयथुः—सूजन
 श्वापदः—जंगली चौपाये
 सत्रहनम्—बन्दोबस्त
 समाज-संशोधनम्—समाज-सुधार
 समाहितः—समाधान
 समुच्चय-सिद्धान्तः—‘भी’ सिद्धान्त
 समूलकाषम् (वि०)—जड़मूल
 सम्बलम्—दाना-पानी (पाथेय)
 सम्मर्दः—भीड़
 सारमेयः—कुत्ता
 सिद्धघाणम्—नेटा
 सुधाचूर्णम्—चूना
 सुषमा—शोभा
 सूचीकर्म—सीना
 सूयः—दाल
 सौनिकः—कसाई
 संकुट्य (अ०)—कूटकर
 संपृच्यताम् (क्रि०)—मिला दें

संवाहनम्—खेना
 संशीतिः—सन्देह
 स्वलति (क्रि०)—भूल करता है
 स्तनन्धयः—दुधमुँहा बच्चा
 स्तोकम् (अ०)—थोड़ा
 स्थपतिः—इंजीनियर
 स्थविरः—बूढ़ा
 स्थूलवर्तिः—बड़ी बत्ती (मराठी—कांकड़ा)
 स्फुलिङ्गः—चिनगारी
 स्यूतम्—सिला हुआ
 स्रोतः—प्रवाह
 संसित्वा (अ०)—गलकर
 स्वदते (क्रि०)—रुचता है
 स्वनन्ति (क्रि०)—किलबिल करते हैं
 हतकः—हत्यारा
 हयरश्मिः—घोड़े की लगाम
 हस्तनिर्मितसूत्रवस्त्रम्—खादी का कपड़ा
 हायनम्—वर्ष
 ह्यस्तनम्—कल का